Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor
Taal- en Letterkunde en Geschiedenis

(GESTICHT IN 1870)

HANDELINGEN

UITGEGEVEN MET STEUN VAN HET
MINISTERIE VAN NATIONALE OPVOEDING
EN CULTUUR

XIX

1965

Druk N.V. Vonksteen - Langemark

De *Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* werd in 1870 als *Zuidnederlandsche Maatschappij van Taalkunde,* onder voorzitterschap van Prof. Dr. J. F. J. Heremans opgericht.

Aanvankelijk bedoeld als een „Academie van Taalkunde" zou zij niet meer dan vijftig leden tellen.

Van 1923 af werd het arbeidsveld tot de taal- en letterkunde en de geschiedenis verruimd.

De mededelingen van de leden op de werkvergaderingen in maart en oktober kunnen, samen met andere bijdragen, in de *Handelingen* die de Maatschappij elk jaar uitgeeft, worden gepubliceerd.

*
* *

De medewerkers worden verzocht *persklare* manuscripten in te leveren. Ze gelieven hun tekst op één zijde van de bladen te typen en de voetnoten doorlopend te nummeren. Alleen de medewerkers zelf zijn verantwoordelijk voor de opvattingen en denkbeelden, die zij in hun bijdragen ontwikkelen of verdedigen.

Redactie en administratie : Gilbert Degroote, Herderinlaan 22, Brussel-8.

*
* *

Zijn nog te verkrijgen : *Handelingen* III, IV, XI, XVI, XVII, XVIII, XIX. Zich wenden tot de Secretaris.

(Nadruk van bijdragen in deze bundel is alleen onder vermelding van de bron toegelaten).

Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor
Taal- en Letterkunde en Geschiedenis

(GESTICHT IN 1870)

HANDELINGEN

UITGEGEVEN MET STEUN VAN HET
MINISTERIE VAN NATIONALE OPVOEDING
EN CULTUUR

XIX

1965

Druk N.V. Vonksteen - Langemark

INHOUD

Blz.

1. In Hasbanio comitatus quatuor (Verdrag van Meersen, 870), door Dr. J. BAERTEN 5

2. Daniël Jonctys, Pasquil-Schrijver, door Dr. A. P. BRAAKHUIS 15

3. Vrouwe Courtmans, brieven aan haar zoon Emile, met inleiding en toelichting uitgegeven door Dr. Gilbert DEGROOTE. Tweede deel : *Brieven* 63

4. Jan Frans Willems. Een bijdrage tot zijn biografie tot 1824, door Dr. Ada DEPREZ 265

5. Beoordeling van „Le sentiment religieux en Flandre à la fin du Moyen-Age" van Jacques Toussaert, door Prof. Dr. M. DIERICKX S.J. 319

6. De valentie van *ze* in Vroegnieuwhollands taalgebruik, door Dr. G. GEERTS 339

7. De studie van de neolatijnse letterkunde : bibliografisch supplement, door Dr. J. IJSEWIJN 351

8. Hoffmann von Fallersleben. Einleitung zu den niederländischen Studien herausgegeben von Peter H. NELDE 363

9. De Nederlandse benamingen voor de sluiting van de fles, door Drs. J. P. PONTEN 387

10. Kritiek op de ontcijfering van het Mykeens, door Dr. R. THIBAU 397

11. Werkzaamheden van de Maatschappij 407

12. Ledenlijst 1965 419

*
* *

Enkele lezingen, die in 1965 werden gehouden, zullen in de volgende *Handelingen* verschijnen, met name : *Aspecten van het periodiseringsprobleem in de geschiedenis van de Nederlandse letterkunde* door Prof. Dr. J. Aerts, Prof. Dr. A. Van Elslander en Prof. Dr. J. Weisgerber ; *Functies van de Droogstoppel - Hoofdstukken in „Max Havelaar"* door Dr. M. Janssens ; *Het gedicht „De Triumpho Stultitiae" van Faustinus Perisauli bron van Erasmus' Laus Stultitiae ?* door Dr. J. IJsewijn.

In Hasbanio comitatus quatuor (Verdrag van Meersen, 870)

door

Dr. J. BAERTEN

Van bij de aanvang van deze eeuw zoekt men naar de vier graafschappen die, volgens het Verdrag van Meersen, in 870, in Haspengouw gelegen waren [1]. Een dergelijke poging werd ook gedaan voor de eveneens vierledige pagus van Brabant. Indien voor deze laatste streek de resultaten bevredigend zijn [2], dan is dit helemaal niet het geval voor de meer oostelijk gelegen pagus.

In zijn *Formation territoriale des principautés belges* heeft Vanderkindere het probleem als volgt opgelost. Hij deelde de streek tussen Dijle, Demer en Maas in vier vakken in volgens de loop van de Gete en de Jeker : het NW vak vormde het latere graafschap Leuven ; het NO, het graafschap Avernas (later herdoopt in Loon), terwijl Brunengeruz en Haspinga respectievelijk het zuid-westen en het zuid-oosten toegewezen kregen [3]. Deze thesis was de vrucht van een schifting die de Brusselse historicus verplicht was te doen onder de talrijke postkarolingische en feodale graafschappen die in de Xde- en XIde-eeuwse teksten voorkomen [4], daar voor de IXde eeuw geen enkele naam voorhanden is.

Hansay, die zich voornamelijk voor Loons Haspengouw interesseerde, bracht vijfentwintig jaar later kritiek uit op de theorie van Vanderkindere : hij aanzag het graafschap Avernas slechts als één van de talrijke brokstukken van het noord-oostelijke graafschap dat in de Karolingische tijd bestaan had [5]. Dit laatste doopte hij „graafschap Vliermaal", ofschoon dit in geen enkele tekst vermeld wordt. Waarom dan deze nieuwe terminologie ? Hansay was de mening toegedaan dat de voorloper van het laat-middeleeuwse gerechtshof Vliermaal een Frankisch gerechtshof was. Vandaar dat, z.i., alleen Vliermaal als hoofdplaats van het Karo-

1. Cfr. Pertz, M. G. H., Leges, dl. I in f°, blz. 517.
2. Zie Bonenfant, P., *Le pagus de Brabant,* in : Bulletin de la Société belge d'études géographiques, dl. V, 1935, blz. 25-31.
3. Vanderkindere, L., *La formation territoriale des principautés belges au moyen âge,* blz. 130-131.
4. *Ibidem.* De auteur somt er een vijftiental op (blz. 130).
5. Hansay, A., *L'ancien comté et les anciens comtes de Looz,* in : Mélanges H. Pirenne, 1926, dl. I, blz. 193-195.

lingische graafschap in aanmerking kon komen. Nu weet men dat het tribunaal van Vliermaal slechts op het einde van de XIIIde eeuw in de dokumentatie verschijnt [6] en dat alles erop wijst dat dit gerechtshof zich ontwikkeld heeft door en samen met het graafschap Loon, met hetwelk zijn gerechtsgebied samenviel. Alles goed beschouwd, is de argumentatie van Hansay dus erg zwak [7] ; zij heeft in geen geval de kern van de thesis van Vanderkindere aangeraakt : de aandacht ging naar de benaming, niet naar de territoriale indeling uit de Karolingische tijd.

Hansay heeft nochtans gewezen op het belang van een oorkonde van de abdij van Sint-Truiden die door zijn voorganger niet werd benut. Het is een akte van Adalbero I, bisschop van Metz, van 929 tot 962. De tekst maakt gewag van twee graafschappen waarvan dorpen uit NO-Haspengouw deeluitmaakten : Muizen, Buvingen en Heusden/Kerkom worden er bij het graafschap Avernas gerekend terwijl de naburige *villae,* Engelmanshoven en Heers, in dat van Hocht gesitueerd worden [8]. Hansay had dus volkomen gelijk wanneer hij schreef dat de eenheid van NO-Haspengouw reeds in de Xde eeuw verbroken was. Dr. P. Gorissen zocht vervolgens een uitleg voor deze verbrokkeling of splitsing : hij schreef die toe aan maatregelen die Otto I zou getroffen hebben nadat hij de Reinieren had afgezet in 958 [9]. Op het eerste gezicht lijkt deze verklaring waarschijnlijk daar de broer van Reinier III, Rodolf, graaf was in Oost-Haspengouw en op de linker Maasoever [10]. Van hem is het immers maar al te goed bekend dat hij zijn domeinen te Gelmen (in Haspengouw) verloor wegens ontrouw aan de keizer [11]. Tegen deze verklaring kan men echter de volgende argumenten inbrengen.

6. Bormans en Schoolmeesters, *Cartulaire de l'église Saint-Lambert de Liège,* dl. II, blz. 534-535.

Over het gerechthof van Vliermaal en de andere Loonse instellingen hebben wij een werk in voorbereiding.

7. Om deze reden dient men aan deze benaming geen belang te hechten. Enkele historici hebben ze evenwel overgenomen : Ulens, R., *Hoe ver staan we met onze kennis over de wording en de ontwikkeling van het graafschap Loon ?,* in : Limburg, dl. XVI, 1934-1935, blz. 229-234 en dl. XVII, 1935-36, blz. 1-5 en *Notes sur les origines du comté de Looz,* in : Leodium, dl. 29, 1936, blz. 3-14 ; Gorissen, P., *Omtrent de wording van het graafschap Loon,* in : Jaarboek van de Vereniging van de Oudheid- en geschiedkundige Kringen van België, 1950, blz. 126-137 ; Dhondt, J., *Proloog van de Brabantse geschiedenis* in : Bijdragen tot de studie van het Brabants Heem, dl. III, 1952, blz. 22 en Lyna, J., *Het graafschap Loon,* 1956, blz 10.

8. Koch en Gysseling, *Diplomatica belgica ante annum millesimum centesimum scripta,* dl. I, blz. 361-362.

9. Gorissen, P., *op. cit.,* p. 132.

10. Baerten, J., *Les origines des comtes de Looz et la formation territoriale du comté,* in : Belg. Tijdschrift voor filologie en geschiedenis, dl. XLIII, 1965, afl. 4.

11. M. G. H., D. D., dl. I, blz. 438.

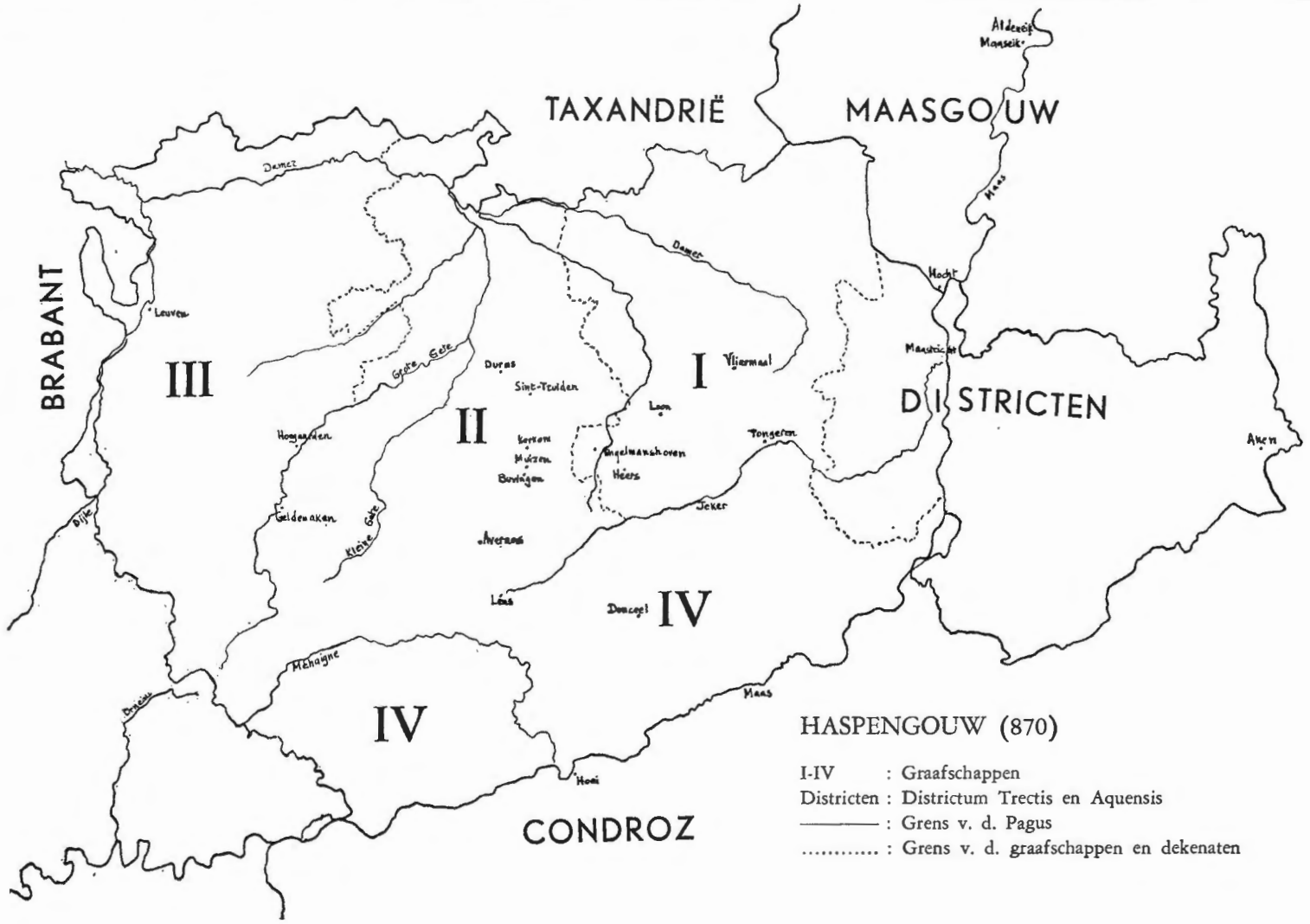

HASPENGOUW (870)

I-IV : Graafschappen
Districten : Districtum Trectis en Aquensis
———— : Grens v. d. Pagus
..... : Grens v. d. graafschappen en dekenaten

Ten eerste bestond het graafschap Hocht reeds in 952 : het wordt dan in een betrouwenswaardig koninklijk diploma vermeld [12]. Zou het graafschap Avernas zich later ervan afgescheurd hebben ? Dat dit laatste zes jaar vroeger bestond wordt bewezen door een ander dokument. Vanderkindere meende dat het slechts na 958 zou opgesteld zijn ofschoon het de datum 946 draagt [13]. Maar, nadat men het dokument aan een grondige diplomatische studie heeft onderworpen, blijft niets van deze kritiek over [14]. Ten slotte is er ook nog – en vooral de bovenvermelde tekst van Sint-Truiden die de beide graafschappen naast elkaar vermeldt. Te oordelen naar de vermeldingen van de cancellarius van Metz, enerzijds, en van de voogd en van de ondervoogd van Sint-Truiden, anderzijds, moet deze dagtekenen uit de jaren 956-958, dus vóór de val van de Reinieren [15]. Uit deze gegevens blijkt voldoende hoe onwaarschijnlijk het is de splitsing van NO-Haspengouw te dagtekenen van na 958 [16]. Er dient dus gezocht te worden naar een andere verklaring.

Zouden de onderverdelingen van Haspengouw niet samenvallen met de dekenijen, zoals het voor de pagus Brabant kon aangetoond worden door Prof. Bonenfant [17] ? Daar de bisschoppen van Luik talrijke veranderingen en ontdubbelingen tot stand brachten waardoor de sporen uitgewist werden, kan van een systematische toepassing van deze methode geen sprake zijn. Niet alle laat-middeleeuwse dekenijen kan men immers met graafschappen vereenzelvigen. Een schifting is noodzakelijk : alleen de oudste centra mochten weerhouden worden. Zij werd reeds uitgevoerd door Paquay [18]. Zo weet men welke parochies in de vroege middeleeuwen aan de kerken van Tongeren en van Sint-Truiden onderworpen waren, welke parochies bankruisprocessies [19] moesten ondernemen naar die belangrijke religieuse centra. De scheidings-

12. *Ibidem,* blz. 236.

13. Vanderkindere, L., *op. cit.,* dl. II, blz. 134 en idem in : Bulletin de l'Académie royale de Belgique, 1900, blz. 47.

14. Baerten, J., *loco cit.*

15. Piot, Ch., *Cartulaire de l'abbaye de Saint-Trond,* dl. I, blz. 6-7 en Koch en Gysseling, *loco cit.* hebben het document gedateerd met de termini van Adalbero's regering, hetzij 927-964, hetzij 929-62.

16. Over de opvolgers van de Reinieren in deze streek zie ons artikel geciteerd onder n. 10 en 14.

17. Zie n. 2.

18. Paquay, J., *Les antiques processions des croix banales à Tongres* in : Bulletin de la Société scientifique et littéraire du Limbourg, dl. XXI, 1903, blz. 158 en vlg. en id., *Les paroisses de l'ancien concile de Tongres,* in : Bulletin de la Société d'Art et d'Histoire du diocèse de Liège, dl. XVIII, 1909, blz. 1-308.

19. *Ibidem* en voor Sint-Truiden, Vanrie, A., *Les croix banales aux abbayes en Belgique au moyen âge,* in : Contributions à l'histoire économique et sociale, dl. II, 1963, blz. 7-28 en de kaart.

lijn van deze oude bankruisomschrijvingen, enerzijds, en van de latere dekenijen, anderzijds, valt samen. Daarenboven komt zij ook overeen met de scheidingslijn tussen de graafschappen Avernas en Hocht zoals men ze kan wedersamenstellen op grond van de bovengenoemde oorkonde van Sint-Truiden [20]. Ook de limiet van Haspengouw en Maasgouw vindt men terug in de grens tussen de dekenijen van Maaseik en van Tongeren [21].

Wat baat het echter voor ons te kunnen vaststellen dat in het midden van de Xde eeuw de grens van de concilies van Sint-Truiden en van Tongeren die van twee Haspengouwse graafschappen was ? Er blijft immers nog een leemte van drie kwart eeuw tussen bovengenoemde akte van Sint-Truiden die handelt over deze limiet en het verdrag van Meersen. Indien wij echter konden aantonen dat de kerkelijke omschrijvingen ouder zijn dan het midden van de Xde eeuw dan zouden de administratieve het logischerwijze ook moeten zijn. Laten wij dus trachten de ouderdom van de concilies en van de bankruisen te bepalen aan de hand van de bestaande studies [22] en van enkele teksten. Hieruit blijkt dat de Luikse bisschop Notger, in 980, de bankruisen van Lobbes als *antiqua statuta* beschouwde [23] en dat door het *Cantatorium* van Saint-Hubert de officiële instelling ervan aan Lodewijk de Vrome en de toenmalige bisschop van Luik wordt toegeschreven [24]. Nu is het onwaarschijnlijk dat Tongeren en Sint-Truiden op het einde van de IXde eeuw deze instelling niet zouden gekend hebben. Daarom achten wij het logisch dat de noord-zuid lopende limiet tussen deze twee centra tot de tijd van het verdrag van Meersen kan opklimmen.

Een ander gegeven van de kerkgeschiedenis bevestigt de chronologie die wij verdedigen, nl. het ontstaan van de oudste dekenijen. Uit de geschriften van de Moreau blijkt dat in het bisdom Luik de oudste omschrijvingen bestuurd door aartsdiakens en dekens reeds in het midden van de Xde eeuw in de dokumenten te voorschijn komen [25]. Laenen en Bonenfant [26] hebben er sinds de IXde eeuw gevonden in Brabant. de Moreau, getroffen door het samen-

20. Zie n. 8.
21. Van de Weerd, H., *Het landdekenaat Eyck,* in : Limburg, dl. VIII, 1926-1927, blz. 225 (kaart).
22. Berlière, A., in : Bulletin de l'Académie royale de Belgique, 5e serie, dl. VIII, 1922, blz. 419 en vlg. ; Paquay, J., *op. cit.* en Vanrie, *op. cit.*
23. Vos, M., *Lobbes, son abbaye et son chapitre,* dl. I, blz. 433-434.
24. *La chronique de Saint-Hubert dite Cantatorium,* uitg. Hanquet, K., blz. 55-57.
25. de Moreau, E., *Histoire de l'église en Belgique,* dl. I, blz. 307-09.
26. Laenen, J., *Introduction à l'histoire paroissiale du diocèse de Malines,* dl. I, blz. 30 en 53 en Bonenfant, P., *Quelques cadres territoriaux...,* in : Annales de la Société royale d'archéologie de Bruxelles, dl. 38, 1934, blz. 8-9.

vallen van de bankruisomschrijvingen met de concilies, was daarom geneigd te aanvaarden dat zij ook in Haspengouw ouder zijn.

Als wij nu de kerkelijke limieten op kaart brengen komen wij tot de volgende vier delen[27] :

1. Het eerste wordt begrensd in het oosten door het Maasland en de fiscus van Maastricht [28] en ten noorden door Taxandrië.

2. Ten westen van dit graafschap bevond er zich een dat heel het Getebekken bevatte tot en met Geldenaken, in het zuid-westen.

3. Er blijft nog, tussen de Dijle en de Gete een derde compartiment over : het latere graafschap Leuven, het noordwestelijke graafschap van Vanderkindere.

Vindt men hiervan een bevestiging in de dokumentatie ?

Het gebrek aan dokumenten, die het bestaan van een bankruisomschrijving met Leuven als centrum bewijzen wordt goedgemaakt door het feit dat de westelijke grens met de pagus Brabant – de Dijle – gekend is en dat ook de oostelijke grens vastligt door de limiet van de bankruisomschrijving van Sint-Truiden. Het is merkwaardig, in dit opzicht, dat eens te meer de bankruislimiet samenvalt met die van de dekenijen Leuven en Sint-Truiden [29]. De NZ limiet tussen deze twee centra schijnt dus even vast te hebben gelegen als die tussen Tongeren en Sint-Truiden. Ze schijnt dus ook wel van oude datum te zijn.

Hoe is het nu gesteld met Geldenaken dat, zoals gezegd, deel moest uitmaken van het middelste graafschap omdat het tot het concilie van Sint-Truiden behoorde ? Een bevestiging hiervan vinden wij in het feit dat de graven van Avernas en later hun opvolgers, de graven van Duras, die evenals zij voogden van Sint-Truiden waren, Geldenaken bezaten [30]. Ondanks de verbrokkeling van dit graafschap ten voordele van Brabant, Luik en Loon is de band tussen beide delen blijven bestaan, ten minste tot op het einde van de XIIde eeuw toen Brabant en Loon respectievelijk Geldenaken en Duras inlijfden [31]. Het is duidelijk dat een verband bestaan heeft tussen Geldenaken en het gravenhuis dat in de streek van

27. Drie ervan hebben wij besproken in : Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis, dl. XL, 1962, blz. 1149-1167 (met kaart) en dl. XLIII, 1965, afl. 2 en 4 (met kaart).

28. Over het district Maastricht zie verder blz. 9-10.

29. Vergelijk de kaart van de Moreau, *op. cit.* (bisdom Luik in het complementaire deel) waarop het dekenaat Sint-Truiden voorkomt met die van de bankruisprocessies gepubliceerd door Vanrie, loco cit.

30. Cfr. *Les origines des comtes de Looz* (2de deel), *loco cit.*

31. Zie voor Geldenaken Hanon de Louvet, R., *Histoire de la ville de Jodoigne,* dl. I, blz. 66-74 en voor Duras ons artikel geciteerd in de vorige noot (1ste deel).

Sint-Truiden grafelijke rechten had. De kerkelijke indeling schijnt ons dus niet misleid te hebben.

4. Het vierde graafschap werd door Vanderkindere tussen de Maas, de Jeker en de Méhaigne gelocaliseerd. Hij noemde het Haspinga omdat een aldus genaamd graafschap door keizer Hendrik III in 1040 aan de bisschop van Luik werd geschonken [32]. Enkele jaren geleden hebben wij gepoogd de grenzen van deze Luikse bezitting te reconstrueren aan de hand van de lenen en de goederen van de *advocatus de Hasbania.* Op enkele zeer zeldzame uitzonderingen na vonden wij ze terug in bovengenoemde streek [33]. Maar tevens stelden wij vast dat het graafschap Hoei, dat ca. 985 op een gelijkaardige manier door de Luikse kerk werd ingelijfd, zich over een deel van de linker Maasoever aan de benedenloop van de Méhaigne uitstrekte. Alles wijst er dus op dat het graafschap Hoei een deel van het oude graafschap Haspinga heeft ingenomen, want Donceel, dat nog in 961 *in comitatu Asbanio* gelegen was [34], wordt later, in 1084, in het graafschap Hoei gesitueerd [35]. Dit graafschap vertoont trouwens de typische kenmerken van de Xde eeuw tijdens dewelke men geen rekening meer hield met de grenzen van de *pagi* [36] : het graafschap Hoei omvatte niet alleen een deel van Haspengouw maar ook een deel van de Condroz [37]. Het ligt dus voor de hand dat het graafschap Haspinga zich vroeger over heel de zuidelijke streek van Haspengouw moet uitgestrekt hebben.

* * *

Onze indeling verschilt dus van die van Vanderkindere op twee punten. De streek die hij voor het noord-oostelijke graafschap hield hebben wij in twee gedeeld ; deze oplossing lijkt ons waarschijnlijk aangezien anders een te groot territorium aan een enkel graafschap werd toegeschreven.

Ten tweede werd het raadselachtige graafschap Brunengeruz niet bij de grote vier gerekend. Dit komt weliswaar ca. 988 voor in een keizerlijk diploma, wanneer Otto III het aan de bisschop

32. M. G. H., D. D., dl. V, blz. 45.

33. *Le comté de Haspinga et l'avouerie de Hesbaye (IXe-XIIe siècles),* in : Belg. Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis, dl. XL, 1962, blz. 1149-1167.

34. Roland, *Recueil de chartes de l'abbaye de Gembloux,* blz. 16.

35. Bulletin de l'Institut archéologique de Liège dl. 38, 1908, blz. 114.

36. Cfr. Lemarignier, J. F., *La dislocation du pagus et le problème des consuetudines (Xe-XIe siècles),* in : Mélanges L. Halphen, Parijs, 1951, blz. 401 en vlg.

37. Bonenfant, P., *Notice et carte n° III de l'Atlas de géographie historique de Belgique* onder leiding van Vander Essen, L., *Le duché de Lothier et le marquisat de Flandre à la fin du XIe siècle,* blz. 9 en ons artikel geciteerd onder n. 33 (blz. 1158).

van Luik schonk [38]. Dit volstaat echter niet om het graafschap *ipso facto* bij de Karolingische te rekenen. Het voorbeeld van het bovenvermelde graafschap Hoei dat drie jaar vroeger eveneens aan de Luikse kerk werd afgestaan neemt hierover elke twijfel weg : het draagt immers de stempel van de post-karolingische tijd [39]. Brunengeruz zou wel in hetzelfde geval kunnen zijn. De grenzen van dit graafschap zijn slecht gekend door de eigentijdse bronnen die ons inlichten over de strijd die de bisschoppen van Luik en de graven van Leuven er om voerden : alleen weet men dat Hoegaarde er toe behoorde [40]. De XIIIde-eeuwse kroniekschrijver, Egidius van Orval meende de grenzen ervan te kennen [41]. Zelfs indien deze gegevens betrouwbaar zijn dan is men verplicht vast te stellen dat het niet genoeg uitgestrekt is om een van de vier graafschappen te zijn. Wij hebben dus hier hoogstwaarschijnlijk te doen met een afbrokkeling van een of van meerdere graafschappen. Hoegaarde was immers aan de pereferie van twee omschrijvingen gelegen.

De vraag is nu of het graafschap Avernas, zoals wij het op het einde van de eerste helft van de Xde eeuw ontmoeten, ook niet een deel van het middelste graafschap was. Dat is geenszins uitgesloten daar men zo weinig weet over al deze graafschappen die in de Xde en XIde eeuw ineens als paddestoelen te voorschijn kwamen. Maar er dient aan herinnerd te worden dat het graafschap Avernas blijkbaar het oostelijke deel van het oude graafschap vormde en dat het nog steeds dezelfde oostgrens had als de oude karolingische omschrijving [42]. Het graafschap Hocht dat zich aan de andere zijde van deze grens bevond kan men in een zekere zin met dat van Hoei vergelijken. Evenals dit was het tweeledig : het omvatte een Haspengouws en een Maaslands deel. Het is dus uitgesloten dat dit samenvalt met een van de vier graafschappen die in het Verdrag van Meersen vermeld worden. De Reinieren schijnen in de eerste helft van de Xde eeuw bij een Maaslands graafschap van de linkeroever het naburige Haspengouwse graafschap gevoegd te hebben [43].

Het is dus verkeerd Hocht als een uitsluitend Maaslands graafschap uit de Karolingische tijd te beschouwen, zoals Vanderkindere het voorstelde. Het valt anderzijds evenzeer te betwijfelen dat het

38. M. G. H., D. D., dl. II, blz. 445-446.
39. Zie noten 36 en 37.
40. Cfr. Buvé, *Het graafschap Brunerode,* in : Bijdragen tot de geschiedenis, dl. V, 1906, blz. 108-109.
41. *Aegidii Aureavallensis gesta episcoporum Leodiensium,* in : M. G. H., S. S., dl. XXV, blz. 91 en vlg. ; Cfr. Vanderkindere, *op. cit.,* dl. II, blz. 143.
42. Zie boven, blz. 10.
43. Cfr. *Les origines du comté de Looz* (2de deel), loco cit.

Xde-eeuwse graafschap Avernas nog volledig samenviel met zijn Karolingische voorganger, aangezien het graafschap Brunengeruz zich in deze streek bevond.

Ten slotte moeten wij nog een bezwaar dat kan geopperd worden trachten te weerleggen. Wie, zoals wij, de kerkelijke omschrijvingen als basis voor een historio-geografische studie aanvaardt mag niet uit het oog verliezen dat het aartsdiakenaat van Haspengouw zich ook op de rechteroever van de Maas, tussen Maastricht en Aken – met inbegrip van deze stad – uitstrekte [44]. Niemand zal in twijfel trekken dat ook de pagus tot daar reikte [45]. Op het eerste gezicht lijkt deze vaststelling in strijd te zijn met de indeling van de Haspengouwse pagus die Vanderkindere en wijzelf hebben verdedigd. Bij nader onderzoek van de tekst van het Verdrag van Meersen merkt men op dat Maastricht en het omliggende gebied afzonderlijk worden vermeld onder de benaming *Districtum Trectis* [46]. Het heeft dus niets te maken met de vier Haspengouwse graafschappen ofschoon het, naar alle waarschijnlijkheid, tot dezelfde pagus behoorde. Deze scheiding valt des te meer op daar het *districtum* naar Lodewijk de Duitser ging terwijl de vier graafschappen in het bezit van Karel de Kale kwamen [47]. Waarschijnlijk behoorden de Haspengouwse dorpen gelegen ten oosten van de grens tussen de dekenaten Tongeren en Maastricht tot bovengenoemd districtum, daar zij deel uitmaakten van het dekenaat Maastricht [48]. Dit laatste moet het *districtum Trectis* en het *districtum Aquensis,* die beide in het Verdrag van Meersen voorkomen, omvat hebben, aangezien Aken later tot het dekenaat Maastricht behoorde [49].

* * *

44. Zie de Moreau, *op. cit.,* kaart (zie noot 29), Fabricius, W., *Erlaüterungen zum geschichtlichen Atlas der Rheinprovinz : Die kölnische Kirchenprovinz,* in : Publikationen der Gesellschaft für rheinische Geschichtskunde, dl. XII, 1909 en Klauser, H., *Der Erzpriester von Aachen (Archipresbyter plebanus Aquensis). Eine kirchengeschichtliche Studie,* in : Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins, bd. 74-75, 1962-1963, blz. 193 en n. 1.

45. Zie de recente studie van Gorissen, P., *Maasgouw-Haspengouw-Mansuarië,* in : Belg. Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis, dl. XLII, 1964, blz. 395.

46. Zie de tekst vermeld in n. 1.

47. Wij hebben vroeger gemeend Maastricht te mogen rekenen bij het graafschap Haspinga. Hiervoor steunden wij op een diploma van 898 vermeld door Doppler, *Verzameling van charters... betrekkelijk... Sint-Servaas te Maastricht,* in : Publications de la Société historique et archéologique du Limbourg, dl. LXVI, 1930, blz. 222. Enkele tijd later heeft Dr. P. Gorissen echter bewezen dat het hier gaat om een falsum (zie zijn artikel geciteerd onder n. 45, blz. 383 en vlg.). Dit diploma is trouwens strijdig met de tekst van het Verdrag van Meersen die klaar en duidelijk een *districtum Trectis* naast de vier graafschappen vermeldt.

48. Zie de kaart van de Moreau, *op. cit.*

49. Zie n. 44.

Wat betekent, per slot van rekening, de passus van het verdrag van Meersen *in Hasbanio comitatus quatuor ?* O.i. wordt bedoeld dat Karel de Kale in Haspengouw vier graafschappen kreeg, niet dat er in deze pagus slechts vier graafschappen waren [50]. Vanderkindere was blijkbaar dezelfde mening toegedaan, want hij heeft de vier graafschappen uitsluitend tussen de linker Maasoever en de Dijle gezocht. Over de namen en de grenzen van deze graafschappen kan men discussiëren ; bij gebrek aan teksten blijft elke oplossing hypothetisch. De onze ontsnapt zeker niet aan deze algemene regel. Wij achten ze echter aanvaardbaar omdat zij steunt op verschillende gegevens, o.a. op een akte van de abdij van Sint-Truiden waarvan een nieuwe interpretatie in het kader van de identiteit van kerkelijke en burgerlijke limieten zich opdringt.

50. Over de bepalingen van het Verdrag van Meersen en de localisering van de plaatsnamen in deze tekst leze men de recente bijdrage van onze collega Verbeemen, J., *L'ordre géographique suivi dans le traité de Meersen (870) et son importance pour la localisation de quelques abbayes y mentionnées,* in : Archives et Bibliothèques de Belgique, dl. XXXV, 1964, blz. 155-185.

Daniël Jonctys, Pasquil-Schrijver

Een overzicht van zijn werken, geschreven in opdracht van de Staatssecretaris van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen

door

Dr. A. P. BRAAKHUIS

„– ik hebbe zoeken te schuylen onder de achtbaerheid van andere, ia ook zoo zeer, dat indienmen zoude weg nemen 't geen ik uit andere vergaert hebbe, daer licht niet anders dan wit papier en zoude overschieten."
Jonctys in zijn *Apologie.*

„Der chinesische Philosoph Dschuang Dsi verfasste noch im Mannesalter ein Buch von hunderttausend Wörtern, das zu neun Zehnteln aus Zitaten bestand. Solche Bücher können bei uns nicht mehr geschrieben werden, da der Geist fehlt."
Bertolt Brecht in *Kalendergeschichten.*

Jonctys' werken :

1638 : Verhandelingh der Toover-sieckten
1639 : Roseliins Oochies
1641 : Hedens-daegse Venus en Minerva
1642 : Apologie
z.j. : Der Mannen Opper-waerdigheid
1651 : De Pijn-bank wedersproken en bematigt
1666 : Tooneel der Jalouzijen

Minder dan Scheltema [1] en, in zijn voetspoor, Minderaa [2] menen, heeft Jonctys in zijn eerste werk, de *Verhandelingh der*

1. J. Scheltema : *Daniel Joncktijs beschouwd als Schrijver en Dichter,* in : *Geschied- en Letterkundig Mengelwerk,* derde deel I, p. 57.
2. P. Minderaa : *Opstellen en Voordrachten uit mijn Hoogleraarstijd,* Zwolle 1964, p. 158.

Toover-sieckten [3], bijgedragen tot de bestrijding van de heksenwaan, eer integendeel. Het werk is opgedragen aan Cornelis van Beveren, burgemeester van Dordrecht, wiens verdiensten als „burgerheer" en als schrijver in meer holle dan volle taal worden geprezen. Origineel wenst Jonctys niet te zijn : hij neemt de lof over, door „dien grooten Artz en VVijsgeer *Beverwijck*" de burgemeester toegedicht in een Grieks, Latijns en Nederlands vers van gelijke inhoud, waarvan hier de landstalige versie moge volgen als bewijs hoe Van Beverwijck er twee in een weet te vangen :

Apelles wierdt, uyt veell', alleen gestelt,
Te schildren den grooten Alexander ;
Praxiteles had oorlof, en geen ander,
Een marmer-beelt te snijden na dien helt.
Soo een, na eysch, sou met een vaste pen
De deugden van ons *Burger-heer* betrachten,
Dat stont alleen van *Heinsio* te wachten :
Want nevens hem ick niemandt waerdigh ken.

Had dus Van Beveren deze lof al eerder gelezen, nog minder zal hem bevallen zijn de slotzin van de opdracht : „Aenvaerdt dan heuchelick, Doorluchte Ziel, 't geen vvy onder 't voor-schrift van uvver Ed:Gestr:beroemden naem, tot voordeel van onsen evenmensche, den Neer-duyts voor setten : en ('tgeen uvve Ed:Gestr: inde dachlikse rechts-oeffeningh nu al is aengevvendt) staeck de uyt-spraeck tot *VViëri* vollen voordeel, totter tijt toe, dat uvve Ed:Gestr: (ontladen zijnde van saken van gevolgh, en dachlicksen borger-last) het ander oor synen teghen-kamper *Sennerto* sal verleent hebben."

Dat Van Beveren zich met Jonctys' opdracht en werk ingenomen heeft gevoeld, is op zijn minst aan gerechtvaardigde twijfel onderhevig. Het was immers in die tijd, toen de Calvinisten, die aan heksen en duivel geloofden, de Remonstranten het zwijgen hadden opgelegd, niet verstandig, zich openlijk uit te spreken tegen de waan van hekserij en verbond met de duivel. Het is daarom ook moeilijk achterhaalbaar, hoe de leidende figuren over deze zaken dachten. Wel staat vast dat Johannes Wier met zijn werk tegen de heksenprocessen [4] in de Nederlanden invloed heeft uitgeoefend. Merkbaar is deze invloed in 1594 : het Hof van Holland vraagt

3. *Verhandelingh / der / Toover-sieckten. / Geschil / van de / Schôot- en Steeck-vrije. / geschil / van de / Wapen-salve. / Paracelsi / Vrye-Konst.* / VVt verscheyde Latijnsche Boecken D. Sennerti / vertaelt, en by een geschikt door / D. Jonctys. / – / Tot Dordrecht, / Gedruckt by Hendrick van Esch, wonende / in 't Hoff. *Anno 1638.* /

4. J. Wier : *De Praestigiis Daemonum et Incantationibus ac Veneficiis* (1563) ; zie over hem : J. J. Cobben : *Johannes Wier*, Assen 1960.

dan advies aan de Universiteit van Leiden, in een proces ter zake van toverij tegen een vrouw, of de zg. waterproef in processen tegen heksen licht kon verschaffen. „Drie medici, Heurnius, Bontius en Pauw, en twee philosophen, Trutius en Molinaeus, hebben als hun gevoelen te kennen gegeven, dat de waterproef volstrekt ondeugdelijk was. Zij toonden aan, dat een mens op geheel natuurlijke gronden – n.l. tengevolge van de omvang zijner longen en het inhouden van zijn adem – op het water kan blijven drijven en dat dit derhalve niet mocht worden beschouwd als een bewijs van zijn van de duivel verkregen toverkracht. Aan de professoren was slechts de vraag voorgelegd naar de bewijskracht van de waterproef. Over het al of niet bestaan van toverij behoefden zij zich niet uit te laten. Zij hebben zich zijdelings echter wel met deze quaestie bezig gehouden en al ontkenden zij niet categorisch, dat het de mens mogelijk is een verbond met de duivel te sluiten, toch blijkt, dat zij dit niet waarschijnlijk achtten, omdat „den Duyvel over den mensch van God niet sulcken macht gegeven zij om den mensch tot eenich verbond te brengen, tenzij hij eerst met ter daad betoonde dat hij alle menschelijckheit afgelegt hadde". Bijna alles wat op toverij lijkt is volgens deze professoren op natuurlijke wijze te verklaren. Zij wijzen er op, dat slaapwandelaars dingen kunnen doen, die zij wakende nimmer zouden kunnen verrichten, en zelfs de mogelijkheid van het voorspellen van de toekomst is naar hun oordeel aan natuurlijke oorzaken toe te schrijven. Zij zeggen : „Ja dat meer is, sommige siecken (nae de ghetuigenisse van den grootvermaerden Medicijn Aretaeus) voorsien ende voorseggen eenige toekomende dingen. Ende sommighe spreecken verscheyden taelen, ende dat uyt kracht van de sieckte alleen, sonder van den Duyvel beseten te zijn".

Deze professoren hadden derhalve reeds besef van de krachten van het onderbewuste, welke bij geestesziekten tot uiting kunnen komen. Het is duidelijk : aan toverij en verbond met de duivel geloven zij niet." [5]

De laatste zin zou Cobben [6] „niet zonder meer willen onderschrijven : de verklaring over de waardeloosheid van de waterproef bij het heksenproces stemt te zeer overeen met die van Wier, ze zegt alleen dat er geen natuurlijke oorzaak te vinden is in het water, waardoor dit juist heksen zou afstoten, en dat, als er een buitennatuurlijke oorzaak bestaat (dus, als de heksen door de duivel worden drijvend gehouden), men de heksen hiervoor niet aansprakelijk kan stellen."

5. J. M. van Bemmelen : *Universiteit en Strafrecht,* diesrede Leiden, Den Haag 1954, p. 5 v.
6. Cobben : *a.w.,* p. 161.

De invloed van Wier werkt door in de *Discovery of Witchcraft* (1602) van Reginald Scot ; in 1609 verschijnt van dit werk de eerste Nederlandse uitgave. En eerder dan waar ook in Europa, n.l. reeds vanaf 1610, komen in Holland geen heksenprocessen meer voor. „In enkele der laatste van deze rechtsgedingen heeft de jurist-dichter Jacob Cats als advocaat met succes gepleit", stelt Van Bemmelen hierbij vast [7], maar de vraag is, of hij in dezen niet te veel waarde heeft gehecht aan de volgende mededeling van Scheltema [8] : „Aangaande het gene er in den jare 1610 in Holland voorviel, hoore men de getuigenis van Mr. Jacob Cats. Deze zegt deswege in zijn *tachtigjarig leven :*

Daar rees om dezen tijt verschil in onse landen,
Of heks of tovenaar sijn weerdig om te branden :
  En dit ging wonder ver tot Goeree en Schiedam,
  En 't scheen, dat dit gespook aldaar sijn woonplaats nam,
En dit is naderhant zoo dapper opgesteecken,
Dat ijeder een begon van dit bedrijf te spreecken.
  Ik werd juist even toen versocht van zek're vrouw,
  Dat ik tot haar behulp te Goeree komen wou.
Ik ging op dit versoek mij nader overpeijzen,
En vond ten lesten goed tot daar te willen reijzen,
  En schoon al dit gespoock al naar en seldsaam scheen,
  Het was maar schrale wint en al het stuck verdween.
Oock was er toen ter tijt een hart geding gereesen :
Een vrouwe van Schiedam, der pijnbanck toegewesen,
  Beriep haar op het Hof, en na een hart geding
  Soo wast dat zij de bank en alle straf ontging.
Ey ziet ! na dat het Hof dit vonnis had gegeven,
Scheen alle tooverij als uit het lant gedreven.
  Het wijf, dat voor een tijt van ijeder werd verfoeijt,
  Bleef stil en sonder blaam, van niemant ooit gemoeijt.

Cats spreekt aangaande het pleidooi te Goeree met nederigheid van zich zelven ; volgens de berigten bij anderen, verwierf hij hiermede grooten lof, en het diende hem ter bevordering.

In het Schiedammer proces heeft waarschijnlijk Mr. Jacobus Luyt, dezelfde die Vondel in de vermaarde zaak over het treurspel : Palamedes te Amsterdam verdedigde, als advocaat gediend. Luyt moet dit pleidooi kort daarna in het licht hebben gegeven. Tot nog toe is dit geschrift mij niet ter hand gekomen.

Zoo veel ik heb kunnen nagaan, zijn deze Goereesche en Schiedammer processen, in den jare 1610 gevoerd, de laatste, welke

7. Van Bemmelen : *a.w.* p. 8.
8. J. Scheltema : *De Geschiedenis der Heksenprocessen,* Haarlem 1828, p. 260 v.

wegens beschuldiging van tooverij voor eene Regtbank of een Hof hier te lande hebben plaats gevonden."

Scheltema, die zijn Geschiedenis der Heksenprocessen blijkens ondertitel en inhoud heeft bedoeld als „Eene Bijdrage tot den Roem des Vaderlands", schijnt niet steeds betrouwbaar in zijn oncontroleerbare loftuitingen en bronvermeldingen. Geheel helder is de toedracht ons niet ; is Cats niet de hemel dankbaar dat hij, nog juist op tijd, van een lastig parket is vrij gebleven ? En zou Van Beveren dan, zij het jaren later, zo ingenomen zijn geweest met Jonctys' openlijke verkondiging van zijn libertijnse opvattingen in de geest van Wier ? En wat moest hij zich laten gezeggen van een jongeman, die, op twintigjarige leeftd in 1630 te Leiden ingeschreven, in 1638 nog aan het begin stond van zijn carrière als medicus ?

In zijn heksenwaan en duivelgeloof is Sennert [9] reactionair : na Wier en Scot zet hij een stap terug, en juist hierom heeft Jonctys hem willen vertalen, ondanks de „walchlicke moeyelickheyt van 't oversetten" zoals hij de „Leser" meedeelt. De *Verhandelingh der Tooversieckten* staat daardoor in merkwaardige tegenspraak tot het latere meer verlichte en humane werk *De Pijnbank wedersproken en bematigt* van 1651, en heeft historisch ongelijk gekregen : in 1691 markeert *De Betooverde Weereld* van Balthasar Bekker het definitieve einde van de heksenwaan, en voor Bekker is de nu nog door Jonctys versmade Scot de belangrijkste strijder tegen het bijgeloof. Stond Jonctys echter wel geheel achter zijn vertalingen ? Wij hebben de indruk dat hij in zijn *Verhandelingh* meer een gelegenheid heeft willen aangrijpen om er in het Dordse intellectuele milieu in te komen ; hij hoefde hiertoe geen origineel werk te schrijven, en Sennert bood hem de gelegenheid een andere mening te verkondigen dan de gangbare, om zo de aandacht op zich te vestigen. Zo heeft hij zich gezet aan een getrouwe en soms als lastig ondervonden vertaling van een werk dat zijn naam bekend moest maken, maar dat hij in 1651 impliciet verloochent. Hoe weinig hinder hij ondervond van ook Sennerts geringe originaliteit, hoe zeer hij integendeel het overschrijven van verhalen door de ene auteur na de andere positief weet te waarderen, lezen wij aan het eind van het woord tot de „Leser" : „– gelijck de honich-bietjes het suyverste des hemels-dauvvs van d'alderaenghenaemste bloempjes opvatten, door hare ingebore natuyre in honich veranderen, en in eenen klomp vergaderen : van gelijcken onsen

9. Daniel Sennert, 1572-1637, in 1602 benoemd tot hoogleraar te Wittenberg, heeft een aantal compilatorische werken op zijn naam staan, die als *Opera in VI tomos divisa* herhaaldelijk, het laatst in 1676, in herdruk zijn uitgegeven te Venetië, Parijs en Leiden.

Schrijver met een kiese naeukeuricheyt verscheyde boucken doorsnoffelende, pickt hy uyt, 't geen hy syn oordeel vvaerdigh schat ; beschaeft het rouvve, besnoeyt het vveelderige, verlicht het duystere, vernietight 't valsche, bevveert de vvaerheyt ; en alsoo veelderhande bloempjes uyt de lieffelickste lust-hoven van andere versamelt, en behoorlick geschikt hebbende, vlecht hy een krans, die in navolghende eeuvven syn hooft van 't rotten sal bevrijden." Zijn wij ver bezijden de waarheid, als wij ook in Jonctys een streven zien naar „onsterfelijkheid", zij het uit de derde of de vierde hand ?

In het eerste „capittel" van de *Verhandelingh* geeft Sennert, met reeksen aanhalingen van klassieke en moderne schrijvers, als zijn mening te kennen, dat van enige toverij door stem of blik geen sprake kan zijn, maar ziekten wel kunnen worden overgebracht door kwaadaardige dampen en besmettelijke uitvloeisels, of anders des duivels werk zijn – het tweede capittel noemt dan acht soorten toverij, die alle berusten op een verbond met de duivel. In de drie volgende hoofdstukken zoekt Sennert zijn houding te bepalen tussen de heksenvervolgers Sprenger, Remigius en Bodin [10] en hun tegenstander Johannes Wier. Van de ziekten door „Tooverije" veroorzaakt, noemt Sennert als voorbeelden het door de mond of het onderlijf uitwerpen van hele reeksen voorwerpen, als haar, spijkers, beenderen en stukken hout ; de impotentia coeundi ; de haat verwekt tussen man en vrouw, en het lijden veroorzaakt door het doorsteken van een wassen beeld. Hecht Wier geen geloof aan wassen beelden, houdt hij alle hekserij voor ziekelijke inbeelding van vooral melancholische oude vrouwtjes, en de brakingen voor duivelse listen, Sennert tracht in dit „geschil" tot een compromis te komen. Uitgaande van de vraag „Of de Hexen en Tooveressen, sonder natuerlick Venijn, door een boven-natuerlicke kracht, en de hulpe des duyvels, met het toelaten van God, den mensch eenige sieckten aenbrengen, of den selfdigen geheel dooden konnen", stelt hij eerst als waarheid vast, dat de „Tooveressen" anderen ziekte of leed kunnen berokkenen. Wanneer immers de heksen zijn verbrand of de tovermiddelen weggenomen, herkrijgt de zieke

10. Jacob Sprenger is met Heinrich Kramer (Institoris) de auteur van de beruchte *Heksenhamer,* de *Malleus Maleficarum,* van 1487, met de bul *Summis Desiderantes* van 1484 de stelselmatige uitwerking van de gruwelijke 15-eeuwse heksenwaan ;

Remigius heeft als heksenrechter in Lotharingen een 900 heksen ter dood veroordeeld, en in zijn *Daemonolatria* van 1595 de procesakten in drie boekdelen verwerkt ;

Bodin bestrijdt in zijn *De la Démonomanie des Sorciers* van 1580 de humanere opvattingen van Wier, en versterkt met zijn gezag de vervolgingswaan tot diep in de zeventiende eeuw.

zijn vroegere gezondheid. De heksen echter bezitten dit vermogen niet uit zichzelf, maar de duivel werkt voor hen, krachtens het verbond met hem gesloten. En al blijken vele ziekten, aan hekserij toegeschreven, heel natuurlijk ontstaan, dan blijft Sennert toch in de heksenwaan verstrikt : „Want doordien de duyvel uytermatenwel in de Natuyre ervaren zijnde, menighmaels voor-siet, dat den mensch door een innerlicke bedorve voorbereydingh der vochtigheden, korts daer aen in eenige sieckte vallen sal, maeckt hy syne slaven wijs, soose dit of dat doen, dat dien mensch soodanigen sieckte sal over-komen, die nu alreede uyt natuyrlicke oorsaecken voor de deur stont, en sigh korts daer aen sou geopenbaert hebben, schoon van de Tooverессen niets met allen had verricht geweest. 't Heugt my dat ick alhier eenige Borgers gheholpen hebbe, die aen ontstekingen met sonderlinge groote pijnen sieck lagen, dewelcke de Tooverессen, in 't gevangen-huys geworpen zijnde, bekent hebben van haer ingevoert te zijn ; daer ick nochtans niets onnatuyrlicx in haer bespeurt hebbe ; maer dat het soodanige gheswellen zijn geweest, die uyt een innerlicke faute der vochtigheden hebben konnen voortspruyten, ende hoedanige ick van gelijcken in andere, buyten alle achterdencken van tooverije, aengemerckt en genesen hebbe." Aan de duivel worden ook ziekten toegeschreven die, naar later standpunt, ontstaan zijn uit psychische stoornissen : „– Vallende-sieckten, Zenu-treckingen, en Lammigheden des lichaems : Somtijts de melancholijcke vochtigheden beroerende, besmet hy de dierlijcke geesten, en veroorsaeckt Melancholije. By de Melancholije magh gevought werden de Dulle-liefde, en haet tegens yemant sonder oorsaeck." En ook hier kan weer de heksenwaan insluipen : „En al-hoe-wel de duyvel soodanige werckingen uyt-voert, – – soo maeckt hy nochtans de Tooverессen wijs, – – datse door haer *Ceremonien,* en 't gebruyck van eenighe nietighe beuselen, andere konnen verwecken om haer, of yemant anders, die 't haer sal gelieven, te beminnen."

Hoewel dus de „Toover-sieckten" geen heksen-, maar duivelswerk zijn, gaan toch de heksen niet vrij uit : hun verbond met de duivel en hun kwade bedoelingen drijven de duivel ertoe. Wier mag dan menen „dat soodanige verbonden en verdragingen ydel, bedriechelick, sot, en van geender waerden zijn", de duivel maakt er de „tooverессen" mee „tot mackers van de sonden, om haer hier na tot med-ghesellen te hebben van de eeuwige straffe." Het verbond met de duivel is „uytgedruckt" of „bedeckt". „Het uyt-gedruckt Verbondt is, vvaer de mensch met den duyvel, het zy in wat maniere hy verschijne, uytdruckelick een Verbont treft, waer in hy God ende alle Gods-dienst af-seyt, en sich selven verknechtet in de dienstbaerheyt des duyvels". Onder „bedeckt Verbont" wordt

verstaan het willens en wetens gebruiken van „waen-geloovige" middelen als woorden, tekenen, ceremoniën, vervloekingen en bezweringen. Eén troost hiertegen blijft de godvruchtige Christen : „Schoon de macht des duyvels groot is, soo en kan hy even-wel niemant, selfs op 't verzoeck der Tooveressen, beschadigen, sonder de toelatinge Godes."

Omdat, als geschreven staat in het zesde „capittel", de toovers ieckten ongeneeslijk zijn, is het beter de Tooverije te voorkomen, en als enig middel hiertoe geeft het zevende capittel de raad, het leven te stellen onder Gods bescherming. Niet geoorloofd is het, de Tooveressen te verzoeken door des duivels hulp de ziekte weg te nemen, want de duivel geneest dan het lichaam om de ziel te verderven. Weliswaar acht Remigius het geoorloofd, de heksen door dreigement en geweld tot hulp ter genezing te dwingen, maar wie zo de Tooveressen dwingt, zoekt toch zijn hulp van de duivel en niet van God : het is beter te sterven dan door zonde te worden genezen. Het heeft ook geen zin de „Toover-teeckenen" op te sporen en te vernietigen, de duivel immers is aan deze tekenen niet gebonden, en zo hij dan toch geneest, is het om de mens nog listiger te bedriegen en aan zich te verbinden. Delrio [11] mag dan beweren geen afdoend antwoord te hebben gekregen op zijn mening dat, indien het wel geoorloofd is de heksen te doden, het ook vrij staat de tovertekenen weg te nemen, Sennerts „antwoort valt seer licht. Want hier is een seer groot onderscheyt. Dat de Tooveressen en Swert-konstenaers gedoot souden werden, is een ghebodt Godes : En niet sonder reden : doordien sy Menschenmoorders zijn. Want indien 't geoorloft is de Moordenaren, die met hare handen de menschen dooden, van kant te helpen, waerom sou 't niet vry staen, de Tooveressen van gelijcken te dooden, dewelcke door de hulpe des duyvels de menschen sieckten opstuyren, ja dooden haer gheheelick ? Daerbeneffens doordien sy met den duyvel een verbont gemaeckt hebben, God en den mensche hebben afgeseyt, haer Vyanden van die selfdige verklarende, wat souder van de doot konnen vry spreken ? Maer daer en is geen gebod Godes om soodanige toover-teeckenen wech-te-nemen. Want die teeckenen selfs en dooden niet, ofte porren den duyvel niet aen om den mensch te beschadigen ; maer hy selver uyt sigh selven verwart de gemoederen der menschen in soodanigen waengeloof. En daerom is 't wel geoorloft die selfdighe te verstroyen, maer niet om daerdoor syne gesontheyt te vervorderen. Daeromme moet hy, die van een Toovenaer is beschadigt, niet de teeckenen,

11. De Leuvense moraaltheoloog Martinus Delrio, bestrijder van Wier, schrijft over de tovertekenen in Liber VI, c. 1 en 2 van zijn *Disquisitionum Magicarum libri VI*, Leuven 1599.

maer den duyvel selfs aentasten : het welcke op gheen ander wijse en kan geschieden, dan door Godes en der goeder Engelen hulpe."

In het deel *Paracelsi Vrye-konst, onvry gemaeckt door D. Sennertum* – de overige onderdelen mogen onbesproken blijven – bestrijdt Sennert Paracelsus'[12] opvattingen over magie. De beoefenaars van de Vrye-konst treden, volgens Sennert, met de duivel in een „openbaer" of „bedeckt" verbond, waartoe onder meer het volgend verhaal over Cornelius Agrippa von Nettesheim[13] als voorbeeld dient : „*Cornelius Agrippa* heeft tot Leuven gehadt een Tafel-gesel, een jongman al-te-nieus-gierigh, dewelcke na dat *Agrippa* van huys vertrocken was, gelegentheyt van syn vrouw gekregen hebbende, om in de kamer van *Agrippa* in te gaen, een besweer-boeckjen in de handt gekregen heeft, in 't welcke wanneer hy las, wierdt aen de deur geklopt, en als hy in 't lesen voort-ginck, quam de duyvel in, en vraeghde waer toe hy was geropen, en heeft hem, niet antwoordende, den adem opgestopt. *Cornelius Agrippa* t'huys gekomen zijnde, siende de duyvelen syn huys bespringen, en de voor-gevalle saeck uyt een van die verstaen hebbende, gebiedt hy hem, dat hy verrichten wilde, dat het doode lichaem met de andere *Studenten* op de merckt soude wandelen. Het welcke hy oock doet : maer wanneer den voer-man het lichaem verliet, is het op de merckt ter aerden neer gevallen. Doordien dan dien Jongelingh niet met dat insicht, als dat hy den duyvel tot hem soude roepen, in dat toover-boeckje gelesen hadde : maer dat de duyvel door 't Verbondt, het welcke hy met Agrippa, of yemant anders gemaeckt hadde, sigh heeft laten vinden : soo blijckt hier uyt, als dat yegelick een, en sulcx oock onwetende, kan verrichten, dat de duyvel, door sekere woorden, teeckenen of *ceremonien,* waer van in 't verbont is overkomen, hem teghenwoordigh, behulpsaem en gedienstigh sal toonen."

In 1639 al verschijnt Jonctys' tweede werk : *Roseliins Oochies*[14], in 1641 gevolgd door de *Hedens-daegse Venus en Minerva*[15]. Daar

12. Paracelsus (1493-1541) begon in 1526 zijn in de landstaal gegeven colleges te Bazel met een verbranding in het openbaar van de werken van Galenus (129-200) en Avicenna (986-1036), de beide grote systematici der geneeskunde en autoriteiten tot diep in de zestiende eeuw ; hij wilde de medische wetenschap beoefend zien in nauwer verband met volkswijsheid, astrologie en alchemie.

13. Agrippa von Nettesheim (1486-1535) reizend geleerde en fantast, beoefenaar van velerlei wetenschappen, omstreeks 1530 te Antwerpen leermeester van Wier, met wie hij in 1532 naar Bonn verhuist.

14. *Roseliins / Oochies, / ontleedt / door / Dan : Ionctys. / – / Tot Dordrecht, / Voor Iasper Gorissz. Boeck-verkooper, vvoonende / by de Wijnbrugh in de vergulde Griffioen. / Anno 1639.*

15. D. IONKTYS / HEDENS - DAEGSE / VENVS / en / MINERVA ; / of / TWIST - GESPREK / tusschen die zelfde. / TOT DORDRECHT, / Gedruckt by HENDRICK VAN ESCH, woonende / in 't Hoff, tot Dordrecht. *Anno* 1641.

deze beide werken de hun toekomende literair-historische aandacht al hebben gekregen [16], mag hier worden volstaan met het randwerk en een enkele kanttekening. Allereerst dan de inleiding tot *Roseliins Oochies*. Hetgeen Jonctys ons in de voorberichten van zijn werken meedeelt, berust op waarheid ; hetgeen hij verzwijgt of achter verhalen verbergt, is soms wezenlijker. „Ick stae buyten tvvijffel," vertelt hij aan de „Leser", speels maar als een voorspel op het conflict met de Kerkeraad over zijn *Hedens-daegse Venus en Minerva,* „of sekere Catôos van ons' eeuvv', by devvelcke, quansuys, den naem van de Liefde selfs verdacht is, sullen op 't insicht alleen van dit opschrift alhier haer neus fronssen, en seggen, dat ick mijn tijd vvel nutter kon besteden, dan in 't verhandelen van sulcken stoffe." Het tij was tegen hem : het verblijf van Cats te Dordrecht, van 1623 tot 1636, had de letterlievende academische bovenlaag in de stad meer gericht naar het sociaal-pedagogische dichtersideaal van de pensionaris dan naar het lyrische of satirische genre als door Jonctys beoefend in resp. *Roseliins Oochies* en *Hedens-daegse Venus en Minerva* [17]. Zijn voorbericht heeft een toon van verdediging bij voorbaat : „VVoud'ick mijn selven verontschuldigen, den aenvang van mijn eerste Jeugd, die een baermoeder van dese malligheden gevveest is, sou my by Verstandige ten vollen vry pleitten. En schoon genomen datse nu eerst geboren waren, soud' het soo vreemden saeck zijn (alsoo het noodig is *edulcare vitam, curas nugis,* &c. somtijds syn beplougde dagen met vrolijcke uyren te verwisselen) dat ick dese Pop voor mijn tijdverdrijf gekosen had ?" Ook verschuilt hij zich achter anderen, maar zodra we concrete namen verwachten uit een tastbaar Dords of Hollands milieu, speelt Jonctys verstoppertje in een papieren wereld : „Oock ben ick de eerste niet, die diergelijcken stoffe bevvrocht hebbe ; vele zijn mijn voor gegaen, vvelckers ampt en jaren het vry noch minder paste, dan het my doet. Heliodorus, een Bisschop, heeft de liefds-pleging van Theagines en Chariclea beschreven, en vvanneer hy van sekere Catôos synes tijds daer over bestraft vvierd, heeft hy liever gehad, gelijck Nicephorus seydt, syn Bisschopdom dan syn Boeck te verlaten." [18]

16. A. P. Braakhuis : *Daniël Jonctys' Roseliins Oochies vergeleken met de Ocelli van Janus Lernutius,* N.Tg. 1952, p. 147-156 ; P. Minderaa : *Heden-daegse Venus en Minerva* in *a.w.* p. 146-159. Ter waardering van Jonctys' satire binnen het genre van de zestiende en zeventiende eeuwse lof- en hekeldichten, waarin ook Erasmus' geest nawerkt, raadplege men : G Degroote, *Nederlandse Moria-Waardering* in *De Brabantse Folklore,* Brussel 1950, p. 3 vv.

17. W. J. M. A. Asselbergs : *Cats in een Dordtse School ?* in *Aandacht voor Cats bij zijn 300-ste sterfdag,* Zwolle 1962, p. 95-104.

18. Heliodorus, in de 4e eeuw bisschop van Tricca in Thessalië, had, ten onrechte, een Hellenistische liefdesroman in 10 boeken op zijn naam staan, de „Aethiopica" ;

Aan de minnedichten gaat een uitvoerig prozastuk vooraf [19] : het *Geschil, Wat de meeste kracht heeft, om Liefde te verwecken,* een speelse en origineler voortzetting in luchtiger genre van de Geschillen uit Sennert vertaald. Met een wemeling citaten uit klassieke en Renaissance-auteurs wijst Jonctys eerst geldzucht en opsmuk af als sterkste krachten om in liefde te verstrikken, komt dan tot de schoonheid, onderzoekt welk lichaamsdeel daarin de prijs verdient, en eindigt met een lofzang op de ogen.

Hoeveel auteurs ook in het voorwoord en het Geschil zijn aangehaald, te enen male ontbreekt de naam van Janus Lernutius, aan wie Jonctys toch de helft van zijn bundel ontleend heeft. Dit verzwijgen van de bron is wel positief te waarderen binnen de ludieke sfeer als knipoog naar de goede verstaander, de kenner van de Neolatijnse en Petrarquistische poëzie, aan wiens eruditie de dichter te weinig eer zou geven door zijn bron expliciet te vermelden : zo heeft ook Janus Secundus zijn bronnen niet genoemd.

Als voor Anthonie Donker [20] het werkelijk beleven van Hoofts poëzie al tot een probleem wordt door de menigvuldigheid van klassiek mythologische figuren, dan blijft er voor een als levensecht ervaren van Jonctys' satire *Hedens-daegse Venus en Minerva* geen mogelijkheid over : in een eindeloze reeks stijve alexandrijnen vertelt de dichter irreële verhalen over de „ijdelheid" der wetenschappen en in een overstelpend aantal voetnoten verwerkt hij overvloedig citaten om zijn belezenheid te bewijzen. Levensecht heeft Jonctys overigens niet willen zijn ; maar ook als hij zijn vrije tijd heeft willen besteden om zich als dichter te presenteren, achten wij zijn opzet maar nauwelijks geslaagd. Heeft echter ieder document literair-historisch waarde, dan is Jonctys' hekeldicht het minste niet. „Wie den dichter wil verstaan, moet des dichters tijd ingaan", varieert A. Donker een bekende zegswijze. Tot „des dichters tijd" behoren de poetae minores van zijn omgeving, en wie bijv. Cats wil leren verstaan en waarderen, leze Dordse dichters uit zijn tijd. Twee voorbeelden : Cats diende met zijn poëzie de maatschappij van zijn dagen ; wie of wat diende Jonctys ? Noch de „poëzie minnaars", noch zichzelf, zoals de tragicomische twist rond de satire, waarover straks, heeft uitgewezen. En naar de

en zo is ook fictief het 14e-eeuwse verhaal van Nicephorus Callistos, dat Heliodorus, door een provinciale synode voor de keuze gesteld zijn erotische werken te verbranden of af te treden, het laatste koos.

19. Over dit *Geschil* schrijft waarderend G. A. van Es in deel V, p. 110 v. van Baur : *Geschiedenis van de Letterkunde der Nederlanden.*

20. A. Donker : *P. C. Hooft en het Dichterschap,* in *P. C. Hooft Dichter, Dramaturg, Geschiedschrijver en Magistraat,* Arnhem 1947, p. 55-79.

vorm : de korte stukken die de pleidooien van Venus en Minerva inleiden en besluiten, zijn geschreven in „vers communs" : vijfjambische versregels met een cesuur na de vierde lettergreep, waardoor twee membra ontstaan van resp. twee en drie jamben. Hoe weinig beweeglijk dit procédé door Jonctys is toegepast, moge blijken uit het slot van de satire :

O ! Goden, die de zaken hebt in handen,
Laet eens 't gemoed ter rechter deugde branden ;
Bevonnist eens het juyste onderscheyd,
Dat in 't bedroch, en ware deugde leyt.
Wilt 't deugden-loon, geleyt in uwe handen,
Niet, door gevley, aen deugdes schijn verpanden ;
Trekt, na verdienst, u toe-geleyde lijn ;
Zoo mag de deugd eens recht behartigt zijn :
Wilt, ongekrookt door grooten, vrienden, magen,
U zucht alleen de waerdiger toe-dragen ;
Zoo mag de lust tot Pallas zijn ontwaekt ;
Die nu alom aen 't dooven is geraeckt.

De pleidooien zijn geschreven in alexandrijnen, ritmisch zo weinig gevarieerd, dat de befaamde dreun er ruim zo hinderlijk in door klinkt als in de verzen van hem wiens naam aan het verschijnsel gegeven is. Vermoedelijk heeft Jonctys de starre regelmaat als poëtische winst beschouwd ; ook in *Roseliins Oochies* zijn de latere gedichten, de naar Lernutius vertaalde, metrisch regelmatiger dan de oudste, de eigen verzen [21]. Klonk de later zo verfoeide „Catsiaanse" dreun de tijdgenoot niet juist welluidend in de oren ?

Een bedenkelijker fout maakt Jonctys echter als hij fictie en werkelijkheid onvoldoende onderscheiden houdt, en bijv. in een later voor hem fataal gebleken passage de Olympische godenwereld en de Christelijke Godsverering op kwetsende wijze ineenschuift. Wij citeren hier de betreffende passage, waaraan voorafgaat Venus' verwerping van Minerva's betoog, dat wetenschapsbeoefening even noodzakelijk is als leven. Venus wenst de overbodigheid van geleerdheid en de dwaasheid van de theologie aan te tonen :

O ! Goden, leent doch 't oyr ; en zoo 'k, op vaste gronden,
Niet aen-wijz, datze meest onnoodig is bevonden,
Ja zelver schadelijk, zoo voor 't Gemeene-best,
Als voor haer eygen zelfs, zoo keurt my voor de lest.

21. Men vergelijke bijv. het eigen gedicht 1 en het naar Lernutius vertaalde gedicht 2 ; zelfs van de gedichten op een bepaalde melodie geschreven, is het metrum regelmatiger in de vertaalde dan in de eigen verzen : men vergelijke bijv. het vertaalde gedicht 43 met het eigen gedicht 44.

Zienw' eerst op haer die na de Gods-geleerdheyd trachten,
Wat vrucht staet onz van haer geleerdheyd doch te wachten ?
Wat, dan een twijffel-moed, die ted're harten rijt ?
Wat, dan een droeve scheur, die heele Landen splijt ?
Want waer geleerdheyds gift koomt wercken in dêez zinnen,
Daer moet m' een nieuwe Sect na-volgen, of verzinnen :
Me strijdt met vier, en zwaerd voor 't breyn-ziek onverstand :
Me steekter, by gevolg, na 't hart van 't Vader-land.
Want 't kittelig Gemeen, uyt een te dommen yver,
Dult in Gods-dienstigheyd ; elk volgt zijnn heeten drijver ;
En wêert zijn Tegen-sect, met een verbittert hert :
Waer door een stijven steun den Staet onttrocken werdt.
Me zietz' aen weder-zy in grooter ernst vergaren ;
Me wierookt, als om 't meest, op nieu-geboud' Autaren :
Maer ('t nijdige bedrijf port mijn tot dit verwijt)
Niet t'onzer eer' zoo zeer, als tot elkanders spijt.
Wy rochten 't rechte wit van hare God-geleerdheyd,
Bleef zy by 't richten van des boozen mensch's verkeertheyd ;
Wêez zy alleen den weg, zoo met de daad, als 't woord,
Die tot de zachte rust der vrome Ziellen hoort.
Maer nu, of 't weinigh waer aen deze rust te raken,
Door-zoektmen zelfs wat wy in onzen Hemel maken :
Het gêen, in diep geheim, by onz begraven leyt,
Werdt van haer stout gezigt te gretig na-begreyt.
Hy, neemt onz ampt ter hand ; maekt los, die zijn gebonden ;
Bindt, die 't zijn harte lust ; quijt doodelijke zonden ;
Her-roept Traiani Ziell ter Hellen uyt ; en doet
Dat yder, die 't hem lust, werdt voor een Sant begroett.
Hy, wêet een bete broods, (o ! goddelijke zake)
Slegs met een woord vijf, zes, tot eenen God te maken ;
En twijffelt, of het ook onz mogentheyd vermag,
Om meer gelijke Goon te brengen aen den dag.
Hy, wêet het jaer, en stond, als op zijnn duym te tellen,
Wanneer het Aerden-rond zal worden tot een Helle.
Hy, wêet uyt wien, en uyt hoe veel 't getal bestaet,
Dat zal begiftight zijn met God-gelijcken staet.
Hy, vraegt zijn herssens af, wat dat de Goden maekten,
Eer dat de Hemelen, en Aerd in wezen raekten ;
Waer haer verblijf-plaets was ; waerom juyst op dien stond,
En eerder niet, van haer de Wereld is gegrondt.
Hy, vorscht dit na, waerom de droeve zonde-qualen
Te zamen over goed', en quade Menschen dalen ;
Waerom den vromen Rey werdt meesten tijd verdrukt ;
Waerom 't het Boeven-rot meest al na wensch gelukt.
Hy, is 't in onze macht het quaet allom te weren,
En 'smenschens bars gemoed ter deugden te bekeeren,
Waerom dan over-al zoo dicht de ondeugd puylt ;
En of ook zelfs in onz geen quaden wille schuylt.

'Tis duyzend-malen meer, daer dêez geleerde Bollen
Haer breyn, tot barstens toe, mé komen op-te-vollen ;
En maken 't duyz'lig hoofd zoo boven-maten mat,
Of gy gewapent zelfs in hare harssens zat.
Hier moet m' een heelen dag van kijven, knibb'len, twisten :
Elk heeft het rechte padt ; niet een, van haer, oyt miste :
En hier uyt spruyt, het gêen noch mennig hart betreurt,
Als dat 't geheele Land in vreemde Secten scheurt.

Hoeveel realiteit bezitten de figuren van Venus en Minerva ? Of anders gezegd : wie wordt of worden in bovenstaand fragment aangeduid met de persoonlijke voornaamwoorden van de eerste persoon enkelvoud en meervoud ? In r. 1-4 is de „ik" duidelijk Venus, en de regels passen in het kader van het geschil tussen Venus en Minerva als mythologische figuren. Na deze „inleiding" begint Venus haar aanval op de wetenschappen, en allereerst op de godgeleerdheid. De „w' " van r. 5 kan aanduiden Venus, „Jupijn" en de overige toeluisterende Olympische goden ; maar vreemd wordt dan „onz" van r. 6, want wat raakt deze goden een Christelijke theologie ? De retorische vragen van r. 7 en 8 geven ditzelfde „onz" de inhoud van ‚ons, mensen van deze tijd", maar dan heeft Jonctys Venus verdrongen, en zelf het woord genomen. „Mijn" van r. 19 duidt dan op Jonctys, of op een Venus die van deze auteur te weinig zelfstandigheid heeft meegekregen. In r. 20 echter kan „t'onzer eer" weer moeilijk iets anders betekenen dan de eer van God in Christelijke zin. En hoe staat het nu met „wy" van r. 21 en 26, met „onzen" en „onz" van r. 26 en 27, en met „onz" van r. 35 ? Jonctys zelf geeft ons nog antwoord op p. 24 van zijn *Apologie,* betreffende r. 52 van bovenstaand fragment : „Weet dan, óf gy 't misschien niet geweten had, dat in dit regelken,

En óf ook zelfs in Ons geen quaden wille schuilt,

het woordeken ONS niet op ONS menschen, maer op ONS Goden moet verstaen werden : dewijle het Venus, eene uit 't getal der Goden is, die hare verweer-rede voor den Raed der Goden heeft aengevangen. Zó dat, de Poëtische manier van spreken weg genomen zijnde, yder een, 't en waer hem 't Nies-kruid nutter dan het eten was, kan begrijpen, dat alhier God zelfs kan en moet gemeent werden. Den zin dan leit aldus : Dat indien het in Godes macht is, het quaed van den Vromen alom te weren, het booze te verhinderen, en zulks niet doende,

Of dan ook zelfs in hem geen quaden wille schuilt."

Op een modern lezer maakt deze stijl van schrijven zo niet een

kwetsende, dan toch een vreemde indruk ; Jonctys valt niet vrij te pleiten van gebrek aan stijl in engere en ruimere zin, zoals ook blijkt uit de ongerechtvaardigde aanval op de theologen als zodanig, zonder onderscheid, in de r. 5 en 6 :

> Zienw' eerst op haer die na de Gods-geleerdheyd trachten,
> Wat vrucht staet onz van haer geleerdheyd doch te wachten ?

De Kerkeraad van Dordrecht, naar de geest van die tijd meer bekommerd om de rechtzinnigheid van de leer dan om zachtzinnigheid jegens de leden, heeft Jonctys voor zich ontboden om uitleg te verkrijgen over de passage hierboven geciteerd : „zy lieden daer uit niet anders konnende afmeten, dan dat aldaer de ware God-geleerdheid, onze Religie, ende dien volgens de eere Godes te kort geschiede. ende alhoewel zy (na haer zeggen) genoegzaem konden bespeuren, dat door 't geheele Boekje verscheide Particulieren wat scherp gehekelt wierden, zó wilden zy doch maer alleen behartigen, 't geen haer ampt mede bracht ; dat is, het weren der ergernissen inde Religie, en den voorstant van Godes eere." Met Jonctys' excuses niet tevreden gesteld, daagde de Kerkeraad hem ten tweeden male, breidde de beschuldigingen met een aantal punten uit, en sprak, zonder de schrijver de gelegenheid te geven zich te verweren, als zijn vonnis uit : dat hij „een bitter Satyrist, en niet minder dan een Pasquill-schrijver was ; wiens Boek niet alleen, maer Persoon zelver, zoo by de Politique, als Kerkelijke behoorde gestraft te werden. dat (hij) daerom van 't heylige Avond-mael (zich) moste onthouden, zó lange, totdat (hij) léétwezen van (z)ijne feilen, in 't schrijven van de Hedens-daegse Venus begaen, betónende, haer lieden vorders zoude komen te voldoen." Gegriefd dat hij zich niet uit mocht spreken, en overdonderd door de nieuwe, onverwachte reeks beschuldigingen, daardoor bevreesd die niet voldoende begrepen te hebben of te kunnen onthouden, verscheen Jonctys, nu uit eigen beweging, ten derden male voor de Kerkeraadsvergadering, om afschrift van zijn vonnis te verkrijgen, opdat hij zijn „misslagen, zooder eenige waren, door dat middel kennende, die zelfde zoude mogen bekennen, en belijden." Hij kreeg ten antwoord, „dat indien (hij) breins genoch hadde om een Boekie te schrijven, dat (hij) ook dies genoch moste hebben, om (z)ijn Vonnisse t'onthouden." Jonctys heeft hier terecht geen vrede mee. „Ik hield vorder an", schrijft hij in zijn Apologie, „Dat indien 't haer niet en geliefde my zulks in geschrifte te behandigen, dat het immers my noch eenmael, ten zelfden einde, zoude mogen voorgelezen werden. hetwelke zy my, na rijpper over-weging, toegestaen hebbende, ende des anderen daegs, (alzó, gelijk zy zeiden, het schrift doemaels niet by de hand

was) op een ander fatsoen herstelt, voor-lezende, hebb ik, om ons geheugen te sterken, alle hare aenwijzingen in onze Venus aengetekent. Zo dat niemant hoeft te denken, dat ik door gebrek van geheugen, veel min uit quaetwillige trouwelоosheyd iets zoude mogen achter wege gelaten hebben, 't geen wat dieper mocht in 't vleesch gaen, dan alle 't gene hier achter van ons zal gemeldt werden. Indien het haer gelieft hadde, ons de Copije te behandigen, ik zoude deze in volle leden, zonder 't minste woord te veranderen, alhier geplaatst hebben."

Zo verschijnt in 1642, slordig gedrukt en zonder naam van uitgever, zijn APOLOGIE, / *of* / *Gedrongen Onschuld ;* / roerende zyn misduide / Hedens-daegse / VENUS en MINERVA.

Hoe weing objectief een Apologie uiteraard ook is, een zo heet van de naald uitgegeven geschrift, bestemd voor oog- en oorgetuigen, mag feitelijkheden wellicht eenzijdig, maar niet voor derden onaanvaardbaar weergeven, op straffe van zijn effect te missen. Het blijkt dan dat niet alleen de Kerkeraad, maar ook gemeenteleden in kerkelijke en burgerlijke zin zich in Jonctys' satire aangesproken voelden. Zo spreekt de Apologie „van die gene, die haer door onze Venus verongelijkt houden. Dan doch dewijle my maer alleen door andere haer misnoegen, dat zy door eenn bedekten haet zoeken te wrééken, ter ooren is gekomen, en dat ik twijffele waer op dat haer misnoegen mochte gegrondt zijn, zoo en kan ik ook mijn zelven niet van gewaende laster-spraek, noch van haer best-bewuste zonde zuyveren : maer, zijnze vuyl, ik laetze vuyl". Minder twijfel bestaat er bij de schrijver over het gevoelen van de rechtsgeleerden dan over de reacties van zijn meer directe collega's : „Waerom storen haer de Dórdrechtse Rechts-geleerde aen onze Venus niet ? om dat zy haer gemoed onbewust, ende ik haren wandel onstraffelijk acht, van 't gene daer de quade mé belast zijn. Of onze Mede-broeders, de Artzen, van Venus een klap om d'ooren gekregen, en haer aen die zelfdige gestooten hebben, most nader ondertast werden. immers hoopte ik, datter niemand onder haer zó zót gevonden zóude werden, die des wijen Werelds misbruiken binnen de enge muren van hare Maget, in haer eigen vel, zóude willen bepalen." Hoe vereenzaamd Jonctys stond in het Dordse milieu, blijkt niet alleen uit dit laatste citaat, maar ook uit de passage : „Of zóu (de magistraat), uit een zachte toegenegentheid, wel door de vingeren gezien hebben ? Indien de zake stond na'et uitgeven mijner Beschuldigers, Dat ik de Magistraet in haer eer te na gekomen ben, zoo zóude zulks qualik te gelooven zijn. Ook behalven dat hebbe ik zoo grooten blijk haerder genegentheid t'mywaerts niet konnen speuren, dat ik my zulks zóude mogen verbeelden."

De beschuldigingen van de Kerkeraad laten aan duidelijkheid niets te wensen over, en daartegen richt Jonctys, niet steeds zonder innerlijke tegenspraak, zijn verweer. Zo wijst hij de beschuldiging dat hij „de Gód-geleerdheid geheelijk, en zonder eenige bepaling, schadelijk schat", van de hand door te beweren, dat hij ofwel sectariërs gemeend had te noemen, ofwel waanwijze theologen, verborgenheden Gods bestuderend die ter zaligheid niet dienden. We moeten hierin de Kerkeraad gelijk geven, dat zulks uit de tekst niet te verstaan valt. En beweert Jonctys bij voortduring, dat hij gebreken hekelt die aan tijd noch plaats gebonden zijn en op het Dordrecht van 1640 dus niet mogen worden toegepast, op p. 31 laat hij zich ontvallen : „Dat ik de misbruiken dezer eeuwe, – – wat deurgenomen hebb." En op p. 41 : „Maer alle 't gene van onze Venus en Minerva verhaelt is, of was wel eer, of is als noch, of was en is te zamen : is 't niet binnen Dordrecht, (want wat ramp zóu ons dringen zulks te gelooven ?) 't mag zijn in Nederland, wie twijffelt in Europa ; wie in de ruyme Wereld ? Zoo dat wy alhier van geen logen-laster betichtt en konnen werden."

Literair-historisch interessanter wordt ons Jonctys' verweer, waar hij zich beroept op de „natuur" van het werk. Van mening dat de „oude Comoedy" terecht is afgeschaft omdat daarin de gehekelden met naam en toenaam werden genoemd, schrijft hij : „Ik –– hebb met niemands naem te doen gehad – –". De hierop volgende zin motiveert de geringe zelfstandigheid van zijn hekeldicht – heeft Jonctys zich inderdaad bij voorbaat willen dekken, of is deze verklaring eerst achteraf bedacht ? – : „En om te meer de doorstekende stralen vande Nijt t'ontschuilen, hebb ik, voor zó veel als 't mogelijk was, door den mond van andere gesproken : zó dat ons gehéél Twist-gesprek niet hóger dan voor een bedel-mantel, uit verscheije ontléénde lappen aen een gebardelt, moet geschatt werden." Dan motiveert hij de Venusfiguur : „Daerbenevens, meenende een middel uitgevonden te hebben, om de téére óren, buiten verbittering, de gemeene misbruyken toe- of liever af-te-prevelen, hebbe ik (gelijk Erasmus zijn Moriam) een belachelijke en lachende Persónagie, (*ridentem dicere verum Quid vetat ? Hor.*) een lichte Cortizane deze rólle laten spelen ; op dat de wrange waarheid, opgedischt met zulkken sausse, niet te hard en mochte vallen om verduwen ; daer toe hopende, dat het niemand zeer aen 't hart zou gaen, indien hy van een Hoere gelaekt wierd." Jonctys gebrek aan stijl te verwijten lijkt te meer gerechtvaardigd, als wij dit laatste citaat vergelijken met de boven geciteerde zinsnede van p. 24 : „dewijle het Venus, eene uit 't getal der Goden is, die hare verweer-rede voor den Raed der Goden heeft aengevangen. zó dat, de Poëtische manier van spreken weg genomen zijnde, yder een,

– – kan begrijpen, dat alhier Gód zelfs kan en moet gemeent werden."

De beschuldiging een „Pasquil-Schrijver" te zijn, wijst hij af, „want geene schriften mogen met den naem van Pasquil gedoopt werden, 'ten zy den Auteur der zelfdiger zijnen eigen naem verheelt, ende de namen dier gener die hy daer in overhaelt, of liever valschelijk bekladt, voor yder heeft ten toon gestelt."

Ook over de zelfstandigheid van eigen werk en de waarde van ontleningen aan andermans geschriften spreekt Jonctys zich nog nader uit – in hoeverre geeft hij in dezen de mening van zijn tijd weer ? „Voor den vollen Kerkenraed" was hem „door den neus gevreven" dat hij zich „liet denken de wijsheid alleene te bezitten". Maar, zo verweert hij zich, „Daer zijnder in onze Eeuwe, dewelke eens anders wel-door-wróchte vellen voor eigen-breingebroedsels uitgevende, hare waen-bedekte naektheid met gestole veren op pronkken. Andere zijnder, die zó stijven gevoellen hebben van haer eigen waerde, datze, weinig werks makende van alle 't gene zó vele verheven Ziellen d'onsterffelijkheid hebben opgeóffert, niet en achten, dan 't geen hare gespannen harssenen, zonder eenige tussenvlechting van eens anders onverwelkelijke vrucht, hebben uitgeleit : dewelke ook meesten tijd deze eere genietten, datze uytleggende gelezen werden. Deze twee soorten konnen zeer zwaerlijck van ydele waen-wijsheid vrygepleitt werden."

In de bundel *Roseliins Oochies* heeft Jonctys Lernutius nergens genoemd, derhalve diens „wel-door-wróchte vellen voor eigenbrein-gebroedsels" uitgegeven : beticht hij zichzelf nu niet van „ydele waen-wijsheid", of weet hij zich gerechtvaardigd door het invoegen van eigen gedichten in een geheel van eigen compositie ? En is deze rechtvaardiging dan verwoord in zijn opmerking over de „stelling", de compositie, in het vervolg van zijn door ons onderbroken citaat ?

„Een derde isser, die – – gelijk de Biekens haren honig zuigen uit de blomkens van verscheye hoven, zonder nóchtans den eigenaer te verkórten, alzoo ook de bloemkens van verscheide uytstekende Verstanden, met het uitten van haren naem, ontleenende, en niet door een hardnekkige stil-zwijgendheid ontstelende, buiten waen van eenige eigen-wijsheid, eenn durenden Lauwer-krans haren hoofde komen te vlechten. Hoe ik deze laatste soorte, in onze Hedensdaegse Venus, getrachtt hebb op de hiellen te volgen, kan den Lezer oordeelen : niet zoo zeer om de Wereld eenige lofspraek af-te-bedelen, (welken lof gelijk ik hem van dit beuzelwerkie noit en hebbe gehoopt, alzoo ook geene laster-woorden verwacht hadde) als wel om alle bedenken van eenige eigen-

wijsheids waen te voor-komen ; dewijll mijne jaren en verstand niet toe en lieten, om de misbruiken en beuzelen van 't zóut der aerde, de Geleerde will ik zeggen, buiten de autoriteit van hooger Verstanden, op mijn eigen hóutie te hekelen. Maer ziet, schoon ik hebbe zoeken te schuylen onder de achtbaerheid van andere, ia ook zoo zeer, dat indienmen zóude weg nemen 't geen ik (dóch niet, als onze Venus zeit, ter sluik) uit andere vergaert hebbe, daer licht niet anders dan wit papier en zoude overchieten, *dicitq, mihi mea pagina, fur es,* en dat ik door de stelling, die maer alleen mijne is, met Macrobio zoude mogen zeggen, *Omne meum, nihil meum ;* evenwel nochtans hebb ik dezen droeven doem van waen-wijsheid – – niet konnen ontgaen, en moetten aenhooren, Dat ik, my stellende tot een hersteller van 't Kerkelijk en 't Wereldlijk, meende de wijsheid alleen te hebben." Lof komt dus Jonctys toe, de beschuldigingen treffen de auteurs door hem geciteerd, hoe ook de citaten, uit hun oorspronkelijk verband gerukt, in een kader zijn geplaatst waarin ze wel averechts moesten werken.

„Vorders, indien het bestraffen onzer zótter Eeuwe een onfeilbaer bewijs van des Bestraffers waen van eigen-wijsheid was, lieve Erasme, zóudt gy om u wijze Moria (door wiens mond het onze Venus gelustt heeft meermalen te stamelen) nu dezen doem ook konnen ontgaen, die de geheele Wereld de zóts-kappe wilt aendoen ?" Verschuilt Jonctys zich, zoals in dit citaat, bij herhaling met name achter Erasmus, nergens in de Apologie lezen wij de naam van Agrippa von Nettesheim, van wie toch ook een behoorlijk aantal citaten in de satire zijn verwerkt. Maar met Agrippa viel bij de Kerkeraad geen eer te behalen : had hij niet, in zijn *Verhandelingh der Tooversieckten,* Agrippa getekend als een in verbond met de duivel getreden tovenaar ? Merkwaardig is echter wel – om even op de geschiedenis vooruit te lopen – dat in 1651 te Amsterdam een door Joachim Oudaen vertaalde volledige uitgave verschijnt van Agrippa's *De Vanitate et Incertitudine Scientiarum* [22]. Heeft J. Oudaen, die aan Jonctys' werk over de pijnbank van 1651 een poëtische bijdrage levert, op instigatie van Jonctys de vertaling ondernomen ?

Hoe weinig zelfstandig Jonctys ons, om zich vrij te pleiten, zijn *Hedens-daegse Venus* voorstelt, verscheidene plaatsen in de Apologie duiden er op dat hij – maar hoe anders is het gelopen – erken-

22. HENRIK KORNEELIS AGRIPPA / van Nettenheym ; / Van de / Onzeekerheyd ende Ydelheyd / DER / Weetenschappen en Konsten. / Leerende / Met goedt en vast bewijs redeneeren te- / gen 't gemeen gevoelen in menig- / derleye zaken. / *Wt Latijn in Hollantsch overghezet ;* / Door I. Oudaen, 1650. / – / t'Haerlem, Gedruckt by *Thomas Fonteyn,* / Voor JACOB AERTSZ. COLOM, Boeck-verkooper / tot *Amsterdam* op het Water, in de vyerige Colom, 1651.

ning als poëet verhoopt heeft. „Dat indien hier iemand met onze Venus uit besluiten wilde,

Was eer-zucht 't doel-wit niet daer 't jeukrig hart op ziet,
V zuchtig Boek en droeg u naem op 't voorhoofd niet ;

ik zal rond uit – – bekennen, dat zulks, en 't schrijven des geheelen werks, geschied is – – meer tot lof-lust van mijn zelven, dan tot laster van mijn Even-naesten." En op de beschuldiging van „bitter Satyrist" antwoordt hij : „– ik zóude daer geen harnasch om aentrekken : te minder, alzoo ik zie, dat verscheide uitstekende Lichten niet alleen der verleder, maer ook dezer Eeuwe, als onder andere dees Ridderlijke Poëten, d'Heer Huygens en Westerbaen, haer niet en hebben ontzien, eenige harer Schriften met den naem van SATYRA te doopen." Heeft Jonctys niet gehoopt, met Huygens en Westerbaen op één lijn te komen ?

Wel vragen wij ons tenslotte met Jonctys af : „Maer waer zal dan dit gevólg mijner Beschuldigers op gegrondt zijn, Dat ik my daerom van 't H. Avond-mael onthouden zal ?"

Jonctys neemt de wijk naar Rotterdam, wordt er geaccepteerd en zelfs tot schepen gekozen, en de Kerkeraad aldaar weet na jaren opheffing te verkrijgen van het Dordse banvonnis.

In de jaren dat Jonctys met zijn literaire werken het tegendeel oogstte van het verhoopte maatschappelijk succes, verscheen, voor het eerst in 1639, en met een tweede, door ons geraadpleegde, vermeerderde druk in 1643, een werk van twee stadgenoten, Johan van Beverwijk en Cornelis Boy : de *Wtnementheyt des Vrouwelicken Geslachts*[23]. Verregaand naïef, vaak quasi-wetenschappelijk voor zelfs hun eigen tijd, gespeend van zelfkritiek en zonder besef van onderscheid van literaire waarden hebben de auteurs toch hun boek een zekere naïeve bekoorlijkheid niet onthouden : de mengeling van spel en ernst – waar ligt voor hen de grens ? – ontwapent.

Het werk „bewijst" in drie boeken de voortreffelijkheid van de vrouw boven de man[24], en is opgedragen aan de twaalfjarige bruid van Frederik Hendriks zoon Willem. Kwam dit kinderhuwelijk Frederik Hendrik te stade in zijn dynastieke aspiraties,

23. Ioh. van Beverwiick / *van de* / WTNEMENTHEYT / des / VROUWELICKEN / GESLACHTS. / *Verçiert met Historyen, ende kopere Platen ; als oock / Latijnsche, ende Nederlantsche Verssen van* / *Mr.* Corn. Boy. / In desen tweeden Druck op verscheyde / plaetschen vermeerdert. / – / *Tot Dordrecht, gedruckt by Hendrik van Esch.* / Voor Jasper Gorissz. Boeck-verkooper, wonende by / de Wijnbrugh in de Griffioen. *Anno* 1643.

24. Voor wie het genre bestuderen wil zij hier vermeld, dat ook Agrippa geschreven heeft *De Nobilitate et Praecellentia Foeminei Sexus,* welk werk in 1720 te Amsterdam in vertaling is uitgegeven onder de titel *Vermaakelijk tractaat* ---- door Henricus Cornel : Agrippa.

„Karel I gaf in 1641 zijn oudste dochter, Maria, aan de jonge Willem van Oranje ten huwelijk alleen in de hoop dat Frederik Hendrik, hij mocht dan niet meer dan de hoogwaardigheidsbekleder van een Republiek zijn, macht genoeg zou bezitten om hem de hulpmiddelen daarvan in het steeds nader dreigende conflict met zijn volk ter beschikking te stellen. In 1642 brak de Engelse burgeroorlog inderdaad uit en „de Prinses Royaal", een kind nog, na de huwelijksceremonie door haar bruigom in Engeland achtergelaten, werd door haar moeder naar Den Haag in veiligheid gebracht. Een nieuwe hofhouding werd daar nu ingericht, omstraald van koninklijke luister, hoe droevig het de koninklijke zaak in Engeland ook verging, en meer on-Nederlands dan het stadhouderlijk hof zelf. Want Maria, teruggetrokken in koninklijke hooghartigheid en omgeven van landgenoten, leerde zelfs nooit de landstaal. Erger was, dat de Stadhouder nu inderdaad alle krachten inspande om de benarde Stuarts met de macht van het land te hulp te komen. Dit was een politiek die dwars tegen de belangen en tegen de sympathieën van het Noord-Nederlandse volk inging.' [25] Geen kritiek uiteraard lezen wij in Van Beverwijcks opdracht „Aen de Koninglicke Prinçesse, Augusta Maria van groot Bretagne, Prinçesse van Orange", maar de enige „reële" lof valt wel zeer kortzichtig materialistisch uit : uit de „loffelicke regeringe" van haar grootmoeder hebben de Nederlanden „dat voordeel onder andere getrocken, dat haer Majesteyt een groote somme penningen dit Lant -- door een ongehoorde mildadigheyt heeft quijt gescholden." Tegen de geschetste achtergrond klinkt ons nu welhaast hypocriet in de oren het begin van Corn. Boy's opdracht :

Prinçesse, Koninghs Kint, ons Princen weerde Bruyt,
Die in U reynen schoot heel Neerlandts hope sluyt,
Op U is't dat wy sien, tot U is't dat wy komen,
Terwijl wy 't Vrouwen-schilt hier hebben aengenomen,
En als ten strijde gaen, en dagen in het velt
Al wie sich tegen V, en alle Vrouwen stelt.
Godin, Ghij zijt alleen, daer wy ons op vertrouwen,
Al waer 't Bellona leet, al soude 't Pallas rouwen.
De Schaduw Vwer gunst is ons in desen meer,
Als haer geducht gewelt, en schrickelick geweer.
Dat is hier niet van doen, al watter wert gestreden,
Wert door de pen gedaan, en mette ware reden.
Die lijdt wel tegenstant, maer wert noyt overheert.
Die wert wel aengetast, maer nimmermeer verseert.
V Hoogheyt sie ons aen. Wy sullen ons verfoeyen,
Indien ons woorden niet in waerheyt overvloeyen.

25. P. Geyl : *Geschiedenis van de Nederlandse Stam,* deel I, p. 443 v., W.B. 1948.

Niet het minste motief tot het schrijven van het werk is wel geweest de zucht tot zelfverheerlijking : na Latijnse lofdichten van Foreest, Huygens en Staacmans schrijft Corn. Boy het kortste vers :

Magnus avis, major meritis, & maximus arte,
Hac *Beverovicius* fronte serenus erat.
Sic aegris fuit auxilio, sic Patribus altus
Adstitit, atque Orbi tot Monumenta dedit.
Indulge, Natura, viro, quo longe superstas
Vindice ; des illi, quod dabit ille tibi.

Het eerste boek is opgedragen aan Anna van Blocklandt, de bruid van Cornelis Boy, en zij op hun beurt krijgen nu lof toegezwaaid, in proza door Van Beverwijck, in een Latijns vers door Barlaeus, in een Frans door R. Mogghe, en in Nederlandse gedichten door N. Ruysch en Daniël Jonctys.

Mogen wij niet veronderstellen dat de inhoud van hun werk : de voortreffelijkheid van de vrouw, Van Beverwijck en Boy eveneens is ingegeven door het verlangen, het huwelijk van de laatste roemruchter te vieren ? Jonctys zinspeelt hierop in zijn „Cupidôos triumph-liedt". Cupido had lang tevergeefs zijn krachten beproefd

— — — aen een deftigh breyn ; niet door u grilligh nat,
O Gôon, maer met de Springh van Helicon bespat.
Een breyn wiens pit, gezult in Themis strenge wetten,
De wetten van de Min scheen aen een zy te setten :
Een breyn van 't Negen-tal geliefkóost en bemint,
Minervaes Soogelinck, Apollôos Troetel-kint.
Ghy zijt het, brave Boy, die dickwils socht te hechten
In 't krulligh minne net van Blondaes blonde vlechten :
Maer wat ick dé was windt ; mijn schicht was punteloos,
Tot dat ick tot mijn hulp een schoonder ANNA kóos.
Soo haest beooghd' ick niet haer lodderige Lichten,
Ha, dacht ik, dit 's den wegh om mijnen Throon te stichten,
Die schier in d'assche lag ; en vaerdigh heb ick mijn
Geset in 't midden van haer geestigh crystallijn.
Van daer heb ick in hem, door tooverende treken,
En tintelend gestrael, een vremde vlam ontsteken,
Die in syn killigh hert soo veel heeft aengewent,
Dat hy Idalium voor syn Gedingh-plaets kent.
Trompet en trom leyt stil : en met beroemde Vrouwen
Geraeckt hy aen den dans : maer daer hy 't mé wil houwen,
Is ANNA ; die hy druckt (als eenige Meesters)
Aen syn verliefde borst, en d'ander op de Pers.

Maar stralender luister dan van eigen licht kunnen zij verkrijgen van de zon zelve : Anna Maria van Schurman. Haar luister

overtreft al wat de oudheid te bieden had, en de lof van de geprezene maakt groot de prijzer. Aan haar is gewijd het tweede boek : „Van de Geleertheyt, ende VVijsheyt der Vrouwen". Na haar is geen climax meer of zelfs maar voortgang mogelijk : het derde boek is aan niemand opgedragen. In het voorwerk van het tweede boek wordt Anna van Schurman „gevierd en aangebeden" in het Frans en Italiaans door A. Colvius, in het Latijn door Isaac Gruter, G. Staackman en Daniël Heinsius, in het Nederlands door Van Beverwijck, Heinsius, Lydius en Jonctys ; aan het derde boek vooraf gaat Van Beverwijcks lof, bezongen door Jacob Cats, Corn. Boy, Elisabeth Vervoorn, Charlotte de Huybert, Mat. Balen en Jonctys.

Het tweede boek vindt dan, in het tweede capittel, op tweeërlei wijze zijn climax in de verheerlijking van Anna Maria van Schurman. Het eerste deel zingt de lof van „Geleerde Vrouwen van alle Eeuwen en Volckeren, selfs oock by de barbarische Scythen". Corn. Boy, die voor ieder capittel van elk boek een Latijns en Nederlands vers schrijft, tast nu dieper nog in zijn poëtische buidel, en schrijft er in dit capittel van ieder tien, voor iedere landsaard waaruit geleerde vrouwen als voorbeeld gekozen zijn, van de „Morinnen, Persiaensche, Egyptische, &" tot de „Nederlantsche". Van de Nederlandse dichteressen worden vooral geroemd de tijdgenoten Franske van Doyem, de „Friese Muze", bezongen in het Nederlands, Frans, Latijn en Italiaans door Staackmans, en Anna Roemers Visscher, waartoe Vondels Ode op haar geboorte wordt opgenomen : een climax naar bezongene en bezinger. Dan neemt Van Beverwijck zelf het woord : „Dus verre hebben wy beschreven alle de geleerde Joffrouwen, die eenighsins tot onse kennisse gekomen zijn. Maer gelijck het licht der Sonnen schijnt boven alle de sterren, ende met sijnen helderen glantz het glinsterende Sterren-licht verdooft : alsoo staet mede als in schaduwe het geleerde licht van de andere Joffrouwen, by den hoogen luyster van de onvergelijckelicke Joffrouw Anna Maria van Schurman. Want de bysondere Talen, ofte Wetenschappen, daer yemant af geroemt wert, heeftse in haer alleen, ende elcke in den hoogsten graed. Waer toe sy niet alleen door studyen ende neerstigheyt gekomen is : maer de Nature selve heeft alle kracht ingespannen, om hare gesegende Herssenen tot alle hooge wijsheyt bequaem te maken. Het welck niet ondienstigh zal wesen, wat nader aen-te wijsen, ende met eenen de Ziele, ende hare kracht wat wijdtloopigh te ontleden." Kort gezegd is de mens van nature slechts geschikt tot het beoefenen van een enkele wetenschap of kunst. En passant prijst dan Van Beverwijck zijn vriend : „Indien yemant, die van naturen daer toe gestelt is, hem begeeft om verssen te maken, zal

sulcx doen met groote volmaecktheyt ; daer een ander, altijdt een quaet Poëet zoude blijven. Soo heb ick verstaen, dat de heere Mr. *Cornelis Boy,* die dit werck met sijn aerdige dichten veel çieraets gegeven heeft, in de schole noch geheel jonck zijnde, ende gantsch geene onderwijsinge daer van gehadt hebbende, goede ende wel vloeyende verssen maeckte, tot verwondering van sijne meesters. Waerom niet vremt en is, dat hy nu veel lichter ende vaerdiger een treffelick dicht maeckt, als yemant eenen gemeenen brief zoude schrijven." Anna Maria van Schurman echter – is niet de innerlijke tegenspraak een bewijs van het meer ludieke dan serieus-wetenschappelijk karakter van het betoog ? – bezit alle eigenschappen te samen in verheven mate, zodat „den grooten God haer boven den natuerlicken mensche wonderbaerlick begaeft heeft.

De Konsten en Wetenschappen, die verkregen werden door het *Verstandt,* ende uyt drooge ende koele Herssenen, zijn bij de welgemelte Joffrouw in goet getal, als voortreffelicke kennisse, ende diepsinnigh oordeel hebbende in *Theologia Textuali, Dogmatica, Practica, Elenctica :* selfs tot de swaerste, ende subtijlste *scholastijcke quaestyen* toe. Verstaet haer oock wel in de *theorie* van de Genees-konste *Dialectica,* de *Natuerlicke* ende *Morale philosophye.*

De gene die tot de *Memorye* behooren, ende vochtige Herssenen van doen hebben, zijn voor-eerst de Talen, alwaer onse Joffrouw niet weinigh t'huys en is. Want behalven de Nederlantsche, Hoogduytsche, Fransche, Italiaensche, Engelsche, die nu gesproken werden, is sy wonderbaerlick ervaren in de Latijnsche, Griecsche, Bybels en Rabijns-Hebreeusche, Chaldeeusche, Syrische, Arabische, Persiaensche, Ethiopische, ende diergelijcke. De letter-konst van alle die talen verstaet sy volkomentlick : als oock de Beschrijvinghe des werelts, Cijffer-konst, ende insonderheyt de *Theologia positiva.*

Van de Wetenschapen, ende Konsten, die door een goede *Imaginatye,* ende werme Herssenen voortgebracht werden, is hier mede overvloet. In de Schrijf-konste en behouft haer Ed. geen meesters te wijcken : jae gaet te boven de netste ende aerdighste drucken, ende dat in 't Hebreeusch, Syrisch, Griecx, Samaritaens, Ethiopisch, Latijns, Italiaens, &c. ende kan de meeste Handen van dien op verscheyde manieren als Capitale letters, Staende, Loopende, seer konstelick schrijven. Is niet minder ervaren in 't Teyckenen, ende de Schilder-konst. Kan sijde Bloemen, ende diergelijcke, naer het leven borduren. Kan teyckenen met Pot-loot, de Penne, Crayon, &c. Schildert in miniature, ofte water-verwe. Schrijft geestigh met een Diamant op Glas. Kan Hout-snijden, ofte met een Penne-mes in Palmenhout Contrefeytsels maken. Weet te boetseren in Wasch : ende te Plaet-snijden, tot haer eygen contrefeytsel toe. Is oock loffelick ervaren in Musijck, ende slaet kon-

stigh op de Luyt. Maeckt aerdighe verssen in Latijn, ende andere Talen. Verstaet grondelick de gelegentheyt van Staet, als de *Politique* boucken, ende Historyen van alle Volckeren, in alderhande Talen neerstigh door-lesen hebbende. Waer uyt klaerlick blijkt, dat heer *Jacob Cats,* niet nae het opgeven der Poëten, maer nae de naeckte waerheyt, het volgende vers onder haer beelt gestelt heeft :

> Wie oyt dit aerdigh beelt sult komen aen te schouwen,
> Hout vast, dat gy hier siet een roem voor alle vrouwen,
> Van dat de werelt stont, tot heden opten dagh,
> Niet een die haer geleeck of nu bereycken magh.

Wie en zoude door dese uyt-nementheyt niet opgeweckt werden, om sijn selven van de banden der onwetentheyt losch te maken, ende soecken het talent sijns verstants, na de mate het van Godt gegeven is, tot wijsheyt ende geleertheyt te besteden ? My hebben voorwaer die Goddelicke gaven soo beweegt, dat ick niet en hebbe met goede oogen konnen aensien, dat den goeden Geest van mijn twee dochterkens in gemeen Vrouwen-werck zouden verstickt werden : derhalven onderwijse ick haer uyt school komende, ende genoegh gespeelt hebbende, beneffens haer broeder, over tafel, ende by 't vyer, wederom als een nieu spel, in de Talen, diese met grooten lust aennemen, ende onthouden, hoe weinigh jaren sy noch hebben. Ende ick en vreese niet eens, datse daer na minder verstant ofte lust zullen brengen tot goede huys-houdinge, al verstaense de stichtige boucken, die in de geleertste talen beschreven zijn." Als van het eerste is ook van dit tweede capittel het laatste woord aan zijn kinderen gewijd, oftewel aan eigen lof.

De rest van het boek is een litanie van alle talenten en talentvolle vrouwen, gelarderd met citaten van vele poëten, met even nog specialer aandacht voor Anna Roemers Visscher, want „Dese Anna, is een dochter van den geestigen poëet *Roemer Visscher,* nu getrouwt met d'heere *Dominicus van Wesel,* sone van *Iohan van Wesel Iohansz.* Schepens in Dordrecht, ende *Ioffrouw Iosine Boot* Mr. *Dominicus dochter,* Raids des Konings in Hollandt, beyde mijn Moeders Grootevaders. Sy is onder ontelbare andere konsten seer wel bedreven in de Poësye" : genialer dus nog dan Anna van Schurman ? Later roemt Van Beverwijck nog tweemaal het geslacht van zijn vrouw [26].

Het derde boek, „Van de Deughden der Vrouvven", is practisch geheel van anderen overgeschreven. Is dit deel toegevoegd, omdat een driedeling tot de eisen van het genre behoort ? Ook Jonctys'

26. Boek II p. 251 en boek III p. 66 v.

verhandeling over de pijnbank bijv. is gecomponeerd als een drieluik met het hoofdmotief in het middenpaneel.

Spel of ernst ? Is het ernst in een speels kader dat Jonctys zo niet een heel werk, dan toch een deel ervan schrijft tegen Van Beverwijck ? Wil Jonctys delen in de roem, hoe zeer ook een locale roem, door Van Beverwijcks argumenten even speels in ernst te weerleggen ? Is zijn *Tooneel der Jalouzijen,* bewust of onbewust of in een mengeling van beide, ontstaan uit jaloezie tegen zijn in Dordrecht wel maatschappelijk geslaagde collega in dicht- en geneeskunde ? Schreef Cornelis Boy voor Jonctys' *Verhandelingh der Tooversieckten* een inleidingsvers, zijn *Roseliins Oochies* en *Hedensdaegse Venus en Minerva* verschijnen zonder vererende poëtische bijdragen, dringen de schrijver in het defensief en drijven hem de stad uit. En in de Dordse jaren dat Jonctys alleen staat, schrijft Corn. Boy de *Wtnementheyt* vol poëtische bijdragen, maar weet Jonctys niet, „Of onze Mede-broeders, de Artzen, van (zijn) Venus een klap om d'ooren gekregen, en haer aen die zelfdige gestooten hebben" [27]. Toch lijken zijn werken minder ontstaan uit jaloezie, dan uit een behoefte, erkenning te vinden door tegen de heersende mening in te schrijven. Dat daartoe meer talent en karakter vereist is dan hij bezat, is dan nooit ten volle tot hem doorgedrongen.

Aanvankelijk welwillend richt zich Jonctys tot Van Beverwijck in zijn *Der Mannen Opper-waerdigheid* [28]. Wegens zijn *Tooneel der Jalouzijen* gedwongen tot stellingname tegen Van Beverwijcks lof der vrouwen, wil Jonctys zijn kritiek vooraf doen verschijnen om Van Beverwijck gelegenheid te geven tot verweer, en diens argumenten dan nader te kunnen overwegen : dat immers Van Beverwijck „door de deugdelijke liefde tot de vrouwen, gelijk als buiten 't spoor van de rede gerukt zijnde, de vrouwen zelfs veer boven de mannen heeft willen verheffen, en op zijn bygebrachte redenen pag: 47. dit besluyt maeken, *Dat het zoo klaer blijkt als de middag-zon, dat de vrouwen niet alleen tot alle werken des geests ende verstands, ende tot alderhande deugden bequaem zijn, maer ook veel bequamer, als de mans,* en kan van haer, die de mannelijke achtbaerheid lief hebben, niet onbesproken blijven. – – Dit strekt dan nu alleen niet zoo zeer om de vrouwen te vernederen, als wel om de achtbaerheid van de mannen staende te hou-

27. *Apologie,* p. 28.

28. DER / MANNEN / OPPER-WAERDIGHEID / BEWEERT / Door / Dan. JONKTYS: / Tegens de vrouwelicke lof-redenen / Van / Dr. JOH. VAN BEVERWIJK. / – / TOT ROTTERDAM, Gedruckt by *Thomas Dircksz. Cel-born,* wonende op de Leuve- / Haven, over de Vis-Marct.

den." Minder bescheiden en welwilend luidt echter Jonctys' slotparagraaf, waarin de motieven aan Van Beverwijck toegedicht, toch wel zonder bezwaar als ook in Jonctys werkzaam kunnen worden beschouwd. Ook blijkt hoe hoog hem nog – op het titelblad ontbreekt het jaar van verschijnen – het geschil zit over zijn *Heden-daegse Venus en Minerva :* „-- door ons Tooneel der Ialouzijen (dat by ledige gelegentheid zal voltrokken werden) in dit geschil gerocht zijnde, Of de man, of vrouw, van naturen, jaloerscher is ; zoo stonden ons -- de redenen van Dr. Beverwijk waer door hy de vrouw van naturen wijzer schatt als de man, te overwikken --. Noch minder hadden wy gemeent met onzen naem, in 't op-schrift van dit blaeu boekje, te pronkken. Maer gedenkende, hoe, over eenige jaren, onze *Hedens-daegse Venus en Minerva* -- by enige wrevelige gemoederen voor een pasquill is opgenomen ; daer wy nochtans noch ons zelven verzwegen, noch iemand genoemt hebben ; -- zo hebbe ik diergelijke menschen alhier, -- door 't verzwijgen van onzen naem, geen ruymer stóffe tot diergelijke lasteringhen vvillen geven. Wat vorders zelfs de stoffe alhier belangt, alhoevvel ik vertrouvv, ja mijn zelven verzekeren derf, dat Dr. Bevervvijk hier in anders van gevoellen is, dan hy door den druk heeft laetten luyden ; (als die zijn eigen vvaerdigheid te vvel erkennende, niet gaeren van zijn achtbaerheid vvat laetten glippen zou) zoo dacht ons evenvvel niet ongeraden, deze zijne redenen aldus ontknoopt, afgezondert van ons Tooneel, –, de vvereld voor te dragen : op dat door die zelfde -- sommige lichte gemoederen der vrouwen opgemaekt zijnde, -- geen meerder onheylen inde huys-houdingh mochten ingevoert werden ; en de mans eenmael, met Dr. Beverwijk, doch op zwaerder gronden, gedrongen werden te klaegen, *Dat zy alle onder 't geweld vande vrouwen leggen.* Wy achten dan wel ruym zoo gewichtige inzichten gehad te hebben, om deze luys, van Dr. Beverwijk in der vrouwen pels gezet, te knippen ; als hy gehad heeft, om de redenen van Montaigne, tegens de noodzakelijkheid des Genees-konsts ingestelt, zo angstig te weder-leggen [29]. Want gelijk de redenen van Montaigne (van hem, om zijn geest te toonen, tegens zo een goddelijke konste verdicht) eenige slecht-hoofden bezeten hebbende, haer het uyr haers gene-

29. „In een afzonderlijk tractaat heeft van Beverwijck getracht stuk voor stuk de paradoxen van Montaigne (tegen de geneeskunst) te weerleggen, –. De „Berghval ofte wederlegginge van Michiel de Montaigne, tegens de Noodtsakelijckheydt der Geneeskonste" zoo heet het pleidooi, dat onze collega volgens zijn zeggen in één avond – en dan nog wel in 't Latijn ! – op 't papier zou hebben geworpen. – Later heeft hij het te zamen met den „Lof der Medicine" uitgegeven eerst in 't Latijn, later ook in 't Hollandsch." E. D. Bauman : Johan van Beverwijck, in leven en werken geschetst, diss. Amsterdam, Dordrecht 1910, p. 31. Nederlandse uitgave van „Lof der Medicine" : Dordrecht 1635.

zings mochte doen verwaerloozen : Zoo zouden ook deze redenen van Dr. Beverwijk, voor de opper-waerdigheid der Vrouwen verziert, (ik achte, om van gelijken zijn spits-vindig vernuft, en byzondere toegenegentheid tot de Vrouwen te toonen) groote stormen van oneenigheid (die meer dan de lichamelijke ziekten mochten smarten) inde huyshouding ontsteken konnen".

Van Beverwijck, gestorven in januari 1647, heeft Jonctys' tegenargumenten niet bestreden : in het *Tooneel der Jalouzijen* is het geschil, met een aan het andere kader aangepaste inleiding en slot en in de tekst hier en daar een onbetekenende andere zinswending, zonder meer overgenomen

Welke argumenten voert Jonctys' „spits-vindig vernuft" tegen Van Beverwijck aan ? Zonder nog te willen bestrijden „dat een wel-gestelde zielle met een schoon en welgestelt lichaem verzelt is", ontkent hij wel uitdrukkelijk „dat het lichaem der vrouwen, door de bank, met meerder schoonheid, dan het lichaem der mannen, van de Natuur zou aengedaen zijn" : minnaars zijn blind, en poëten „leugenaghtigh", hun getuigenis blijkt dus zonder kracht. Liefde en verliefdheid werken wederzijds en in de mannen enkel sterker door hun groter onbeschaamdheid ; hun ongeregelde begeerte is „veel eer een brandende lust, die veel tijts zoo wel door vuyl als schoon waeter gebluscht werd." En de liefde van de vrouw „valt –, zelfs na 't gevoelen van Dr. Beverwijk, veel geduyriger ; niet zoo zeer, als hy meent, om datze door een kouwer nature styver staet, als wel, om datze op een meerder schoonheid des mans, als op een vaster grond, geleyt is." Uit „den gemeenen loop der Nature" blijkt, „dat meest van alle soorten der gedierten het manneken veel schoonder dan het wijfken is". En noemt Cicero „tweederley soorten van schoonheid, *unum muliebre, quam venustatem appellamus : alterum virile, quam dignitatem dicimus*", dan kan ieder beoordelen „welke schoonheid meerder gemeenschap met de wijsheid en 't verstand heeft, of de vrouwelijke aerdigheid, of de mannelijke waerdigheid". Evenmin getuigen „de witheid van 't vel, teerheid der leden, en de zachtheid van 't vleesch" van groter geestesgaven : Van Beverwijck interpreteert in dezen Aristoteles te ruim, zoals uit commentaren van Julius Pacius, Vallesius en Michael Scotus bewezen wordt. Verder is de vrouw „niet uyt-muntender van stoffe, om dat zy uyt een ribbe, de man uyt aerde gemaeckt is", noch voortreffelijker van geest, „als hebbende een gematigder lichaem, dan de mans ; die, volgens (Van Beverwijcks) zeggen, door een meerder wermte de middelmaet te buytten gaen." De vrouw is ook geen langer leven beschoren dan de man, en „indiender (daerme nochtans te recht aen magh twijffelen) meer ouwe vrouwen, dan mannen, in 't leven

bevonden werden, zulx en koomt niet zoo zeer om dat de mannen, door haere meerder wermte, eerder uytdroogen ; als wel om datze van dry sterke Goden, Mars, Venus ende Bacchus, meer en zwaerder werden aengetast". Na een medisch duel wordt tenslotte het hoogste gezag in stelling gebracht en bestrijdt Jonctys Van Beverwijcks argumenten uit de H. Schrift, dat de vrouw „edeler ende volmaeckter inden beginne geschaepen was, als den Man, dewijlse van wegen de zonde die straffe draegt, van onderdanig te zijn den wille des Mans". Ironisch is nu ook de toon van deze laatste paragraaf voorafgaand aan de reeds besproken Besluyt-rede : „Eindelijk, indien de redenen van Dr. Beverwijk, de vrouwen in alle werken des geests ende verstandts, in allerhande deugden, in de God-zaligheid ,en in bedaertheid van zinnen boven de mannen verheffende, voor Evangelij dienen aengenomen ; wat een jammer is het dan, dat den Apostel Paulus deze Beverwijkse wijsheid niet in 't hoofd quam, waer door hy het zilver van 't tin, en de peerlen van visschenoogen zoude mogen onderscheiden hebben, doen hy (1. Cor. 14, 34) de vrouwen zoo duur beval, dat zy inde ghemeinte zouden zwyghen : dat het haer niet geoorloft en was te spreken, maer onderworpen te zijn : jae met ernst ter zelfder plaetse noch eens herhaelt, Dat het den vrouwen qualijk staet inde ghemeinte te spreken." Na nog enkele opmerkingen in deze trant eindigt Jonctys met een persoonlijke steek : „'T is hoe 't is, der mannen haen is Konink : en 't staet te bedenken, dat zy tot den einde toe den meester zullen maeken. Zelfs Dr. Beverwijk, die alleen de opperwaerdigheid der vrouwen heeft konnen uyt-zien, en zoude voor de wijste van haer allen, op 't raed-huys, niet willighlijk zijn kussen ruymen."

Als oud-schepen van de stad Rotterdam publiceert Jonctys in 1651 weer een heel andersoortig werk dan zijn voorgaande : *De Pijnbank wedersproken en bematigt* [30], een bewerking van Johan Grevius' *Tribunal Reformatum.*

Ook Grevius was met de kerk in onzalige botsing gekomen. In 1605 tot de Evangeliebediening toegelaten, bleek hij, ondanks vele strubbelingen, zo intransigent Remonstrantgezind, dat hij tenslotte op 4 juli 1620 door Gedeputeerden ter Generaliteit te Den Haag veroordeeld werd tot levenslange gevangenschap „in 't secreet Tuchthuis te Amsterdam, om aldaar zijn leven lang als andere tuchtelingen getracteerd en bewaard te worden". Tijdens zijn ge-

30. *De / Pyn-Bank / Wedersproken, en bematigt,* / Door / Dan. Jonktys. / – / Tot Rotterdam, / Gedrukt by Johannes Naeranus, Boek-verkooper, / woonende op 't Steyger, Anno 1651.

vangenschap bekwaamde hij zich in de rechtsgeleerdheid en schreef hij in vloeiend Latijn zijn verhandeling tegen de pijnbank. In de nacht van 12 op 13 oktober 1621 door vrienden uit de gevangenis bevrijd, publiceerde hij in 1624 te Hamburg zijn *Tribunal,* met een opdracht aan de Hertog van Holstein.

In het voorwoord van zijn *Pijnbank* zinspeelt Jonctys op Grevius' en eigen ervaring, zonder daarop nu verder te willen ingaan: „LEZER, Niet zoo gevaarlijk dan de vierigheyd des menschen yver, byzonderlik in zaken van gevolg, als de Kerk, en het Richthuys berakende, wanneer hy, door te hoogen drift, de rekkelijke redelijkheyd te buytten loopt. Want zoo gebeurt het, 'tgeen den Heydenschen Horatius heeft af-geoogt, dat zy, die gelijk als met geweld de onheylen willen weren, licht in verderffelijker tegenfeylen komen te vervallen. Hoe byna alle Eeuwen, en Landen, dien yver in 't Geestelik bezuchten, zetten wy ter zy: alzoo dit niet-min-jeukerig, als affschuwelik schurft hier ter plaatse niet dient op-gekrabt." Als oud-schepen ging Jonctys' aandacht nu meer uit naar het misbruik van de pijnbank door de wereldlijke overheid: „Onder alle, die dit misbruyk weder-sproken hebben, is (mijns wetens) niemand zoo ruym, niemand zoo driftig, dan Johannes Grevius, in zijn *Gereformeerde Recht-bank.* Deze my in de hand vallende, en gerocht door 't gewicht zijner bewijs-redenen, smartede het my, dat alle, die in deze Nederlanden den Rechterstoel bekleeden, dies taals niet kundig waren, om daar door van 't afperssend pijnigen te rugg gerukt, of immers in 't zelfde wat trager, schreum-hartiger, en omzigtiger gemaakt te mogen werden."

Voor een modern waarnemer slechts een gruwel, vindt toch het eeuwenlang gebruik van de pijnbank een theoretische rechtvaardiging in de ontwikkeling van het strafproces. Het primitieve Germaanse recht kende geen eigenlijke bewijsvoering. In een geding tussen twee partijen zwoer de klager, en de beschuldigde, met een aantal eedhelpers, zwoer het tegenovergestelde. Vond de klager bij de rechters niet voldoende geloof, dan stond hem nog het godsoordeel open, als bijv. de tweekamp of de vuurproef. Naarmate echter vanaf de 12e eeuw in Italië, Frankrijk en Duitsland, en in onze gewesten met name onder de Bourgondische vorsten, de staat zijn gezag sterker kon doen gelden, en de Romeinse rechtsregels weer werden bestudeerd en toegepast, nam de staat steeds meer op zich, vrede en veiligheid van de burgers te beschermen door van overheidswege de misdaad op te sporen en te straffen. In het dan opkomend strafproces is de verdachte geen partij meer, maar voorwerp van onderzoek, en uit dien hoofde mocht hij zo nodig gefolterd worden. Want met de verwerping van de oude godsoordelen gevoelde men behoefte aan een overtuigend bewijs,

en bij gebreke van getuigenbewijs mocht men, bij zware misdrijven, niet veroordelen zonder bekentenis van de beklaagde. Bestond daarom ernstige grond van verdenking, dan werd foltering toegepast om tot bekentenis te dwingen. In theorie was voor verwijzing naar de pijnbank zoveel bewijs vereist als tegenwoordig voldoende is om een beklaagde schuldig te verklaren.

In de praktijk echter heerste veelal rechtsonzekerheid en willekeur bij de gerechten. In de 17e euw was de rechtspraak „in handen van de regentenaristocratie, dat wil zeggen in de steden schout en schepenen, vaak met burgemeesteren, en op het platteland de baljuw (gemeenlijk benoemd door en voortkomend uit de regering van een overheersende stad) met de vierschaar der goede mannen. Van leken met andere woorden, en die met het van plaats tot plaats verschillende en onzekere, soms uit tegenstrijdige bronnen afgeleide recht hoogst willekeurig omsprongen." [31] Bovendien werd de pijnbank veelvuldig toegepast, omdat de veroordeelde die bekend had, niet mocht appelleren. Vooral de stedelijke rechtbanken, die zich graag aan het toezicht van een hogere rechter onttrokken, stelden veel prijs op een bekentenis. Hier werd een dubbel onrecht gepleegd : ten eerste werd gefolterd waar foltering, wegens voldoende bewijs, niet nodig was, en ten tweede werd dit gedaan om het recht van appèl af te snijden. „Dat wil zeggen dat de pijniging ook diende om de schepenbanken te vrijwaren van de dwarskijkers van het Hof der provincie. Daarin zaten juristen, die meer geneigd waren om zich aan de rechtsregels te houden, maar in de meeste provincies, en ook in Holland, wist de lekenrechtspraak zich aan hun toezicht te onttrekken." [31]

Geen wonder dat de pijnbank weerstanden opriep ! Het eerste verzet richt zich nog niet tegen het onrecht van de pijnbank als zodanig, maar tegen het nog gruwelijker en voor ons raadselachtiger, satanisch misbruik van de pijnbank in de beruchte processen tegen ketters en heksen. Het canonieke recht ontwikkelt de inquisitie tegen de ketters al vanaf de dertiende eeuw : in 1227 is Konrad von Marburg de eerste pauselijke inquisiteur. In de processen tegen de ketters – ketterij werd beschouwd als crimen laesae majestatis divinae – wordt de tortuur, voorgeschreven om te dwingen tot bekentenis van eigen dwaling en tot het noemen van andere ketters, aanvankelijk opgedragen aan de burgerlijke overheid. Ook stelt soms de landheer zelf een eigen inquisitie in, zo Karel V in 1522, verscherpt in het bloedplakkaat van 1550. Na de eerste vuurdood om het geloof, geleden door twee Augustijner monniken te Brussel in 1523, ondergaan in de volgende decennia

31. P. Geyl : *a.w.*, p. 524.

vooral de Doopsgezinden, getroost in God, de gruwelen hen door beulen en rechters aangedaan. De verstrengeling van de begrippen toverij en ketterij is mede schuld aan het uitbreken in de 15e eeuw van de nog beangstigender heksenwaan ; berucht is vooral de epidemie van 1461 te Atrecht. Zonder spoor van bewijs dat enige hekserij werkelijk is gepleegd, worden de verdachten door pijniging tot bekentenis ook van „medeplichtigen" gedwongen, en onvoorstelbaar blijft het, dat deze waan tot in de achttiende eeuw kon voortduren.

In onze 17e-eeuwse literatuur zijn over de pijnbank twee werken van belang : Johan van Heemskercks *Batavische Arcadia* van 1647, en Jonctys' *De Pijnbank wedersproken* van 1651.

Compositorisch geslaagd kan men de *Batavische Arcadia* bezwaarlijk noemen [32], en de tweede, uitgebreide, druk van 1647 valt meer nog dan de eerste van 1637 in vrij zelfstandige brokken uiteen. Merkbaar is dit ook aan de passage gewijd aan heksenwaan en pijnbank. In het eerste, nog „pastorale", gedeelte van het werk van 1647 wordt met de heksenwaan meer luchtig schertsend dan serieus afgerekend : het jeugdig gezelschap, op een duintop gezeten, komt tot de kwestie op een vraag van een der meisjes, of het dorp „daerse tegenwoordig waren, Cat-wijck heete, om dat de kollen in schijn van katten, daer quamen danssen, en voorts sulcke kuren bedrijven, als de meysjes, in 't school aen 't naeyen sittende, malkanderen pleghen te vertellen". Geheel ernstig van toon en zonder enige speelsheid is daarentegen in het tweede gedeelte het betoog van Eerrijck over de drie onderwerpen die hem : Eerrijck, lees : Van Heemskerck [33], zo na aan het hart liggen : de verbeurdverklaring der goederen van een ter dood veroordeelde [34], het „uytperssen der waerheydt door pynigen" en de langdurigheid van de rechtspleging. Hoewel Van Heemskerck, in 1645 benoemd tot Raadsheer in de Hoge Raad, de afschaffing van de pijnbank nog niet mogelijk acht, is zijn betoog tegen het misbruik ervan zo krachtig gesteld, dat Jonctys er twaalf maal uit citeert, en zo ruim een derde van dit verweer overneemt. In het geheel van de *Batavische Arcadia* echter boet het op zich genomen helder betoog aan waarde in ; Van Es althans meent dat de beschouwingen in de druk van 1647 het oorspronkelijk raamwerk geheel overwoekeren, en daarom de eerste druk zeker de voorkeur verdient.

32. G. A. van Es in *Geschiedenis van de Letterkunde der Nederlanden,* deel IV, p. 213-219.

33. Het heterogene karakter van de tweede uitgave blijkt dus ook uit het samenvallen van de „jeugdige" Van Heemskerck met Reynhert, en van de „oudere" schrijver met Eerrijck.

34. Op 10 mei 1732 hebben de Staten van Holland de confiscatie van goederen afgeschaft, welk voorbeeld door de Staten van Zeeland kort daarop is gevolgd.

Des te groter is de verdienste van Jonctys, als eerste de bestrijding van de pijnbank tot enig onderwerp te hebben gemaakt van een in het Nederlands geschreven werk. In drie delen van evenredige lengte en verdeling in paragrafen, bestrijdt Jonctys het misbruik met alle argumenten die in de literatuur voor hem – en ook later – tegen de pijnbank zijn ingebracht.

Deel I, „ontzenuwende de redenen, die tot deszelfs voorstandt werden bijgebracht", verwerpt de rechtvaardiging van de pijnbank als sinds de Romeinse tijd en volgens het Romeinse recht gewettigd instituut, en bestrijdt de noodzaak van het pijnigen. Het is niet geoorloofd om, na reeds verkregen bewijs, door tortuur het recht van appèl af te snijden, of bekentenis te verkrijgen van andere misdrijven. Het afschaffen van de pijnbank zal het gezag van de rechter noch de openbare veiligheid schaden, en in twijfelachtige zaken is het raadzamer, een verdachte onrechtvaardig te ontslaan, dan onrechtvaardig te veroordelen, „alzoo het eerste wel zonde, maar het tweede goddeloosheyd is". De pijnbank heeft bovendien vaak wreder uitwerking dan de straf die het misdrijf rechtens toekomt, en mag niet worden toegepast indien genoegzame bewijzen ontbreken.

Deel II noemt „de redenen waarom dezelfde by Christelijke Rechters niet en mag gebruyckt werden". De pijnbank steunt „noch op eenig gebod, noch voor-beeld der Heyliger Schriftuyre", en is strijdig met de Christelijke liefde, want niets is onrechtvaardiger „dan datm' een mensche, die men niet en weet of hy schuldig is, met zoo onmenschelijke pijnen straffen zal". Ook mag niemand gedwongen worden zichzelf te verraden, „gelijk in *civile,* of borgerlijke zaken niemand gehouden is, zijnen tegendinger het zwaard, tot zyn eygen over-winning, in de vuyst te geven." Onrechtvaardige rechters kunnen de pijnbank misbruiken om hun vijanden op verzonnen of samengeraapte aanwijzingen te folteren. Op deze wijze zijn in de eerste eeuwen vele Christenen door de Romeinen, en later vele van hekserij en ketterij verdachten door de inquisitie gepijnigd en gedood. Niet alleen de rechters, maar ook misdadigers kunnen listig hun schuld op anderen schuiven, die, daarop gepijnigd, bekennen en gestraft worden. De dader gaat dan vrij uit. Onschuldigen hebben vooral de pijnbank te vrezen in tijden van burgertwist en tiranniek bewind, want dan pijnigt men ook om voorgezegde beschuldigingen en medeplichtigen bekend te krijgen. „En aldus rijst het eene onheyl uyt het andere". De vrees voor de pijnbank kan verder tot zelfmoord leiden, of een onschuldige op de vlucht doen slaan, waardoor dan deze, weigerend voor het gerecht te verschijnen, van zijn goederen verbeurd verklaard wordt. Hoe onrechtvaardig is het voorts, dat de rechters de pijniging

mestal voortzetten tot een, ware of leugenachtige, bekentenis is verkregen, „niet zoo zeer, om de verborge waarheyd aan 't licht te brengen ; als wel om, door de uytgeperste belijdenis, de oneere en haat, die uyt haar onbewist en onrechtvaardig vonnis tot de pijnbank stont te ryzen, van haren hals te weren." En rechtsregels tot matiging en beperking baten niet, daar de rechtsgeleerden moeten vaststellen „dat het gebruyk anders meebrengt, dan hare leere is aanwijzende." Is een misdaad ten volle bewezen, maar wordt de schuldige dan toch nog – tegen de rechtsregels in – gepijnigd, dan komt de rechter in grote verlegenheid wanneer de man niet bekent : het verkregen bewijs is in twijfel getrokken, en hoe moet er nu worden gestraft ? Afschuwelijker nog is, dat teerhartige onschuldigen door de ondragelijke pijniging gedwongen worden te bekennen hetgeen zij niet gedaan hebben, en daardoor hun leven in gevaar brengen. Alleen al en voornamelijk om deze reden, dat een onschuldige ter dood kan worden gebracht, dient de pijnbank afgeschaft. Want al oordeelt de rechter met oprechte bedoelingen volgens de voorgeschreven rechtspleging, dan nog verschaft de pijnbank hem geen zekerheid van bewijs, en is iedere dwaling in dezen hem onvergeeflijk. En hoe slechter iemands aard, des te meer is hij verhard en wreed en tegen pijn bestand : daarom zal eerder een onschuldige zwichten en bekennen. Ook wordt de rechtszekerheid niet vergroot door de bekentenis op de pijnbank afgelegd, binnen 24 uur te laten herhalen, want ten eerste blijkt hieruit dat men die eerste bekentenis niet vertrouwt, en ten tweede baat de herhaling niet, daar op het herroepen van de bekentenis zeker nieuwe pijniging volgt. „Want dat den Rechter in 't heraanvatten van de pijnbank niet dan te vaardig is, wanneerder van d'eerste bekentenis geweken werdt, leert niet alleen het gebruyk nu alom in de vierscharen opgenomen", de rechters worden er ook toe gemachtigd door een aantal juristen van die tijd. Het gebruik van de pijnbank is dus even onrechtvaardig als zijn uitkomst onzeker is.

In Deel III : „bematigende het gebruyk van de zelfde", wil Jonctys nog zwichten voor het sterkste argument ter verdediging van de pijnbank : dat zonder bekentenis een doodvonnis niet kan worden uitgesproken. Dan dient men echter wel tot de pijnbank „omzigtig en spaarzaam te treden", en ervan vrij te stellen : kinderen onder de veertien jaar, zwangere vrouwen, ouden van dagen, ziekelijken en beklederś van ambten en waardigheden. Anderen mag men slechts ter pijnbank doemen voor bepaalde misdrijven, als „gequetste Hoogheyd", welk misdrijf ontstaat „wanneer door verraad, en een vijandig gemoed, des Lands, des Prinssens, en der burgeren rust en welvaren in gevaar gebracht werdt." Ook „too-

very" mag met de pijnbank tot bekentenis gebracht worden... indien althans vaststaat dat enige hekserij werkelijk gepleegd is. Wie een volledige bekentenis heeft afgelegd mag niet worden gepijnigd, tenzij, bij zware misdrijven, medeplichtigen te melden zijn ; wie vóór de pijniging in hoger beroep gaat, mag niet worden gepijnigd voor dit beroep te zijnen laste is afgedaan. Het is voorts gevaarlijk, in het geval meerderen verdacht zijn, in de volgorde van het pijnigen de teerste en vreesachtigste het eerst te nemen. De pijniging mag noch te scherp zijn noch te lang duren en maar tot ten hoogste driemaal hervat worden, en dan niet dan op telkens nieuwe en belangrijke aanwijzingen. Tenslotte past voorzichtigheid in het oordeel over een „af-gepijnde" bekentenis : wie onrechtvaardig heeft veroordeeld, verdient eenzelfde straf.

In het voorwoord deelt Jonctys ons nog mee, dat hij Grevius niet heeft vertaald, maar vrij bewerkt. „Om dan deze vrucht, tot Onnozelheyds beveyliging, en eygen gewis-viering des Rechters, aan de Rechtvaardigheyd op te offeren, en met eenen van de nauwe prang, en walchelijken last eens overzetters ‚ontlast te zijn, hebben wy alleen het pit, en 't merg zijner bewijs-redenen, hier en daar versterkt met de onze, in een kort begrip (om den Lezer door zijne lankheyd niet af te schrikken) en in een schikkelijker beleding, by een getrokken : zoo dat het ook die gene, ten minsten tot een herlevend-makende verversing zal konnen dienen, die in de Latijnsche tale zijn geoeffent."

Heeft Grevius zijn werk verdeeld in twee boeken, Jonctys kiest een driedeling, en hevelt naar zijn derde deel enkele argumenten over uit Grevius' eerste boek, zoals bijv. over majesteitsschennis en toverij. Ook van deze vrijheid legt Jonctys rekenschap af in zijn voorwoord : „Maar, alhoewel wy vertrouden, dat het gewicht dezer bewijs-redenen veel op zoodanige gemoederen zou vermogen, die met geen stijf-zinnig voor-oordeel waren ingenomen : evenwel nochtans heeft zig onze hope zoo veer niet derven uitzetten, van daar door de pijnbank geheel achter de bank te mogen brengen : alwaar onzes Lands nood-lot ook het zijne schijnt toe te voegen ; en daerom hebben wy een Derde Deel hier aan geknoopt, vervatende een redelijke bematiging van de pijn-bank, uyt de rekkelijkste Rechts-geleerden by een gewrocht ; om daar door de voort-varende, en veeltijds verderffelijke vierigheyd der zoodanige nader te bepalen, en te stutten, die immers haar gebruyk voor noodzakelik zijn keurende."

Jonctys heeft dus gestreefd naar een „schikkelijker beleding", en van zijn weloverwogen zorg voor een goede compositie willen wij een enkel voorbeeld aanhalen, ter uitnodiging tot nader onderzoek van de stijl onzer 17e-eeuwers. In een belangwekkende studie,

die als bescheiden ondertitel meekreeg „Verslag van een mislukte verkenning", heeft W. A. P. Smit er de aandacht op gevestigd, hoe weinig wij nog weten van „de achtergronden, de ontwikkeling en de karakteristika van het 17e-eeuwse proza" [35]. Ligt hier inderdaad een heel veld van onderzoek voor ons, in dit overzicht van Jonctys' werken mogen we slechts op een enkel punt wijzen, en wij kiezen daartoe allereerst de §§ 15, 16 en 17 van het tweede deel. Als zwaarste argument tegen de pijnbank voert Jonctys aan, dat een onschuldige door ondraaglijke pijniging tot een onware bekentenis gedwongen en veroordeeld kan worden. Dit argument *moet* de lezer overtuigen, en daartoe wendt Jonctys de volgende middelen aan : in § 15 : a) de stelling : „Het ander misbruyk dat de pijnbank toebrengt, is van zulken affschuwlijkheyd, dat het alleen machtig is de zelfde aan een zy te zetten : Als wanneer, door hare onverdraaglijkheyd, de teere gemoederen der onnoozele genooddrukt werden, haar eygen onnoozelheyd door een leugenachtige belijdenis te belagen, en haar verraderlijk te verdoemen." Om deze stelling in te scherpen, volgen : b) twee citaten, een uit de *Batavische Arcadia,* en een uit Grevius' *Tribunal.* Het citeren van de *Batavische Arcadia,* verschenen na het werk van Grevius, bewijst Jonctys' betrekkelijke zelfstandigheid ; het letterlijk citeren van Grevius duidt wel op het belang van zo'n passage ; c) een aantal voorbeelden en namen van auteurs, „Van de oudheyd een aanvang nemende". Het twaalfde en laatste, meest uitvoerige, verhaal wordt halverwege voortgezet met de eigen woorden van Hooft uit diens tiende boek der Historiën ; d) hieruit trekt Jonctys dan zijn conclusie : „Wy hebben dit verhaal wat ruymer willen overschrijven, niet alleen om te betoonen, hoe onvermijdelijk d'onnoozelheyd, tot bekladding van haar zelven, door de pijn-bank werd geperst, wanneer zij in de handen van strenge Rechters is gevallen ; maar ook, om een staaltjen uyt te leveren, hoe rouw en rauw het somwijll, tot der betijgden overlast, zig is gedragende, onder deze, dien macht om ter pijn-bank te doemen is vergunt." Hij eindigt dan met e) een verwijzing naar nog meer voorbeelden bij Grevius, en f) een letterlijk citaat weer uit *Tribunal Reformatum.* Het eerste en laatste citaat van deze paragraaf zijn cursief gedrukt.

§ 16 laat een vermeend voorstander van de pijnbank beweren : een incidenteel verkeerde toepassing veroordeelt niet een in zich goede zaak. Ten bewijze daarvan dienen enige voorbeelden en een citaat uit Augustinus. Jonctys bestrijdt de argumenten met de stijlfiguur van het chiasme ; Augustinus wordt beantwoord met de

35. W. A. P. Smit : *Aantekeningen bij het Proza van Cats* in *Aandacht voor Cats bij zijn 300-ste Sterfdag,* bundel studies, Zwolle 1962, p. 75.

woorden van Vives, „Dat *Augustinus,* wanneer hy, om den vereyschenden nood des menschelijken gemeenschaps, zeyt de pijnbank in gebruik te zijn, als dan heydenscher wijze, en van de heydenen is sprekende." De eerder vermelde voorbeelden worden niet ter zake genoemd, integendeel : zoals veel gewoonten en wetten door ingeslopen misbruiken zijn veranderd of tenietgedaan, zo dient ook de pijnbank afgeschaft.

§ 17 bevat de peroratie. Hoe de retorische bewogenheid de zinsconstructie en de woordkeus beïnvloedt, willen wij hier onbesproken laten, op het vermelden na van de climax : „Wanneer het gevalt, dat een eenig mensche, hoe veracht hy van gelegentheyd zou mogen zijn, op een uyt-gepijnigde belijdenis t'onrecht ter dood gedoemt werdt ; zal zulx veel droever en afschrikkelijker, dan dit gedienstig en goed gekeurt werden, dat door de pijn-bank de ondaden van duyzend misdadigers aan 't licht getogen zijn." Tot slot volgen op deze zin nog, in een climax, aanhalingen uit de klassieke oudheid, het Oude en het Nieuwe Testament.

In het uitvoerige zesde hoofdstuk van zijn eerste boek weerlegt Grevius achttien aanwijzingen waarop tot pijniging besloten kon worden ; Jonctys neemt er zestien van over in zijn eerste deel en reserveert er twee van voor zijn derde deel : de majesteitsschennis en de toverij. Vooral over het laatste punt weidt Jonctys uit in zijn derde deel, §§ 6 t/m 9. Hier vinden wij Jonctys' streven naar „een kort begrip" doorkruist door zijn verlangen „het pit, en 't merg (van Grevius') bewijs-redenen, hier en daar (te versterken) met de onze...". Bewijzen, met instemming van anderen overgenomen, golden in de 17e eeuw als eigen bewijs, en het bewijs wint aan kracht, naarmate meer auteurs en voorbeelden worden genoemd. Deze indruk althans geeft ons Jonctys' werkwijze ; nader onderzoek is ook hier gewenst. Jonctys bekent een duidelijke voorkeur voor drie niet door Grevius genoemde auteurs : de voor hem in 1651 nog anonieme schrijvers van de *Batavische Arcadia* en van de *Cautio Criminalis* [36] en Reginald Scot. De namen van deze fervente bestrijders van de heksenwaan geven al te kennen, dat Jonctys nu over de „toverziekten" een andere mening aanhangt dan in 1638 en, in de woordenvloed over de „toverij" bijna verdronken, geeft een passage ook expressis verbis zijn veranderde mening weer : „Indien wy ook in 't nieuwe testament van zulken wandeling van duyvelen, gelijk als van alle andere bedroch, niet en zijn gewaarschout, wie zou noch meer voor dezen bulleman verveert

36. De *Cautio Criminalis* is in 1631 geschreven door Friedrich Spee ; over hem : H. Zwetsloot S.J. : *Friedrich Spee und die Hexenprozesse,* diss. Nijmegen, Trier 1954.

zijn ? En hier me moet ook dat verbond der tooveressen, 't welk nochtans het voornaamste steunsel is van de gansche religie der tooverrechters, om veer vallen. Wy weten wel, dat dit (b) [37] verbond werdt gezeyt tweederley te zijn, bedekt, en uytgedrukt : maar weten ook, dat het bedekte, zonder een vorig uytgedrukte, niet en kan in wezen raken : noch ook het uytgedrukte, zonder een tastelijke onderhandeling met den duyvel. En indien men van zulke verbonden in de H. Schriften niet en leest, wie zal aan die spinroks euangelien een gelovig oor geven ? Het en is ook met menschelijke gedachten niet te behalen, hoe den mensch, en inzonderheyd een Christen, alzoo alle god-vruchtigheyd zou wegwerpen, ja de menschheyd uyttrecken, dat hy zijnen Schepper en Verlosser, en 't verbond dat hy met God gemaakt heeft, vergetende, zou overloopen onder de baniere des duyvels, en hem thoonen een openbaren vyand van zijnen Schepper ende Heere, van wien hy weet, dat hy in eeuwige pijnen der hellen kan gestortt werden ; en daar en tegen met den duyvel, een spin-vyand van 't menschelijk geslachte, gemeenzame makkerschap zou maken."

Jonctys heeft zich in de problematiek van de heksenwaan kennelijk goed ingelezen ; bezit nu zijn uitweiding, over de blz. 164 tot 190, gelijke compositorische kwaliteit als de passage hierboven besproken ? Wij moeten de vraag ontkennend beantwoorden : een modern lezer vindt de argumenten tegen het pijnigen en verbranden van vermeende heksen te breedvoerig uitgesponnen, en Jonctys zelf erkent : „Wy zijn in de toovery wat te lang, na eysch van dit werk, verwerrt geweest : gaan dan nu voort tot de vordere regulen van des pijn-banks bematiging."

Aan de titelpagina van het boek gaat een prent vooraf, voorstellend Iustitia, die, nu zonder blinddoek, de folterwerktuigen in stukken aan haar voeten ziet liggen. Op deze „Tijtel-print" schrijft de jonge Joachim Oudaen – geboren in 1628 verschilt hij met Jonctys bijna 20 jaar in leeftijd – een inleidingsvers, waarin hij zich verlustigt in de gruwelen van de pijnbank. Ook is een poëtische bijdrage opgenomen van Nicolaes Zas.

Als aanhangsel heeft Jonctys opgenomen het „Gevoelen van Thomas Morus, dat dievery met de dood niet behoort gestraft te werden. Getrokken uyt zijn boek benaamt Utopia, waar in den besten standt eener Republijk werdt voorgestelt." In dit aanhangsel breekt de schrijver een lans voor het idee van de (her)opvoeding van dieven, deugnieten en leeglopers in tuchthuizen, ook Rasphuizen genaamd, naar het meest voorkomend werk daar verricht,

37. Noot van Jonctys : (b) „Ziet de verhandeling der Tooverziekten, by ons in 't Neerduyts uytgegeven, pag. 111."

het raspen van hout. Waarom Jonctys het stuk heeft toegevoegd, vermeldt hij niet. Zag hij er een reële behoefte in, of schrijft hij er curiositeitshalve over, omdat Grevius in het oudste Nederlandse Rasphuis, te Amsterdam in 1595 opgericht, zijn *Tribunal* heeft geschreven ?

Jonctys' *Pijnbank,* ten slotte, is enige malen herdrukt, en heeft in de 18e eeuw in de juridische strijd rond de afschaffing van de pijnbank, een feit geworden in 1798, enig aandeel geleverd [38].

In 1666 posthuum en zonder enig lofdicht verschenen, wordt Jonctys' *Tooneel der Jalouzijen* [39] ingeleid door de drukker, die vermoedelijk ook het niet ondertekend berijmd *Kort Begrijp* heeft geschreven ; Jonctys zelf althans schrijft een beter vers.

Het is een nader onderzoek waard, te weten volgens welke traditie Jonctys etymologiseert ; in die tijd lijkt een etymologie, waarmee een „wetenschappelijk" werk veelal begint, kennelijk alleen te dienen ter verklaring van de zin waarin de schrijver een woord wil verstaan hebben. Want hoe anders vindt men logica in de vreemde gedachtesprongen van Jonctys' inleidingsparagraaf ? „Jalouzij, bij den Frans en Engelsman opgenomen van 't Grieksche *zelos,* werd bij beiden, lispende uitgesproken ; de J. gevende de klank van Z. of van Z. met een J. verzeld. De Neerlanders hebbe 'tzelfde woord behouden, maar niet dezelfde uitting, en geluid ; dat dienvolgens meer van 't Griekze grond-woord afwijkt, doch bij zommige van ons, door 't woord *jeloersheid,* wederom benaderd werd. De *Italianen* noemen 't *gelozia,* mede draijende op de klank van de Z. Zoo dat meest alle volkeren het *Grieksche zelos,* om de duidelikheit des worts, behouden hebben, het welke afkomt van *zeoo,* dat is *zieden* : het *duits* mede draijende op 't *Grieks* : en hier van, *sissen* : woorden, (gelijk ook bleeten, kraken, bruissen, ruissen, risselen, &c.) door *onomatopoeian,* een zekere wijze van spreken, verzierd en gevormd tot na-aping der zaken, die zij willen uitduiden. Het welke *Eustathius,* en andere *Letter-wijze,* na de gelijkluidentheid en klank der letteren, mede willen van 't *Griekze zelos* ; en dat het gevormt zij, na een sissend geluid, dat door gloeijend metaal, in water gedompeld, veroorzaakt werd. Bij de *Latijnen,* is van gelijken het *Griekse zelus,* zeer gebruikelik, en

38. P. van Heijnsbergen : *De Pijnbank in de Nederlanden,* Groningen 1925, laatste hoofdstuk.

39. TOONEEL / *DER* / JALOUZIJEN, / *Waar op vertoont werden* / Veel treurige Gevallen, wonderlijke / Geschiedenissen, Schrikkelijke en / wreede Uitwerkselen der / JALOERSHEID. / *Zeer geleerdelijk beschreven / Door* / DANIEL JONGTIJS / In zijn leven der Medicijnen Doctor. / – / *Tot ROTTERDAM,* / Gedrukt bij JOANNES NAERANUS, / 1666. / *Met Privilegie voor vijftien Jaren.*

werd bij hare voornaamste vertaalt, *aemulatio* ; dat zommige (doch veer gezocht) trekken *ab amore,* van liefde ; alzoo zonder deze, immers ten minsten die op zijn zelven ziet, de zeloersheid niet kan bestaan. Ons eigen *neerduits* woord is, *ijver* : buiten twijfel gedraid, uit der Hoogduitschen *eifer* : dat zoo veel doet, als, *ein feur,* een vuur : en hier van, vuurig : als, *vuurig in goede werken* ; voor, *ijverig in goede werken* : en, een man vol vuurs, voor een ijverig man. Zoo dat deze heete herts-tocht, die niet dan vuur en vlam blaakt, ook meest bij alle volkeren van vuur, en vlam haar benaming trekt. *Zeloersheid* dan, in een nauwe uitbeelding van 't woord, is, *een vuurige, en sissende hitte, vechtende met iets strijdigs.*"

Omslachtig en stroef – was het werk wel voldoende persklaar ? – omschrijft Jonctys dan het begrip *zeloersheid,* onderverdeeld in drie soorten, naar de drie delen waaruit het werk, indien voltooid, zou hebben bestaan. Het eerste en tweede boek handelen over de „echts-ijver", het derde boek zou de „jalouzijen buiten houwlik, zoo wereldlijke als Geestelijke" beschreven hebben – „zoo't oit voltoit werd" – „zoo de lust en gelegentheid zoo voor ons leit". Ging de wens dus ook hier uit naar een driedelig werk, het is bij twee boeken gebleven ; overigens omvangrijke werken, die een encyclopedische hoeveelheid stof aanbieden, encyclopedisch ook in die zin dat het geheel meer schrijvers ijver aantoont in het verzamelen en uitstallen van gegevens dan zijn talent tot een sluitende compositie. In de verwerking van de stof blijft hij wel ver bij Cats ten achter. De vergelijking met Cats dringt zich op uit de werken zelf : Jonctys en Van Beverwijck citeren Hooft en Vondel zeer zelden, Huygens vaker, en dan vooral diens *Costelick Mal* ; aan Cats echter komt, bij beide schrijvers in beide betekenissen, vaak het laatste woord toe, en diens gezag versterkt het eigen betoog. Twee willekeurige voorbeelden uit Jonctys' *Tooneel* : „De natuur, en toevallen van dees waanzuchtige ziekt" – van vermeende jaloezie – „heeft den Ed.Heer *Jakob Kats,* in zijn *Houwelijk,* bondig afgezet : welkers woorden wij, tot een kort begrip van deze soort, hier toevoegen :" – en dan volgt een bladzij citaat (deel I p. 38v.). „Den doorzigtigen echtsberichter, *Heer Jakob Kats,* heeft in zijn *Houwelik* hier al op me gedoelt, daar hij van de waarheid dus getuigt :" – in het hoofdstuk over het „lichtvaardig optoijen" –

> Men ziet meest over al de vrouwen op de straten
> In alderhande pracht geweldig uitgelaten,
> Men pleegt hier menigmaal, men houd gezetten raad,
> Op 't schikken van een hair, op 't leggen van een draad :

Maar bij een eigen man, of binnen zijnen huize,
Daar vindmen menigmaal een bakhuis van Meduze,
Een leelik mommetuig, een spook, een vuil gestel,
En, wilj'et al in een ? een rechte morssebel."

Heeft Jonctys dan toch, na scha en schande, ingezien dat men zich beter voegen kan naar de gewenste trant ? En is zijn laatste werk dan een bewijs van „geleerdheid" niet alleen, maar ook van „burgerzin" ?

Het eerste boek somt, na een uitvoerige algemene inleiding, 25 oorzaken op van echtelijke jaloezie, die ook alle in den brede worden beschreven. De inleiding, allereerst, onderscheidt in de „echtsijver in 't gemeen" drie soorten : de jaloezie „zonder vermoeden van d'onkuisheid" spruit voort „uit liefde tot de deugd, en zijn beminde echt-genoot" ; de jaloezie met vermeend vermoeden van onkuisheid is daarentegen allerminst een deugd, maar kan het huwelijk tot een hel maken ; de jaloezie tenslotte, gegrond op de zekerheid van overspel, kan leiden tot doodslag der overspeligen – en al spreekt de wet dan de wrekende partij wegens verzachtende omstandigheden van de doodstraf vrij – voor God blijft ze schuldig.

Omdat „zeer na bij den aard des echtsijvers, koomt den na-ijver der liefde, die zig, buitten echt, in de minnaren, en minnaressen op doet", wordt ook aan dezer jaloezie een hoofdstuk ingeruimd. En „alzoo die van gelijken aard met den echtsijver der menschen is", dient ook de „jalouzij onder de redelooze dieren", de „Venus-ijver der beesten", besproken te worden. Dit door een teveel aan haastige opsommingen onrustige hoofdstuk eindigt met het verhaal over een olifant die het menselijk overspel wreekt : „Aelianus schrijft, dat zekeren Elefant, speurende zijn's Voeders wijf doende met een ander man, die beide in 't overspelig bedde doorloopen, en gedood heeft. Dit schrijft hij in *Indien,* doch diergelijk te Rome gebeurt te zijn, daar den Elefant niet alleen beide d'overspelige doode, maar ook met een kleed bedekte, 'tgeen' hij in tegenwoordigheid zijn's meesters af nam, en alzoo de bij-eenleggende, te zamen met de schuld, vertoonde."

Oorzaken van de echts-ijver zijn allererst de weelderige hoffeesten en -maaltijden, en vervolgens het „lichtvaardig en dartel optoijen". „*Caelius Rhodiginus* meent, dat de Ouden de hoeren, van wegen haar onmatig toijen, *Laecastrias* genoemt hebben : om dat het woord *kazein,* versieren, door 't woordeken *la,* werd opgescherpt, en geweldiger gemaakt. Zoo dat hare *Laecastriae* dat is hoeren, zoo veel als overdadige optoisters gelden."

„Dat het blankketten des aangezigts een recht hoeren doen is" en „dat zij, die hare leden ontblooten, bezwaarlik inden rei der eerbare te plaatsen zijn" schrijft Jonctys vervolgens anderen na. Het zondigen met de mond en de ogen, het „lichtvaardig danssen", „dertel handgespel" en „geil kussen" passeren dan de revue.

In de reeks oorzaken van echtelijke jaloezie ontstaan uit feilen in de beleving van het huwelijk, als liefdeloosheid, onenigheid, verraden van geheimen, echtbreuk, uithuizigheid, dronkenschap, te gemeenzame omgang, bezoeken van schouwburg en andere verdachte plaatsen, en personen, ontmoeten we ook enkele anti-paapse stoutigheden. Is nog onschuldig de opmerking op p. 338, dat enkele theologen de gemeenschap zondig achtten, de breedvoerigheid waarmee van p. 502-522, kriskras door de historie hen, gevallen worden beschreven van ontucht door geestelijken bedreven, met misbruik van de biecht en onder bescherming der canonieke rechten, dient tot niets positiefs. Mogen wij tot Jonctys' verdediging aanvoeren dat de misbruiken inderdaad tot ergernis hadden geleid, zijn tijd grover van pen was dan wij nu wenselijk achten, en Jonctys ervoor en erna ook de artsen en de groten der aarde hekelt, dan blijft het uitweiden over alle mogelijke misbruiken zonder andere reden dan het plezier in het etaleren ervan, toch kwalijk. En het pleit weer voor Cats, vanuit onze tijd gezien, dat hij zich van dergelijke grofheden zo vrij wist te houden, dat hij „door priesters in het zuiden (kon) worden nagevolgd, omdat hij aan hun gelovigen kon worden aanbevolen." [40]

In het dan volgend deel, waarin Jonctys nagaat welke volken en wie, van man en vrouw, het meest tot jaloezie geneigd zijn, plaatst hij het eerder gepubliceerde en door ons reeds besproken geschil met Van Beverwijck. Als vervolgens aangetoond is dat de „schoonheid niet alleen, – maar ook zelfs de mismaaktheid kan voedsel tot het ijvervuur toebrengen", en te groot verschil in leeftijd evenmin gunstig werkt, komt Jonctys tot de „omhelzings onmacht" en de „nestelknoop". Hier blijkt hoe Jonctys' gedachten over toverij zich hebben ontwikkeld tot het aanvaarden van een meer natuurlijke verklaring. Het bestaan van de nestelknoop acht hij nog geloofwaardig wegens het getuigenis van betrouwbare lieden. „Den Ed.Heer *Jakob Kats* geeft in 't 3.deel van zijn *Trouwring* dezelfde getuigenis, met deze woorden : In mijn jonkheid schier zoo haast als ik in Vrankrijk gekomen was, gebeurde't in de gebuurte daar ik mij doe onthield, dat zeker jong paar volks des nachts zich liet bevestigen in de trouwe, en wierd mij gezegt zulks

40. Anton van Duinkerken : *Het Tweede Plan, Verzamelde Geschriften,* deel III, p. 546, Utrecht 1962.

te geschieden, om t'ontgaan den nestelknoop, die haar gedreigt was ; dewijle veel menschen van gevoelen zijn, dat voor der zonnen opgang deze spokerijen geen kragt zouden hebben : of immers dat'er des nachts niemand (als de naaste vrienden) kennisse van het trouwen is hebbende, en alzoo ik vorder vraagde wat dit was, en hoe het in 't werk gesteld werd, is mij vorder verhaald van de gene die het schenen wel zekerlijk te weten, dat onder het trouwen, en als de priester aan de jonge lieden de handen doet vougen, iemand tussen beiden eenige spookwoorden mommelt, en daar op een knoop in de nestel leid, hij daar mede den Bruidegom onbequaam maakt, om zijne Bruid te mogen genieten." Voorts zijn er de getuigenissen van de Franse geestelijkheid. „Het *Konsilij* te *Bordeaux* gehouden in 't jaar vijftienhonderd twee en tachtig, en 't Synode van *Bajonen* in 't jaar vijftienhonderd vergaart, gebieden den *Parochianen,* de trouwende te vermanen, dat zij, om dezen tooverknoop t'ontgaen, ten minsten drie dagen, voor aleer zij hun in de echt bevestigen lietten, hare zonden wel zorgvuldelik biechten, en het *Sakrament* ontfangen zouden : om dat dikwils zoodanige tooverijen, door Gods toelating, op de trouwende, om harer zonden wille, kracht krijgen. Om het zelfde tooverquaad t'ontwijkken, gelaste in 't jaar vijftienhonderd eenentachtig het Synode te *Rouaan* den Priesteren, dat zij in 't bezegenen des echts haar wat omzigteliker gedragen zouden. Gelijk ook het zelfde *Synode* verklaart, dat om 't gemelde inzigt zeer dikwils de afkundiging der trouwgeboden van de Echtvaardige wierd afgebeden." Merkwaardig is ook het verhaal van Jonctys' eigen wedervaren „met een aanzienlik man, die zich waande door tooverij onmachtig gemaakt te zijn. Hij had gelezen zeker boekjen van de *Tooverziekten,* beschreven door *Dr. Sennert* en van ons in 't Neerduits uitgegeven : dacht dies dat ik van de Konst, en een tegentooveraar was ; en beloofde mij honderden, zoo 'k hem kon helpen : waar toe hij zijnen stand mij opende : dat hij in den echt trad op zijn vijf en veertig jaren, en negen daar in geleeft had ; zijnde niet te min sterk, en gezond van lichaam : dat hij wierd ontmant in 't trouwen, niet wetende dat 'er diergelijke konsten in de wereld waren ; blijvende ontrent zes weken in dien stand, van geen vrouw te konnen bekennen : wanneer hem wierd geraden, hij zou koopen negen hondslere nestelingen, en op 't klokgeslag van twaalf uuren (zijnde ontrent den tijd zijn's echtsverbonds) een goed vuur aanleggen, de deur dicht toe doen, in drie van de nestels looze knoopen leggen, en zeggen : *J.G. 'tgeen' gij in den naam des duivels geknoopt hebt, dat ontknoop ik wederom in den naam* ... (ik schuw 't verhaal dezer lichtvaardigheid) sprekende telkens die woorden onder 't ontknoopen van ijder nestel. – Na dat hij dit drie dagen

gedaan, en al de nestels van zijn trouwkleed nevens de hondsleren in 't vuur gesmeten had, betuigt hij van dien band bevrijd te zijn geweest, zijn vrouw bekent, en bevrucht te hebben : maar dat hij, schoon nu van den nestelknoop genezen, efter noch doorgaans van zijnen vijand wierd belezen, en telkens voor vijf ofte zes dagen ontmant ; 'tgeen zoo lang duurde, tot dat zijns wijfs bevruchting ken-, en ruchtbaar was ; wanneer hij volkomen vrij, en in allen deelen wel gelaten wierd. Maar 't kind na drie maanden gestorven zijnde, was 't weer den zelfden deun, en wierd immer zoo krachtig dan oit belezen ; doch d'een tijd meer dan d'ander, na dat diens gezicht, op wien hij 't hield, lang en sterk op hem geweest was ; hebbende hem meer dan honderd malen, in 't voor bij gaan, iets binnens monds zien prevelen ; waar op hij dan telkens zich onmachtig vond. Ik deez', en meer omstandigheden bewikkende, dat hij nu vijfenvijftig jaren oud was, wanneerder wel meer somwijl voor vijf of zes dagen zijn betoovert ; dat hij in den slaap wel een man was, die telkens op 't ontwaken bekaide ; dat hij zijn vrouw eenige reizen had bekent, &c. keurd'ik, dat'et eenen broeder, hoe wel kloek en sterk van lijf, efter van loome en geestelooze lendenen was ; die daar benevens ten deelen door de jaren, ten deelen door zijn inbeelding van betoovering ter ne'er gehouden wierd ; welke inbeelding dies te krachtiger op hem kan werken, om dat zijne middelen, die groot zijn, besterven zouden op dien, die hij van de tooverij verdacht hield. Schreef dies, ik zoude hem eenige middelen toestieren, bereid met zoodanige seremonien, die tot diergelijken belezing dienen. Maar alzoo ik niet verder wilde tooveren, en geen *wisjes wasjes* bij 't gebruik der zelfder gevoegt had, heeft hij'er weinig van genomen ; hier me bezet zijnde, dat hij door geene medikamenten, maar alleen door een *Antidoton,* (gelijk hij 't noemt) of tegenbelezing te helpen was. Hier me dan niet op doende, dacht ik hem de inbeelding uit 't hoofd te steken. Maar hij bleef stug bij zijn stuk" en zocht uitkomst bij anderen. In de volgende paragrafen vermeldt Jonctys wel „'t gemeen gevoelen, bevestigt door de achtbaarheid van treffelijke mannen" dat de duivel „in dit ontstellen van den echt" een werkzaam aandeel heeft, maar zoekt hij zelf een natuurlijke verklaring voor deze verschijnselen van onmacht, en besluit hij „dat dezen tooverknoop zich zoo ruim niet uitstrekt, als wel 'tgemeene volk waant ; ja dat hij misschien voor geheel niettig, en verziert te keuren is." Een omzwaai dus na zijn *Verhandelingh der Toover-sieckten,* te vergelijken met zijn veranderd inzicht inzake deze materie in zijn *De Pijnbank wedersproken.* En zoals hij zich daar over zijn uitweiding verontschuldigt, zo doet Jonctys het ook hier : „Wij hebben deze stoffe hier wat ruimer aangetast,

achtende datze den Lezer niet onaangenaam zou zijn : ook, om dat meest alle voorbeelden dezes onmachts (als uit de gemelde blijkt) gezeit werden door den naijver der liefde te zijn geboren." Met het bespreken van geschonden maagdelijkheid, verdachte zwangerschap, onvruchtbaarheid en het gelijken van kinderen op anderen, als oorzaken van jaloezie, besluit Jonctys het eerste deel.

Het tweede deel somt eerst een aantal „kuisheidspreuven" op, en geeft daarna van alle oorzaken in het eerste deel opgesomd, en in parallelle volgorde, de mogelijke genezing aan ; zo is van een toch al te lang verhaal een compositorisch bedenkelijke doublure ontstaan.

Na een analyse van de kuisheidsproef bij de Joden, beschreven in Num. 5, geeft Jonctys voor hem geloof- en ongeloofwaardige staaltjes weer van kuisheidsproeven door gloeiend ijzer, vuur, water en de tweekamp. Ziet hij de proef met het bitter water als bij de Joden in gebruik, „als doem om dieswille geoorloft, om dat zij volgens een bijzonder voorschrift Gods geschiede : en daarom alle Godverzoeking uitsloot", de overige proeven acht hij terecht afgeschaft, daar het de mens niet past God te verzoeken, de elementen hun natuur te ontnemen ten bewijze van de kuisheid ener vrouw.

De eerste groep oorzaken tot jaloezie : weelde, opsmuk, ontbloten der leden, dansen, kussen, kunnen worden voorkomen door de zondige gelegenheid te mijden. De jaloezie ontstaan uit „houwlijksfeilen" kan worden voorkomen door oprechte liefde ; „liefdkruid" of minnedrankjes verwekken geen liefde, maar beroven de mens van zijn zinnen of wekken onkuise begeerte op. Echtelijke onenigheid dient vooral door de vrouw, „als door de bank meest tot het kijven hellende", te worden voorkomen ; de man trachte zijn vrouw „eer met goede voorbeelden, dan met slagen" te verbeteren. Zo vult Jonctys honderden bladzijden met door niemand ooit betwiste waarheden, en het meest leesbaar zijn de citaten uit Cats en Huygens. Als hij echter de „verongelijkte echtgenooten" voorhoudt, dat het hen „ten troost verstrekken moet, dat z' 'et niet alleen zijn ; alzoo een ruimen rij, zelfs van Koningen en Prinssen, aan haar lijn loopt : alsmede, dat zij in dien toestand onderdaniger, vermakelijker, en vruchtbaarder wijven hebben ; hen niet alleen 'verziende met nazaten, zooze zelfs onvruchtbaar mochten zijn ; maar ook veeltijds met schoonder, en sterker kinderen, dan haar eigen teelt", dan biedt hij toch wel een schrale troost, ook al weten sommige verongelijkten er materiële winst uit te slaan. Bedenkelijk wegens het stof geven aan ongezonde nieuwsgierigheid vindt hij het zelf ook, aan leken uit te leggen hoe onzeker de tekenen zijn van ongeschonden maagdelijkheid. „Van deze deelen,

en haar gebruik, spreken de Artzenijgeleerden niet bekromppender, ik derf zeggen, niet bewogender, dan van de herssenen, en hare werkingen. Het zal dan mij, die ook geerne onder deze getelt wierd, niet slinks dienen aangeduid, zo ik daar in wat ruimer, dan den gemeenen man gewoon is, bevonden wierd ; inzonderheid in dezen toestand, daar wij (ons bedunkkens) de gemeenste en hevigste oorzaak (den waan van vermisten maagdom) van d'alderzwaarste ziekt (de jalouzij) trachten wech te nemen : het welk wij zullen uitrichten, met des zelfs teikenen onzeker te maken ; gelijkze inder waarheid zijn." Maar nog bedenkelijker stof biedt hij aan waar hij in ernst gelooft aan zwangerschap door de duivel. „Blijkt dan, volgens veler gevoelen, dat de Duivel kan, en ook wil zig vermengen met de vrouwen, zoo in de gedaante van haar eigen, als van vreemde mannen. Maar dit was hier den vrouwen, t'harer onschuld, niet genoeg, 't en waar hij ook de zelfde kon bezwangeren. Het welke van gelijken bij velen werd bevestigt. En al hoe wel eenige, als *Wierus, Remigius, Pareus, Jakob Ruf, Roderik van Kastren, Reinald Schot,* &c. *Hercules Saxonia,* hier tegens aan gaan : hare bestrijdende redenen nochtans, (hier te lang om verhalen) werden van andere, en stip van *Delrio* wederleit. Ook wanneer voor den Keizer *Sigismund* dit geschil betwist wierd, is het toestemmend-gevoelen vast gestelt : gelijk dat mede vast stellen *Thomas Aquinas, Scotus,* en meest alle Scholastike Doctoren. Al hoe wel den gemelden *Delrio,* volgende *Grillandum,* wil bekennen, dat wanneer de bezwangertheid op dees duivelsche vermenging volgt, niet de duivel, maar die mensch, welkers zaad de duivel in deze vermenging had misbruikt, de rechte vader van 't kind is. Want de duivel (volgens haar gevoelen) eerst de vrouw spelende, en alzoo 't vruchtbaar zaad (want hij zelf van natuuren geen heeft) uit eens waren mans omhelzing ontfangen hebbende, verwisselt hij gezwind zijn rokje, en speelt de rol van een man zoo konstig, dat 'er zelfs de bevruchting niet aan ontbreekt. Zoo dat, schoonder vele duivelen zin in dit spel hebben, ijder een nochtans der zelfder, zoo z'et na behooren willen uitwerken, eerst een *Succubus,* of Nachtmeer moeten zijn, eerz' een *Incubus,* of Springhengst konnen werden, moeten, zeg ik, eerst in de gedaante van een vrouw het zaad van een man-mensch ontvangen, eerze bij een vrouw-mensch den man konnen uitspelen."

Het werk eindigt onvoltooid ; het vijfde deel van het tweede boek, „De Voorkoming des Echtijvers", bevat slechts de eerste „Sne" van het eerste „Lid" : „Of men trouwen zal". Na een lawine van „bewijzen" hoe de onkuisheid voor en in het huwelijk welig tiert, volgt de korte constatering van niettemin „des echts noodzaaklikheid". Lichtelijk verbijsterd sluit de lezer dan het al

te omvangrijke boek, alleen zuiver-wetenschappelijk benieuwd hoe het geheel er zou hebben uitgezien.

Smilde, voor dezen de enige ons bekende beoordelaar van Jonctys' *Tooneel,* spreekt evenmin waardering uit : „Na zijn dood verscheen een groot werk in twee zware deelen, waarin alles wat met de vrouw in verband kan gebracht worden, behandeld wordt. Door het ongelooflijk groot aantal citaten uit de klassieken, werd het meer een dorre opsomming van feiten, dan een samenhangend betoog. Dat het boek toch nog herdrukt werd, is wel typeerend voor de zonderlinge belangstelling van velen voor deze soort literatuur.

Zeer sterk verschilt het in opvatting met Cats' werken. Jonctijs vulde een groot magazijn met dood materiaal, terwijl Cats boeiende ,leerzame en populaire verhalen schreef, die jarenlang zijn lezers zouden stichten. Ongetwijfeld bezat Jonctijs als dichter en prozaïst grooter verdiensten, dan de meesten zijner vroegere stadsgenooten, maar de toon en inhoud van zijn werk verschillen zoozeer van Cats en zijn mededichters, dat een 'Dordtsche school' hem niet als leerling zou erkennen." [41]

Het is ons gebleken hoe Jonctys met zijn eerste werk al weinig erkenning vond in het Dordse „intellectuele" milieu ; hoe hij steeds eenzamer komt te staan en tenslotte wordt buitengesloten, vernemen wij uit zijn volgende werken. Toch heeft hij bij latere generaties weerklank gevonden : zijn bundel *Roseliins Oochies* en zijn verhandeling tegen de pijnbank zijn meermalen herdrukt, en zelfs van zijn *Tooneel der Jalouzijen* werd nog in 1699 een herdruk rendabel geacht. Tendeert Smilde's betoog naar een eerherstel van Cats en tekent hij om die reden niet alleen Jonctys, maar ook diens lezers zwart, dan stelt hij ook Cats in een scheef perspectief. Want de lezerskring van Cats is die van Jonctys, en omgekeerd ; de „zonderlinge belangstelling van velen voor deze soort literatuur" heeft beiden doen schrijven over eenzelfde onderwerp, zij het uit ander inzicht en met ongelijk resultaat. Cats heeft, in een zeker destijds geslaagde vorm, de burgerij de levenswijsheid geschonken waar zij om vroeg, en populariteit was zijn rechtvaardig loon. Jonctys bereikt noch Cats' niveau, noch diens brede publiek. „Literator" met weinig eigen kracht, maar met brandende begeerte naar erkenning van eigen persoon, zoekt hij zijn kans in de „onderstromen" : de door anderen versmade of verlaten genres of inzichten. Zo bevredigt hij in zijn *Tooneel* de minder ideale erotische nieuwsgierigheid, onderstroom van de bij Cats ideaal gestelde norm. Tevens dankt Jonctys zo zijn tijdelijk succes – al krijgt ook hij nog aandacht na zijn 300-ste sterfdag – aan de wet van verval

41. H. Smilde : *Jacob Cats in Dordrecht,* diss. Groningen 1938, p. 110.

van literatuur. Bepaalde werken vormen de onderstroom onder een latere literatuur. De vóór Jonctys' tijd hoge golf van Latijn van humanisten en moraaltheologen is ondergedoken onder de stroom van krachtige Nederlandse werken, en bereikt de brede laag lezers die hun eigen tijd niet kunnen volgen, maar de verworvenheden van een vorige aanvaarden en verwerken. En juist door zijn gebrek aan eigen vormkracht, en zijn daardoor eindeloos in de eigen taal citeren van klassieke en theologische schrijvers, heeft Jonctys zijn niet in het Latijn onderwezen lezers deze gesloten wereld toegankelijk gemaakt.

Vrouwe Courtmans

Brieven aan haar zoon Emile
met inleiding en toelichting uitgegeven

door

Dr. Gilbert DEGROOTE

II.

BRIEVEN

BIJ DE UITGAVE...

Het lag aanvankelijk in onze bedoeling de hier volgende 124 brieven van Vrouwe Courtmans aan haar zoon Emile, die een vrij bewogen periode uit haar leven omsluiten, uit te geven, aangevuld met enkele „Varia". De brieven van Emile aan zijn moeder zijn niet bewaard.

Naderhand troffen we nog een aantal brieven aan van en aan haar, dat niet zelden bij de eerste reeks aansluit. Zevenendertig van deze stukken publiceren we onder de titel „Varia", wegens de gedwongen beperking echter zonder toelichting. Op het verband tussen brieven uit de „Varia" met de eerste reeks hebben we in de aantekeningen gewezen.

Hiermee is ongetwijfeld de belangrijkste kern, en voor zover dit binnen het eerder beperkte kader van een tijdschrift mogelijk is, van de bewaard gebleven correspondentie van en aan Vrouwe Courtmans samengebracht.

De documenten hebben we genummerd, resp. van 1-124, van 1-37.

Al de brieven van Vrouwe Courtmans aan haar zoon Emile zijn in het bezit van Emiel Courtmans, zoals reeds in de inleiding werd vermeld. Dit wordt niet telkens bij iedere brief herhaald. De losse stukken uit de „Varia" zijn uit verschillende bronnen herkomstig, die ter plaatse worden aangeduid, waarbij, evenals een enkele

maal in de noten, de afkorting AMCV wordt gebruikt voor het Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven te Antwerpen.

Om een objectief en onverminkt beeld van de schrijfster te bewaren, zijn alle documenten hier voor het eerst integraal en volgens de originele handschriften uitgegeven [1]. Alleen enkele brieven, die onder de „Varia" voorkomen, met name de nummers : 4, 5, 6, 11, 16, 22, 24, 25, 29, 34, 35 waarvan we geen autograaf konden raadplegen, geven we weer, met vriendelijke toelating van Prof. Dr. Willem Pée, volgens de kopieën van Dr. Julius Pée in een niet als zodanig gepubliceerde bundel *Nota's,* waaraan we overigens in de aantekeningen ook een aantal biografische gegevens in verband met de familie Courtmans ontlenen. – Brief 3 onder de „Varia" werd evenmin rechtstreeks uit het origineel overgeschreven, maar wordt hier in het licht gegeven volgens de tekst, die door Emiel Courtmans werd samengesteld in *Handelingen van den Kon. Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen* XLIX, 1945, blz. 122-124. De verzameling autografen, waaruit de elementen voor deze brief herkomstig waren, bleek onvindbaar bij ons bezoek aan het Mechelse Stadsarchief in augustus 1964. – Brief 12 onder de „Varia" hebben we in *De Toekomst,* Brussel, 1868, blz. 478-479 aangetroffen. – Brief 14 onder de „Varia" wordt weergegeven naar een fotocopie, die ik door bemiddeling van Prof. Dr. W. Pée van het origineel ontving. Dit is in het bezit van Juffr. O. Rens, die welwillend publikatie ervan toestond.

Zoals we reeds schreven : we hebben ons van elke normalisering onthouden, d.w.z. dat de slordigheden of onjuistheden op het gebied van spelling, woordenschat, zinswending en interpunctie, die in de oorspronkelijke stukken voorkomen, onverbeterd, en zelfs zonder een waarschuwend sic, worden behouden. Zulk een tekstbeeld is immers niet alleen voor Vrouwe Courtmans typerend, maar enigszins ook voor het geestelijk „Arm Vlaanderen" met zijn vaak zo gebrekkig volksonderwijs. Om het onverfraaid te handhaven, hebben we de drukproeven telkens op de originele documenten zelf verbeterd, behalve in de enkele gevallen waar we over geen autograaf konden beschikken.

1. Dr. J. Pée heeft voor zijn uitvoerig werk : *Mevrouw Courtmans. Een letterkundige Studie.* Antwerpen, 1933 en voor bijdragen in *Maldegemsche Momenten* (Bij het vijftigjarig overlijden van Vrouwe Courtmans, 1941). Uitgave van het Provinciaal Verbond van Westvlaamsche Willemsfondsafdeelingen (1941), herhaaldelijk aan deze brieven ontleend. Zoals gezegd in onze inleiding (Handelingen Kon. Zuidnederl. Mij, 1964, blz. 121), was zijn opvatting van uitgave van brieven kritisch-normaliserend.

Reeds in haar tijd zelf werd erop gewezen, b.v. door J. F. J. Heremans, dat er aan haar „stijl geene genoegzame zorg werd besteed" [2]. Haar brief van 15 september 1868, die onder de „Varia" (nr. 12) uit een vergeten tijdschrift weer wordt openbaar gemaakt, is een scherpe reactie tegen een recensie in *De Toekomst,* 1868, blz. 388 van haar *Moeder Daneel,* waarin haar „te groot gemis aan taalzorg" werd verweten. We weten anderzijds, dat ze haar werk in het begin taalkundig liet nalezen door Prudens Van Duyse (vgl. „Varia" 1 en 2). Blijkens haar eerste brief aan Van Duyse had ze diens supervisie zelfs zo dringend nodig, dat ze een stukje aan het adres van diens verloofde, Sophia Wouters, te Veurne, nastuurde, waar hij toen vermoedelijk verbleef. J. Nolet de Brauwere van Steeland was lange jaren haar taal- en letterkundig raadgever. Hij hielp haar, ook in stilistisch opzicht, bij de voorbereiding van haar *Genoveva* („Varia", 8), zette haar aan haar volledig werk, naar het voorbeeld van D. Sleeckx, uit te geven („Varia", 18 en 19), maar had het niet minder over „ligte vlekjes" en „onoplettendheden" in verband met haar taal („Varia", 19).

Ook Dr. J. Pée constateerde, dat onze schrijfster „zich weinig om spraakkundige regels, aangenomen spelling of leesteekens bekommerde" [3].

In haar brieven, waar spontane uiting van gevoel nog meer dan in haar verhalen de bezinning over de vorm overtreft, komen woorden en schrijfwijzen als de volgende voor : zich vertoond, men verzekerd, gy my toezend, almoes, iets dat niet gewaardeerd word, laaste, melde, gegroeit, ondersteunt worden, enz. Men kan zich afvragen : hoe komt het, dat deze ontwikkelde vrouw, die bovendien tot een milieu met didactische neigingen behoorde, zo dikwijls blijkt overhoop te liggen met de elementaire gegevens van spelling en grammatica ? Haar echtgenoot en leermeester, J.-B. Courtmans, auteur van de in zijn tijd gewaardeerde : *Nederduitsche Spraekkunst,* Gent, 1842, van de *Handleiding voor het Aenvankelyk Onderwys in de Nederduitsche Tael,* Gent, 1845 en van de *Praktische Spraekkunst,* Mechelen, 1847, had zich nochtans ingespannen haar met de basiselementen van het Nederlands vertrouwd te maken. Hebben haar dialectische gebondenheid en Franse opvoeding wellicht een grondiger beheersing van het Nederlands verhinderd ? Wanneer men haar in dit opzicht b.v. met de door haar zo vereerde H. Conscience vergelijkt, is het opvallend, dat zij ver beneden hem staat. Was het te wijten aan een gebrek aan inspanning, ofschoon ze zelf verklaarde te schrijven „ter verheerlijking

2. Dit citaat van J. F. J. Heremans bij Dr. J. Pée, *Mevrouw Courtmans,* blz. 82.
3. *Mevrouw Courtmans,* blz. 82.

onzer moedertaal" („Varia" 12) ? Of was het voor haar algemene regel, ook in haar brieven, zo dicht mogelijk te blijven bij de taal van de eenvoudige mensen, de lezers van haar verhalen, zonder daarom het dialect zelf, gelijk b.v. C. Buysse, te willen hanteren ? Maar... dit hoefde nog geen verwaarlozing van elementaire grammaticale begrippen en het gebruik van vele gallicismen in te sluiten.

Wat nu verder de tekstuitgave betreft : onderstrepingen in de brieven werden door cursivering vervangen. Stilzwijgend hebben we een paar afkortingen opgelost en enkele klaarblijkelijke verschrijvingen verbeterd ; toevoegingen tussen rechte haakjes verantwoord en een onleesbaar woord door een korte stippellijn tussen rechte haakjes aangeduid. Doorhalingen en bovengeschreven letters of woorden zijn eerder zeldzaam ; ze zijn overigens zo onbelangrijk – wijzen b.v. niet op een werkelijk kritische hertoetsing van gedachte of woordkeus, dat ze onvermeld blijven.

De stukken van de hand van Vrouwe Courtmans zijn vrij gelijkvormig wat soort van postpapier, formaat enz. betreft. We hebben niet elke brief afzonderlijk beschreven. Meestal wordt door haar wit, geruit of gelijnd postpapier gebruikt. Het zijn nu vergeelde en soms donkere velletjes waarvan de grootte over het algemeen 13,2 cm. bij 20,8 cm. bedraagt. Briefomslagen met poststempel en adressering zijn niet bewaard. Op de brieven zelf komen maar zelden adresseringen voor. Haar handschrift bestaat doorgaans uit een kleine en vlot leesbare letter.

Zoals uit onze inleiding [4] reeds bleek, vertonen deze brieven een psychologische zijde en zijn ze ook vrij sterk aan hun tijd gebonden. Ze hebben als achtergrond een sociaal-politieke, taalkundig-culturele en menselijke werkelijkheid, die we in onze aantekeningen zeker niet in alle schakeringen hebben toegelicht, maar die we getracht hebben in haar complexiteit van feiten, figuren en toespelingen zoveel mogelijk te benaderen.

4. *Handelingen Kon. Zuidnederl. Mij voor Taal- en Letterk. en Geschiedenis,* XVIII, 1964, blz. 121-168.

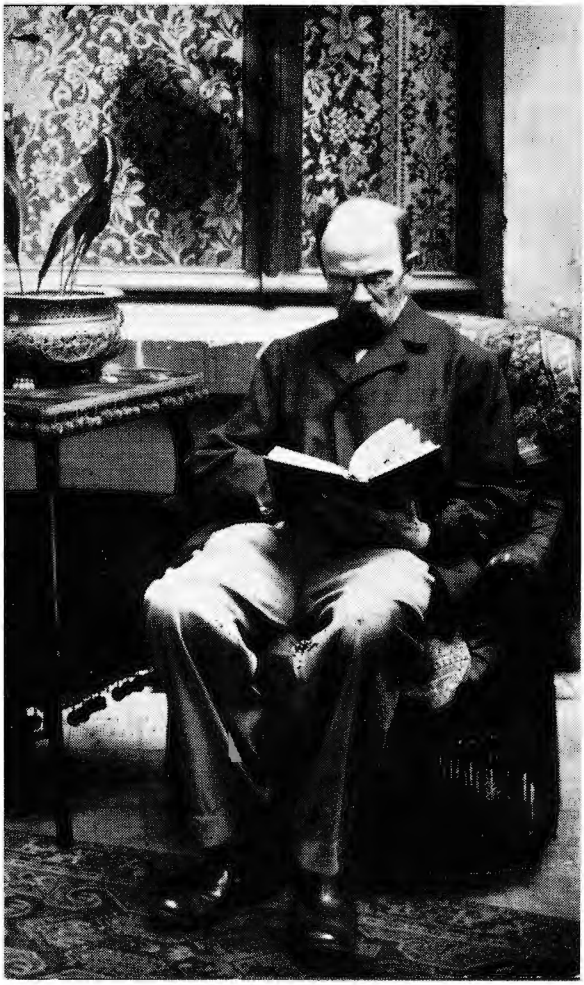

Emile Courtmans

1

Maldeghem 11 Mei 1881

Lieve Kinderen.

Wat is het lang geleden dat wy elkander geschreven hebben ! Denk niet dat ik niet gestadig op u peis. Telkens dat de zon zich vertoond denk ik, dat gy nu wel spoedig naar Maldeghem zult komen, met den lieven *Pip* [1]. Wy allen hopen u, weldra te zien.

Ik hoop dat gy alle drie welvarend zyt, met ons is alles wel volgens gewoonte. Myne gezondheid is beter, ik ben al drie zondagen in de mis geweest, en hoop op volledige herstelling.

George [2] heeft geschreven dat hy volgens eene schikking met Mr Loomans naar Antwerpen ging wonen. 't Is een geluk voor den armen jongen dat hy zoo moedig is. 't Is toch maar sukkelen.

Anna [3] zal waarschynelyk binnen eenige dagen eene aanvraag doen, voor de Normaalschool van Antwerpen.

Zie hier waarom.

Te Gent bestaat eene Voorbereidende school voor leerlingen onderwyzeressen, men verzekerd dat er een honderdtal leerlingen zyn die zich zullen aanbieden. Deze zyn dus afgericht, en de gentsche leerlingen werden te Gent altyd bevoordeeligd.

Mathilde [4] heeft er met Mynheer Van Der Borght [5] over gesproken.

Zyne dochter is sedert een jaar in de Voorbereidende school te Gent Iets wat veel geld kost. Het speet hem dat hy ze niet naar Hoboken heeft gedaan. Verleden jaar hadden zich daar min postulanten aangeboden als er leerlingen mochten aanvaard worden [6]. Dit jaar zal het wel zoo gemakkelyk niet zijn, maar te Gent bestond er voor Anna naar myn inzien geen kans. Zy heeft nogthans goed gestudeerd.

Te Brugge bestaat er geene Normaalschool voor meisjes [7]. De nonnen die ze bestuurden hebben hun ontslag gegeven, en zy zyn niet vervangen.

Als men er voorstaat moet men er door dus naar Antwerpen.

M^r^ D^r^ De Vreeze is inspecteur Principaal te Antwerpen. Ik zal hem schryven om Anna aan te bevelen.

Mathilde heeft in de begrooting van 1880 verhooging van jaarwedde [8] gekregen in plaats van f 1300 heeft zy thans, (schoolgelden inbegrepen) 1700 fr. Gy kunt denken hoe bly zy zyn.

Integendeel is men te Maldeghem aan het knoeien. Het budjet van 1880, is hier nog niet kunnen toekomen, uit oorzaak dat de gemeenteraad het telkens met zoovele beknibbelingen terug zond. Voor de lessen van den Godsdienst hebben wy nog niets ontvan-

gen. Alhoewel de gemeenteraad de sommen in de begrooting van 1880 had gebracht. De Maldegemsche begrooting voor 1881 was zoo schandalig, dat de Inspecteur ons de stukken heeft toegezonden om zelf onze bemerkingen te maken. Zoo iets is vroeger nooit gebeurd. Verder spreken wy over alles als gy naar Maldeghem komt.

Lieve Antonia, wat zullen wy veel te praten hebben ! Lieve Peet Oom tracht mêe te komen. Wy verwachten u allen met open armen.

Natalia [9] verteld nog alle dagen van den lieven Pip.

1000 hartelyke kussen van ons allen.

De groetenis aan Vader Van Leemputten [10].

Dus tot wederziens.

Uwe liefhebbende moeder

W^we^ Courtmans.

1 — 1. *Pip :* naam, die aan Antoon (1878-1941), zoon van Emile en Antonia werd gegeven, herinnert aan de gelijknamige kinderfiguur in Ch. Dickens' *Great Expectations* (Vgl. Charles Dickens, *Great Expectations,* with an introduction by Bernard Shaw, London (1947)). Daar Ch. Dickens een geliefkoosd auteur was van Vrouwe C. (Vgl. *De Strijd,* 1890, 25 apr., nr. 268), is het zeer waarschijnlijk, dat zij zelf deze naam aan haar kleinzoontje had gegeven. – 2. *George :* haar jongste kind (1853-1919). Volgens J. Pée, *Nota's,* werd George fabrikant van vernissen. – 3. *Anna :* kleindochter van Vrouwe C. ; dochter van Mathilde C. en Pieter Verstrijnge ; bedoeld wordt de Normaalschool van Antwerpen (Hoboken). – 4. *Mathilde :* haar oudste dochter (1837-1919). Na onderwijzeres te zijn geweest aan de Courtmansschool, gaat ze als gemeenteonderwijzeres naar Adegem. Huwt Pieter Verstrijnge en vestigt zich later te Oostende. – 5. *Van Der Borght :* L. Van Der Borght, was „kantonale schoolopziener te Caprijck" blijkens *De Volksbode,* 1890, 28 sept. – komt verder nog voor. – 6. ... *mochten aanvaard worden :* dertig tot veertig leerlingen mochten aanvaard worden, vgl. Gaston Moorkens, *Groot Gedenkboek der Lierse Rijksnormaalschool (1844-1944),* Antwerpen, 1947, blz. 42. – 7. *Normaalschool voor meisjes :* te Brugge was er wel een Rijksnormaalschoolafdeling voor meisjes (vgl. brief 5). Daar zal ze later voor onderwijzeres studeren. Haar broer, Fernand, zal studeren voor onderwijzer aan de Rijksnormaalschool voor jongens te Brugge, zoals verder blijkt. Voor deze instellingen, zie Koninklijke Besluit inhoudende het algemeen reglement van 's Rijks lagere normaalscholen en normaalafdeelingen in *Verzameling van Wetten en Koninklijke Besluiten van België,* Jrg. 1884, Dl. LXXI, Brussel, 1884, blz. 829 vlgg. (Bekend gemaakt door den *Moniteur* van 22 September 1884, nr. 266). – 8. *verhooging van jaarwedde :* door minister P. Van Humbeeck was deze wedde tot 1800 fr. opgevoerd (Vgl. M. Coulon, *Jeunesse à la Dérive,* Mons, 1945, I, p. 40). – 9. *Natalia :* gewoonlijk Lie genoemd ; was gedurende 36 jaar de trouwe dienstbode van Vrouwe Courtmans ; ze overleed op 3 dec. 1889, tien maanden vóór de schrijfster (Vgl. *'t Getrouwe Maldeghem,* 1889, 8 dec. onder „Sterfgevallen"). – 10. *Vader Van Leemputten :* Jan-Frans, vader van Antonia. Volgens Paul Fierens (e.a.) in het *Dictionnaire des Peintres,* Bruxelles (s.d.), p. 361 i.v. *Leemputten :* „Peintre animalier. Oeuvre au musée d'Ostende : 'Coq et poules' " ; en verder nog : „peintre peu connu".

2

Maldeghem 1 Augusti 1881

Lieve Kinderen,

Goede Emile, ik heb over veertien dagen, eene lyst ontvangen [1] gelyk degene die ge my toezend. Ik heb zoo nauwkeurig mogelyk de titels myner werken opgegeven, alsook de tijdschriften, waarin sommige verschenen waren, ook melding gemaakt van de vertalingen.

Ik gaf op: De hut van Tante Klara, vertaald door Emile Courtmans, onder den titel Les dentellières des Flandres, feuilleton van L'Echo du Parlement [2].

Ik heb ook zoo goed mogelijk de titels der werken van Papa opgegeven. t Was wat mijne werken aangaat eene lange reek [3], en dan nog die van Papa. Wy hebben eene bijlijst moeten maken.

Wanneer ik alles had ingezonden kreeg ik eenen brief waarin men mij de ontvangst melde, en men vroeg my het adres van Mr Emile Courtmans, ik heb het opgegeven.

Nu veronderstel ik dat men verlangt al de Belgische schrijvers te kennen, en dat zy denken dat gy nog meer werken vertaald of geschreven hebt. Daarom zullen zy u die lyst gezonden hebben.

Wilt gy nu opgeven welke kleine novellen gy geschreven hebt, welke vertalingen gy gedaan hebt en in welke tydschriften of dagbladen gy hebt medegewerkt, om zoo uwen naam by dien van Papa en van my te voegen, schryf my dan eene briefkaart en ik zal u dadelyk de lyst opzenden.

Indien gy verlangt niet bekend te zyn, zult gy om beleefd te zyn toch moeten antwoorden om uwe reden optegeven en daarom zend ik u het adres terug.

Ik meen dat gy genoeg geschreven hebt op letterkundig gebied om de opgave te doen. Er zullen er zyn die minder kunnen opgeven. Handel zoo als gy verkiest.

Joseph [4] is hier geweest met zyne vrouw en zyn kind, zy zyn verleden Zondag gekomen. Jef is twee dagen gebleven en terug naar Luik vertrokken. Anna is naar Everghem gegaan by hare zuster. Ik heb geen oude koeïen uit den gracht gehaald om den vrede te behouden.

Lieve Antonia, Emile schryft dat gy *waarschynlijk* Zaterdag zult komen. Schryf my zoodra het vastgesteld is, alwaar het slechts eene briefkaart om by tyds voor de wieg enz te kunnen zorgen.

Wy verheugen ons in de komst van Nonkel Mil Tante Tonia en den allerliefsten Pip.

Alles gaat hier goed volgens gewoonte.

1000 groetenissen en 1000 kussen van ons allen.

Uwe liefhebbende moeder
W^we^ Courtmans.

3

Lieve Kinderen

Die miskenning [1] mag u geen enkelen traan kosten. Ge ziet hoe kalm ik u schryf. Hoe dikwyls ben ik miskend geweest ! Het minste leed dat een myner kinderen ondergaat doet my meer pyn dan die onrechtvaardigheid.

Beschaamd moet ik niet wezen. Ik heb geen voet verzet of geen letter geschreven om die onderscheiding te bekomen.

Als men my zegde dat ik het Kruis moest vragen heb ik geantwoord :

Ik wil niet van de deur gejaagd worden gelyk een stoute bedelaar.

Ik herinnerde my het vers van Van Beers :

Er is niets te geven en de deur valt toe [2].

Ja ik had willen gedecoreerd zyn om mijne kinderen genoegen te doen. Voor my is 't niets. Heb ik iets goed iets doelmatig geschreven het zal voortleven...

Nu zal ik al de triumfzangen en de feestbeschryvingen uit Dixmude [3] moeten lezen gelyk ik die gelezen heb over Conscience maar weest gerust ik zal er koel bij blyven. In dezen oogenblik voel ik dat ik eenige grootheid van geest bezit. De zegepraal mijner vyanden [4] roert my niet.

Ik heb nu afgerekend met de letterkundige wereld. Waarom zou ik mijn oud hoofd nog overspannen om iets te schryven dat

2 — 1. *eene lijst ontvangen :* deze lijst met de nauwkeurige opgaven, zoals ze verder schrijft (vgl. ook brief nr. 3), verscheen in *Bibliographie Nationale - Dictionnaire des Ecrivains Belges et Catalogue de leurs Publications 1830-1880.* Bruxelles, 1886, I, pp. 301-302, waar ze echter ten onrechte „directrice de pensionnat" genoemd wordt. Ook Jean-Baptist komt er voor (pp. 300-301). Emile evenwel niet. – 2. *Les dentellières des Flandres...:* nergens vonden wij enige vermelding wanneer juist het werk als feuilleton verscheen. We raadpleegden de krant en troffen aldus aan : *„Feuilleton de l'Echo du Parlement Belge. Les Dentellières des Flandres* Par Mme Courtmans, née Berchmans. (Imité du Flamand)" in negentien vervolgen. Het eerste stuk in het nr. van „Mardi 4 Août 1874 (17e Année, n° 241)". Zoals men kan vaststellen, is de naam van Emile Courtmans niet als vertaler vermeld. – 3. *reek :* rij. – 4. *Joseph :* haar zoon (1846-1913). Leerde schilderen te Luik bij oom Quirinus. Was een talentvol kunstschilder (Vgl. J. Pée, *Nota's*).

5 Nov. 1881

Lieve Kinderen

Die miskenning mag u geen enkelen traan kosten. Ge zeet hoe kalm ik u schryf. Hoe dikwyls ben ik miskend geweest! Het minste leed dat een myner kinderen ondergaat doet my meer pyn dan die onrechtvaardigheid.

Beschaamd moet ik niet wezen. Ik heb geen voet verzet of geen letter geschreven om die onderscheiding te bekomen.

Als men my zegde dat ik het kruis moest vragen heb ik geantwoord:

Ik wil niet van de deur gejaagd worden gelyk een stoute bedelaar.

Ik herinnerde my het vers van Van Beest:

Er is niets te geven en de deur valt toe.

Ja ik had willen gedecoreerd zyn om myne kinderen genoegen te doen. Voor my is 't niets. Heb ik iets goed iets doelmatig geschreven het zal voortleven.....

Nu zal ik al de triumfzangen en de feestbeschryvingen uit Dixmude moeten lezen gelyk ik die gelezen heb over Conscience maar weest geriest ik zal er koel bij blyven

Autograaf van Vrouwe Courtmans (brief 3)

In dezen oogenblik voel ik dat ik eenige grootheid van geest bezit. De zegepraal mijner vijanden roert my niet.

Ik heb nu afgerekend met de letterkundige wereld. Waarom zou ik mijn oud hoofd nog overspannen om iets te schrijven dat toch niet gewaardeerd word. Wanneer gy in de bibliographie Nationale te titels der werken die ik geschreven heb zult lezen zult gy verbaasd zyn over het groot getal. Deugen zy of deugen zy niet. Sommige meenen toch dat er wenken ten goede worden in gegeven.

Ik heb voor het Vlaamsche volk geschreven, en als het volk my dankbaar is ben ik voldaan.

Lieve Antonia, ik dank u voor uwen lieven brief. Het verheugd ons allen dat gy eene goede woning hebt gevonden. Ons lief Pipken heeft ons niet vergeten en wij spreken alle dagen van hem. Hoe dikwijls zeggen wij: Tant Maï zal koeken koopen.

Marie is tegenwoordig erg zenuwziek en ik vrees dat er die droeve zaak

van het Kruis kwaad zal aan doen,
doch hoe het zy wy moeten er ons aan
onderwerpen.

God schenke my daartoe de kracht!

De hartelyksche groetenis van allen.
Omhels kleine Pip voor ons.

Wy omhelzen u duizendmaal

uw liefhebbende moeder,

Wwe Coustmans

Malvighem 5 9ber 1881

toch niet gewaardeerd word. Wanneer gy in de bibliographie Nationale de titels der werken die ik geschreven heb zult lezen zult gy verbaasd zyn over het groot getal. Deugen zy of deugen zy niet. Sommige meenen toch dat er wenken ten goede worden in gegeven.

Ik heb voor het Vlaamsche Volk geschreven, en als het volk my dankbaar is ben ik voldaan.

Lieve Antonia, ik dank u voor uwen lieven brief. Het verheugd ons allen dat gy eene goede woning hebt gevonden. Ons lief Pipken heeft ons niet vergeten en wij spreken alle dagen van hem. Hoe dikwijls zeggen wy : Tant Maï [5] zal koeken koopen.

Marie [6] is tegenwoordig erg zenuw ziek en ik vrees dat er die droeve zaak van het Kruis kwaad zal aan doen, doch hoe het zy wy moeten er ons aan onderwerpen.

God schenke my daartoe de kracht !

De hartelyksche groetenis van allen. Omhels kleine Pip voor ons.

Wy omhelzen u duizendmaal

uwe liefhebbende moeder,
W^we^ Courtmans

Maldeghem 5 9ber 1881

4

Maldeghem 6 maart 1882

Lieve Kinderen,

Het verheugd ons te vernemen dat het u allen goed [gaat]. Antonia is welvarend en dat is gelukkig. Emiel werkt met lust en onze Pie, beloofd verstandig te worden ; hy is zeer ontwikkeld voor zynen leeftyd, en dat hy een kleine schelm is, getuigd dat hy gezond is. Ik hoop dat hy u altoos veel vreugd zal verschaffen eene vreugd waerin wy deelen.

3 — De tekst van de brief is volledig, maar de onderste helft van het tweede blad is afgescheurd. – 1. *Die miskenning :* ze is niet benoemd in de Leopoldsorde. – 2. *Van Beers :* Jan Van Beers (1821-1882), dichter, redenaar en leraar. Bevorderde actief de ontwikkeling van de Nederlandse taal en cultuur. Werd in 1875 lid van de Antwerpse gemeenteraad. Zijn vers : „Daar's niets te geven ! en de deur valt toe !" komt voor in het gedicht „Bij de wiege van een kind des armen" (Vgl. Jan Van Beers, *Gedichten,* Eeuw-feest-uitgave, Antwerpen, 1921, blz. 49). – 3. *uit Dixmude :* feesten ter ere van de benoeming in de Leopoldsorde van Mevr. M. Van Ackere-Doolaeghe (over haar : bij 21bis, aant. 1). – Conscience was gehuldigd te Brussel op 25 september 1881. – 4. *vyanden :* die haar benoeming verhinderd hebben. – 5. *Tant Maï :* Tante Marie, jongste dochter van Vr. C., geboren op 3 mei 1848 (J. Pée, *Nota's*) ; Maï is waarschijnlijk de uitspraak van de naam Marie door de kleine Pip. – 6. *Marie :* zie onder 5.

Lieve kinderen, Julia [1] zal als het zoo ver is op haren post zyn [2], en met vreugd hare plicht vervullen. Lieve Antonia goeden moed !

Wat gy over de politieken gezichteinder zegt lieve Emile stelt ons voorloopig gerust. Mathilde was hier gisteren, en gy weet dat zy zeer ongerust is over haren toestand als onderwyzeres, door uw schryven, dat gy geen enkel zwart punt aan den gezichteinder ziet, volgens uwe inlichtingen, was zy gansch opgebeurd.

De Katholieken Van Iseghem [3] stelt zich te Oostende voor, 't is een sterke Candidaat toch ik hoop dat de kiezers van Oostende verstandig zullen zyn.

Het gaat hier en te Adeghem voor hetgeen de school betreft volgens gewoonte, de bewaarschool [4] die hier met nieuwjaar is ingericht, telt 24 leerlingen, dat is veel, daarin ligt de toekomst der scholen.

Met myne gezondheid is het altyd gelyk. 't Is Winter, met den zomer zal het wel beteren. Maar die gestadige onrust over George, die gejaagdheid by dag en nacht is onuitstaanbaer, ik denk dat hy kwaad op my is, hy heeft myn laaste brief niet beantwoord, hoe pynelyk my dit valt kunt gy begrypen. Niets zal nogthans my bewegen tot het veranderen van myn besluit. Nooit zal ik toestemmen. Ik wil gerust sterven [5].

Met Marie is het in den laasten tyd erger geworden. Arm kind !

Denk niet lieve kinderen dat ik moedeloos ben, ik doe myn best om gezond te worden. Gy weet hoe gelukkig ik my gevoel by het gedacht dat gy gelukkig zyt. By Mathilde gaat het ook goed, en iedereen moet zyn kruis dragen.

Omhels de lieve Pie voor ons. Hartelyke groetenis van Pieter van Mathilde enz en van ons allen.

Wy omhelzen u allen, en tot wederziens.

Uwe liefhebbende moeder,
Wwe Courtmans.

4 — 1. *Julia :* haar dochter (1839-1905), onderwijzeres aan de Courtmansschool. De data bij J. Pée, *Nota's.* – 2. *op haren post zyn :* houdt verband met de geboorte van een kindje (verder blijkt dat Emmatje te zijn). – 3. ... *Van Iseghem :* J. van Iseghem (1816-1882) was burgemeester van Oostende en volksvertegenwoordiger, vgl. A. van Iseghem, *Notice biographique.* – 4. *bewaarschool :* deze bewaarschool van de Courtmansschool zal niet lang bestaan. In de gemeenteraadszitting van 27 febr. 1885 wordt reeds de hulponderwijzeres aan deze bewaarschool, Mej. Leonie Roets, (die nochtans 39 leerlingen had) op wachtgeld gesteld (G. De Lille, IV, blz. 28). – 5. *Ik wil gerust sterven :* het betreft haar weigering de echtscheiding en het nieuw huwelijk van George goed te keuren.

5

Maldeghem 20 maart 1882

Lieve Kinderen,

Toen ik dezen morgend wakker werd was myn eerste gedacht dat ik u eens moest schrijven. Vooreerst om uw te vragen of het u allen voortdurend goed gaat, en ook tegen wanneer myne lieve Antonia rekent dat Julia naar Brussel zal moet[en] gaan.

Lieve Antonia, wy hebben maar zeer weinig oud lijnwaad het is de moeite niet waard om het op te zenden. Wy zullen er zelf doeken van maken en Julia zal ze mêe brengen.

Het is God dank, beter met Marie gedurende zekeren tyd had zy soms tweemaal daags aanvallen, en nu heeft zy sinds gisteren veertien dagen niets meer gewaar geworden. Met my is het sedert eenige dagen beter, de andere zyn welvarend en te Adeghem gaat het goed. George schryft my niet meer, gy kunt denken hoe my dat pynigt.....

Lieve Emile, in uwen laasten brief schreeft gy : Dat gy geen enkel zwart punt zaagt aan den politieken gezichteinder, dat gaf my moed. De kiezing te Oostende is goed uitgevallen een uitmuntend voorteeken tegen de maand juni . Te Gent ziet het er goed uit. Lippens de Kerkhove zal zich in Juni aangeven voor de Kamers en zynen vader August Lippens zal zich voordragen voor den Senaat. Iedereen heeft er moed op.

Het wezentlyk schandaal te Doornyk [1] is andere peper als het geharrewar der clericalen in den gemeenteraad, alles klaart zich op.

Ik ben langen tyd zeer ongerust geweest over den uitslag der kiezingen in Juni nu is die groote onrust voorbij.

Gy weet dat Jdalie van den ontvanger overleden is. Zy is gestorven van het vliegende flerecyn [2] in de gewrichten, haar kindeken dat drie weken oud was is hier by den Ontvanger. Het verdriet is daar groot.

Anna gaat zich nog eens aangeven voor de Normaalschool te Brugge. Zy studeerd goed. Lukt het nu niet dan zullen wy er een kruisken over maken.

Byzonder nieuws is er niet.

Ik hoop dat onzen lieven Pie altyd even geestig en even deugeniet is. Zoo ! Hy heeft zyne pop Madame Berneys geheeten. Madame Bernays [3]. O Hoe beklaag ik haren armen vader, die in den vreemde by zyne zieke dochter zit. Wat moet hy lyden !

Dagen en nachten heb ik zuchtend doorgebracht als er iets haperde met myne kinderen, maar als men die zaak Vaughan [4] door-

grond, als men ook aan den toestand der moeder der betichten denkt, dan moet ik beschaamd zyn over myn gejammer, doch een ieder voelt zyn leed !

Wees gelukkig lieve kinderen, omhels onzen Pie voor ons. Ons Toontje wil ik zeggen, hy word toch zachtjes aan eenen grooten Antoon.

De groetenis van allen, wy omhelzen u allen hartelyk

Uwe liefhebbende moeder
W^we^ Courtmans

6

[tussen 20 en 24 maart 1882]

Lieve Kinderen

George heeft gisteren avond geschreven. Ik las den brief. 't Sloeg in myn hoofd ik was krankzinnig, nu eerst ben ik in staat u te schryven.

Emile zoekt George seffens om hem te spreken. Hy schreef als ik neen zegde : Dat hy dan het kind Georgette naar u zou zenden, dat gy een goed hart hebt.

Zend hy het kind met vreemde menschen aanvaard het. Wy zullen het by u seffens komen halen.

Ik heb hem nog eens neen geschreven, terwyl ik waarlyk krankzinnig was. *En het blyft neen.* Ik heb te veel voor myne kinderen gedaan om in de overtuiging te sterven dat ik eeuwig voor George moet branden.

Ik kan niet. Hy sprak my toch zoo schoon hy smeekte zoo bitter..... Voor God alleen heb ik het moeten weigeren.

5 — 1. *Het wezentlyk schandaal...:* „Le vrai scandale de Tournai – On lit dans le *Courrier de l'Escaut :* Nous apprenons que S.G. Mgr. l'Evêque, cité comme témoin par le juge d'instruction, a comparu devant M. Bonnet, juge d'instruction suppléant, lundi dernier. Son interrogatoire a duré près de trois heures. Il fut relatif à la disparition d'un prêtre qui, paraît-il, aurait abusé indignement de la confiance de son évêque, et aurait emporté des valeurs assez considérables, destinées exclusivement aux œuvres diocésaines. Quelques ecclésiastiques sont cités également, pour le même objet, devant le juge d'instruction", vgl. *L'Echo du Parlement,* Samedi 11 mars 1882, 1e blad ; verder nog over die zaak : *ibid.,* Mardi 14 mars 1882, Jeudi 16 mars 1882, Vendredi 17 mars 1882. – 2. *vliegende flerecyn,* vgl. brief 9, aant. 1. – 3. *Madame Bernays :* toespeling op de Antwerpse advocaat G. Bernays, die door Leon Peltzer werd vermoord. Deze laatste werd, na een ophefmakend proces op 22 dec. 1882 ter dood veroordeeld. Uitvoerig wordt hierover gehandeld o.a. in *De Zweep,* zond. 22 jan. 1882 (14e jrg., nr. 4). Zie ook *Affaire Léon & Armand Peltzer.* Plaidoiries de Me Edmond Picard. Réunies et éditées par Ferdinand Larcier. Bruxelles, 1885. – 4. *die zaak Vaughan :* onder de naam Vaughan had Peltzer getracht, vanuit het buitenland, het Belgisch onderzoek door een paar in het Engels geschreven brieven te misleiden. (Vgl. *De Zweep,* 22 jan. 1882).

Zoek hem seffens Emile, indien het kind nog niet by u is, is het nog niet te laat. 't Is zelfmoord die te wachten staat.

Lieve Antonia ik vraag u vergiffenis voor het verdriet dat ik u aandoe door het schryven van dezen brief. Lieve kinderen sta my by.

Uwe bedroefde moeder
Wwe Courtmans.

7

Maldeghem 24 Maart 1882.

Lieve Kinderen,

Dank lieve Antonia om dat gy zoo spoedig gegaan zijt.

Dank aan alle twee voor de volledige dépêche die ons gerust gesteld heeft.

Ja 't is eene schandalige Commedie die hy met zyne oude moeder speelt. Weet hy niet dat zulke bedreiging doodelyk voor my kan zyn, dat ik in 7ber 1879 eene soort van beroerte heb gehad ? Kent hy den toestand van Marie niet ?

Julia maakte zich kwaad als zy het uitwerksel van dien ellendigen brief zag. Zy zegde :

Als hy mama en Marie in den put gestoken heeft, *is hy er niet meer te goed voor.*

Doch gy hebt gelyk lieve Emile, hy begrypt niet welk een kwaad hy veroorzaakt.

Myn hoofd is nu gansch helder maar de schrik zit nog aan myn hart. Ik zal myn uiterste best doen om my weder op te beuren. Ik zal trachten zoo lang mogelyk te leven voor al myne kinderen. Ik zou zelfs niet durven denken dat er een onder hen is die naar myne dood tracht... om vry te zijn.

Toen het spel met de luiker walin begonnen is heb ik een groote krak gekregen, sedert ben ik niet meer gezond geweest. Myn leven is sinds het leven eener martelares. Van in het begin heb ik *hem* gezegd : dat ik nooit zou toestemmen in een tweede huwelyk om dat het kerkelyk huwelyk niet kan ontbonden worden. Het is dus niet om dat de tweede ook eene Walin is waarmêe er een tweede bedryf van het treurspel te Luik zou kunnen gespeeld worden, dat ik weiger. Waer zy eene ryke gravin geweest ik had ook geweigerd.

De mensch heeft grondbeginselen of hy heeft er geen... Met myn geweten kan ik geene transactie aengaen. Ik heb tot nu toe

6 — Ongedateerde brief. In potlood werd deze datum aangebracht. We zien geen reden om een andere datering voor te stellen. Dit is nog voor andere brieven het geval.

voor zoo veel mogelyk myne moederplichten vervuld. Ik mag dus wel myne plichten jegens myn zelven vervullen.

Na vier jaren marteling legt hy my op de pynbank. Ook die foltering zal ik trachten te verduren. Hoe gelukkig zou ik geweest zyn in mynen ouden dag ! zonder die kuren van George. Hoe gelukkig door de overtuiging dat al myne kinderen my liefhebben. Maar het is gelyk gy schryft lieve Emile, hy weet niet *wat hy doet.* Hy is te loszinnig om het gevolg zyner daden te berekenen.

Hy schreef ook in zynen laasten brief : Dat men hem by de bevalling van Maria in 't kot zou steken. Wie kan hem in het kot steken, als zy regelmatig gedomicilieerd zyn ? Meent hy dat ik kinds geworden ben.... maar 't moest eene springbom zyn die op myn hart viel.

Denk niet dat ik hem daarom minder liefheb. Myn kind is myn kind ! Gy zyt allen myne kinderen en *Hy* is de ongelukkigste.

Toen hy eens aandrong om te mogen trouwen en zich afschilderde als een verworpeling, heb ik hem gesmeekt : Dat hy geduld zou hebben, ik heb hem geschreven : Dat de trotsche Carman van Luik meer dan twintig jaren zoo leeft. Dat hy met die vrouw te Luik en overal aan den arm gaat. En dat hy toch professor aan het Conservatorium is. Ik zegde dit niet omdat ik zulk een samenleven goedkeurde. Ik deed het om best wil. Om ongelukken te vermyden. Dan is er nog iets : Binnen een jaar is hy 30 jaar en zou hy eene afvraging minder mogen doen als ik dan nog zou leven. Gy ziet dat ik kalm redeneer, en vast blyf by myn besluit.

Denk eens er stond ook in zynen brief : Dat ik in geen veertien dagen de gazetten mocht lezen. Juist alsof zulk een ongeluk dat geheel het land zou weten voor my verborgen zou kunnen blyven. Zyn brief die aldus sloot : was geteekend : uw vastberaden zoon.

Marie die sedert 14 dagen geen aanvallen meer had, heeft het tamelyk goed doorstaan. Twee dagen heeft zy kleine aanvallen gehad en nu is zy weer goed.

Ja, lieve Emile, spreek dien ongelukkigen George *op uwe manier* en laat ons het beste verhopen.

Nog eens voor alles dank ! O kondet gy zoo gelukkig zyn als ik het u wensch !

Wees gelukkig lieve kinderen. Kus de kleinen Pie voor ons, lieve Antonia.

Julia zal op den tyd letten.

Wy omhelzen u allen hartelyk.

In afwachting van u te zien

Uwe liefhebbende moeder
W^we^ Courtmans.

8

5 april 1882

Lieve Kinderen

George heeft gisteren de Notaris gezonden. Ik dacht : nu ben ik dubbel gedwongen. Gedwongen door de Wet en verder door de schrik voor zelfmoord. Ik kan hem nog doen wachten maar intusschen kan er een ongeluk gebeuren waar ik verantwoordelyk voor ben. Zoo bracht ik het overeen met myn geweten en ik stemde toe op de eerste afvraging. Maar nauwelyks was de notaris weg, of de wanhoop begon. Wat ik sinds en vooral dezen nacht geleden heb is onbeschryfelyk. Helaas het is niet te herstellen. Ik denk dat wy dit jaar onzen Paasschen niet zullen mogen houden, en al mochten wy het doen tegen onze geestelyke kan of mag ik de zaak niet uitleggen. Zy zouden my denk ik nog meer tot wanhoop brengen.

Nu, het is te laat, het is onwederroepelyk. Op honderd duizend moeders is geen enkele die moet doorstaan wat ik doorstaan heb.

Let op de Notaris zegde dat het huwelyk van George drie jaar moest ontbonden zyn eer hy kon hertrouwen. De Notaris is geen advokaat en hy heeft de zaak slecht verstaan. Ik verzocht hem dat hy by het overzenden der stukken George zou waarschuwen.

Nu de notaris is mis. By het eerste helder oogenblik heb ik het burgerlyk wetboek nagezien er staat :

4de Hoofdstuk.

Van de gevolgen der echtscheiding :

295. De echtgenooten die om welkdanige oorzaak het zy, tot echtscheiding overgaan zullen zich niet meer kunnen hereenigen.

296. In gevalle van echtscheiding *voor bepaalde oorzaak* uitgesproken, zal de gescheide vrouw niet kunnen hertrouwen dan na tien maanden sedert het uitspreken der echtscheiding.

(Voor de man word er in het wetboek geen tyd bepaald, het is dus alsof hy weduwnaar was)

297. In gevalle van echtscheiding *by wederzydsche toestemming,* zal geen van beide echtgenooten een nieuw huwelyk kunnen aangaan, dan na drie jaren sedert de uitspraak der echtscheiding.

De Notaris heeft zich vergist, hy heeft die twee artikelen verward.

George is gescheiden voor *bepaalde oorzaak* tegen zynen wil.

Wegens de echtscheiding by wederzydsche toestemming is 't eene gansch andere proceduur.

Wilt gy nu zoo goed zyn lieve Emile van die artikelen der wet over te schryven en ze aan George te behandigen omdat de notaris hem niet in verwarring zou brengen.

Ik wil hem niet schrijven...

Binnen 6 of 7 dagen zal hy in het bezit zyn der toestemming, dat is te zeggen zoodra zy geenregistreerd is. Dan kan hy seffens trouwen, hy moet zelf geene respectueuse maand wachten, de afvraag dient als acte van toestemming.

Hy heeft dus zyn zin en zyne moeder moet in wanhoop blyven leven. Zonder myne vrees voor zelfmoord had hy de drie afvragingen moeten doen, en trouwen, met eenen dwangakt.

Hy was daags te voren by Mathilde geweest en Anna kwam zeggen :

Moeder zegt dat gy moet toestemmen hy is meer dan half zot, hy zal zich van 't leven brengen en dan zyn wy allen zot of dood !

En ik heb het gedaan !

Vader Willems en zyn zoon [1] zyn hier getuigen geweest, zy waren hier reeds als de Notaris kwam, een Notaris van Eecloo, niemand der geburen heeft iets bemerkt.

Den ganschen nacht heb ik myn hoofd gebroken, met Catechismusvragen. By voorbeeld : V. Waeruit kunnen wy weten of eene zonde doodelyk of dagelyks is ?

Als zy geschied met volle verstand vryen wil enz.

Heb ik gehandeld met vryen wil. Ik was gedwongen door de wet, en zedelyk gedwongen door de vrees voor zelfmoord. Doch ik moest de drie afvragingen doen doen, om gerust te kunnen zyn. Van daar myne wanhoop. God alleen weet dat ik niet gewild heb. Maar het is te laat.

Nooit mag die vrouw waarvoor hy my al dat verdriet heeft aangedaan onder myne oogen komen, en als ik dood ben lieve Emile zult gy immers voor Julia zorgen, die met liefde zorgen zal voor myne arme Marie.

Papa is byna 26 jaar dood, en hy is gerust mogen sterven. En ik ? Arme oude moeder.

Lieve Antonia, ik kan nu niet veel schryven over u en onzen lieven Pie. Myn hoofd en myn hart is te vol. Dus tot later.

Hoe bly zal ik zyn als ik u wederzie.

De groetenis van allen.

Wy omhelzen u allen hartelyk

Uwe liefhebbende moeder
W^we^ Courtmans.

8 — 1. *zoon Willems :* Camille Willems (1853-1883) volgens G. De Lille. Schreef gedichten en politiek getint proza, zoals hier verder ook blijkt.

9

Maldeghem 18 mei 1882.

Lieve Kinderen,

Wy zyn gelukkig te vernemen dat het u allen en voornamelijk de lieve Antonia goed gaat, met ons is ook alles wel volgens gewoonte. Marie verbeterd nog altijd.

De kandidaat voor Eecloo is nog niet gekend. Gisteren was er vergadering in de li[berale] Associatie te Eecloo maar er is nog niets beslist. Vandaag vergaderd men te Gent. Mijnheer Cabuy [1] ligt te bed met het vliegende flerecyn in de knie, als wy op het ontvangen van uwen brief om inlichting gingen, zaten er 12 boedzuigers op. Hy kan dus niet gaan. Hy denkt dat hy eene depêche zal krygen. Krygt hy die dan télégraphieer ik u dadelyk.

Er zal een kandidaat zijn. Mynheer Van Brussel (zoon) van Watervliet zou liever mijnheer Van Loo zien optreden, maar het schynt dat hy toch zal aanvaarden als Van Loo weigert.

In al de gemeenten van het arrondissement zyn de kiezerslysten opgemaakt.

Men rekent in Maldeghem op de helft der stemmen. Adeghem zal 14 liberalen hebben op 42 stemmers. Middelburg en St Laureyns zyn slecht.

Waarschoot is goed.

Caprycke meer dan de helft liberalen.

Bassevelde en Assenede ook meer dan de helft.

Zelzate byna *allen* liberaal.

Bouchaute schynt slecht te zyn, maar Watervliet Ste Margariete St Jan, en Waterland-Oudeman, is alles goed door den invloed van M[r] Van Brussel. Blyft Eecloo.

Daar meent men niet alleen op de liberale maar op de vlottende kiezers te kunnen rekenen.

Nu zoohaast ik iets weet, weet gy het ook.

Dank voor uwen goeden brief. De uitslag van Philippeville, had ons erg ontsteld, alhoewel ik sterk voor dien uitslag had gevreesd. Ik vraag my af : zou er eene reactie in het kieselement ontstaan zijn ? Myne redeneering antwoorde : Dat is onmogelijk !

Uw brief heeft eene plaaster gelegd, op de wonde die de vrees had geslagen. Mathilde zal nu ook gerust zyn.

Het gaat dus goed met George, goed met Bastien, het zal allemaal goed gaan, hoop ik.

Ik verheug mij in uw rustig leven, Antonia en Emile hebben elkander innig lief en onze lieve Antoon maakt hunne vreugd uit. Wat wil men meer !

Wij zullen nu met vertrouwen den uitslag der kiezingen afwachten, en is die goed dan hoop ik te herleven. 't Zou al te erg zyn indien de onderwyzers in de handen van Woeste [2] en Comp^nie [3] moesten vallen, dan zou men moeten bekennen dat onderwyzers en onderwyzeressen, de martelaars zijn, der strevingen naar vooruitgang. God verhoede het !

Lieve Antonia, Emile en Antoontje wy omhelzen u allen hartelijk. Julia verheugd zich op voorhand tegen dat zy naar Brussel mag komen.

Uwe liefhebbende moeder
W^we Courtmans.

P.S. Ik zal uwen brief
ter geruststelling naar
Mathilde zenden.

10

Maldeghem 28 mei 1882

Lieve Kinderen,

Emile gy zult de Volksbode [1] wegens de kiezing gelezen hebben. Ik zend u hiernevens den Meetjeslander [2].

Een artikeltje in den geest van het uitknipsel dat gy gezonden hebt zou goed doen. Daarenboven wekt de verscheidenheid in styl de aandacht der lezers. 't Is het oogenblik voor ons en voor allen om op de bres te staan.

Ik weet lieve Emile dat gy overlast van werk hebt, en toch val ik u lastig.

Deze week heb ik het schier onmogelyke gedaan.

Het art. *Het nieuws van den dag* enz is van my.

Het art. *Wij staan er voor en wy moeten er door* ook Het art. *Wat men den armen geeft* enz. is van Julia.

Julia kan deze week niets doen. Zy zit nog met een uitgebreid Conferentiewerk dat den 1^n Juni moet verzonden worden.

9 — 1. *Cabuy :* volgens de bevolkingsregisters van Maldegem : Francies Josef Cabuy, geboren te Mechelen op 29.3.1835, drukker, overleden te Maldegem op 10.12.1917. Fr. Cabuy was de uitgever van het liberaal weekblad *De Volksbode.* Hij was voorzitter van het Comité voor de Courtmanshulde te Maldegem in 1883. – *het vliegende flerecyn :* gewrichtsreumatiek, vgl. L. L. De Bo-J. Samyn, *Westvlaamsch Idioticon,* Gent, 1890, blz. 283, i.v. flesijn (vliegende flesijn, fr. rhumatisme articulaire) – met de toen gebruikelijke medicinale bloedzuigers (vgl. *Woordenboek der Nederl. Taal,* II, kol. 2888). – 2. *Woeste :* Charles Woeste (1837-1922), was in 1873 volksvertegenwoordiger, in 1884 minister, werd door Leopold II, samen met V. Jacobs, uit minister-functie ontslagen. Was lange tijd leider van de katholieke partij (Vgl. zijn *Mémoires,* Bruxelles, T. I, 1927 ; T. II, 1933). – 3. *en Comp^nie :* hiermee wordt o.a. de zoëven gemelde V. Jacobs bedoeld.

Wat my betreft Van daag ten twee uren komt Tante Trinette [3], en zoolang zy daar is zal ik niets kunnen doen.

Camille [4] moet alle weken 800 exemplaren Volksbode drukken en nog andere dingen allemaal voor de liberale associatie van Eecloo. Hy moet zelf drukken enz. Gy zult bemerken dat hy zelf de drukproeven niet goed kan nazien.

Nu vind gy tyd om een artikeltje te schryven doe het om mynen t'wil, doch ik wil niet dat gy u vermoeid

Dank voor uwe goede tyding wegens het vooruitzicht op de kiezingen.

Dag Antonia Emile en Antoontje

Wy omhelzen u allen hartelyk

Uwe liefhebbende moeder
W^we^ Courtmans.

In haast.

P.S.
George is hier deze week geweest,
hy was moedig.

11

Maldeghem 5 Juni 1882.

Lieve Kinderen,

Zaterdag namiddag hoorde men in Eecloo niet anders dan Vivat de Volksbode, in de liberale associatie in de herbergen overal was 't : Hebt ge mynheer Kervyn gezien ? en dan lachen ! lachen ! lachen ! Doktor de Sutter en Comp^nie^ liepen met hunnen Volks-

10 — 1. *de Volksbode :* behalve aanhalingen uit *De Volksbode* in *De Zweep* hebben we van dit weekblad niets kunnen terugvinden. Volgens Dr. J. Pée, *Mevrouw Courtmans,* blz. 119-120 bestaat de verzameling niet meer. Vgl. Fr. De Potter, *Vlaamsche Bibliographie,* Gent, 1893 (Kon. Vl. Acad. voor Taal- en Letterk.), blz. 762 : „De Volksbode van Maldeghem. Fr. Cabuy 1878-1890". – 2. *De Meetjeslander :* „opgesteld door L. De Vriese (Zondag). Gent, 1874 (1e jaar) - 1888", aldus vermeld bij Fr. De Potter, *Vlaamsche Bibliographie,* blz. 755. Over dit blad wordt door Vrouwe Courtmans gehandeld in een brief aan L. De Vriese, naar aanleiding van een artikel van C. Willems, dat haar werd toegeschreven. We hebben de bewuste jaargang van „De Meetjeslander" noch in onze universiteitsbibliotheken noch elders kunnen terugvinden. – 3. *Tante Trinette :* Trinette Berchmans ; volgens J. Pée, *Nota's,* was deze zuster van Vrouwe C. geboren op 9 dec. 1882 en gehuwd met landbouwer J. Bogaert. – 4. *Camille.....:* Camille Willems. Deze schreef in een ongedateerde brief aan Julia Courtmans : „Ik ontvang zooeven tijding uit Eecloo dat ik iedere week van nu tot de kiezing eene oplaag mag drukken van 800 exemplaren Volksbode (...). Bovendien zal er een kiesblad verschijnen, getiteld „De Ontwaking". Hij vraagt haar vaste medewerking, ook die van Mevr. Courtmans, en met name „opstellekens... liefst als 't kan, elken dag iets. Niet te groot ; kleinigheden worden gretigst gelezen". (Deze brief is in het bezit van Emiel Courtmans).

bode rond. Mr Verstrate van Adeghem is te Eecloo geweest tot Zondag middag, en hy die nooit geestdriftig is, was het nog volop toen hy thuis kwam. Uw artikel was ook een prachtige satire. Mynen Emile alleen kan zoo schryven.

Als uw artikel gedrukt was bemerkte Julia dat zy twee dingen had overgeslagen in het afschrijven de minuten by de geboorte en het *geen zeer* doen der in het papier gerolde haringen. Zy had er groot spyt van. De sloor is overlast van werk. Zy schreef het over om dat de letterzetter moeite zou hebben met uw schrift. Hoe veel werk heeft zy! Julia en Adèle [1] en Mathilde moeten nu alle Zaterdagen naar Eecloo naar de teekenles, en binst de week haar teekenwerk afmaken. Niettegenstaande dit onnauwkeurig afschryven heeft uw artikel het schoonste effect gemaakt. Camille Willems zei als hy het las :

Alles raak ! Elke volzin, elk woord heeft zyne waarde. En dan ten slotte : De groote druppel en de slaapmuts !

Ik meen dat ik u geschreven heb dat er wekelyks tot aan de kiezing door de liberale associatie 800 Meetjeslanders en 800 Volksboden worden verspreid. Zaterdag kwamen die gazetten toe, en de Meetjeslander werd als men den Volksbode had gezien, *ingehouden* hy was niet doelmatig genoeg. Nu nog eens Vivat de Volksbode.

Zie hier den toestand.

Zonder het onverstand van Maldeghem waar Mr Van Loo zeker gekozen. Al de gemeenten ten Noorden zyn goed.

Zelzate zal de 3/4 der stemmen of nog meer geven.

Assenede meer dan de helft.

Bassevelde zeker de helft.

Caprycke de helft.

Eecloo de helft of meer. Watervliet en St. Margriet en St. Jan meer dan 2/3. Waterland-Oudeman 14 kiezers [2] allen liberaal.

Te St. Laureyns ziet het er beter uit dan men dacht, men rekent daar op de helft.

Adeghem zal 1/3 der stemmen geven. Veel voor Adeghem ! Middelburg slecht. Van 8 kiezers 2 liberalen. Maldeghem. Valsch ! Volgens sommige zal het nog geen 1/3 der stemmen geven. Volgens anderen de helft doch ik geloof het laaste niet.

De rekening te Eecloo is als volgt. 885 kiezers.

Goede	422
Slechte	362
Twyfel	101
	885

Doch van die twyfelaars zou men maar 30 stemmen moeten hebben om boven de helft te zyn.

Volgens Jan Lille die te Gent deel maakt van de associatie rekent men te Gent op 600 stemmen meerderheid. Mocht die hoop verwezentlykt worden !

Dus overal stryd. Zelf te Brussel. Gy begrypt onzen angst. Nogthans moet ieder verstandig mensch bekennen dat de Clerikale met slechte wapens stryden.

Malou [3] en Jacobs [4] hebben op onvoorzichtige wyze het woord gevoerd, vooral op het punt van Gemeente- en provinciale vryheid. Dat waar gemeente en provinciaal bestuur boven het hoogere bestuur stellen. Is dit grondwettelyk ?

Is het verstandig te verklaren, dat de kloosters by middel van het vry onderwys 's lands gelden zullen binnenpalmen ? Ik denk het niet. Kan de gemeente de door den Staat herkende school afschaffen, al waren er geene leerlingen, wanneer men het onderwyzend personneel niet kan in beschuldiging stellen ?

Daarenboven de Catholieken zyn te ver gegaan met hunne vervolgingen. Een verstandig man kan voor hunne party niet meer kiezen.

Wy hopen, maar onze benauwdheid is groot. Gy zult in de Volksbode het artikel van Mathilde van Julia en de myne gekend hebben.

Toekomende Zondag zullen wy voorzichtig sluiten. Nog eens dank voor uw schoon portret van mynheer Kervyn.

De priesters komen weer op de stoel der waarheid ? Toekomende Zondag zullen zy hunnen grootsten troef uitspelen.

Lieve Emile als gy iets weet dat onzen moed kan opbeuren, zult gy schryven. Niet waar ?

Lieve Antonia ik hoop dat het u voortdurend goed gaat en dat alles wel is met ons lief Antoontje.

Ik hoop dat ook alles wel is by George.

By ons is alles wel volgens gewoonte.

De hartelykste groetenis van allen, en 1000 kussen.

Uwe liefhebbende moeder
W^we^ Courtmans.

11 — 1. *Adèle :* dochter van Vrouwe C., samen met Julia onderwijzeres aan de Courtmansschool. Volgens J. Pée, *Nota's,* geboren op 25 febr. 1845, overleden in 1915. Verhuisde in 1891 naar Oostende. – 2. *14 kiezers :* alleen zij die een bepaalde som belastingen betalen mogen immers kiezen, later ook degenen die aan bepaalde andere voorwaarden beantwoorden, waarover verder. – 3. *Malou :* Jules Malou (1810-1886), lange tijd hoofd van de conservatieve partij, eerste minister van 1871-78 en in 1884 (Vgl. Baron de Trannoy, *Jules Malou,* Bruxelles, 1905). – 4. *Jacobs :* Victor Jacobs (1838-1891). Was in 1870-71 minister van Financiën,

12

Maldeghem 14 Juni 1882

Wij zegepralen [1] lieve Kinderen de zege is aan ons.

Verbeeld u onze blijdschap na de groote onrust.

De laaste brief van mynen lieven Emile had ons eenigsinds gerust gesteld, ik zeg eenigsinds omdat wy den toestand van Gent kenden. De bisschop van Gent had *5 Millioen* ter beschikking zyner mannen gesteld, en daarmêe is gewerkt, gewerkt !!!

Welke stemmen hebben de clericalen bekomen ? Al de stemmen der landbouwers ! Zy beloofden hun twee jaar kwytschelding van hunne pachten als het gouvernement omver lag. Zy zegden daarenboven : Nu betaald gy aen het gouvernement, geeft geld voor de catholieke scholen en als wy boven zyn moet gy niets meer betalen voor het onderwys. In de stad hebben zy de wissels der genen betaald die in slechte zaken waren.

Het zyn dus de boeren en de zoogezegde bankroetiers die dien toestand in Gent hebben verwekt.

Wy zyn er door !

Dank lieve Emile voor al uwe goede zorgen. De blydschap van Mathilde is onuitsprekelyk !

Gisteren na den algemeenen uitslag der kiezing zyn al onze vrienden ons komen geluk wenschen. Er zyn halvekens [2] in overvloed gedronken.

Eergisteren avond zegde Van Mullem [3] te Mietje Van Poucke's [4]

Morgen laten de liberale hunne laaste scheet. enz. enz.

Wat hebben wy geleden !!!

Nu is het triumph ! Tot in de nacht zyn er benden door de straten van Maldeghem getrokken roepende :

Weg met de 't jeeven [5]. A bas Malou enz. enfin de kaart is gekeerd !

Lieve Antonia nu is weer alles goed. Verheugd u met ons !

Hoe bly zal ik zyn als ik u met myn goede Emile en het lief Antoontje wederzie. Wat zullen wy vertellen, van alles wat er by de kiezingen gebeurd is.

Nog eens dank over alles.

Uwe gelukkige zusters en allen allen ! omhelzen u 1000 maal uit de verte.

Uwe liefhebbende moeder
W^we^ Courtmans

in 1884 van Binnenlandse Zaken en Onderwijs. Mede onder zijn impuls vooral werd de schoolwet in 1884 goedgekeurd ; (Vgl. L. Bellemans, *Victor Jacobs*, Bruxelles, 1913).

Hadden zy nu moeten komen [l. winnen]. Hoe zouden zy gejubeld hebben ! Zy hadden dan gejubeld om dat zy door hun verzet tegen de schoolwet [6] de zege hadden behaald.

Nu zyn hunne banbliksems uitgeloopen op eene colossale *farce.*

Lieve kinderen tot wederziens !

In het Walenland, heeft het schoolonderzoek [7] zyn uitwerksel gehad. Leve de Walen. Is 't niet treurig voor ons flaminganten te moeten bestatigen : Dat het liberalismus geen wortel kan vatten in Vlaamschen grond ?

13

Maldeghem 4 Juli 1882

Lieve Kinderen,

Dank voor de goede tyding. Wij kregen het nieuws om 3 ¾ uren en het nieuws vloog voort gelyk de wind.

Clara [1] ging bij de vrienden met den telegram. Wallemacq [2] ging naar Verbekes gy weet hoeveel volk daar 's maandags is, en de 't jeeven stonden verslagen.

De kiezing van Namen heeft eene groote beteekenis. Het is de goedkeuring der daden der Regering. De goedkeuring der schoolwet die nu in alle geval vast staat.

Ik hoop dat het voortdurend wel gaat met mijne lieve Antonia, wegens haar verwachten wy ook eene goede tijding. Ons lief

12 — 1. *Wy zegepralen...:* in de grote steden voornamelijk waren de liberalen nog vooruitgegaan, zie de inleiding in *Handelingen der Kon. Zuidnederl. Mij,* 1964, blz. 145-46. – 2. *halvekens :* halveke(n) „Een glaasje genever of anderen korten drank. Het halvetje, ook druppel genaamd, is meerder in de eene plaats als in de andere. Een halvetje brandewijn" (L.-L. De Bo-J. Samyn, *Westvlaamsch Idioticon,* Gent, 1890, blz. 353 i.v.). – 3. *Van Mullem :* Desiré Van Mullem, dokter en brouwer, speelde een belangrijke rol in de Maldegemse politiek : was reeds gemeenteraadslid in 1863, burgemeester van 1871 tot 1879 en van 1885 tot 1889. Onder zijn bestuur werden de Courtmansschool (1885) en de gemeenteschool (1889) gesloten. Vgl. G. De Lille, *o.c.,* IV, blz. 1-2. – 4. *Mietje Van Poucke :* voor de naam Van Poucke, zie G. De Lille, IV, blz. 28 ; *te Mietje Van Poucke's :* typische West- en Oostvlaamse elliptische genitief die aan het Engels doet denken (at my aunt's), zie verder b.v. nog *naar Mietjes* (br. 36, 1), *bij Mietjes* (br. 120), *naar Verbekes* (br. 13). – 5. *'tjeeven :* „schimpnaam : aanhangers der katholieke partij. Tseef (...) Persoonsnaam : Joseph. Gewoner Dzeef" Vgl. Is. Teirlinck, *Zuid : Oostvlaandersch Idioticon,* Gent, Kon. Vl. Ac., 1921-1922, III, i.v. – *De Zweep,* zond. 7 mei 1882 gebruikt het woord naar aanleiding van de *Vlaamsche Leeuw* „dat geestdrift verwekkend nationaal gezang, waarvan de Tjeefkens zich willen bedienen als een strijdzang tegen de ilberalen..." – 6. dit verzet was reeds in 1878 begonnen. – 7. *schoolonderzoek :* volgens het wetsvoorstel van volksvertegenwoordiger Neujean diende het schoolonderzoek betrekking te hebben op „la situation morale et matérielle de l'enseignement primaire en Belgique, sur les résultats de la loi de 1879 et sur les moyens employés pour entraver l'exécution de cette loi" (P. Verhaegen, *La Lutte Scolaire en Belgique,* Gand, 1905², p. 325- ; vgl. ook de rede van Neujean in *Annales Parlementaires Chambre des Représentants,* 20 janv. 1880, p. 254).

Antoontje zullen wy wel veel gegroeit vinden als hy naar Maldeghem komt.

Julia zegt : Gy moet Emile schryven dat wy nog altyd bly zyn omdat hy terug gekeerd is uit Hongarie [3], en dat zyn wy zeker niet alleen om dat gy ons zulke uitmuntende telegrams zend, maar voor alles ! Voor alles !

Met ons is alles wel. Marie krygt geene aanvallen meer, met my gaat het volgens gewoonte, met de andere is 't opperbest maar de zusters hebben veel werk. Zy moeten gedurende twintig weken 's Zaterdags, namiddag naar Eecloo naar de teekenles en dan in de week het teekenwerk afmaken. Morgen moeten zy naar Bassevelde naar de Conferentie. Enfin veel werk maar nu hunne positie verzekerd is, doen zy het met lust.

By Mathilde is ook alles wel.

Tot wederziens, lieve kinderen alle drie in afwachting dat ik mag zeggen : alle vier.

De hartelykste groetenis van allen.

Wy omhelzen u allen uit de verte.

Uwe liefhebbende moeder
W^we^ Courtmans.

14

[26 Juli 1882]

Proficiat lieve Antonia, Proficiat Emile, Proficiat mijn lief Pipke met uw zusterken [1]. Allemaal proficiat vandaag. Anna ! Mathilde die Anna zoo goed heeft bereid en vader Pieter.

Julia zal zaterdag namiddag komen uit Maldeghem om 1 uur vertrekken.

Ik voel dat het goed gaat met myne lieve Antonia en met de kleine Emma enz.

Myn hart is zoo vol ik kan niet schryven van aandoening. Ik heb geweend van blydschap twee gelukkige zaken te gelyk.

Het is Sint Anna dag dus geen school.

Wy hadden den telegram ten 9 uren.

13 — 1. *Clara :* kleindochter van Vr. C., dochter van Mathilde. – 2. *Wallemacq :* Xavier Wallemacq is onderwijzer aan en ook hoofdonderwijzer van de gemeenteschool geweest. – 3. *terug gekeerd is uit Hongarie :* Emile was als leraar Frans in dienst van graaf Batthyány (zie *Gothaisches genealogisches Taschenbuch der gräflichen Häuser,* Gotha, 1885, S. 57-60 i.v.) en verbleef bij hem geruime tijd in Hongarije, o.a. te Egyed (Vgl. *Vlaamsche Gazet,* zat. 31 oogst 1912, artikel : *J. B. Courtmans*). Bij Emiel Courtmans berusten verschillende brieven, die Emile uit Hongarije aan zijn moeder schreef, o.a. dd. 10 maart 1870, 17 juli 1870, 12 aug. 1870, 1 dec. 1870 en 25 dec. 1870.

Julia liep seffens naar Adeghem, en daar blydschap over alles dat kunt gy denken.

Omhels het lieve meisje en hare moeder en onze slimme Pip voor ons.

Wy omhelzen u uit ganscher hart en tot wederziens lieve kinderen.

Uwe liefhebbende moeder
Wwe Courtmans.

15

Maldeghem 10 November 1882.

Lieve Kinderen,

Hartelyk dank voor al de moeite die gy u geeft voor de manifestatie [1]. Nu begin ik te gelooven dat het er zal van komen.

Ja, de Vlaamsche jongens in Brussel doen hun best.

Zoodra ik l'Organe de Mons [2] zag bemerkte ik dadelyk aan wie ik het Artikel te danken had en ik verstond de kunstgreep.

's Anderdaags ontving ik l'Organe met de poststempel *Mons* ik herkende het schrift op het Adres. 't Was van Charles de Rantere van Brugge de kantmensch, opvolger van Jufvrouw Catrien, de jongen die zoo veel gesukkeld had, is te Mons getrouwd met eene Juffrouw Hoevenagel eene zangeres waar er soms over geschreven word in de Flandre Libérale.

Het artikel in l'Organe zal veel effect gemaakt hebben, ook in het Walenland.

Als George de eerstemaal in Amsterdam geweest is, heeft hy my geschreven dat die menschen *Aristo* waren, zy hebben hem dikwyls laten voelen dat zy verlangden dat hy zich beter zou inrichten.

Als hy hier gelyktydig met tante Sisca [3] was sprak hy er over, en tante zei : Gy moet het doen, maar als hy met my alleen was, zegde hy moet ik dat doen dan moet Emile alweer wachten en wy zyn nu aan het sparen om Emile zyn geld terug te geven.

Ik heb daar niets op geantwoord. Hy moest het weten.

Ik meen nogthans dat het best was van den wenk van Mynheer Van Son gehoor te geven, en dan voor u te zorgen, nu hy na al die sukkeling eene plaats gekregen heeft, waarop hy kan

14 — Datum ontbreekt. Werd later in potlood aangebracht. De datering berust ongetwijfeld op de geboorte van Emma. – 1. *zusterken :* Emma, geboren op 25 juli 1882 te St.-Jans-Molenbeek, overleed op 6 april 1884 (blijkens huwelijksboekje van Emile C. en Antonia Van Leemputten).

uitsparen om aan zyne verplichtingen te voldoen, mocht hy zich niet in den neus steken [4]. Gy zult dit begrypen.

Voor het naar Brussel verhuizen van Jef [5] ben ik bevreesd, omdat ik denk dat zyne vrouw nog niet gantsch hersteld is van hare ziekte. Hy moet voorzichtig zyn.

Lieve Antonia zoo lang gy niet bemerkt dat het veel zuigen van Emmatje u nadeelig is, is het niet slecht dat zy nog niet eet, maar gy moet oppassen dat gy er niet door lyd.

Zoo ! onze Pip word van nu af anarchist. 't Zal een knappe *Kerel* worden.

Hier is alles wel volgens gewoonte, 1000 kussen van ons allen

Uwe liefhebbende moeder

W^we^ Courtmans.

Ik vergeet nog te zeggen dat Julia en Clara Zondag by Anna geweest zyn, het gaat er *zeer* goed mede. Alles is er goed ingericht. *Goed den kost,* en de Bestuurster heeft gezegd : dat zy moedig studeerd

16

[vóór 4 dec. 1882]

Allerliefste zoon,

Iets onder ons.

Julia meent dat gy Peter by George zyt.

Als het te pas komt moet gy het houden staan. Moest zy weten hoe die vrydenker met zyne kinderen doet, het zou een eeuwige vyandschap zyn. Nooit zou hy hier niet meer in huis mogen komen, het zou myne dood zyn.

Zeg dit tegen George tegen Antonia en tegen Maria. Julia zou soms in het gedacht krygen van naar George te gaan, en als Mathilde te Antwerpen geweest is, heeft Maria de zaak van het doopen verteld. Moest dit gebeuren met Julia ! ach God ! ach God ! gy ziet dat ik u bevend schryf van schrik.

Julia mag ook niet weten dat er woordenwisseling tusschen Antonia en Maria geweest is.

15 — 1. *manifestatie :* het „Vrouwe-Courtmans' Jubelfeest", dat op 12-14 mei 1883 zal gehouden worden. – 2. *l'Organe de Mons : l'Organe de Mons et du Hainaut,* mercredi 1 nov. 1882 : *Intérieur. Correspondance particulière de l'Organe de Mons,* Bruxelles 29 octobre, het art. is niet ondertekend, door Emile opgesteld. Wijst op de hulde die Vrouwe C. zal gebracht worden, op de decoratie die ze verdient, op haar „groots werk". Verheerlijkt haar als een moeder, die elf kinderen heeft gehad die alleen maar op zichzelf kon rekenen om ze op te voeden... – 3. *tante Sisca :* deze figuur hebben we niet aangetroffen in de *Nota's* van J. Pée. – 4. *mocht hy zich niet in den neus steken :* mocht hij de misnoegdheid (van de heer Van Son) niet opwekken. – 5. *Jef :* haar zoon Jozef die te Luik woont.

Gy weet hoe ik voor de vrede ben. Maak gy dat in orde myn goede Emile. Spreek ze alle dry. Myne rust hangt er van af. De rust van ons allen.

Wat heeft dien ongelukkigen George my hierdoor doen lijden.

Ik hoop dat door myn geduld en goedheid nog alles kan te recht komen. Ik betrouw op u.

Uwe liefhebbende moeder
W^we Courtmans.

17

Maldeghem 4 December 1882

Lieve Kinderen,

Ik hoop dat het u allen goed gaat.

Met ons is ook alles wel volgens gewoonte en te Adeghem ook.

Ik denk dat men voortgaat voor de feestviering. Dr Amand de Vos [1] is hier verleden week geweest om mij in naam der gentsche ondercommissie te vragen, of het met mijne goedkeuring was dat men de clericale maatschappyen uitnoodigde ?

Ik heb geantwoord :

Dat ik lief[s]t zou gezien hebben dat de bytreding algemeen was. Doch dat ik er eene eer zou instellen de clericale te zien weigeren.

D^r De Vos is ook by Camille [2] geweest, doch Camille heeft mij niets gezegd.

D^r De [Vos] zegde dat hy 's anderdags naar Antwerpen ging om de mannen te spreken, hy zet zich vooruit om de zaak te beloopen.

Ge weet dat ik met hem rechtuit mag zyn. Hy zegde dat zy reeds voetstappen hadden gedaan voor het vormen der definitive Commissie en dat zy er deze week voor te zamen kwamen.

Wagner [3] heeft zich verontschuldigd wegens last van overtollige werkzaamheden 'twas hem onmogelyk deel te maken van de Commissie, maar op al andere wyzen zou hy medewerken, Hy was er hoog meê in.

Heremans [4] verontschuldigde zich voor gezondsheidreden. Mijnheer de Vos zegde dat hy wezentlyk ziek is. Doch hy kent den man.

Onlangs zyn er twee zeer gunstige beoordeelingen [5] van de Hoogmoedige in holland verschenen, een in het Rotterdams nieuwblad, het ander in de Tijdspiegel.

D^r De Vos zegde my.

16 — Datum ontbreekt. Aantekening in potlood : vóór 4 dec. 1882.

In de Tydspiegel werd eerst De Hoogmoedige beoordeeld en dan volgde eene beoordeeling van het laaste werk van Max Rooses [6].

Het *Volksbelang* word door Heremans bestuurd. Welnu dat blad nam de beoordeeling van Rooses over [7], het myne voorbygaande. Dr de Vos nam die partydigheid euvel op. Hy had reeds aan het *Volksbelang* geschreven om de beoordeeling van myn werk te doen overnemen, Zal Heremans toestemmen ?

Het *Volksbelang* is de eigendom der liberale associatie.

Gy ziet dus dat die man nog altyd voortgaat met my te verguizen. Onze opvatting by de kruiskens geving schynt juist geweest te zyn en ik vrees dat onze vijand nog alle mogelyke middelen zal inspannen om de huldebetooning te verydelen.

Hoe het zy het Vlaamsche Volk waardeert my. Dat is voldoende.

Lieve Antonia ik denk dat ik u, op eene andere wijze eene blyk van genegenheid zal moeten geven, dan door de zending van varkenvleesch.

Ons zwyn leeft nog, doch het is na de pokken niet meer gezond geworden. Eerst eene ziekte in de beenen, en dan leelyk zweeren overal.

George die het vroeger gezien heeft zegde : dat hy er niet zou durven van eten.

Als gy naar Maldeghem komt zullen wij liever eens goed kermis houden.

Wy vernemen dat Anna goed studeert.

Onze lieve Pip studeert ook goed volgens ik hoor en onze lieve Emma zullen wy niet meer herkennen als zy naar Maldeghem komt. Ik verlang naar dit oogenblik. Wy spreken alle dagen van u.

De hartelykste groetenis van de zusters van Pieter, Mathilde, van de kinderen en van Lie. Dag Emile, dag Antonia, dag lieve kinderen.

Wy omhelzen u allen 1000 maal
uwe liefhebbende moeder
W[we] Courtmans

17 — 1. *Dr A. De Vos :* 1840 geb. te Eksaarde in het Land van Waas, vandaar zijn ps. Wazenaar. Legerarts (1871-1890). Schreef o.a. *Een Vlaamsche jongen* (1878) en *In de natuur* (1884) waarover hier verder. Overleed te Gent in 1906. (Vgl. L. Baekelmans, *Dr. Am. De Vos,* in : *Jaarboek der Kon. Vl. Acad. voor Taal- en Letterk.,* 1946-48, blz. 53-75). Was „Schatmeester" van het „Inrichtings-Comiteit" van het „Vrouwe Courtmans' Jubelfeest". Over de reeks huldigingen : H. Conscience op 25 sept. 1881, Virginie Loveling op 30 okt. 1882 en Vrouwe Courtmans in 1883, zie Dr. J. Pée, *Mevrouw Courtmans,* blz. 122. Het initiatief van deze laatste hulde ging eigenlijk uit van L. De Vriese, die onmiddellijk steun vond bij Dr. A. De Vos. – 2. *Camille :* de hierboven reeds vermelde C. Willems. – 3. *Wagner :* A. Wagener : „hoogleeraar en tegelijk beheerder-opzichter van de Gentsche hoogeschool, lid van de Kamer van volksvertegenwoordigers..." (Dr. J.

18

Maldeghem 11 xber 1882.

Lieve Kinderen

Ik ben zeer getroffen geweest by de lezing der Cantate [1]. Hoe juist is zy ! Natuurlyk kon ik myne tranen niet weerhouden, waar de dichter van mijne kinderen sprak [2]. Mijne kinderen !

Hoe juist als hy zegt : gezwegen in den nood. Wie heeft ooit mynen nood mogen kennen ? en terecht heeft hy doen verstaan dat ik alle grieven heb getrotseerd.

Ik zal doen gelyk gy zegt. Er aan niemand van spreken, en als het my word toegezonden, officieel bedanken. Door officieel bedanken versta ik : een bedankingsbrief aan den dichter schrijven [3], waarin van niets gesproken word, dan betrekkelyk het gedicht. Heb ik het mis *dan laat gy het my weten.* Indien het feestplan word uitgevoerd dan zult gy my dikwyls moeten inlichten. Van zulke dingen heb ik nooit iets bygewoond.

Ik heb een briefje aan Mr Joz. Van Hoorde [4] geschreven om hem te zeggen : Dat zyn bezoek my aangenaam zou zyn enz. Ik verwacht dus zijnen persoon of zyn antwoord.

Wat het proces Peltzer betreft. Ik deel in uw gevoelen. Zoo is't, en men tracht den Moor of liever de Mooren wit te wasschen.

Nu iets anders. In de Normaalschool moet men drie talen aanleeren. Anna heeft verkozen engelsch te leeren, denkende dat zy later door eigen studie duitsch zou kunnen leeren.

Nu vraagt zy ons een engelsch woordenboek. Dat zult gy ons wellicht kunnen bezorgen lieve Emile, gy weet welk een woordenboek het moet zyn. Gy bezit een, of gy zult het te Brussel wel kunnen koopen een oud of een nieuw. Gy brengt het dan mêe met Kerstdag. Anna komt met Kerstdag voor een tiental dagen in vacantie, zy kan het dan mêenemen.

Pée, *Mevrouw Courtmans,* blz. 125). Hij staat toch vermeld op het „Vrouwe Courtmans' Jubelfeest", *Oproep aan het Nederlandsche Volk,* onder „Het Inrichtings-Comiteit". Tekst in het bezit van Emiel Courtmans. – 4. *Heremans :* J. F. J. Heremans (1825-1884) hoogleraar te Gent, op taal- en letterkundig gebied bedrijvig en liberaal politicus. Vgl. P. Fredericq in *Liber Memorialis,* Gand, 1913, I, p. 158-164. Zoals hier verder nog blijkt, was hij Vr. C. niet zeer gunstig gezind. De redenen ontgaan ons ; wellicht heeft haar weinig verzorgde taal Heremans' houding tegenover haar enigszins beïnvloed. – 5. *in het Rotterdamsch nieuwsblad,* dat we nergens, ook niet in Nederland hebben aangetroffen ; *in de Tijdspiegel :* in *De Tijdspiegel,* 's-Gravenhage, 1882, derde deel, blz. 342 vlgg. werd *De hoogmoedige* door Vrouwe Courtmans geboren Berchmans, Dordrecht, J. P. Revers, zeer gunstig besproken. – 6. *het laatste werk van Max Rooses :* zijn *Nieuw Schetsenboek* (Gent, 1882), beoordeeld in *De Tijdspiegel,* 1882, blz. 359. – 7. *Het Volksbelang nam de beoordeeling van Rooses over :* inderdad op zaterdag 11 november 1882, nr. 45, onder de titel : „Onze Letterkunde in Noord-Nederland beoordeeld".

Wat kosten de boeken schrikkelyk veel geld. Reeds meer dan 50 fr. den eersten trimester, maar ik denk dat de grootste kosten nu gedaan zyn.

Alles is hier wel en ik hoop dat gy ook allen welvarend zyt.

Myn hart is by u, kust dat slim Toontje en de kleine Emma voor grootmoeder en voor allen.

Lieve Antonia wat zal ik bly zyn u [5]

19

Maldeghem 13 xber 1882

Lieve Kinderen,

Mijn brief en uw voorlaaste hebben elkander gekruist. Gy zult den uwen ontvangen hebben terwyl ik den mynen kreeg.

Gy kunt denken hoe uw laaste brief my getroffen heeft. Daar waar men sprak van *het huis !* dat plan is volgens my onuitvoerbaar. Dat men er het gedacht van opgevat heeft, ziedaar wat my, wat ons allen trof ! Ik weet dat ik zoo iets nooit heb verdiend, doch dat ik het goede gewild heb is waar. Ja de Gentenaars moeten daar over gesproken hebben.

Bij zyn bezoek vroeg dokter de Vos my :

En gy woont hier by uwe kindren ?

„Natuurlijk Julia heeft vrije woning van de gemeente.

„O ! dan behoort het huis aan de gemeente ?

18 — 1. *Cantate :* gedicht door Emm. Hiel met als titel : *Mevrouw Courtmans,* „getoondicht door Fr. Van Duyse", gedrukt te Gent, C. Annoot-Braeckman. – 2. *van mijne kinderen sprak :*

Heil, brave moeder, goede moeder,
Uw Volk hebt ge als uw kindren lief !
Gij waart voor hun een baak, een hoeder,
Voor hun verdroegt ge nood en grief....

– 3. *een bedankingsbrief...:* ze schreef deze inderdaad op 13 dec. 1882. Zie onder „Varia" nr. 28 deze brief en onder nr. 28bis het gedicht zelf „Mevrouw Courtmans". – 4. *Ik heb een briefje aan Mr Joz. Van Hoorde geschreven...:* Joz. Van Hoorde-De Koninck is een der eerste biografen van onze schrijfster ; zijn boekje *Vrouwe Courtmans...* hebben we in de inleiding reeds aangehaald. Op blz. 1 aldaar komt de tekst van bewust briefje voor :

„Waarde Heer,

Mijn zoon Emiel schrijft mij dat hij het genoegen heeft u dagelijks bij de zittingen van het assisenhof te Brussel te ontmoeten. Verder zegt hij, dat gij groot belang stelt in het ontworpen feest dat men de *oude vrouw* hoopt aan te bieden... Aangenaam zou het mij wezen met uw bezoek vereerd te zijn en persoonlijk met u kennis te maken...

Met ware hoogachting,
Uwe onderdanige kunstzuster,
Vrouwe We Courtmans, geboren Berchmans

– 5. Hier einde eerste blad verso ; tweede blad is afgescheurd ; brief onvolledig.

„Neen het is de eigendom van het hospicie. De gemeente huurt het, anders zou zy eene schadeloosstelling aan Julia moeten geven.

Dan hebben wy van andere dingen gesproken maar als ik hem uitgeleide deed zegde hy, op ons voor wijzend :

En dat is uw hof ?

Ja zegde ik en er is nog wat grond achter ons huis.

Als hy weg was, zegden wy allen, Lie ook. Waarom vroeg hy dat alles wegens ons huis ?

Ik zegde : dat is om in een gazetartikel of andersinds te kunnen zeggen : *Zy* woont in een klein buitenhuis enz.

Nu, na het ontvangen van uwen brief begryp ik het beter. Het huis was het doel van het bezoek van Dr. De Vos. Men zal er in de gentsche Commissie van gesproken hebben.

En ik, die meende dat er tegenwerking in Gent zou geweest zyn !

Waarschynlyk hebben die heeren gedacht, het huis te koopen waar ik woonde, waar ik het meest geschreven had, en dat is eene onmogelykheid.

Het hospicie heeft dat huis in 't begin dat wy hier woonden, van het Armenbestuur gekocht om het later by het hospitaal te leggen. Dat huis koopen is eene onmogelijkheid, en zoo valt dat plan in duigen, maar myne dankbaarheid is en blyft even groot. 't Is te veel ! Veel te veel !

Dat ik iets verdiend heb weet iedereen, maar zoo vereerd worden door de Vlamingen ! Wie had dat ooit verwacht.

Lieve Antonia, gy die tot eene familie behoort waarin men elke kunst eerbiedigd [1], gy ook deelt in ons genoegen, en gy zult te zamen met Emile het kunstgevoel in uwe kinderen opwekken.

Ik heb u geschreven dat Dr. De Vos bij Camille gegaan was. Camille is hier Zondag geweest. Julia zegde, Dr De Vos is by u geweest.

Ja zegde hy, en Julia antwoorde : Het was zeker om van de *zaak* te spreken.

Als hy binnen kwam zei Camille begon hy seffens van de gezondheid van Madame te spreken. Hij zei : Dat hy haar gezonder en sterker vond dan over twee jaar en daar was hy blyde mêe.

Verder zei Camille byna niets, doch ik denk dat hy ook uitgehoord zal zyn over *het huis.*

Van Jos. Van Hoorde heb ik tot hier toe niets gehoord.

De Volksbode zal Zondag het gedicht opnemen in den zin gelyk gy het bevolen hebt.

Ik heb dezen morgen aan Mynheer Hiel geschreven om hem te danken.

Ik heb zoo even het gedicht nog eens herlezen. Het bevat geen klatergoud om eene kroon te vlechten voor uwe oude moeder. Hy

heeft er echte onbreekbare paarlen, de paarlen onzer moedertaal voor uitgekozen en die te saamgevlochten.

Indien ik zelf aan myn talent geloofde en een greintje hoogmoed bezat, ik zou door de hulde die de groote dichter mij brengt, aan het suffen geraken, doch dit is God zij dank ! niet zoo.

Ik zal Zondag een Volksbode aan nonkel Q.[2] zenden, dat zal toch een zyn, die trotsch zal wezen.

Wat het woordenboek betreft. Ik denk dat Anna engelsch leert by middel der fransche taal doch ik ben er niet zeker van, daar kunt gy beter over oordeelen dan ik. Ook met het engelsch Vlaamsch boek zou zy zich kunnen behelpen. Als ik er voor 24 dezer iets van verneem zal ik het schryven.

Gij kunt denken hoe ik verlang van met u te praten.

Indien ik gezond waar ik zou geen dag uitstellen om naar Brussel te gaan, by Emile, by myne lieve Antonia en by de zoete kinderen. Omhels uwe lieve kleinen voor ons.

Voor alles hartelyken dank.

Wy allen omhelzen u 1000 maal

uwe liefhebbende moeder
W^we^ Courtmans

20

Maldeghem 1 Januari 1883

Lieve Kinderen Emile, Antonia, Antoontje en Emmatje.

Dank voor uwen goeden nieuwjaarswensch. Met liefderijk gevoel hebt gij hem uitgedrukt. Uwe moeder, de zusters en Lie sturen u ook hunne hartelijkste heilwenschen toe. Weest gelukkig !

Ja lieve kinderen, de overeenstemming in de huisgezinnen, is de bron van Geluk. Zij schenkt liefde en aardsche zaligheid.

Lieve Emile en Antonia blijft elkander beminnen gelijk gy elkander tot nu toe hebt bemind. De liefde bedaard de stormen des levens.

Ik schrijf u tusschen de vlagen door. Later schrijf ik meer uitgebreid. Ik wilde niet langer wachten met mijnen heilwensch aan mijne kinderen.

19 — 1. *kunst eerbiedigd :* haar vader, Jan-Frans, was kunstschilder (zie br. 1, aant. 7) ; haar twee broers waren kunstschilders : Cornelis (1841-1902), die inzonderheid als schilder van dieren bekend was ; Frans (1850-1914) was een gewaardeerd schilder van landschappen. Vgl. E. Bénézet, *Dictionnaire des Peintres, Sculpteurs, Dessinateurs et Graveurs,* 1952, V, pp. 474-475. – 2. *nonkel Q. :* Quirinus Berchmans, haar broer (1821-1896). J. Pée, *Nota's* geeft deze data. Q. was te Luik gevestigd en leidde er een groot schildersbedrijf.

Mr Joz. Van Hoorde heeft mij geschreven volgens uwe aanduidingen. Hy verzocht notas over mijn leven en myne werken en zal die naar Maldeghem komen halen. Ik zal breedvoeriger zijn dan ik tot nu toe geweest ben, en als het geschreven is zal ik er u een afschrift van zenden, om als het u bevalt, aan M^r Th. Coopman [1] te geven. Die heer schijnt van goeden wil te zyn. Reeds dezen morgen kreeg ik zyn nieuwjaarkaartje.

Ik zal eens nazien hoe groot de Verscheurde Bladen [2] zyn. Ik bezit in alle geval andere kleine novellen.

In de hoop van u alle vier weder te zien zend ik u 1000 nieuwjaarkussen over.

Ook de andere omhelzen u hartelijk.

Uwe liefhebbende moeder
W^we Courtmans.

21

Maldeghem 5 Januari 1883

Lieve Kinderen,

Ik hoop dat mijn brief u alle vier in goede gezondheid zal aantreffen.

Lieve Emile ik heb nu breedvoeriger over mijn leven en myne werken geschreven. Ik zend u het stuk, indien het u bevalt kunt gy het aan den heer Coopman behandigen, of er ander gebruik van maken.

Men vraagt my de volledige lyst myner werken voor eene feestcommissie uit Gent. Ik ga die nog van daag schryven. Ik heb zoo veel werk op mijnen winkel, dat ik heden weinig kan schryven.

Lieve Antonia later schryf ik meer uitgebreid.

Cosyn-De Buck [1] heeft my geschreven, hij schryft onder ander :

20 — 1. *Th. Coopman :* (1852-1915). Stichtte met V. de la Montagne in 1877 de *Nederlandsche Dicht- en Kunsthalle ;* met L. Scharpé publiceerde hij de *Geschiedenis der Vlaamsche Letterkunde* (Antw. 1910). Hij vroeg Vrouwe C. reeds op 28 aug. 1882 een bijdrage (br. in het bezit van Emiel Courtmans) voor de *Nederlandsche Dicht- en Kunsthalle* (Bestuur en Redactie, Robianostraat 27, Brussel). Hij dankte haar op 21 maart 1883 (br. in het bezit van Emiel Courtmans) voor de ontvangen bijdrage. Het was een novelle, die in gemeld tijdschrift in 1883, blz. 7-30 verscheen onder de titel : *Pachtverhooging* door Vrouwe Courtmans geboren Berchmans. – Th. Coopman wou ook een biografie van Vrouwe C. laten verschijnen, zoals hij in 1883 er een van H. Conscience (in samenwerking met V. de la Montagne) had gepubliceerd (in de reeks : *Mannen van Beteekenis,* Haarlem, 1883, aflev. 11). Over hem verder : Lode Baekelmans in *Jaarboek der Kon. Vl. Academie,* 1946-48, blz. 37-51. – 2. *de Verscheurde Bladen :* als novelle reeds in 1874 te Dordrecht uitgegeven.

Maandag 2de dezer hebben wy ons bureel samengesteld.... Mannen hebben gedacht onze billijke vragen en wenschen te smoren enz.....

Gij ziet dus dat de tegenstrevers werken....

Ik denk dat Cosyn de samenstelling van het bureel van den Zetternam's Kring [2] bedoeld.

Wat zal er van het feest geworden ? Ik denk dat men reeds te ver gevorderd is, om alles te doen mislukken.

Lieve Emile Antonia Toontje en Emmatje wij omhelzen u allen hartelyk.

Uwe liefhebbende moeder
Wwe Courtmans.

In haast.
Alles wel.

21bis

[Waarschijnlijk is dit het *stuk* dat in brief van 5 jan. 1883 is bedoeld. Wat hier volgt is van de hand van Julia Courtmans :]

Toen moeder acht jaar oud was, ging zij eens op weg om naar de veldarbeiders te zien, onderweg ontmoette zij eenen man met eenen kruiwagen klaver die haar vroeg : hebt gij het boek al gelezen dat ik u geleend heb. Het kind antwoordde : ja, maar ik zal ook een boek schrijven.

Op zeventienjarigen leeftijd kreeg zij eene liefdesverklaring van iemand die geen fransch kende. Daar zij maar zeer gebrekkig vlaamsch schreef, wendde zij zich tot eene vriendin, die haar moest helpen om te antwoorden ; deze wilde niet, zeggende dat moeder dat beter kon dan zij. Hierop stelde deze een fransch briefje op en poogde het te vertalen en daar dit ook niet ging, gaf zij de zaak maar op en liet den brief onbeantwoord.

Toen zij met den onderwijzer J.B.C. gehuwd was, leerde deze haar goed vlaamsch lezen en gaf haar alle de nieuwuitgekomen werken ter lezing. Zij kreeg ook gedichten te lezen onder andere die van Maria Doolaeghe [1], en daar zij meermaals over die gewrochten hare bewondering te kennen gaf, zegde haar eens Prudens Van Duyse [2] : „Gij kunt dat ook, beproef het maar."

21 – 1. *Cosyn-De Buck :* L. Cosyn-De Buck staat als letterkundige vermeld bij de leden van „Het Inrichtings-Comiteit" van het „Vrouwe Courtmans' Jubelfeest" (Oproep aan het Nederlandsche Volk, uitgaande van Gent, jan. 1883). Schreef een gedicht „Aan Vlaanderens kloeke schrijfster en dichteres Mev. Courtmans, geb. Berchmans" in *De Meetjeslander,* zond. 4 dec. 1881. – 2. *Zetternam's Kring :* deze kring uit Gent is één van de culturele verenigingen, die aan de huldebetoging deelnemen (zie Dr. J. Pée *Mevrouw Courtmans,* blz. 141).

Mr Nolet de Brauwere [3] was dan tegenwoordig en deze vroeg haar een albumblaadje. Toen beide dichters vertrokken waren, zette zij zich aan het werk en schreef hare eerste verzen, als volgt :

Mijne eerste verzen
In het album van den Heer Nolet de Brauwere van Steeland

Ware ik Dixmude's dichteres [4],
Die bloem der dichtren rij,
'k Schonk u een sierlijk bladje
In vlaamsche poëzij.
Thans schenk ik u dit needrig blad,
Schoon smaak- en kleureloos.
Zoo vindt men in den boomgaard ook
De peer naast de abrikoos,
En in den schoonsten bloementuin
De grasbloem naast de roos

1839.

[van nu af van de hand van de schrijfster zelf :]

Een breed gebruik maken van het geen Hiel in zijn gedicht zegt : Geleden en gezwegen.

In de eerste jaren van haar weduwschap, schreef zy des morgens. 's Namiddags *naaide zy hemden en kielen voor de winkels.* Daar dit werk geene geestinspanning vergde, bestudeerde zy terwyl ze naaide hetgeen zy den volgenden morgend wilde schryven.

Vyanden van het onderwys wilden haar het verblyf te Maldeghem onmogelyk maken, reeds by hare aankomst. Zy verborgen geensinds hunnen haat tegen eene vrouw die zich met de beste aanbevelingen tot hen wende. Integendeel zy gaven dien haat op alle mogelyke wyze lucht opdat hy wortel zou schieten in de gemoederen van het volk en dit gelukte gedeeltelyk. Zy werd zoo onmenschelyk vervolgd dat eene min krachdadige vrouw er zou onder bezweken zyn, doch by dit alles verhief zy het hoofd. Zy trotseerde met waardigheid hare vyanden.

Op het einde van 1839 waagde zy het een dichtstukje bestemd voor het jaarboekje aan den dichter Fr. Rens [5] te overhandigen. De nauwgezette Rens keurde het goed en door de heer J. Nolet de Brauwere en Professor Speyers [6] werd het bewonderd.

Het verscheen in het Letterkundig jaarboekje voor 1840 [7]. Dr. F. Sn[ellaert] [8], die bijna dagelyks de familie Courtmans als vriend des huizes bezocht, schreef eene beoordeeling van het Jaarboekje in het Kunst en Letterblad. Hy bracht Vrouwe Courtmans eene steek toe zoo diep [9] als wilde hy haar met den eersten stoot van het letterveld verwyderen. De dag na de verschyning van het artikel kwam hy volgens gewoonte by Courtmans. Vrouwe Courtmans ontving hem beleefd en zei : Doktor ik moet u bedanken, zonder den spoorslag die gy my gegeven hebt, had ik misschien uit oorzaak myner huiselyke bezigheden de pen nedergelegd. Vervolgens praatte zy beleefd voort.

In 1866 werd er haar een voorstel gedaan om hare pen aan banden te leggen, tegen vergelding. Zy weigerde Vryheid boven alles bleef haar leus.

22

Maldeghem 26 Januari 1883

Lieve Kinderen

Ik zie dat het u allen wel gaat, een beetje brand van den slimmen Pip, dat is niet erg en Emmatje is lastig denk ik, omdat hare tanden beginnen te schieten.

Met ons allen gaat het goed volgens gewoonte. Lieve Antonia Natalie is niet ziek, maar Anna heeft verleden Zondag geschreven dat zy nog al erg ongesteld is aan de maag, zy word verzorgd door den doktor der Normaalschool. Ik denk dat het niet erg zal wezen. 't Zou ongelukkig zyn indien zy wezentlyk ziek moest worden.

Gy weet dus niets van het feest. Wij weten dat men te Gent vooruit gaat.

21bis — 1. *Maria Dolaeghe :* Mevr. M. van Ackere-Doolaeghe (1803-1884), de in haar tijd beroemde dichteres (Vgl. J. G. Frederiks en F. Jos Van den Branden, *Biographisch Woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche Letterkunde,* Tweede, omgewerkte druk, Amsterdam (z.j.), blz. 4 i.v.) Een karakteristieke brief van haar aan Vr. C. onder „Varia" : nr. 17. – 2. *Prudens van Duyse :* (1804-1859). Een van de vruchtbaarste dichters van zijn tijd, promoveerde te Gent tot doctor in de rechten en was er o.a. stadsarchivaris (Vgl. J. Micheels, *Prudens van Duyse, zijn leven en zijne werken,* Gent, Kon. Vl. Academie, 1893). Hij was bij haar letterkundig debuut haar literair en taalkundig mentor. Vgl. in dit verband onder „Varia" br. 1 en 2. – 3. *Nolet de Brauwere van Steeland :* (1815-1888), dichter en vinnig polemist (Vgl. J. G. Frederiks en F. Jos Van den Branden, *o.c.,* blz. 554-555 i.v.). Hij was een van haar trouwe beschermers, wat de Courtmansschool betreft, bleef bovendien haar taal- en letterkundig raadgever. Vgl. verschillende brieven van hem aan Vr. C. onder „Varia" : nummers 8, 10, 18, 19. – 4. *Dixmude's dichteres :* Maria Doolaeghe, geboren en woonachtig te Diksmuide (vgl. aant. 1 hierboven). – 5. *Fr. Rens :* Frans Rens (1805-1874). Leidde van 1834 tot 1874 het bekende *Nederduitsch Letterkundig Jaerboekje.* Zijn volledige dichtwerken werden door Lodewijk de Vriese uitgegeven en ingeleid door Emm. Hiel in 1875 (Vgl. J. G. Frederiks en F. Jos Van den Branden, *o.c.,* blz. 645 i.v.). Onder de „Varia" komt een brief voor van Vr. C. aan hem : nr. 14. – Het bewuste dichtstukje, dat zij Rens overhandigde, was : *Lisa :* het berijmd verhaal van een eenvoudig meisje dat door een ridder wordt verleid. – 6. *Professor Speyers :* Frederik Antoon Speyers (1805-1845), kwam uit Zevenaar in Gelderland, promoveerde te Gent in de letteren, werd leraar o.a. aan het atheneum te Gent, auteur en vertaler van uiteenlopende werken waarvan overzicht in J. G. Frederiks en F. Jos Van den Branden, *o.c.,* blz. 749-50 i.v. – 7. Het gedicht *Lisa* door „Vrouwe Courtmans, geboren Berchmans, Gent, 1839" verscheen in het *Nederduitsch Letterkundig Jaerboekje voor 1840* (zevende jaergang), Gent, (1840), blz. 44-47. – 8. *Dr. F. Snellaert* (1806-1872). Deze geneesheer was een strijder voor de Vlaamse taal- en volksbelangen. Zijn veelzijdige taalkundige en literairhistorische activiteit is gedragen door deze overtuiging. Hij redigeerde o.m. het hier aangehaalde *Kunst- en Letterblad,* Gent, 1840-43 (Vgl. J. G. Frederiks en F. Jos Van den Branden, *o.c.,* blz. 735-36 i.v.). – 9. *eene steek... zoo diep...* in *Kunst- en Letterblad,* 1840, blz. 30 kon men in verband met *Lisa* lezen, dat Vr. C. wel aanleg had, maar : „Mogten wy eene aenmerking ons veroorloven, het ware dat onderwerpen zoo als Lisa, dikwyls een onaengenamen indruk maken, en misschien door de kiesche pen eener vrouw zich niet laten behandelen".

Over acht dagen heeft men aan Camille de inteekening lysten gezonden, de beschryving die vooraf gaat is ferm opgesteld [1]. Camille heeft ze ons laten lezen, en ze dan rustig weggelegd. Gisteren kwam de burgemeester [2] hier en hy wist van niets [3]. Hy zegde dat hy er met Camille zou over spreken dat er eene commissie moest zyn enz.

Camille trouwt morgen en acht dagen, niettegenstaande dat hy op nieuwjaaravond eene bloedspuwing heeft gehad. Machtig veel geklonterd bloed en dat hy byna zoo bleek is, als het papier waarop ik schrijf. Ik denk dat het aan die omstandigheid te wijten is dat hij de lysten nog niet in omloop heeft gebracht enz. enz.

Gy hebt waarschynlyk de namen der gentsche commissieleden gelezen. De lyst is goed samengesteld.
Voorzitter Mr Goossens [4] Voorzitter. Provinciaal raadslid
D^r^ Am. De Vos schatbewaarder
Jules De Vigne [5] volksvertegenwoordiger
Wagner »
Paul Fredericq advokaat
Praion [6] »
Cosyn - De Buck. Deny Christiaans
maar er zijn 27 leden.
De namen der andere heb ik vergeten

Het feest zal plaats hebben te Gent den 1ste Sinksendag.

Te Maldeghem, 2e Sinksendag.

Wanneer die vertaler [7] my schryft, zal ik u vooraleer ik hem antwoord zyn brief mededeelen en uw raad vragen.

Gy weet dat Emile Willaert, ook 2 of 3 werken vertaald heeft waar hy geen uitgever voor gevonden heeft.

Nu weet ik niets meer, als dat Cosyn-De Buck my geschreven had dat hy de veertiende naar Maldeghem zou komen, later schreef hy : dat het den 21ste zou zijn. Van hem zou ik iets kunnen weten. Ik verwacht hem Zondag.

Hoe het zy, het zal er moeten van komen. 't Is nu te ver gezet om te onderblyven.

Dag Emile, Antonia en de lieve kinderen.

Wy omhelzen u allen hartelijk

Uwe liefhebbende moeder
W^we^ Courtmans

22 — 1. *is ferm opgesteld :* volgens Dr. J. Pée in het zoëven aangeh. werk, blz. 130 was het Jan Micheels, leraar aan het atheneum te Gent, die de inleiding opstelde, met name de *Oproep aan het Nederlandsche Volk,* waarin hij o.a. verklaarde dat het feestcomité werd gevormd „met het doel de brave en verdienstelijke vrouw, de gevierde kunstenares, op den avond van haar eervol en werkzaam leven, in naam van het Nederlandsche volk, een openbaar bewijs van liefde, hoogschatting en hulde aan te bieden" (naar het document in het bezit van

23

Maldeghem 4 februari 1883.

Lieve Kinderen,

Ik heb aan den heer Janmoulle geschreven, dat ik vroeger het recht van vertaling voor hetgeen mijne kleine novellen betreft aan een ander letterkundige had afgestaan, doch ik hem op *uw verzoek* voorstelde van *De Hoogmoedige* te vertalen, onder de door hem gestelde voorwaarden. Zijn brief vertrekt gelyktydig met den uwen.

Die plettering van het oorken van Emmatje is niets.

Lieve Antonia indien uwen schoteldoek een beetje in sleet is trekt er een klein stukje af en legt het achter [het] oor. Op twee of drie dagen zal het genezen zyn. Indien uwen schoteldoek te hard is neemt gy een beetje pluk van lynwaad en maakt het nat met regenwater.

Het mutsje of het hoedje van het kind zal wat op het oor gedrukt hebben.

Van Hoste [1] gesproken ik denk dat de Gentenaars zoo zullen gehandeld hebben om dat hy in geen geur van heiligheid by Rolin [2] staat. 't Is spijtig !

Emiel Courtmans). – 2. *de burgemeester :* D. De Meyere, zie de inleiding, t.a.p. blz. 160. – 3. *dat hij werkelijk nog van niets wist :* blijkt uit het relaas van de hulde te Maldegem door G. De Lille, IV, blz. 25. – 4. Op bewuste oproep komen als voorzitters voor : Fr. De Potter en P. Geiregat ; H. Goossens is er niet als voorzitter vermeld, wel als lid ; *Fr. De Potter :* in 1834 te Gent geboren, adjunct-archivaris der stad Gent, veelzijdig schrijver en geleerde, later Vast Secretaris der Kon. Vl. Academie (over hem : Th. Coopman en L. Scharpé, *o.c.,* blz. 253) ; *P. Geiregat* (1828-1902), verteller en toneelschrijver, verbonden aan de „Gazette van Gend" (Vgl. J. G. Frederiks en F. Jos Van den Branden, blz. 268 i.v.). – 5. *Jules De Vigne :* over hem, zie br. 76, aant. 1. – 6. *Praion :* bedoeld wordt : Alf. M. N. Prayon-van Zuylen van Nyevelt, jurist en auteur, over hem : Lode Baekelmans in *Jaarboek der Kon. Vl. Academie,* 1943, blz. 33-51. Verder volgt nog : J. Deny Christiaens, nijveraar. Alles samen zijn er 34 leden en niet 27, uit uiteenlopende kringen. – 7. *die vertaler :* d.i. Janmoulle (vgl. brief dd. 4 febr.), die inderdaad schrijft op 31 jan. 1883. Deze brief is in het bezit van Emiel Courtmans. Janmoulle vraagt welk werk hij mag vertalen om te laten verschijnen in de „bibliothèque de M. Gilon". In een brief van 27 maart 1883 komt hij hierop terug. Zijn voorkeur gaat naar twee bundeltjes novellen : Rozeken Pot, De Bloem van Cleyt, Er in of er uit, Tante Sidonie. Paul Fredericq zal een Inleiding schrijven. De vertaling verscheen inderdaad in 1883, de teksten waren echter van een andere hand. „*Bibliothèque Gilon.* Madame Courtmans. Tante Sidonie, Dedans ou Dehors. La Fleur de Cleyt. Traduction du flamand par J. Elseni & F. Guewy-Dambois avec une préface par Paul Fredericq" Verviers (1883), waarin deze o.m. schrijft : „Cette année, le lundi de la Pentecôte, ils iront par milliers en pèlerinage à Maldeghem pour témoigner leur gratitude, leur respect et leur admiration à la vénérée septuagénaire dont les livres sont dans toutes les mains. En publiant ici trois récits de madame Courtmans pour ses compatriotes wallons, la *Bibliothèque Gilon* a voulu s'associer de tout cœur à cette belle manifestation".

Anna heeft verleden Zondag geschreven dat zy nog een beetje pyn heeft maar voor het overig veel beter is. Mathilde is haar van daag gaan bezoeken. Als er iets verergerd moest zyn, zou ik het u seffens laten weten.

Het Chocolade feest is tot de naaste week uitgesteld. Zeg tegen ons lief Pipken dat *Chamama* Chocolade zal koken als hy naar Maldeghem komt.

Lieve Emile voor de vele moeite die gy u geeft dank voor alles en liefde voor liefde.

Uit het uittreksel van den N.R. Courant [3] zien wy dat men er ook in Holland over schryft.

Het is best dat er ook katholieken zijn. Mannen als Fr. De Potter [4] en Advokaat De Baets en de boekdrukker Siffer. Nu is er niets te beknibbelen.

Lieve kinderen wij omhelzen u allen hartelijk ook Antoontje en Emmatje

Uwe liefhebbende moeder
W^we^ Courtmans

23 — 1. *Hoste :* Julius Hoste (Tielt 1848 - Brussel 1933), sedert 1857 te Brussel gevestigd, waar hij in het Vlaamse cultuurleven van de hoofdstad een belangrijke rol vervulde. Was er sedert 1868 hoofdredacteur van *De Zweep* en stichtte in 1888 het dagblad *Het Laatste Nieuws*. Schreef ook populaire toneelspelen, o.a. *De Brusselse Straatzanger*, vgl. J. G. Frederiks en F. Jos Van den Branden, *o.c.*, blz. 373 i.v. ; Th. Coopman en L. Scharpé, *o.c.*, blz. 354, 366, 368. – 2. *Rolin :* G. H. A. H. Rolin-Jacquemyns, (Gent 1835 - Brussel 1902), volksvertegenwoordiger, minister van Binnenlandse Zaken (1878-1884), vooraanstaand jurist en academielid, vgl. *Bibliographie Nationale*, Bruxelles, 1897, III, p. 317-319 ; J. G. Frederiks en F. Jos Van den Branden, *o.c.*, blz. 664 i.v. – 3. *het uittreksel van den N.R.Courant :* daar de N.R.C. uit die periode niet in onze bibliotheken is te vinden, was Mej. Dr. Nienke Bakker zo welwillend voor ons in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag bewuste tekst uit de N.R.C. van 1 februari 1883 (tweede blad) over te schrijven – waarvoor onze oprechte dank – die luidt als volgt : „De regelingscommissie van het huldebetoon aan mevr. Courtmans werd op 28 Januari te Gent samengesteld. Hierbij werd met prijzenswaardige bereidwilligheid gehoor gegeven aan den door de gewaardeerde schrijfster uitgesproken wensch, dat bij de feestviering alle partijschap zorgvuldig zou worden geweerd. In de regelingscommissie werden dan ook personen opgenomen, die tot de verschillende fracties der Flaminganten partij – katholieken, liberalen, onafhankelijken, – behooren. Tot leden van het bestuur werden verkozen, de heeren F. de Potter en H. Goossens, voorzitters, P. Geiregat en mr. J. Obrie, ondervoorzitters, dr. A. de Vos, penningmeester, mr. H. De Baets en L. de Vriese, secretarissen". – 4. Fr. De Potter zou, zoals gezegd, voorzitter zijn, echter samen met P. Geiregat ; H. De Baets en Alph. Siffer – de bekende drukker-uitgever te Gent – waren leden van het 'Inrichtings-Comiteit' ".

24

Maldeghem 20 februari 1883.

Lieve Kinderen,

Wy waren zeer verheugd te vernemen dat Antoontje en Emmatje geheel hersteld zijn, overal is er dezen winter veel kinderziekte geweest. Ik hoop dat gij allen welvarend zijt.

Met ons is alles wel, ik ben tamelijk goed volgens gewoonte.

Anna heeft gisteren geschreven zij is *veel* beter, onze onrust is dus voorbij, wij hadden gevreesd dat zy naar huis zou moeten komen hebben. Die vrees is God dank ! voorbij.

Ik had Mr Janmoulle voorgesteld De Hoogmoedige te vertalen, dit werk was te uitgebreid om in de bibliotheek Gilon opgenomen te worden. *Ik ben er dus van af.*

Zoo als gy reeds zult weten zijn de leden voor de feestinrichting verleden Zondag te Gent vereenigd geweest.

Men heeft onder ander gesproken van het gebruik der overblyvende gelden.

M^rn^ Cabuy Louis Van Hoorebeke [1] en de ontvanger Van de Velde [2] waren tegenwoordig.

Men sprak van het huis waar ik woon te koopen, de Heeren van Maldeghem zegden dat dit eene mogelykheid was. Dat de hospicien het van het armbestuur gekocht hadden om het later by het hospitaal te leggen.

Mr Cabuy zegde, dat ik by myne kinderen woonde en te zamen gelukkig waren en dat het Vlaamsche volk op eene andere wyze de schuld zou kunnen kwyten die het aan my had.

Dan was er een die zegde : Men zou hare werken kunnen uitgeven en haar de opbrengst laten.

Dan zei een ander : Dat beteekend niets het blyft aan de vingeren van drukker en boekhandelaar hangen. Wij letterkundigen krygen niets voor onzen arbeid. Het is billijk dat M^w^ Courtmans door het volk betaald worde, wanneer zy het geld krygt, kan zy hare werken uitgeven of het gebruiken volgens haar genoegen.

Een ander sprak :

Zou M^w^ Courtmans daar geene vernedering in zien.

Een ander : „En waarom ? omdat zy een gedeelte ontvangt van hetgeen het land haar schuldig is. Wy letterkundigen weten wat vernederingen wy onderstaan hebben om onze werken te kunnen uitgeven. Eerst aan alle bellen trekken om eene inteekening af te bedelen, dan eene subsiedie in alle nederigheid afsmeeken enz. enz.

Mynheer Cabuy is my dit alles komen zeggen Zondag avond.

Men had ook gesproken van het feest op eerste Sinxendag. Zy wilden my naar Gent doen komen. Men zou mij afhalen, ik zou daar logeeren enz.

Mijnheer Cabuy zegde, dat dit onmogelyk was, dat ik sinds drie jaren niet meer uitging, en dat ik het niet zou kunnen uitstaan. Een dag te Gent feesten en 's anderdags te Maldeghem.... Men verstond dit dadelyk. Aanstaande Zondag en veertien dagen komen zy weer te Gent byeen en dan zal alles beslist worden.

Reeds gisteren morgend kwam Camille Willems, uit vrees dat ik het geld zou weigeren. Hy zegde : Indien men u 100 fr gaf waar gy niet voor gewerkt hebt, het waar eene almoes, maar dit hebt gy tiendubbel verdiend en nog meer. In andere landen zyn de schryvers die min gewerkt hebben dan gy, ryk....

Als Camille weg was zei Julia :

Mama denkt aan onze Marie die ons misschien allen zal overleven... Hoe weinig het is....

Nu heb ik u alles gezegd wat ik er van weet. Te Maldeghem heeft men er moed op, men gaat rond met de intekeningslijsten. Emile Tydgadt [3] maakt deel van de Commissie. 't Is in alle geval goed dat de clerikale mêe doen.

Lieve Antonia wat zal ik bly zyn als ik u wederzie.

Lieve Emile schryf my uw gedacht over alles. Ik meen dat Julia gelyk heeft. Het is eene gewetens zaak, indien ik alleen in de wereld waar, ik zou niets begeeren maar ik heb kinderen en kleinkinderen die in moeielijke omstandigheden kunnen komen. Hoe bedroefd zou ik zyn indien zy my later hulp vroegen, en dat ik zou moeten denken : Ik had ze kunnen helpen zonder mijnen ongelukkigen hoogmoed.

Wanneer zien wy elkander weer ?

Omhelst uwe lieve kinderen voor ons allen,

Wij omhelzen u hartelyk,

Uwe liefhebbende moeder

W^we^ Courtmans

24 — 1. *Louis Van Hoorebeke,* volgens de bevolkingsregisters van Maldegem : geboren te Maldegem op 10.2.1826, was geneverstoker, overleden aldaar op 1.1.1909. Was, volgens G. De Lille, een bijzondere vriend van Vrouwe Courtmans. – 2. *Van de Velde :* volgens de bevolkingsregisters van Maldegem : August, Jean, Louis, geboren te Adegem op 19.4.1813, Rijksontvanger, vertrokken naar Brugge op 1.4.1885. – 3. *Emile Tydgadt :* Em. Tijtgadt (1853-1927), groothandelaar, kwam op tegen de sluiting van de Courtmansschool, gaf in 1887 ontslag als gemeenteraadslid (vgl. G. De Lille, IV blz. 44).

25

Maldeghem 22 Februari 1883.

Lieve Kinderen alle vier,

Lieve Emile, wy zyn allemaal bly omdat gy van het gedacht van Julia en van ons allen zyt. Gy hebt de quaestie goed beredeneerd. Had gy er iets vernederend in gevonden. Ik had uw gedacht gevolgd, nu is 't eene afgedane zaak. Alles dankbaar aanvaarden.

Ik weet zeer goed dat het de overblijvende gelden zyn, doch hoe weinig het is, al waar het maar fr 500 't is toch geld.

Nu eene vraag :

Moeten myne kinderen inteekenen ? Pieter, Julia, Adèle, Marie enz.

Moeten zy op de algemeene lyst teekenen, of op eene afzonderlyke ? Wat heeft Mevrouw Antheunis [1] gedaan ?

Schryf hierover uw gedacht

Nu Janmoulle, gy weet dat ik altoos beleefd schryf. Ik sloot myn brief aan dien heer met den wensch, dat wy op de vertalingen later zouden terugkkomen. Het was op uwe aanmerking dat gy er iets tegen had, dat Gilon myne kleine novellen zou krijgen, dat ik zoo gehandeld heb. Gy schryft : Ik zou hem de volledige keuze laten.

Ik zal hem van daag *De Koewachter* en *Rozeken Pot* zenden.

Als gy later iets vertalen wilt, gy weet dat myne schoonste novellekens in het jaarboekje en in De Vlaamsche School verschenen, die zal ik voor u bewaren, en als gy later meer tyd hebt zoudt gy ook een werk van meer omvang kunnen overzetten. Alles zoo als *gij* wilt.

Lieve Antonia gy gelooft dat Emmatje twee tanden te gelyk krygt dat is goed, als de tanden regelmatig komen, zyn er eerst twee *van onder*. Zoo zal het zijn, denk ik. Het bezonderste is : Dat de kinderen benevens u en Emile gezond zyn.

Gisteren kwam onze Gust met het stuk schup van Pip van de kelder [....] tot groote ergernis van tante Marie. Wat de schup van haren lieveling gebruiken ! Antoontje had haar gezegd van ze te bewaren. Gust moest lachen en droeg ze seffens terug, en gisteren hebben wy byna den ganschen avond over de toeren van den lieven Pip gepraat.

Met de inteekeningen voor het feest gaat het te Maldeghem goed.

Het doet my genoegen dat de *Distel* [2] het Courtmansfeest bespreekt. Laat ons het beste verhopen.

Hartelyke groetenis voor mynen Emile voor myne Antonia en voor hunne twee lieve kinderen, van ons allen.

Wij omhelzen u allen 100 maal
Uwe liefhebbende moeder
W^we Courtmans.

26

Maldeghem 27 februari 1883.

Lieve Kinderen,

George heeft my een certifikaat gevraagd als bewys zyner vrystelling van de milicie om te kunnen reclameren voor de Garde Civique, ik zend het aan U om het in stilte aan George te geven, het is niet noodig dat zyne vrouw het ziet. Wees zoo goed het te overhandigen.

Nu iets anders.

M^r De Seyn [1] van Roeselare schreef my over het uitgeven myner werken.

Ik schreef aan Vuylsteke [2] om hem de voorkeur te laten. Vuylsteke zou ze voor eigen rekening niet durven uitgeven, al vroeg ik geen honorarium. Honorarium zou ik van niemand kunnen krygen zoo slecht zit het in den Vlaamschen boekhandel. De Seyn zou ze willen uitgeven voor zyne rekening gelyk hy de Werken Pr. Van Duyse uitgegeven heeft. *Ik zou niets krygen* dan de helft der subsidie *als er eene verleend word.* Voor Van Duyse hebben zy eene gekregen.

't Is ellendig ! En wat ook erg is : De Seyn zegde dat ik zelf de subsidie zou moeten vragen, dat men nooit eene bylage [3] aan den uitgever maar alleen aan den schryver verleend.

Ik deed hem verstaan dat ik geene subsidie kon of wilde vragen, omdat men het *Kruisken* [4] voor my gevraagd had, en dat men geene twee dingen te gelyk kan vragen.

Dan stelde hy voor : Dat hy aan een lid der feestcommissie van Gent zou schryven om door hare tusschenkomst de verzekering te bekomen dat er een bylage zal verleend worden.

Zoo staan de zaken.

Wat is uw gedacht ? Zoud gy geene inlichting kunnen nemen, om te weten of het inderdaad zoo slecht gaat met den Vlaamschen

25 — 1. *Mevrouw Antheunis :* Maria, dochter van H. Conscience, was gehuwd met de dichter G. Antheunis, publiceerde in 1912 de in deze aantekeningen aangehaalde biografie van haar vader. – 2. *de Distel :* haar vriend K. Bogaerd zal haar namens de kring *De Distel* (Brussel) een album aanbieden. (Dr. J. Pée, *Mevrouw Courtmans,* blz. 141). Bewust album in het bezit van Emiel Courtmans.

boekhandel zou mynheer Havermans [5] het u niet willen zeggen ? Er is geene haast by, eer ik in iets toestem, moet gy ermede te vrede zyn.

Als het nu tydens het feest niet kan gelukken, zou de uitgave later nog min gelukken.

Ik doe u veel last aan lieve kinderen, maar het kan niet anders.

Lieve Antonia later zullen wy met meer gemak over uwe lieve kinderen en over het huishouden spreken. Nu heb ik meer werk dan ik doen kan.

De hartelykste groetenis van alle voor u en voor de kinderen.

Alles wel !

Uwe liefhebbende moeder
W^we^ Courtmans.

27

Maldeghem 2 Maart 1883.

Lieve Kinderen,

Ik heb de zaak met De Seyn voorloopig met een *neen* uit de voeten gemaakt. Ik zou onbeschoftheid tegen onbeschoftheid gesteld hebben maar ik voel dat ik in dezen oogenblik [1] niemand mag

26 — 1. *M^r^ De Seyn :* Hendrik de Seyn, geboren te Wijtsgate in 1847, was onderwijzer o.a. te Roeselare, waar hij in 1873 overging tot de oprichting van een boekhandel-uitgeverij. Hij maakte zich verdienstelijk o.m. door de uitgave van de *Nagelaten Gedichten* van Prudens van Duyse (1882-1885, 10 dln), van de *Volledige Dichtwerken* van K. L. Ledeganck (1886, 1889[2]) enz... We nemen aan op grond van de thans beschikbare documenten, die hier zijn opgenomen, dat hij tegelijk dynamisch uitgever en handig zakenman was. Eug. De Bock, zelf een van onze meest vooraanstaande Vlaamse uitgevers, was zo vriendelijk bij het eerder ongunstig beeld, dat we uit Vrouwe Courtmans' brieven van H. de Seyn kunnen samenstellen, enkele overwegingen in diens voordeel te laten gelden, die we hier als volgt samenvatten : De Seyn waagde het toch een uitgave van de *Verhalen en Novellen* van Vrouwe Courtmans op zich te nemen, waar haar partijgenoot en vriend, J. Vuylsteke, die editie volstrekt niet aandurfde. Het moeizaam toekennen van enig honorarium kon wellicht mede voortkomen uit het feit, dat De Seyn was teleurgesteld door de vereerders van Vr. C., die deze uitgave toch hadden kunnen patroneren en... tot een succes maken. Waar veel onderwijzers toen in financiële moeilijkheden verkeerden, en geen boeken konden kopen, zoals Vr. C. zelf getuigde, heeft dit de kans op verkoop in die kringen zeker niet verhoogd. (Vgl. trouwens br. 76). Het valt niet te loochenen, dat die tijd van „Arm Vlaanderen" ook voor een ondernemend uitgever als De Seyn niet steeds bemoedigend was ! – 2. *Vuylsteke :* Julius Vuylsteke (1836-1903) strijdend vrijzinnige figuur, letterkundige, later ook uitgever. Uitvoerig over hem : Th. Coopman en L. Scharpé, *o.c.,* blz. 291-296. – 3. *bylage :* toelage. – 4. *het Kruisken :* zij bedoelt het kruis van ridder in de Leopoldsorde. Dit zal haar toegekend worden bij Kon. Besluit van 14 mei 1883 (Vgl. J. van Hoorde, *o.c.,* blz. 56). – 5. *Havermans :* de Brusselse boekhandelaar en uitgever Xavier Havermans, behoorde tot de vriendenkring van H. Conscience en J. Hoste, zie Mevr. Antheunis (Maria Conscience), *Hendrik Conscience, Eenige bladzijden uit het leven mijns vaders,* Leiden-Antwerpen, 1912, blz. 137.

kwetsen. Gisteren zyn Fr. De Potter en Amand De Vos hier geweest met drie leden van de Maldeghemsche feestcommissie. Ik heb van het voorstel De Seyn gesproken en even als gy zegden zy : 100 maal neen.

De eerste vraag was : wat ik liefst als geschenk zou ontvangen hebben ? Ik antwoorde dat zy myne eenvoudigheid kenden, en dat ik geene verkiezing had. Dat ik alles wat zy my aanboden dankbaar zou aanvaarden.

Fr De Potter zei : Neem nu uw geschilderd portret, ik zie dat gy twee goed geschilderde portretten bezit, dit waar dus van geen nut. Ik bemerkte dadelyk dat hy trachte te sparen misschien voor die *geldquaeste.*

Men wist niet wat men te Brussel ging doen. Amand De Vos had hooren zeggen, dat Jef Lambeau [2] van geene bust wist. Ik zegde dat ik onrechtstreeks had gehoord dat hij er aan bezig was, doch dat ik dit niet kon verzekeren.

Fr De Potter vroeg my toen van aan u te schryven, en ik deed hem opmerken, dat die heeren zeer bescheiden tegenover u waren *omdat het u aanging.*

Dan zei De Potter dat ik gelyk had en dat zy zelf aan de Commissie van Brussel zouden schryven, om te weten hoe het daar zit.

Vervolgens werd er afgesproken : Dat de Gentsche Commissie my een goede photograf zou wenden om myn portret te maken, en op dit portret zou de teekenaar het portret teekenen voor den steendruk, dus eene zeer eenvoudige beslissing.

Indien Jef Lambeau van niets weet wat zou de persoon aan wie gy myne portretten overhandigd hebt er mêe gedaan hebben ?

Die heeren zyn in de school geweest om te zien of zy geschikt was voor het banket en zy hebben ze groot genoeg bevonden.

Zy spraken over den stoet en besloten :

Dat de stoet van aan de statie in onze straat zou komen, dat ik my met myne familie in den tuin zou begeven om hem te zien, zy zegden dat dit zoo geweest was met Conscience [3].

Te Maldeghem heeft men tot nu toe maar 4 honderd frank ontvangen, laat het tot 6 honderd klimmen en dan nog moeten de vreemdelingen veel aan Maldeghem toeleggen. Ik meen dat het mislukt festival onder het bestuur van Van Mullem acht honderd frank aan de gemeente gekost heeft. Waar zyn dan de versieringen.

Mynheer De Potter stelde de burgemeester de vraag :

Wat zal het gemeentebestuur doen ?

Hy antwoorde :

Al de leden hebben ingeschreven of zullen inschrijven buiten *een* (dat is Van Mullem die geweigerd heeft) maar de Gemeente kan

niets doen, en dan begon hy van opcentiemen en anderen armen raas [4]. De Potter zei : Welhoe als de gemeente in andere gevallen een festival inricht moet zy alleen de kosten dragen. En alsof hy den man begreep, voegde hy er by :

De Inrichtingscommissie zal zich rechtstreeks tot het gemeentebestuur wenden en uw antwoord afwachten....

Persoonlijk is de burgemeester van goeden wil [5]. Hy heeft op aanrading van Mr Cabuy voor 50 fr geteekend, hy had voor fr 100 willen teekenen maar Cabuy deed hem opmerken dat dit schadelyk zou zyn, dat de raadsleden met geene kleinigheid na hem zouden willen teekenen enz.

Zoo staan de zaken.

Ik heb in een uwer brieven gezien, dat J. Hoste geen deel maakt van de Brusselsche Commissie dat moet nadeelig zyn [6]. Indien er uit Brussel geen geschenk van belang komt, wat beteekend dan de manifestatie ? Neem nu dat de Gentenaars my het gesteendrukt portret [7] en een bouquet geven. Doch ik moet bekennen, dat die heeren voor my meer verzwegen dan bekent hebben.

Nu van de portretten sprekend moet ik eene opmerking van Mathilde doen. Wy teekenen niet in, dus krygen wy geen portret, daar moeten wy op eene andere wyze zien aan te geraken. Doch het is nog tijd om daar eene schikking voor te nemen.

Ik zal aan Mr Coopman schryven en al het mogelyke doen om een novelleken te schryven. Ge kunt niet denken hoe ik in myne bezigheid verhinderd word door bezoeken enz. Nu zal ik nog eens aan Betsy Perk [8] moeten schryven. Verleden week heeft zy weer een lang artikel in de *Amsterdammer* over myne werken geschreven, met het oog op de Hut van Tante Clara en voor de vele moeite die zy zich geeft heb ik haar nog niet bedankt, doe ik het dan komt zy my opzoeken vrees ik, en toch mag ik *thans* niet onbeleefd zyn. Over eenige dagen is ook in de Portefeuille [9] een beoordeeling verschenen over de Hoogmoedige. Wat loopt men hoog met myn laaste werk.

Lieve Antonia ons lief Pipken zou wel kunnen kinkhoest hebben, wees daar niet bevreesd voor.

Wanneer kryg ik eens een brief van u ? Zodra gy tyd hebt niet waar ?

Wij omhelzen u allen hartelyk

Uwe liefhebbende moeder
W^we^ Courtmans.

Mr Coopman vraagt u een *stukje* [van] my, hy bedoelt toch een novelle meen ik.

28

Maldeghem 9 Maart 1883

Lieve Kinderen alle vier

Lieve Emile ik dank u voor de vertaling van het zangstuk van Hiel [1], men heeft er te Maldeghem veel over gesproken.

De feestcommissie heeft de photographie die dien Eecloonaar gemaakt had geweigerd. Gy had dadelyk aan het klein portret gezien dat het eene vod was. Verleden week is hier een photographe van Gent geweest en gisteren kreeg ik het bezoek van acht leden der feestcommissie uit Gent, zy hadden reeds het nieuw portret en het was uitmuntend. Laat het portret dat ik u gaf aan niemand zien. Wy zullen andere krygen.

27 — 1. *in dezen oogenblik :* er zijn „inschrijvingslijsten" in omloop voor het Courtmansfeest. In *De Zweep* b.v. verschenen er „inschrijvingslijsten" van 1 april 1883 tot 27 mei 1883. In *De Portefeuille,* zaterd. 10 febr. 1883, blz. 395 is de uitnodigingsbrief om in te tekenen volledig afgedrukt. – 2. *Jef Lambeau :* op de feestelijke hulde werd haar door Julius Hoste, namens het Willemsfonds (Brussel) en De Veldbloem (Brussel) haar borstbeeld, gebeeldhouwd door de bekende meester, J. Lambeaux, aangeboden (Dr. J. Pée, *Mevrouw Courtmans,* blz. 141). E. Bénézit, *o.c.,* V, p. 371 over hem o.a. „Lambeaux J. M. Th. dit Jef, sculpteur, né à Anvers le 13 juillet 1852, mort à Bruxelles le 6 juin 1908". – 3. *zoo geweest was met Conscience :* H. Conscience aanschouwde de voorbijtrekkende stoet, met zijn familieleden, „in den hof" van het Museum Wiertz te Elsene-Brussel, vgl. Mevr. Antheunis (Maria Conscience), *o.c.,* blz. 100. – 4. *raas :* geraas, dom gepraat, „onnoozele klap", vgl. Is. Teirlinck, *Zuid-Oostvlaandersch Idioticon,* Gent, 1921-22, 3e deel, blz. 1 i.v. – 5. *de burgemeester... :* D. De Meyere, die driemaal de gemeenteraad diende samen te roepen om het feest te regelen ; hij slaagde er maar in acht dagen vóór de viering zelf, op 8 mei, een vergadering te beleggen, dan nog met negatief resultaat (G. De Lille, IV, blz. 25). – 6. *Julius Hoste* was immers voorzitter van het Willemsfonds, afd. Brussel. – 7. *het gesteendrukt portret :* vervaardigd door Florimond Van Loo, als geschenk op de viering aangeboden (Dr. J. Pée, *o.c.* blz. 141 ; E. Bénézit, *o.c.,* T. V., p. 626 tekent alleen aan : „Florimond van Loo, lithographe, né à Gand en 1823". Fl. v. Loo en J. Lambeaux hadden ook de afbeeldingen van H. Conscience gemaakt. (Vgl. Mevr. Antheunis (Maria Conscience), *o.c.,* blz. 105). – 8. *Betsy Perk :* Christina Elisabeth Perk, in de literatuur Betsy Perk, geboren te Delft in 1883, was ook bedrijvig in de Nederl. vrouwenbeweging. Schreef o.a. bijdragen en novellen (Vgl. J. G. Frederiks en F. Jos Van den Branden, *l.c.,* blz. 602 i.v.). In *De Zweep* van zondag 20 febr. 1887 wordt over haar gezegd dat zij wekelijks uit Brussel knappe kunstbrieven in Nederland publiceert. – In onze bibliotheken berust *De Amsterdammer* niet. Drs. A. L. van Wesemael, Hoofd van de Catalogusafdeling van de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Utrecht, was zo vriendelijk ons mee te delen, dat een artikel van B. Perk over Vr. C. niet voorkomt in *De Amsterdammer,* 1883. Wel wees hij erop, dat *De Amsterdammer,* 1883 een verslag geeft van het huldebetoon aan Vr. C. te Maldegem 14 mei 1883, en een verslag van het feestmaal 24 juni 1883 te Gent, resp. in de aflevering van 20 mei en van 1 juli. – 9. *in de Portefeuille :* nr. van zaterd. 17 febr. 1883 blz. 402, een lovende bespreking van de *Hoogmoedige* (Dordrecht, J. Revers), ondertekend : Deká, die in dit werk humor ziet, die aan Dickens doet denken en o.m. getuigt dat ze „talentvol den geest van laster en babbelzucht beschrijft, de eigenaardige gewoonte in vele plaatsen als die waarheen ons de schrijfster voert".

Wat word er in Maldeghem veel lawyt van het feest gemaakt ! Hoe kan het anders ? Geheel de feestcommissie van Maldeghem vergezelde gisteren de Heeren uit Gent, zoo dat ik twintig man in huis kreeg. Gy kunt denken hoe vermoeid ik was als ze weg gingen doch ik heb my goed gehouden.

Lieve Antonia gy zult ook begrypen welke beslommeringen wy hier hebben, maar het zal voor zoo veel mogelyk in orde geraken. Boven is het reeds gewit en geschuurd. De kamer en de keuken zyn behangen, en alles geverfd. Als de kleederen enz. nu maar in orde geraken. De tyd begint te korten.

Emile, mynheer Van Hoorde was er gisteren bij, hy vroeg verschooning omdat hy niet vroeger geweest was. Hy laat u groeten. Hy vroeg myne levensbeschryving. Ik zal hem die eenvoudige zenden die ik u in het begin zond, de andere past niet voor de Gazette van Gent. Geiregat was er ook by.

Lieve Emile hebt gy reeds ingeschreven voor het banket ?

Anna is van daag moedig naar Brugge teruggekeerd.

Verder gaat alles goed volgens gewoonte. Ik hoop dat het u beide en den fellen Antoon en Emmatje goed gaat.

Nu ga ik voor Van Hoorde schryven.

Gy hebt den brief van De Seyn gezien over het drukken myner werken. Hewel ! de kerel heeft sinds geen teeken van leven meer gegeven. Ik laat hem loopen.

Tot wederziens lieve kinderen.

Wy omhelzen u allen hartelyk

uwe liefhebbende moeder
W^we^ Courtmans.

29

[± 15 maart 1883]

Lieve Kinderen,

Het is ferm aan den gang voor het feest. 't Is te veel !

Dank lieve Antonia voor het door u afgeschreven artikel, wy zyn allen bly dat Toontjes valling genezen is en dat Emmatje maar weinig meer hoest. George is hier Zondag geweest, hy kwam eens zien hoe het hier ging.

Wees ook gedankt lieve Emile voor al de moeite die gy u geeft. Maar 't is voor *uwe* moeder.

28 — 1. *het zangstuk van Hiel :* de Cantate door Emm. Hiel *Mevrouw Courtmans,* muziek door Fl. van Duyse, vgl. br. 18, 1.

Ik ben de novelle aan 't schryven die ik Th. Coopman beloofd heb. Myn hoofd is dus gespannen...

Julia zal dadelyk beginnen de anecdoten enz. op te schryven, die wy ons herinneren, en die krygt gy gedeeltelijk in een aanstaanden brief. Maandag of dynsdag. Eenige dagen later zal ik ook aanteekeningen zenden, doch ik moet wachten tot dat ik op een rustpunt ben by het opstellen der novelle, ik moet er in het begin van april mêe gereed zyn.

Dezen morgend stond er in het Morgenblad [1] dat Dr Amand de Vos eene inschryving van den Koning heeft ontvangen fr 200

Ik zal my trachten goed te houden.

Alles wel.

Omhels onze lieve kleinen voor ons.

Wy omhelzen u allen hartelyk

uwe liefhebbende moeder
W^we^ Courtmans.

30

Maldeghem 17 Maart 1883

Lieve Kinderen

Mijn novelleken is afgewerkt en reeds aan den Heer Coopman gezonden. Nu is myn hoofd ⌈zoo⌉ gespannen niet meer.

Ik was zeven en half jaar als ik naar Lessen ging en negen jaar als ik terug kwam.

Ik ben in Januari 1836 getrouwd. *Van Duyse* was archivist der stad Gent. Als myne eerste gedichtjes in druk verschenen wilde niemand die my niet van naderby kende gelooven dat ik ze schreef, zy dachten : dat zy gemaakt waren door een vriend van mynen man. Na de verschyning van myn dichtstukje *De Arme Wees* (1841) [1] kreeg Mr Rens het bezoek van den Dichter Blieck [2], en deze zegde : Zegt my nu eens recht wie schryft die stukjes die onder den naam van Mme Courtmans verschynen gy of Van Duyse ?

Na vier uren is mynheer Courtmans thuis zei Rens, wy zullen hem gaan bezoeken en ge zult weten wie de schryver is.

29 — In potlood werd naderhand de er thans bovenstaande datum aangebracht. — 1. *in het Morgenblad :* niet teruggevonden aldaar. Dr. Am. De Vos had op 9 maart 1883 van de Secretaris van de Koning bericht ontvangen, dat als gevolg van een uitnodiging die het Comité van het Courtmansfeest hem had gezonden, de Koning ingetekend had voor 200 fr. (brief in het bezit van Emiel Courtmans). Op 10 maart 1883 werd door de Penningmeester van de Civiele Lijst van de Koning aan Dr. De Vos meegedeeld, dat bewuste 200 fr. werden overgemaakt (brief in het bezit van Emiel Courtmans).

By hun bezoek werd over letterkunde gesproken ik was er bij.... Als Rens en Blieck ons huis verlieten zei Blieck :

't Is eene dichteres zy zal het ver brengen enz.....

In 1842 kregen wy het bezoek van Van Duyse vergezeld van een Duitsche letterkundige die veel belang in de Vlaamsche zaak stelde, en die dikwyls de Vlaanderen bezocht. Tante Colette [3] bracht hem in de achterkamer en van daar zagen ze my op de achterplaats bezig met matraswolle [te] plukken. Mathilde en Julia speelden aan myne zyde en Emmatje liep in de kevie. Ik ging bij die heeren en zy bleven lang. Later zei Van Duyse dat de Duitscher gezegd had :

Gy moet ze zien aan 't prozaschryven te krygen 't Is eene echt vlamische frau. Myne eenvoudigheid had hem bevallen ; hy zei verder. Dat ik in proza den echt Vlaamschen aard der bevolking zou afschilderen.

Als Dr. Johan W. Wolf [4] zich te Gent in onze buurt had gevestigd 1842 kwamen wy met hem in betrekking hy gaf toen zyne sagen [5] enz uit. Deze zegde my ook dat ik moest Proza schryven maar dat ik moest studeeren, studeeren ! *Ik had toen reeds vier kleine kinderen*

In byna al de bloemlezingen die in Holland verschenen werden gedichtjes van my opgenomen. Wegens deze werd het gedicht Marnix van St. Aldegonde het meest geroemd !

In de Dichterhalle [6], die in 1864 verscheen, werd ik met 41 andere, waaronder Hiel en Karel Bogaerd [7] buiten gesloten.

Toen schreef een letterkundige die wy allen kennen [8] eene Taal en Letterstudie over de Nederlandsche Dichterhalle.

Na de namen der verstootelingen opgegeven te hebben schreef hy :

De Heer H[eremans] moge er over denken wat hy wil, maar men zal de volledige geschiedenis der dichtkunst van onzen tyd niet opstellen zonder melding te maken van : Mevrouw Courtmans, schryfster van Marnix van Sint-Aldegonde, van Jacob van Artevelde van de Vlaamsche Poëzy enz.

Ik weet dat wij eene aflevering van de Revue Trimestrielle gehad hebben. Wy hebben de mand uitgepakt alles doorzocht zy zal verongelukt zyn.

Alles wat gy doet is wel

Ik wensch onzen Pip geluk met zyne Vlaemsche jongens schorte. Ik zie dat het u wel gaat. Met ons is ook alles wel.

George is hier deze week geweest op zynen doortocht naar Westvlaanderen. Hy wist geen nieuws.

Hier nevens l'Instituteur Communal [9], de laatste die ik bezit. Ik moet hem niet terug hebben. Gy zult hem beter bewaren dan ik.

1000 kussen voor u allen

uwe liefhebbende moeder
W^we^ Courtmans.

30 — 1. *De arme Wees :* in het *Nederduitsch Letterkundig Jaerboekje,* voor 1841 (achtste jaergang), Gent (1841), blz. 43-45 verscheen *De Wees* door „Vrouwe Courtmans geboren Berchmans, Gent, 1840". In de bespreking van het Nederd. Letterk. Jaerboekje 1841 in het *Kunst- en Letterblad,* 1841, blz. 6 heet het : „De Wees" van Vr. C. „bewijst vordering". – 2. *Blieck :* Francis-Jozef (1805-1880). Notaris en poëet, o.a in talrijke dichtwedstrijden bekroond (Vgl. J. G. Frederiks en F. Jos Van den Branden, *o.c.,* blz. 72 i.v.). – 3. *Tante Colette :* zuster van Vrouwe C., geboren te Audegem op 9 dec. 1822 (J. Pée, *Nota's*). – 4. *Dr. Johan W. Wolf* (1817-1855), ongetwijfeld ook de hierboven vermelde „Duitsche Letterkundige". Uit Keulen herkomstig doorreisde de Nederlanden met zijn vrouw, de dichteres Luyse von Plönnies, om onze volkssagen op te sporen. In zijn *Niederländische Sagen, Leipzig,* 1843, „Vorrede" (gedagtekend : Gent, am 15. October 1842), S. XI heeft hij het over een reis naar Gent en zijn trouwe vriendschap met o.a. Pr. Van Duyse. Over deze reis zegt hij ook in de Nederlandse bewerking *Nederlandsche Volksoverleveringen,* Groningen, 1844, Eerste stuk, blz. III, dat deze „uitstap naar Gent (...) eene geheele nieuwe rigting aan het geheel" had gegeven. J. W. Wolf had grote belangstelling voor de Vlaamse Beweging. Was geruime tijd te Gent gevestigd. Bekend van hem is vooral zijn zoëven gemelde verzameling sagen waarover nog onder noot 5. Over hem, zie J. G. Frederiks en F. Jos Van den Branden, *o.c.,* blz. 900-901 i.v. – 5. *zyne sagen :* in het woord vooraf tot zijn *Niederländische Sagen* dankt J. W. Wolf o.a. „Lehrer Courtmans (...) und nicht minder die als brave Musenpriesterinnen bekannten und geehrten Frauen van Ackere und Courtmans" (S. XXI). Deze laatste had hem mondeling enkele sagen meegedeeld, die door Dr. J. Pée, *Mevrouw Courtmans,* blz. 29 reeds vermeld werden. – 6. *Dichterhalle : Nederlandsche Dichterhalle.* Bloemiezing uit *De Nederlandsche Dichters* van de vroegste tijden onzer letterkunde tot op onze dagen, volgens dichtvakken en ouderdom gerangschikt door J. F. J. Heremans. Gent, 1858, I ; 1864, II (Uitg. van het Willems-Fonds. N^r^ 32). – 7. *Karel Bogaerd :* (1834-1906) was jarenlang de goede vriend en verdediger van Vr. C., werd te Brussel-Laken een actief liberaal politicus, bundelde gedichten, b.v. *Bloemen in het wilde gegroeid* (1861), met o.a. op blz. 39 een gedicht „Aen Mevrouw Courtmans". J. van Hoorde schreef over de vriendschap tussen Vr. C. en Karel Bogaerd in een brochure „In Memoriam Karel Bogaerd-Ledeganck", blz. 13. – Onder de *Varia* komen enkele brieven voor van onze schrijfster aan hem, de nummers : 4, 5, 6, 11, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 29, 34, 35 en één van K. Bogaerd aan haar : nr. 26. – 8. *een letterkundige...* wiens naam ons ontgaat ; Dr. J. Nolet de Brauwere van Steeland, *Poezij en Lettercritiek* (1878-1884), Roeselare, 1884, blz. 240-294 handelt over : *Dr. J. F. J. Heremans en diens scheppingen op taal- en letterkundig gebied,* inzonderheid over de *Nederlandsche Dichterhalle,* blz. 263 vlgg., waar hij o.m. scherp wijst op de „letterlijke krabbedieverij" van J. F. J. Heremans, daar deze, volgens hem, plagiaat pleegde uit Dr. O. L. B. Wolffs *Poetischer Hausschatz,* 1841, om de „Dichterhalle" samen te stellen. – 9. *l'Instituteur Communal* (Huy, 1869): d.i. de vertaling door Ed. Barlet van haar *De Gemeenteonderwijzer* (Gent, 1862).

31

Maldeghem 19 april 1883.

Lieve Kinderen,

Nu moet ik toch eens schryven om u eenige byzonderheden te zeggen wegens het aanstaande feest.

Maandag avond kwamen mynheer Cabuy en Van Hoorebeke [1] hier om mij kennis te geven van eenen brief die den Burgemeester [2] van het Gents Comiteit [3] had ontvangen. Die brief was het gevolg van een schryven van een onbekende uit Maldeghem, natuurlijk een kwaadwillige brief waarin gezegd werd Dat de liberalen alles alleen wilden doen, en dat er hier door minder geld ingezameld werd. Dat was eene onrechtvaardige beschuldiging.

Verder werd er in gezegd : Dat op de vergadering van aanstaande Zondag het Maldegemsche plan van een vuurwerk af [4] te steken sterk zou besproken worden, en inderdaad, indien men Maldeghem liet begaan al de ingezamelde gelden zouden te Maldeghem verteerd en in de lucht geschoten worden, zoo dat er niets zou overblyven voor geschenken. Die van Gent willen besparingen doen. Zy bemoeien zich met alles.

Verder bekloeg men zich, dat er uit Maldeghem nog geene enkele inschrijving toegekomen was voor het banket er bijvoegende :

Dat er tot nu toe nog maar 21 inteekeningen voor het banket waren ingekomen.

Mogen wy in deze omstandigheid onze beurs gesloten houden ? Neen.

Pieter en Eugeen [5] hebben reeds ingeschreven, en nu moet ik u verzoeken lieve kinderen, dat Emile ook zou inschryven, en George eene briefkaart zenden omdat hy zou inteekenen voor Joseph en voor hem. Onze gansche hoop volk kan men toch niet uitnoodigen, en word gy uitgenoodigd, dan is 't eene gift in de kas.

Naar het schynt was er by het Consciencefeest geen banket [6], dat was gemakkelyker.

Lieve Kinderen, het baart mij hartzeer dat ik u allen onkosten veroorzaak doch wij zitten er voor en moeten er door. Het is de keerzijde der medalie.

Ik denk dat er geen spraak meer is van eene bust, omdat de schilder Van Biesbroeck [7] hier verleden week geweest is om myn levensgroot portret te schilderen tot over de knien. Hy heeft eerst eene photographie getrokken, dan de armen afzonderlyk en verder heb ik van 3 uren tot 7 uren geposeerd voor eene schets te schilderen. Cosyn-De Buck heeft gisteren geschreven, dat de schilder

naarstig voortwerkt. Hy had het portret gezien en was verbaasd geweest over de gelijkenis. 't Was een meesterstuk schreef hy.

Het portret zal de kader by begrepen juist zoo groot zyn als onze schouw in de kamer. De schilder heeft de maat genomen.

Lieve Emile teekend toch in voor het banket en laat het aan George weten, doe het ter wille van D^r^ De Vos, die telkens als hy een vyffrankstuk voor het feest ontvangt, zoo bly is alsof hy 1000 gulden ontving. Nog eens wy staan er voor en moeten er door.

Camille Willems is gisteren middag overleden. De droefheid der beide familien is onbeschryfelyk. Vader Willems is byna krankzinnig.

De Seyn is hier Zondag geweest, wy zyn overeengekomen. De brief die gy gezien hebt is *myne* voorwaarde. Ik heb hem geen letter geschrift gegeven, zoo dat ik niet verplicht ben hem werken te geven, die ik niet goedkeur. De prospectus zal dezer dagen verschynen.

Verschoon my lieve kinderen dat ik zoo aandring opdat gy zoudt inteeken[en] op het banket voor Emile.

Lieve Antonia kust het lieve Emmatje en den geleerden Pip voor ons, en bekommer u voor de tanden van Emmatje niet, het is nog niet buiten tijd.

Tot wederziens lieve kinderen.

De hartelykste groetenis en teederste kussen van ons allen.

Uwe liefhebbende moeder
W^we^ Courtmans.

32

Maldeghem 24 april 1883

Lieve Kinderen,

Alweer iets betrekkelyk het feest. Gy weet dat myn portret geschilderd is.

31 — 1. *Van Hoorebeke :* volgens de bevolkingsregisters van Maldegem : Francies Van Hoorebeke, geboren te Maldegem op 28.4.1820, gemeentesecretaris, overleden aldaar op 15.9.1904. – 2. *Burgemeester :* is D. De Meyere. – 3. *het Gents Comiteit :* is het „Inrichtings-Comiteit" van het „Vrouwe Courtmans' Jubelfeest". – 4. *vuurwerk :* op 14 mei 1883 zal er inderdaad te 21 uur vuurwerk zijn (zie Programma van het feest in *De Vlaamsche School,* 1883, blz. 76). – 5. *Pieter en Eugeen :* resp. echtgenoot en zoon van Mathilde Courtmans. – 6. *geen banket :* er was inderdaad geen banket, vgl. het overzicht van de feestelijke huldiging Mevr. Antheunis (Maria Conscience), *o.c.,* blz. 100 vlgg. – 7. *Van Biesbroeck :* .J Van Biesbroeck (1848-1920) ontwikkelde een aanzienlijke bedrijvigheid als tekenaar, schilder, leraar..., vgl. *Biographie Nationale,* Bruxelles, 1936-1938, XXVI, col. 204-208.

Mathilde heeft het Zondag gezien, zy heeft mijne *parure* [1] naar den schilder gedragen om ze juist te kunnen schilderen en zy heeft ze teruggebracht.

Als zy het portret zag stond ze verbaasd, zoo schoon was het. Juist en toch veel schooner. Men zegt dat het een meesterstuk is. Mathilde zegt : Indien men niets zag dan de handen, dan zou men dadelyk zeggen 't zyn de handen van Mama, en de oogen ? O ! zoo natuurlijk.

Nu moet ge weten dat die schilder voor zulk een portret fr 1000 vraagt, nooit doet hy het voor minder, nu heeft hy het voor een betrekkelyk lagen prys gedaan, in de hoop dat het portret zou beoordeelt worden door de bladen die over kunst handelen, men heeft mij gevraagd van er aan U over te schryven.

Zou er daar middel voor zyn ? In een fransch blad waar dit even goed doch de moeielykheid bestaat [.....] ik ken er niets van, ik schryf u daarover omdat een lid der Commissie het my verzocht heeft.

Wy hebben dezer dagen ferm met de feestaffaire moeten lachen. De Maldeghemmenaren stelden zich voor dat al de gelden die er in het land opgehaald worden te Maldeghem moesten verbrast worden. De Gentsche Commissie heeft hun dat anders wys gemaakt. Zy hadden eene schandalige rekening opgemaakt tot de lintjes toe die de knoopgatjes van de feestcommissarissen moesten versieren, moesten betaald worden.

Zondag was 't algemeene vergadering te Gent. M[r] Cabuy [2] kon ze niet bywonen den eersten dag na de begraving van Camille, en M[r] Van Hoorebeke was ongesteld, 't waren dus de *kuffels* [3] die moesten gaan met de burgemeester aan 't hoofd.

De Gentenaars hadden het verzameld geld ingevraagd, en de *kuffels* hadden reeds in de herbergen geblageerd dat zy hun geld niet afgaven.

Zy hadden reeds eene rekening ingezonden, en wel zoo groot dat de Gentenaars hun nog fr 500 moesten opleggen boven het hier ingezamelde.

Nu, Zondag hebben ze in de vergadering iets moeten hooren ! Men heeft hun gevraagd : wat zy in vyfentwintig jaar voor my gedaan hadden enz. enz. En nu hebt ge nog geen 10 centimen voor haar over voor een lintje aan uw knoopsgat.

Wy zullen het feest te Gent vieren enz. enz. Dan heeft men de Maldeghemsche voor eene uur uit de zaal verwyderd.

Hoe zullen zy dan zitten pruimen [4] hebben bij de gedachte :

Het feest ontschiet ons.

Als zy terug in de zaal kwamen waren ze gelyk lammeren. Eerst weigerden zy hun geld te geven, en nu hebben zy een schrift

onderteekend waarby zy zich verplichten het geld in te zenden, en hunne uitgaven te beperken naar goedvinden der Gentsche Commissie. 's Anderdags heeft Mr Cabuy dan naar Gent geschreven om alles in 't zoet [te] leggen.

Wat hebben wy gelachen !

Mynheer Borremans den opvolger van Standaert van Burkel, die de school van Cleyt zoo veel leerlingen heeft bezorgd is Zondag avond van zyn paard gevallen en verongelukt. De jonge liberalen trekken er hier van door. 't Is ongelukkig.

Lieve Antonia, het word tyd om voor onze plunje te zorgen niet waar ?

Dag lieve kinderen wy omhelzen u allen hartelyk, omhels de kleinen voor ons.

Uwe liefhebbende moeder
W^we^ Courtmans

33

Maldeghem 7 mei 1883.

Lieve Kinderen,

Ik dank u voor het uitmuntend artikel in l'Echo de Bruxelles [1] enz. enz.

Ik schrijf u in haast. Dezen morgend kwam er een brief van de Commissie by Mr Cabuy om te laten weten dat het banket niet kon plaats hebben by gebrek aan inschryvers. Er waren maar 62 persoonen en er moesten er 125 zyn, gisteren heeft Mr Cabuy er nog 8 by gekregen en van daag loopt hy overal rond. Indien gy te Brussel nog eenige vrienden wist te bewegen.... Mynheer Cabuy heeft seffens naar Gent geschreven om te zeggen :

Dat de Maldeghemsche Commissie bereid was het banket op zich te nemen.

Even als over 18 jaar verzet de pastor zich tegen het luiden der *klokken* [2]. De Burgemeester van Maldeghem heeft aan den Burgemeester van Gent geschreven om de uitlegging der wet te vragen.

Ik schryf dit in haast.

32 — 1. *parure :* de sieraden haar door Ferdinand I van Oostenrijk in 1843 geschonken (Vgl. onze inleiding tot *Brieven van Vrouwe Courtmans...* in *Handelingen der Kon. Zuidnederl. Mij,* 1964, blz. 130). – 2. *Cabuy...:* hij was immers de schoonvader van Camille Willems. (Deze laatste was gehuwd met diens dochter Marie, vgl. brief 59). –3. *kuffels :* kuffel = lomperik (Vgl. b.v. L.-L. De Bo-J. Samyn, *o.c.,* blz. 514 i.v.) Met dit woord had zij natuurlijk bepaalde personen op het oog, die wij nu niet nader meer kunnen identificeren. – 4. *zitten pruimen :* pruilen, ontevreden staan kijken.

Lieve kinderen tot Zaterdag. Alles wel Wy omhelzen u allen hartelyk

Uwe liefhebbende moeder
W^we Courtmans.

P. Er zyn nog 13 inschryvingen
by gekomen.
Men loopt rond.

Zoo even ontvang ik ter gelegenheid dat het morgen Desiderius is (wij vieren Joanna) een prachtige bloemtuil levende bloemen.

34

[± 10 Mei 1883]

Lieve Kinderen,

Ik zou oprecht boos op u geweest zijn indien gy met een geschenk afgekomen waart. Wat moest ik daar mêe doen ? Al vodden ! Geldverkwisting ! Wy hebben allen veel onkosten, ja zoo veel dat ik er mij over bekommer. 't Is zoo bij allen, ook bij Mathilde, al hare kinderen moeten netjes gekleed zijn, zy moeten het zien.

Het banket ligt in duigen en ik ben blij, de dames der Heren van Gent hadden ingeteekend en daar stond ik met myne dochters en schoondochters die niet ingeteekend hadden.

De school zal als receptiezaal ingericht worden. Zoo was't ook voor Conscience [1]

Met die ruzie tusschen Maldeghem en Gent heeft de zaak een beetje doen verkoelen doch daar weet het land niets van. Hoe eenvoudiger, hoe beter voor my.

Hetgeen my nog altoos het meeste plezier doet is : Dat de Normaalschool van Lier [2] komt. Volk zal er genoeg zijn. Uit Blankenberge 128 man die eten gevraagd hebben, gisteren ontving Mietje Van Poucke een brief van Doktor Snoeck uit Aeltre,

33 — 1. *artikel in l'Echo de Bruxelles :* in het nummer van Vendredi 4 et Samedi 5 mai 1883 het bewuste, niet ondertekende artikel : *„Bibliographie. Trois nouvelles* de Mme Courtmans, le célèbre écrivain flamand qui partage avec Henri Conscience la gloire d'avoir donné au roman national une impulsion triomphante, viennent d'être traduites et réunies en un volume par MM. J. Elseni et F. Guewy-Dambois [zie aant. 6 bij br. 22]. Dans quelques jours, une manifestation imposante aura lieu à Maldeghem pour fêter le romancier populaire. La bibliothèque Gilon publie donc ce livre à son heure ; il est comme un premier hommage envoyé par les frères wallons à leur sœur des Flandres..." – 2. *luiden der klokken :* 18 jaar geleden was er verzet toen zij (1865) de Vijfjaarlijkse Staatsprijs voor Letterkunde ontving voor haar *Geschenk van den Jager.*

hy vroeg een noenmaal voor 5 man en stalling voor 6 paarden. Zy verwacht hollanders met honderden, die [eten] en stalling vragen. In den brief waarin men het banket afschreef vroegen die heeren of men hun hier een eetmaal wilde bezorgen. 't Zal schrap brood-eten zijn. Gy zult daarentegen goed de kost hebben volgens gewoonte. Gy kunt niet denken hoe bly ik ben dat ik zoo veel tyd niet aan het banket zal moeten blijven. Ik ben thans nu het feest nadert erg zenuwachtig.

Mijnheer Van Hoorde zend mij ook de Gazette van Gent [3]. Zyn levensbeschryving is puik. Mynheer Moguet [4] heeft het in Madrid getroffen. Hiel schryft eene levensbeschryving voor Holland en al die papieren vliegen de wyde wereld in. Dat heet ik naam maken.

Men heeft naar Maldeghem geschreven dat Mr Geiregat de eerste redevoering zou doen en de Burgemeester van Maldeghem de tweede. Ik zal niet kunnen antwoorden, gy zult het moeten doen lieve Emile. Gy weet dat Paul Frederick [5] heeft voor Virginie Loveling geantwoord. Ik heb aan mynheer Van Hoorde geschreven om hem de redevoering van Geiregat te vragen, als ik die ontvang kunt gy uw antwoord Zondag hier schryven, vermits het zoo kort moet zyn. Neen, lieve kinderen ik zal zelf niets kunnen zeggen maar Emile zal my helpen.

't Is al den schrik voor vermoeienis dat my zoo zenuwachtig maakt.

Nonkel Q gaat Zaterdag naar Antwerpen voor zaken, hy komt met Oscar [6] en den man van Louise. Tante Sisca komt later. Henri heeft hem deze week een zoon gekocht, die kan daarmee niet komen, het simplifieert [7] hem. Tante Trinettje komt.

Wat zal ik bly zyn als alles op korten tyd afgeloopen is. Rusten ! Rusten !

De burgemeester heeft op een eeuwig [stilzwygen] gezegd :

Dat het kruisken er dien dag zal zyn. Hy wist het van Cabuy.

Nu, lieve kinderen tot Zaterdag.

Wy omhelzen u allen hartelijk en als er iets byzonder is zal ik schryven.

Nog iets. Daar de Gentsche Commissie de onkosten niet wilt betalen voor de Cantate [8] word zy op de kosten der Maldeghemsche commissie gezongen.

De plakkaten [9] werden te Gent gedrukt. De Cantate stond er niet op en men heeft er te Maldeghem een byzonder plakkaat voor aangeplakt. Nu weet ik niets meer.

Uwe liefhebbende moeder
W^we^ Courtmans.

Ik zal my zoo fier houden als ik kan.

35

Maldeghem 27 Mei 1883.

Lieve Kinderen,

De domme beoordeelaar van Er in of er uit. Heeft my de Meuse [1] gezonden. Kwaadaardig genoeg !

Ik vaag er mijn rok aan. Dat is Vlaamsch. Van al onze wetten heb ik de wet op de milicie best bestudeerd.

Hoe komt de man van de Meuse op het gedacht dat de loteling als eenige zoon reden tot vrystelling had. Hy had een broeder. De deserteur. By het schryven van Er in of er uit had ik dit goed doorgrond. En verder :

Iedereen weet hoe de Vlaamsche recruten behandeld worden. Ik heb het eens met eigen oogen gezien te Mechelen in de statie.

Ik wil geene polemiek. De kwaadwillige zou my dan meer en meer in de Meuse afranselen en wellicht met meer reden dan het

34 — Ongedateerde brief. In potlood erop aangebracht : ± 10 Mei 1883. – 1. *zoo was 't ook voor Conscience :* in een der zalen van het Wiertz-Museum werden er „versnaperingen" aangeboden (Vgl. Mevr. Antheunis (Maria Conscience), *o.c.,* blz. 104). – 2. *Normaalschool van Lier :* waar haar man, Jan-Baptist, van 1844 tot 1856 leraar was. Bij K.B. van 17 dec. 1843 werd hij daar benoemd tot „leraar van de hogere leergang van Vlaamse letterkunde" ; in 1849 werd hem de „methodeleer" en het bestuur van de Oefenschool toegewezen. (Vgl. Gaston Moorkens, *o.c.,* blz. 132). Er namen overigens 127 leerlingen van die Normaalschool, haar muziekmaatschappij en haar directeur, de Hr. Temmerman, aan de feestelijkheid deel (Vgl. J. De Vigne, *o.c.,* blz. 44). – 3. *Gazette van Gent : Gazette van Gent,* Zondag 6 Mei 1883 een artikel over *Vrouwe Courtmans-Berchmans ;* eerste vervolg in het nummer van Maandag 7 en Dinsdag 8 Mei 1883 ; tweede vervolg in het nummer van Woensdag 9 Mei 1883 ; derde vervolg in dat van Donderdag 10 Mei 1883 ; het vierde en slot in dat van Vrijdag 11 Mei 1883, ondertekend door Joz. Van Hoorde. – 4. *Moguet :* E.-H. Moguet schreef in de *Revue de Belgique* (Bruxelles, 1883) : *La Manifestation de Maldeghem* (pp. 101-106). – 5. *Paul Frederick :* Paul Fredericq (1850-1920), de Gentse hoogleraar – na een professoraat aanvankelijk te Luik – en liberaal publicist en politicus. Vgl. Prof. Dr. H. van Werveke in *Liber Memorialis 1913-1960,* van de Rijksuniversiteit te Gent, uitgegeven onder de hoofdredactie van Prof. Dr. Theo Luykx, Gent, 1960, I, blz. 29-33. – Hij had *voor Virginie Loveling geantwoord :* zijn vader, Cesar Fredericq, was een halfbroer van Virginie Loveling. Zie nu *De „Biografie" van Virginie Loveling* door Prof. Dr. A. van Elslander in *Studia Germanica Gandensia,* V, Gent, 1963, blz. 77 vlgg. – 6. *Oscar :* volgens J. Pée (*Nota's*) zoon van Quirinus, „richtte een olieslagerij op en verkwistte grootendeels het vermogen". – 7. *het simplifieert hem :* het maakt de zaak voor hem eenvoudig. – 8. *Cantate :* die op 14 mei 1883 zal uitgevoerd worden door 200 „executanten", woorden van de kort tevoren overleden Camille Willems, muziek van A. Dobbelaere (bestuurder der Fanfare Ste Cecilia), vgl. het programma in „De Vlaamsche School", 1883, blz. 76. De uitvoering had plaats in de tuin van de gemeenteschool door de Maldegemse Zang- en Muziekvereniging, vgl. G. De Lille, IV, blz. 25. De „Gentsche Commissie" had de onkosten niet willen betalen, ongetwijfeld omdat te Maldeghem de Cantate van Emm. Hiel blijkbaar werd geweerd voor de tekst van een lokaal dichter. – 9. *plakkaten :* plakkaat : aanplakbiljet, affiche.

nu het geval is. Zy die Er in of er uit lezen weten dat de Kerel ongelyk heeft. Het eenige dat mij deswege zou spyten waar : Dat de uitgever er zou door lijden.

Van daag zal uwe schoone aanspraak die myne lieve Antonia afgeschreven heeft in de Volksbode verschijnen.

Hiel is te Amsterdam... Gy weet dat wy hem het groot Album [2] op zyne vraag hebben terug gezonden om nog eenige bladen bij te voegen. Hy heeft het nog niet teruggegeven. Ik denk dat hy er zorg voor zal dragen. Houd dit in 't oog.

Ik heb dit nummer van de Portefeuille uit Holland ontvangen.

Ik heb reeds zoo veel mogelyk aan myne verplichtingen beantwoord. Ik heb bedankt.

Vooreerst door uw uitmuntend artikel aan de Vlamingen. Verder :

De Koning.

De Minister van Binnenlandsche Zaken voor zyn gelukwensch en voor zyn voorstel aan den Koning.

Aan de Inrichtingscommissie.
Aan het Willemsfonds te Gent.
Het Willems-fonds te Brussel.
Het Willems-fonds te Schaarbeek-St. Joost ten Oode.
De Snellaertskring [3].
De Zetternamskring
Nut en Vermaak te Gent
Den Distel
De maatschappy de jonge tooneelliefhebbers Brussel
De Vlaamsche maatschappyen te Brugge. Klauwaerts, Kunstliefde Liberale Vlaamsche Bond, Van Gheluwe's Genootschap, Vlaamsche Broederbond, Vrambouts kring, Vriendenkring, Willems-fonds.
Die elf maatschappyen heb ik bedankt met een enkelen brief.
Den Broederbond te Brugge nog eens afzonderlyk.
Mw May [4].
Betsy Perk.
De Bestuurder der Normaalschool [5] van Lier.

In al die dankbrieven heb ik my zoo veel mogelyk op verschillige wyzen uitgedrukt. Gy zult ze lezen, ik ben er over voldaan en ik ben zeker geen enkele maatschappy vergeten te hebben.

Nu moet ik nog bedanken aan degene die my boeken hebben geschonken, met byschrift ik wil de welvoegelykheid tot het uiterste dryven. De Meuse schyt ik uit zei Pier.

Van mijn brief aan de Normaalschool te Lier ben ik zeer te vrede.

Al die brieven zyn op dezelfde date geteekend en gelyktydig in de post gesteken.

De schryver in de Meuse mag vry werken ten gunste van zyne Waalsche vriendin. Nooit zullen de Walen eene betooging kunnen te weeg brengen gelyk aan die van 14 mei.

Laat ons zoo lang mogelyk den indruk van dit plechtig feest trachten te bewaren, lieve kinderen. Stooren wy ons niet aan de kwaadwilligen. Zy staan beneden ons, en vellen hun eigen vonnis. Als er soms iets zou zyn waarvoor ik iets moet doen, schryft het en als gy naar Maldeghem komt zal ik u, de kleine en de groote, met kussen bedanken.

Pip moet zeker naar Maldeghem komen. De jongen moet *schuppen.*

De hartelykste groetenissen van allen.

Lieve kinderen wy omhelzen U allen 1000 maal

Uwe liefhebbende moeder

W^we^ Courtmans.

P.S. Ge kunt denken hoe vermoeid ik ben van zoo veel verschillige brieven op te stellen en te schryven. Van daer dat ik u niet vroeger geschreven heb. Xavier Berchmans [6], had in een Duitsch [blad] myne benoeming tot Ridder gelezen. Ik heb zyn gelukwensch beantwoord. Aan Henri Berchmans [7] en aan al de familie leden schreef ik ook.

35 — 1. *de domme beoordeelaar van Er in of er uit...:* om de toespelingen in deze brief te verstaan lijkt het ons nuttig een beknopte samenvatting te geven van deze korte novelle (Vgl. haar *Verhalen en Novellen,* Roeselare (z.j.), doorlopende paginering na haar verhaal *De Bloem van Kleit,* blz. 55-60): Weduwe Kobbaart beleeft angstige ogenblikken wanneer haar tweede zoon, Karel, moet gaan loten... Haar oudste zoon, Jan, was er in geloot. Hij werd door een Waalse instructeur als „imbécile flamand" zo slecht behandeld, zelfs zo ernstig gekwetst, dat hij in het ziekenhuis moest verpleegd worden, en naderhand uit het leger wegvluchtte. Zo was hij deserteur geworden... Karel had geen dienstplichtig nummer getrokken, maar zijn moeder sterft van vreugde wanneer ze dat verneemt. Enkele dagen later bereikt hem het bericht, dat zijn broer in ballingschap ook is overleden... *La Meuse* van 1883 heb ik in onze bibliotheken niet aangetroffen. De heer R. Bertrand, directeur-generaal van *La Meuse* te Luik, stond ons bereidwillig toe, waarvoor we hem hier hartelijk danken, in het archief van de krant het bewuste artikel te raadplegen : *Mme Courtmans-Berchmans : Littérateur Flamand* in *La Meuse,* Samedi 19 et Dimanche 20 Mai 1883 (28e Année - N° 120, derde blad). De auteur ervan ondertekent met X. Hij wijst op het feest te Maldegem, op Vr. Courtmans' benoeming tot ridder in de Leopoldsorde en geeft een kort overzicht van haar leven en werk. Om aan te sluiten bij de officiële hulde, volgt dan de vertaling van *Er in of er uit* door een van de „confrères" van de steller van het artikel, onder de titel : *Dedans ou dehors.* Het is daarbij opvallend hoe de woorden : un instructeur *wallon, homme impitoyable et brutal* in italiek worden weergegeven. Na de vertaling volgen enkele „réflexions", waardoor Vr. Courtmans zich, blijkens het eerste gedeelte van haar brief en verder ook nog even, sterk geërgerd voelt. De auteur haalt als een van de voornaamste fouten in haar vertelling aan : „c'est d'être invraisemblable et de laisser croire qu'il existe, dans les populations flamandes, la plus profonde ignorance de nos lois sur la milice". Weduwe Kobbaart moest niet in zulk een spanning leven : „comme fils unique et comme fils pourvoyant" hoefde Karel zeker geen militaire dienst te vervullen. – Het is natuurlijk fout hier te spreken van een enige zoon. Karel had immers een broer : de deserteur Jan ! – „Il n'y a pas une âme qui ne sache cela dans nos populations

36

Maldeghem 1 Juni 1883.

Lieve Kinderen,

Dadelyk na het ontvangen van uwen brief heb [ik] een briefje aan Mr Cabuy gezonden, in den zin van George's brief. Mr Cabuy is seffens by mij gekomen met de copie der rekeningen, die hij aan de inrichtingscommissie had gestuurd.

Maldeghem vraagt slechts betaling voor de voorschotten van *14 mei.*

Om te toonen dat hij ook den 15 uitgaven had gedaan had hy daar eene nota bygedaan wegens uitgaven van den 15 Mei *doch daar vroeg hy geene betaling van aan* de Inrichting Commissie.

In die aanteekening kwam fr 28.60 ct. voor het feestmaal Mevrouw Courtmans aangeboden.

Ik had de Inrichtings Commissie die nota niet moeten zenden zegde hy, vermits het haar niet aanging. Het spyt my dat ik dat gedaan heb.

Wy zyn naar Mietjes [1] geweest om de kwitantie van hetgeen gy daar betaald had. Zy gaven :

Een kwytschrift van fr 12.50 ct door George betaald.

wallonnes. Les Flamands sont décidément bien ignorants de nos lois militaires". En enigszins cynisch : „Il est vrai que c'est peut-être par sympathie pour cette pauvre veuve que les autorités du village (...) ne l'ont pas avertie que son fils n'avait rien à craindre du tirage au sort. Si elle avait su qu'il serait exempté dans tous les cas, elle serait peut-être tombée morte huit jours plus tôt". Ironisch worden de Vlaamse instructeurs „des modèles de douceur, de politesse et d'urbanité !" genoemd. Tenslotte wordt erop gewezen, dat er in het leger toch een gerecht bestaat : Jan had moeten klacht indienen tegen de instructeur zelf, er was toch het bewijs van mishandeling daar hij in het ziekenhuis was verpleegd. Deze bedenkingen worden als volgt besloten : „Madame Courtmans ne nous paraît pas avoir été des mieux inspirée en écrivant cette nouvelle. Nous ne lui en ferons pas un reproche ; elle ne connaît pas l'armée, – ce qui n'enlève rien, du reste, à son mérite littéraire". – 2. *Album :* het Album, in blauwlederen band, dat haar op het feest door het Willemsfonds (Schaarbeek en Sint-Joost) was aangeboden, met talrijke bijdragen van letterkundigen, componisten en schilders (in het bezit van Emiel Courtmans). – 3. *Snellaertkring* uit Gent : over al deze kringen en de geschenken, zie Dr. J. Pée, *Mevrouw Courtmans,* blz. 141. – 4. *M^w^ May :* Anna May-Van der Cammen, (1825-1915), de met de Courtmansen bevriende Brugse toneelspeelster, vgl. Dr. J. Pée, *Mevrouw Courtmans,* blz. 43. – 5. *De Bestuurder der Normaalschool :* H. Temmerman (1847-1930), zie „Een Levensbeeld" in Gaston Moorkens, *o.c.,* blz. 87-98. – 6. *Xavier Berchmans :* geboren op 31 maart 1816. Werd doctor in de wis- en natuurkunde (Univ. Luik), vestigde zich later te Duisburg. (Vgl. over hem Emiel Courtmans *De Familie Berchmans* in *Mevrouw Courtmans,* Huldebetoon, 1961, blz. 20-30. – 7. *Henri Berchmans,* zoon van Quirinus, werd kunstschilder, was vader van Jules, beeldhouwer, doctor in de kunstgeschiedenis en hoogleraar aan de Vrije Universiteit te Brussel. Vgl. Emiel Courtmans, *De Familie Berchmans,* aangeh. art., blz. 30.

Een van fr 6.00 betaald door P. Verstrynge-Courtmans [2]. Ik verwacht Dr De Vos. Ik zal hem die kwitanties toonen ten blyk dat gy hebt willen betalen. Het sop is de koolen niet waard. Geheel de zaak is voortgekomen, omdat de Maldeghemsche Commissie op de Algemeene Vergadering te Gent zoo slecht vertegenwoordigd was, gelyk gy weet.

Mr L. De Vrieze [3] is natuurlyk op Maldeghem gebeten. Nadat de Gentenaars zich op alle wijzen veel, zeer veel moeite hadden gegeven om inschrijvers voor het banket te krygen, moest het toch achterblijven.

Dr De Vos schryft mij hierover naar aanleiding van een artikel in de Portefeuille van 25 mei [4]. Een artikel dat ook my sterk misvallen heeft :

„Het aantal deelnemers aan hunne maaltijd van 's anderdaags is een doorslaand bewijs van den onwil dezer Heeren, wier zeer ondankbaar gedrag werkelyk stuitend is geweest en onbeleefd in hooge mate".

Zij moeten het effen zien te krygen. Wy vagen er onzen rok aan, op zyn Maldeghems. Zeg aan George dat er voor uw verteer niets aan de Inrichtings Commissie word gereclameerd, en dat ik tegen Mr Cabuy gezegd heb : *Dat ik alles zou betalen*

Gij ziet lieve kinderen dat alle feesten nawee veroorzaken. 't Is altyd zoo.

Lieve Antonia als gy naar Maldeghem komt zullen wij te zaam overleggen, wat gy liefst op het portret zoudt geschreven hebben.

Intusschen omhelzen wij u allen hartelyk.

In haast. Kust uwe lieve kinderen voor ons

Uwe liefhebbende moeder
Wwe Courtmans

36 — 1. *naar Mietjes :* bij het reeds vermelde Mietje Van Poucke ; zie ook br. 12, aant. 4. – 2. *P. Verstrynge-Courtmans :* Pieter Verstrijnge, gehuwd met Mathilde Courtmans, wonende te Adegem. – 3. *Mr L. De Vrieze :* deze Gentenaar werd in 1874 redacteur van *De Meetjeslander ;* was secretaris van de „Inrichtings-Commissie" te Gent om Vr. C. te huldigen. Zoals gezegd, was hij de eigenlijke ontwerper van het feest. (Verder over hem : J. G. Frederiks en F. Jos Van den Branden, *o.c.,* blz. 860 i.v.). Zie onder „Varia" brieven aan L. de Vriese, nummers : 16, 31, 33. – 4. *in de Portefeuille van 25 mei :* aldaar blz. 98-99 onder de ‚Ingezonden stukken" een br. dd. 21 mei 1883 ; eigenlijk was er reeds over deze feestelijkheid in *De Portefeuille* 19 mei '83, blz. 81-82 gehandeld, in een verslag *Uit Zuid-Nederland,* vooral tegen de Gentse feestcommissie, die „feitelijk niets gedaan [had] om de talrijke vreemdelingen, die naar Maldegem gekomen waren, het leven aangenaam te maken". Hierover nog in *De Portefeuille* 9 juni 1883, blz. 118, vgl. hier br. dd. 11 juni 1883.

37

Maldeghem 10 Juni 1883.

Lieve Kinderen,

Mijn goede Emile, weer komt de blijde tijding van U, weer zyt gy de geluksbode ! Wat zijn wij allen blij ! Gy weet hoe gelukkig ik ben by elk gunstig vooruitzicht als het de *Mijne* betreft. Tot hier toe is het jaar 1883 voor mij een gelukkig jaar geweest. Mocht het nog op die wijze wat voortduren.

Ik hoop dat gij allen gezond zijt, mijn lieve oudste zoon, mijne lieve Antonia en de my zoo duurbare kinderen Antoontje en Emmatje, ook voor hen zou ik eenen hoogen ouderdom willen bereiken.

Deze week had ik hoop dat de Kamers weldra zouden uiteen gaan en dat gij in 't kort naar Maldeghem zoudet kunnen komen [1]. Nu zie ik dat de zittingen voortduren doch het zal best zyn dat het hangend werk eerst afgedaan word.

Ik heb een tydschrift uit Holland ontvangen waar de feestbeschryving in staat. Naar hetgeen gy vroeger zegdet moet het van Hiel zijn. Ik zie dat mynen Emile er niet vreemd aan is. Jongen toch wat hebt gy voor dat feest gezwoegd ! Myn leelyk portret staat er in doch het is wat verbeterd. De oogen zijn te ver opengetrokken anders is 't nog al wel.

Wat zullen wij te praten hebben als gy naar Maldeghem komt, niet waar ? lieve Antonia en nog altoos van het feest en van het naspel !

Zoo als Emile geschreven heeft is 't in de *Kamer* uitgevallen. Niet alleen de 6 [2] maar ook de t seeven staan te kijken. Zij steken zoo trots het hoofd niet meer op. Wat waren ze reeds geweldig ! Het verplichtend onderwijs zal nu vast en zeker doorgaan. Het art. 3 [3] moet het officieel onderwys redden. Doch er moet rekening van gehouden worden dat : De schoolcomiteiten in den buiten *niets doen.* Wanneer het gouvernement geene andere controleurs benevens de bestaande Inspectie *van by de inrichting af,* aanstelt, om de vrye scholen te inspecteeren zal de nieuwe Wet eene doode letter zyn. Wordt alles streng toegepast dan zijn de t seeven scholen *en bas !*

Na de school, op 't uur van den middag is Julia naar Adeghem geloopen om de blijde tijding te dragen en daar was men ook bly ! Zeer blij. Ook mijnheer Verstraete [4] was bly en fier op zijnen leerling en Pieter was zeer ontroerd, ja zoo aangedaan dat er tranen in zijne oogen welden.

Mathilde die de bekwaamheid van Fernand [5] kende, was er minder verlegen mêe, maar men is toch altoos bly, als het goed afgeloopen is.

Nu lieve kinderen tot wederziens en als gij George ziet zegt hem dat hier alles wel is.

De vriendelijkste groetenissen van allen ook van Pieter Mathilde en van de kinderen.

Wy omhelzen u allen hartelijk. Omhelst uwe lieve kinderen voor ons.

Uwe liefhebbende moeder
W^we^ Courtmans.

37 — 1. ... *naar Maldeghem zoudet kunnen komen :* Emile was immers parlementair journalist. – 2. *niet alleen de 6 :* de zes progressisten of radicalen ; er waren er eigenlijk zeven, vgl. br. 54, aant. 1). Frans Van Kalken in *Le Parti Libéral des origines à 1894* (*Bulletin officiel du Parti Libéral,* juin 1946, p. 89) heeft het over *les Huit,* die reeds in juni 1883 het algemeen stemrecht verdedigden en noemt deze namen : Paul Janson, E. Féron, V. Arnould, E. Robert... ; *zal nu vast en zeker doorgaan :* geheel deze alinea heeft als achtergrond het wetsvoorstel van Frère-Orban betreffende de „réforme électorale pour la province et la commune", door hem neergelegd op het bureau van de Kamer op 5 juni 1883, en waardoor, volgens Vr. C., progressisten en katholieken „staan te kijken". Na aldus in Art. 1 achttien categorieën van personen opgesomd te hebben, die aan die verkiezingen mogen deelnemen, „met ontslaging van de voorwaarde van den cijns", wordt een nieuwe categorie toegelaten : „Art. 2 Par dérogation aux mêmes articles visés ci-dessus de la loi du 5 août 1881, seront en outre électeurs à la province et à la commune, indépendamment de toute condition de cens, ceux qui, après avoir suivi pendant six ans et jusqu'à l'âge de douze ans au moins, les classes complètes d'une école primaire, publique ou privée, organisée conformément au programme de la loi du 1er juillet 1879, ou ceux qui, après avoir suivi pendant cinq ans et jusqu'à l'âge de douze ans au moins, les cours complets de la section préparatoire et de la première année d'une école moyenne, publique ou privée, organisée d'après le programme de la loi du 1er juin 1850, auront subi avec succès un examen sur les matières et dans les conditions déterminées ci-après. Les termes de six et de cinq ans d'études pourront être respectivement réduits à cinq et à quatre années en faveur de ceux qui établiront qu'ils ont suivi pendant deux ans les cours d'une école d'adultes, publique ou privée, dont le programme embrasse les matières déterminées par l'article 6 de l'arrêté royal du 1er septembre 1866". Dit is natuurlijk een stap in de richting van het verplicht onderwijs. Vgl. *Annales Parlementaires,* Session législative ordinaire de 1882-1883, Chambre des Représentants, Bruxelles, 1882-83, p. 1218-. – 3. „Art. 3. L'examen portera sur l'ensemble des matières spécifiées comme obligatoires par l'article 5 de la loi du 1er juillet 1879, à l'exception des éléments du dessin, de la connaissance des formes géométriques, des sciences naturelles, de la gymnastique et du chant". Vgl. *Annales Parlementaires,* hierboven aangehaald. – 4. *Verstraete :* onderwijzer te Adegem (G. De Lille, IV, blz. 59). – 5. *Fernand :* zoon van Mathilde, studeert aan de Normaalschool te Brugge (vgl. br. dd. 28 april 1884).

38

Maldeghem 11 Juni 1883

Lieve Kinderen,

Zie hier de zaak. Op een Artikel in De Portefeuille waar de Maldeghemsche feesten in besproken werden. Verscheen er een ander Artikel [1] op 25 Mei, waarin men zegde dat de Inrichtings Commissie *uit den zadel was gelicht* dat was wegens het *banket.* Verder hadden de Maldeghemsche zich beroemd, dat zy de Gentenaars een neus hadden gezet enz.

Als de Maldeghemsche hunne rekening van 14 mei inzonden voegden zij er eene rekening van 15 mei bij. Hierover vroegen zy geene betaling. 't Was hun eenen neus zetten, 't was spotterny ! Hier op is de Gentsche Commissie te zaam gekomen en er is besloten :

Op het Artikel in De Portefeuille te antwoorden. Zij willen dien blaam in Holland niet. En verder dat het banket dat op het feestprogramma stond te Gent in te richten.

D^r^ De Vos kwam hier vergezeld van zyne vrouw, om mij uit te noodigen. Hy zegde : Uw gezondheid laat u toe van het banket bij te woonen. Laat ons niet in de steek. Ik heb het beloofd. Wat zou ik daar doen zonder u, lieve Emile uwe tegenwoordigheid is daar zoo noodzakelyk als de mijne. Schryf in lieve zoon en voegt er de drie frank bij. Zend ze aan D^r^ De Vos.

Een der zusters zal my vergezellen en Mr Cabuy zal my naar de statie voeren. Denk eens lieve Antonia, ik moet my een nieuwe hoed koopen. Met eene muts kan ik niet op reis gaan. Een hoed die ik slechts eenmaal kan opzetten en die ik by het overige voor altyd moet wegsluiten. Gy verstaat wat het is, gedwongen onkosten te doen, maar het schynt dat de Inrichtings Commissie gezorgd heeft dat er [een] spaarpotje voor mij zal overblyven. Weinig of veel, en wij moeten ons dankbaar toonen.

Ik reken op u Lieve Emile. Ik denk niet dat daar veel zal verteerd worden. 't Zal eenvoudig zijn.

Ik en Julia waren zeer blij omdat uw antwoord op de redevoering van Mr Geiregat in de Zweep stond [2]. Had dit stuk moeten verdonkert blyven. Julia waar er gek van geworden. Zij sprak van niets anders.

Lieve Antonia wij verheugen ons reeds tegen den tyd dat gy met Emile en met de kinderen naar Maldeghem komt. Omhels de lieve kinderen voor ons, wij omhelzen u allen.

Uwe liefhebbende moeder
W^we^ Courtmans

39

Maldeghem 21 Juni 1883.

Lieve Kinderen,

Gij weet hoe gelukkig ik ben als ik u allen zie. Allen ! maar ik begryp dat mijne lieve Antonia en ook de anderen het lastig oordeelen, van naar Gent te gaan ter oorzaak der kinderen, te meer daar Maldeghem zoo ver van Gent ligt. De tijd uwer vacantie nadert, en dan zyn wij weer te zamen. Schik dus alles op zyn best, voor Zondag en voor later.

Zooeven ontving ik de uitnoodigingsbrief der Inrichtings Commissie [1], met verzoek dat ik met den trein uit Maldeghem om 9.45 zou vertrekken. Men zal mij om 10.40 aan de statie van Eecloo afhalen, en daar zullen *ten minste myne drie jongens ook zijn* [2].

Dag lieve Antonia, dag Emile Toontje en Emmatje, omhels uwe lieve kinderen voor ons. Wij allen omhelzen u hartelijk.

Uwe liefhebbende moeder
W^we^ Courtmans.

P.S.
Ik ga nu dadelijk
aan de Inrichtings-Commissie schrijven, van daar dat mijn brief zoo kort is. Alles wel ! Tot Zondag.

40

Maldeghem 30 Juni 1883.

Lieve Kinderen,

Ja de feesten zyn voorby en 't is goed afgeloopen [1] als ik Zondag thuis kwam was ik niet te erg vermoeid, maar ik ben toch blij dat

38 — 1. *een ander Artikel :* zie hierover noot 4 bij br. 36. – 2. *in de Zweep :* in nr. 20, van zondag 20 mei 1883 in het uitvoerig verslag : „Feest ter eere van Vrouwe Courtmans-Berchmans" (door J. Van Hoorde).

39 — 1. *de uitnoodigingsbrief der Inrichtings Commissie :* er was een gedrukte uitnodiging dd. Gent, 5 juni 1883, tot het „Vrouwe Courtmans' Jubelfeest" uitgaande van de „Inrichtings-Commissie. Secretariaat : Regnessenstraat, 3, Gent : „Onze Commissie heeft het genoegen u te berichten, dat het Feestmaal, ter eere van *Mevrouw Courtmans,* welk te Maldegem niet kon ingericht worden, zal plaats hebben, in tegenwoordigheid der gevierde vrouwe, te Gent, in den *Restaurant Bouard, Korte Kruisstraat, den Zondag, 24^n^ dezer maand, om 2 ure namiddag.*" Er wordt verzocht in te tekenen bij Dr. Am. De Vos, „Schatmeester der Commissie", Coupure, 233. Ex. in AMVC onder sign. D/37559[5]. – 2. *myne drie jongens :* Emile, George en Joseph.

ik nu gerust zal mogen thuis blyven. Sedert Zondag heb ik van de Gentsche Commissie nog niets vernomen en Mynheer Cabuy heb ik ook nog niet gezien.

Tusschen u en Jef is nu alles opperbest, met u en Jef heeft het niet erg geweest, met Jef en Georges is het ernstiger geweest maar George heeft zich geplooid en zoo kwam het in orde.

Naar hetgeen gij van Mr Hiel schrijft denk ik dat hy een man is die recht door zee gaat. Zoudt gy hem bij gelegenheid niet willen vragen of de muziek voor het prachtig lied van Hiel niet te verkrijgen is, wij zouden ze koopen.

Ik ben gerust in het Album nu ik verneem dat hij ook bevreest is, dat men het zou bevuilen 't zou spytig zyn.

Het kon niet anders of er moest gedurende het banket zekere gedwongenheid heerschen 't Waren al Vlaamsche jongens maar Vlaamsche jongens met verschillige gevoelens bezield. Ik heb met de Heeren De Potter en Geiregat, over onze overleden letterkundige gesproken. Over Rens, Van Duyse, Tony [2] enz. Zoo ontmoette ik geene stronkelsteenen. Wij spraken ook van Nolet. Geiregat zei onder andere : Dat de gansche bibliotheek in zynen koopdag verkocht was, wat moet hy daar door geleden hebben. 't is te verwonderen dat hy er niet gansch krankzinnig is door geworden.

Zoo als gy gezien hebt heb ik zeer weinig gesproken op het banket en ik heb ook zeer weinig gegeten of gedronken. Het halveken Schiedam in de statie heeft mij veel deugd gedaan en als wy thuis kwamen hebben ze seffens koffie gemaakt. Mynheer Cabuy heeft ons aan de statie met zyn prachtrytuig doen afhalen zoodat ik van den ganschen dag geene schrede te voet heb moeten doen. Gedurende ons rytoertje, binnen en in den omtrek der stad heb [ik] het meeste genoegen gesmaakt. Ik heb nog eens alles wedergezien waar aan ik reeds in den geest voor altoos vaarwel had aan gezegd. Ik heb het huis gezien waar mynen *Emile* geboren is, en aan herinneringen heeft het niet ontbroken. Ik ben de Heeren dankbaar die my dit genot hebben bezorgd.

Wy zyn opgeruimd thuis gekomen. Ik zag dat Jef zeer gelukkig was, omdat hy nog eens thuis was. De jongen woont toch zoo ver van ons.

'S anderdags was 't wat anders, ons verken was ziek. George was er sterk door ontsteld. Als zy vertrokken, was er weinig hoop dat het zou genezen. Nu is 't hersteld. Zeg dit by gelegenheid tegen George.

Lieve Antonia ik ben bly dat Emmatje gemakkelyk tanden krijgt en wat onze lieven Pip betreft. Hij mag zyne letteren vergeten. Hy heeft nog tyd genoeg om te leeren. Dat zal van zelfs gaen.

Hier en te Adeghem is alles goed.

De Seyn spoed zich om myne werken te doen drukken binnen eenige dagen zal het eerste boekdeel kunnen verschynen. Als het verschenen is krygt gij het seffens.

Nu moet ik nog iets zeggen van te Gent. Hiel presenteerde my Mr Rogghé Willem Rogghé [3] die ik gekend heb van als hy nog in de wieg lag. Het kan 14 jaar geleden zyn dat ik hem gezien heb en ik kende hem niet meer zoodanig was hy verouderd. Dus menschen die eene groote fortuin hebben vergaderd verouderen nog spoediger dan anderen. Laat ons dan maar te vrede zyn. Fortuin is niet altyd geluk.

Zoodra ik iets nieuws weet zal ik schryven en intusschen nadert de tyd voor uw bezoek te Maldeghem. Gedurende de feestdrukte hebben wy niet veel kunnen praten lieve Antonia. By uw volgende bezoek zal het beter gaan.

De zusters en Lie groeten u hartelijk, en wy allen omhelzen u uit de verte

Uwe liefhebbende moeder
Wwe Courtmans

41

Maldeghem 1 Augusti 1883.

Lieve Kinderen,

Mij dunkt dat het in de *Kamer* te Brussel lang duurt, zoo zou het nog 14 dagen kunnen aanloopen eer gij in vacantie komt.

Ik hoop dat gij gunstiger weder zult mêe brengen als het hedendaagsche. Zoo veel regen ! Een begin van aardappelplaag en daarbij de vrees dat de oogst niet goed zal kunnen binnenkomen. 't Ziet er niet goed uit. Ik hoop dat het met u allen beter gaat dan met het wêer. Wij allen zijn gezond, maar wij sukkelen met ons zwijn over vyf weken werd het ziek, het genas maar de ziekte zonk in zijne pooten. Nu, mochten er alle rampen mêe voorbij zijn.

Over eenige dagen kreeg ik een brief van de Gentsche feestcommissie om mij te vragen : of ik een vertrouwd persoon kon aanduiden om de portretten rond te dragen. Ik kon natuurlijk niets anders dan antwoorden, dat ik mij daar mee zou gelasten. Gisteren kreeg ik de lyst der inschrijvers en de portretten. Mr Vincart de

40 — 1. *goed afgeloopen :* zie o.a. een kort verslag in *De Vlaamsche School,* 1883, blz. 114. – 2. *Tony :* Ant. Bergmann (1835-1874), schreef onder pseudoniem Tony *Ernest Staes, Advokaat, Schetsen en Beelden,* Gent, 1874. – 3. *Willem Rogghé :* (1824-1896) drukker en auteur o.m. van *Gedenkbladen* (Gent, 1898). (Vgl. J. G. Frederiks en F. Jos Van den Branden, *o.c.,* blz. 663 i.v.). Onder „Varia" een brief van hem aan Vr. C. : nr. 7.

ontvanger die drie kinderen by ons in de school heeft, had ons verscheide maal doen vragen of de portretten nog niet toegekomen waren. De man had voor fr 5 ingeteekend en betaald, en zijn naam stond op de lijst niet. Adèle ging 's middags naar Mr Cabuy om inlichting. Hy was niet thuis en om 2.uren kreeg ik het bezoek van Mr L. Van Hoorebeke. Ik bemerkte dadelijk dat hij kwaad was, hij zegde : Betrouwen zy er ons niet voor ? Ik bleef by de quaestie. Heeft Mr Vincart ingeteekend ? vroeg ik dan moet ik hem een portret bezorgen.

Die portretten moeten *zoo* niet uitgedeeld worden zeide hy. (Hij wilde zeggen volgens de lijst) Er zyn inschryvers die het portret zullen in stukken scheuren, er zyn andere die het begeeren. Mijn portret in stukken scheuren, dat lapte hij mij in het aangezicht. Ik was kwaad maar ik moest mij inhouden. Zy die het portret zouden vernielen moesten niet inschryven. Ik heb aan niemand iets gevraagd. antwoorde ik.

Ik begryp dat de vernielers *De Heeren* zouden zijn waar Camille Willems in 8ber een artikel in den Meetjeslander [1] op geschreven heeft. Die daad schryven zy mij toe. Ik zou mij van die vlek willen zuiveren door *na afspraak* met Mr De Vrieze de Meetjeslander te sommeeren om de schryver van het Artikel aan te duiden en het in de Meetjeslander te doen opnemen. Maar de school ? Cabuy [2] zal boos zijn. En Mynheer Van Hoorebeke die reeds gestekt is [3] voor de toezending der portretten ; 't zyn twee leden van het schoolcomiteit en zy hebben hunne kinderen in de school. Als gy naar huis komt zullen wij over dit alles breedvoerig spreken.

Wat moet er geknoeid zijn !

Iedereen zegde dat al de gemeenteraadsleden ingeteekend hadden, uitgezonderd Sis Storme [4] uit oorzaak van het Artikel : *over de Heeren.* Welnu van de elf raadsleden hebben er slechts vyf voor 5 fr. ingeteekend. Ik geloof er niets van. Geknoei.

Als Mr Hoorebeke weg was sloeg ik het boekje : Vrouwe Courtmans, haar leven en hare werken [5] open en dan heb ik bitter geweend. Overal zoo gewaardeerd worden, en te Maldeghem moeten gebukt gaan onder laster en valsche beschuldigingen !

Mr Hoorebeke zegde ook : Gij zoudt ons de portretten kunnen geven, doch dit doe ik niet. Ik zal de mij opgedragen plicht naar behooren volbrengen. Er kome van wat het wil.

Lieve Antonia, wy hebben moed op uw bezoek. Niettegenstaande de geneverwet [6] zullen wy toch een halveken drinken niet waar ? en veel, veel praten. Ik heb gezien dat een uwer broeders de gouden medaillie bekomen heeft in de tentoonstelling te Amsterdam [7]. Ik heb geen kaartje kunnen zenden, omdat er de voornaam niet bij stond.

Lieve Emile, ik denk dat het tijd is om nog eens by Mr Hiel aan te kloppen voor het Album. Denk niet lieve kinderen dat ik nêerslachtig ben. Ik ben moedig gelyk altyd.

En nu vooruit. Deze namiddag worden de portretten uitgedragen.

Tot wederziens lieve kinderen alle vier, kust Pie en Emmatje voor ons. Wij allen omhelzen u hartelijk,

Uwe liefhebbende moeder
W^we Courtmans.

42

Maldeghem 29 Augusti 1883.

Lieve Kinderen,

Wy verwachten u, wy verwachten de gansche karavaan met open armen.

Lieve Emile ik zie dat gy ook bevreesd geweest zyt over het *Artikel* [1] Mathilde en Julia hebben dit bemerkt op den dag van het banket en zy hebben gelyk gehad.

Waarom moest ik die nooit een regel spotterny geschreven heb dit schande pak blyven dragen ook na mynen dood. 't Was eene vlek op mynen letterkundigen naam, want het Artikel van Camille was niet alleen spottend het was smeerig. Zoodra ik er mede beschuldigd was had ik de Meetjeslander moeten sommeeren om

41 — 1. *artikel in den Meetjeslander De Heeren,* – gericht tegen bepaalde inwoners van Maldegem – dat we, zoals gezegd, spijt vele opzoekingen niet konden terugvinden. Bij dit artikel sluit aan wat V. De Lille in *'t Getrouwe Maldeghem,* zond. 14 sept. 1890, over *Camiel Willems* schreef. Hij wees erop dat C. W. eerst dichter was, daarna de „gazetschrijversstiel aanvatte", maar op een ongunstig ogenblik : 1879 ! En : „Camiel leed veel van de personen waarop hij in zijn blad, inderdaad soms niet zeer streelend, had gezinspeeld. En toch hij deed het ook om goed te doen ; of meent gij dat het zoo geestig is u den kop te zitten breken *om iemand zijne zaligheid te zeggen* (cursivering van ons) en zou hij dat, de minzaamste en zachtmoedigste der menschen ?" (Dit nummer hebben we geraadpleegd bij G. De Lille, bezitter van de volledige verzameling). Voor de terechtwijzing betreffende het artikel in *De Meetjeslander,* zie haar brief aan L. de Vriese onder „Varia", nr. 33. – 2. Cabuy was de schoonvader van Camille Willems. – 3. *gestekt is :* gepikeerd is, zich gekrenkt acht. – 4. *Sis Storme :* was eigenaar van het „Hotel des Flandres" waar Vr. C. logeerde toen zij in 1856 voor het eerst naar Maldegem kwam (inlichting van G. de Lille). – 5. *Vrouwe Courtmans...* door Joz. van Hoorde, Gent, 1883. – 6. *de geneverwet :* bij de wet van 30 juli 1883 werd „le droit d'accise, qui était de 53 francs, porté à 75 francs". Zie debat in verband met deze wet : *Annales Parlementaires de Belgique, Chambre des Représentants,* Bruxelles, 1884, p. 28-. Tekst van de *Wet houdende vermeerdering en wijziging der rechten op de brandewijnen* in gemelde *Verzameling...,* Jrg. 1883, Dl. LXX, Brussel, 1883, blz. 425 vlgg. – 7. *de gouden medaillie bekomen heeft... te Amsterdam :* het was de schilder van landschappen, Frans, vgl. E. Bénézit, *o.c.,* V, pp. 474-475 waar die onderscheiding wordt vermeld.

den schryver bekend te maken, en waarom heb ik het niet gedaan ? Mr Cabuy was lid van het schoolcomiteit, Camille was voorgesteld als lid van het schoolcomiteit. Camille alleen kon zoo iets schryven. In het belang der school heb ik het pak gedragen.

Ik ben M^r^ De Vrieze dankbaar voor zyn artikel dat hier op verschillende wyzen beoordeeld werd [2]. De Maldeghemmenaren, hadden liever Camille, een inboorling, wit gewasschen gezien. Wy vreemdelingen moesten als daders bekend blyven.

Als de Meetjeslander verschenen was, was 't hier revolutie. Willems deed de boeken van zyne dochter in volle school weghalen. De kleine van Cabuy bleef weg. Blondine [3] en de meid van Cabuy liepen rond by de ouders om de leerlingen te doen weg blyven, en dan hebben wy er kort spel mêe gespeeld. Julia schreef aan Willems : dat wy niet verder wilden vervolgt worden, *dat hare moeder by de eerste vervolging zou zorgen dat de gansche briefwisseling van* Camille met de Meetjeslander openbaar zou worden. Zoo werd de tong van Blondine gesnoerd. Maar de bom was reeds los gesprongen. 'S anderdaags moesten de zusters van de leerlingen hooren : De Hoorebeken de Dobbelaars, de Ontvangers kinderen enz. blyven ook weg. Hierop moet een der zusters gezegd hebben : 't Zal te gemakkelyker zijn. Dat was eene misdaad. Het schoolcomiteit dat in geen zes maanden gezeteld had, werd te zaam geroepen. Eerst sprak men over het bouwen van eenen hangaar, en dan een[ig]e woorden over de crisis in de meisjesschool. Cabuy Van Hoorebeke en Pieter waren na de zitting by Verbeke, Pieter had ons niets durven zeggen. Daar riepen die heeren Pieter alleen zeggende dat zy de onderwyzeressen gingen denonceeren. Zy hadden gezegd. 't Zal te gemakkelyker zijn. Mathilde die den ganschen nacht had rondgeloopen gelyk een dwalende ziel schreef ons alles en dan heb ik er my mêe bemoeid. Ik schreef een beredeneerde brief aan Mr Hoorebeke. Hy antwoorde my eerbiedig. Ik heb hem onder ander geschreven dat de onderwyzeressen eene denonciatie verlangden, dat er dan een onderzoek zou gebeuren waaruit zou blyken wat de onderwyzeressen ten voordeele van het onderwys gedurende 27 jaar gedaan hadden. Dat zij in 27 jaar geen enkele blaam ontvangen hadden noch van de Inspectie noch van het gemeentebestuur, en dat zy verzekerd waren dat zy door de Inspectie zouden verdedigd worden. Ik voelde dat men ons wilde bevreesd maken. Mr Van Hoorebeke vroeg my een onderhoud. Ik stond het toe en hy kwam. Dan heb ik de conscience van Cabuy onderzocht enz. Ik denk dat die heeren meenden dat wy ons zoo ver zouden vernederd hebben van zelf excusie te vragen aan Mr Cabuy. Excusie over het geen Camille gedaan had ! Maar 't was mis. Mr Hoorebeke was by mij in de valavond, en .... den

volgenden morgend was de kleine Cabuy in de school, en nu ontbreekt er geen enkele leerlinge meer als Idalie Willems. Al die paretten [4] hadden plaats na het gejammer van Marie Cabuy in de Volksbode. Had Mr Cabuy liever in zyne broek gescheten als zoo in een artikel in de Volksbode te zetten, *waarin hy niet loochende* of niet kon loochenen dat Camille het Artikel geschreven had. Wat ! Camille moest niet gevlekt worden omdat hy dood was, en na myne dood hadden zy nog mogen zeggen : Die Canaille heeft dat schandalig artikel geschreven. t Is nu voorby maar wy zyn er allen ziek van geweest. Julia heeft twee nachten en omtrent twee dagen overgegeven zonder tusschenpoozen, zy is nog onder de behandeling van Doctor Timmerman, Anna doet hare klas, maar overmorgen is 't vacantie. Julia mag reeds een beetje eten. Zy is om zoo te zeggen gansch hersteld. Denk wat schrik wij doorstaan hebben ? en dit alles voor den haat die Camille Pierre Hoorebeke [5] toedroeg.

Lieve Emile, lieve Antonia wy verlangen zeer U, en uwe lieve kinderen te zien.

Ik schrijf niet verder omdat myn brief voor den middag in de post zou zyn.

Wy omhelzen u allen hartelijk,

Uwe liefhebbende moeder
W^we^ Courtmans.

Ik ben bly voor 't Album. Indien het te groote ballast voor u is kunt gy het verzenden.

43

Maldeghem 4 October 1883.

Lieve Kinderen,

Volgens mij komt alles by ons lief Emmatje voort uit het tandenkrijgen, ook de slymen. Het is treurig dat het lieve kind zoo veel pijn moet lyden. Ik hoop dat het zoodra de tanden er door zyn

42 — 1. *het Artikel :* over *de Heren* in *De Meetjeslander* door Camille Willems, maar dat aan Vr. C. werd toegeschreven. – 2. *M^r^ De Vrieze :* L. De Vriese heeft de auteur van het beruchte artikel kenbaar gemaakt. Zie haar brief aan deze laatste dd. 17 juli 1883 onder de „Varia" nr. 33. – 3. *Blondine :* Mevrouw Willems, moeder van Camille. – 4. *paretten :* „pralerij, gebaar dat ijdelen pronk te kennen geeft. Meest gebruikt in het meerv.", vgl. L.-L. De Bo-J. Samyn, *o.c.,* blz. 773 i.v. prette, parette. – 5. *Pierre Hoorebeke :* volgens de bevolkingsregisters van Maldegem : Petrus V. H., geboren te Maldegem 11.8.1832, koopman in sterke dranken, gemeenteontvanger, overleden te Maldegem op 23.4.1886.

gezond en kloek zal wezen. Let op lieve Antonia dat het bytyds kakt. Dat is het byzonderste in het tanden krygen.

Julia's brief zult gy reeds ontvangen hebben.

Ja de kinderen van den ontvanger zyn naar het klooster. Ik heb aan Mr Paternoster geschreven en over alles uitgeweid. Ik heb zyne verplaatsing met avancement gevraagd.

Dezen morgen heeft Mr Walmacq aan den Minister van Openbaar onderwys geschreven, alles goed aangehaald en een beetje op zyn Walmacq. Hy vroeg de verplaatsing van Vincart [1] naar het kanton Brecht. Hy zegde onder andere dat Vincart als ontvanger niet alleen invloed op andere ambtenaren maar op de gansche bevolking uitoefend en zoo het officieel onderwys hatelyk maakt, en dat hy daar voor zou beloont worden met gevlei en gestreel door *Notre fougueux Clergé,* tot wiens party hy is overgegaan.

Hy schreef dat Julia die sinds 22 jaren in bediening is te Maldeghem nog nooit de minste blaam heeft bekomen, maar lof wegens hare methode en haar goed bestuur.

Leonie Roets [2] heeft zynen brief in den post gesteken zoodat hy zeker vertrokken is. Indien Wallemacq's brief door u toedoen kon ondersteunt worden dat zou deugd doen. Tracht iemand te vinden die de zaak van het onderwys ter harte neemt.

Mr Wallemacq's zegt dat hy aan de twee Inspecteurs over Vincart zal schryven, hy heeft er zoo veel belang in als wy.

Julia heeft aan de Inspecteurs niet geschreven, 't is te pynelyk voor haar.

My dunkt dat het hier, of nooit de plicht is van het schoolcomiteit van zich met de zaak te bemoeien, maar ik denk dat zy het niet zullen doen. De deurwaarder heeft de ontvanger aangesproken over het gerucht dat er liep, maar hy heeft er niets mêe gewonnen. De vent is hardnekkig, en toch klaagt hy over onze school niet.

Wallemacq heeft zoo veel leerlingen verloren als wij. Cools [3] denkt dat al de zyne zullen weg blyven en zeker is 't dat in de gemeenten waar er gene invloedryke voorstanders van het officieel onderwys zyn, de scholen waar gelyk by ons nog veel leerlingen zyn geweest, op den duur zullen ledig staan, indien het gouvernement geene afdoende maatregelen neemt. De liberalen kennen den dwang onzer tegenstrevers. Het gouvernement, wil geen dwang uitoefenen, 't is te loyaal, maar zonder te dwingen hadden zy toch iets kunnen doen. Een omzendbrief aan de ambtenaar[s] sturen om hen aan te manen van het officieel naar vermogen te bevorderen. Dat waar toch geen dwang geweest en dan zouden mannen gelyk Vincent hunne kinderen zonder reden niet durven uit de school nemen en zoo een blaam op het officieel onderwys werpen.

Van het schoolcomiteit mogen wy niets verwachten. Gy kent [de] Burgemeester die voorzitter is, verder Cabuy. De Deurwaarder is goed omdat hy onafhankelyk is. De Ontvanger woont in het huis van Bernard Penne, en verder belangen ! Belangen !

Denk er eens over na lieve Emile en tracht er een paar mouwen aan te passen.

Eugeen studeerd goed voor het exaam hy zal uw raad volgen.

Met Marie gaat het tamelyk goed, met Julia heel goed. Adèle heeft tandpyn, en met het slecht wêer is myne ademhaling moeielyker en ik heb meer slijmen. Doch ik ben moedig.

Dat men madame Van Ackere een Album aanbied zal my zeer aangenaam zijn, als ik geene verzen kan weven zal ik proza schryven.

Ik zit nog altyd aan myne novelle te krabbelen... Wanneer zal zy af zyn ?

Te Adeghem zyn zy allen gezond, en met school is er geene verandering.

Anna en Fernand zyn sinds maandag op hunnen post. Zegt tegen ons geleerd Pipken dat hy de Complimenten heeft van Mynheer de Koewachter.

Lieve Antonia, maak u niet te ongerust over ons lief Emmatje van 10 kinderen zyn er 9 die met de tanden sukkelen.

De hartelykste groetenissen van allen.

Wij omhelzen u uit de verte.

Uwe liefhebbende moeder
W^we^ Courtmans.

P.S.

Mr Cabuy heeft zyn zoon by Wallemacq weggenomen en naar de kostschool gedaan. Hy is naar Ternath in Brabant. Is daar eene kostschool ? Zyn dochtertje is by ons teruggekomen.

In het oogenblik dat ik myn brief ging sluiten komt er een brief van Fernand. Hy vraagt een Duitsche Dictionnaire. Zoudt gy hem niet kunnen bezorgen ? Er is haast by.

Het kost toch zoo veel voor de boeken.

Zend hem aan my, als 't mogelyk is.

43 — 1. *Vincart :* hierboven ook reeds vermeld. Volgens mededeling van de dienst voor de bevolking te Maldegem is er over Vincart in de bevolkingsregisters niets te vinden. – 2. *Leonie Roets :* hulponderwijzeres aan de Bewaarschool van de Courtmansschool (G. De Lille, IV, blz. 28). – 3. *Cools :* Theofiel Cools (1846-1892), werd tot hoofdonderwijzer aan de Gemeenteschool te Donk benoemd op de eerste gemeenteraadszitting onder burgemeester D. De Meyere (vgl. G. De Lille, IV, blz. 17 en blz. 59).

44

Maldeghem 12 8ber 1883.

Lieve Kinderen,

Ik hoop dat het u allen wel gaat.

Gisteren is de Coppy van den brief die Mynheer Wallemacq aan den Minister van Openbaar Onderwys had gezonden, verzonden geweest naar den Minister van finantien. Lieve Emile kunt gy daar iets doen ?...

Die zaak van den ontvanger is de school zeer nadeelig te meer daar hy zegt : Dat men by ons prullen leert. Dat is het programma het aanleeren der natuurlyke wetenschappen. Het handwerk gelyk zy die aanleeren enz.

Het feest voor mevrouw Van Ackere is reeds door de gazetten aangekondigd. Ik heb geen albumblad ontvangen. Op de inteekeningslyst is niet aangeduid aan wie men een albumblad moet vragen. Lieve Emile onderzoek eens tot wie ik my hierover moet wenden ? Het is haastig.

Lieve Antonia toen wy gisteren het bed uitpakten waar gy geslapen hebt, hebben wy uwe handschoenen gevonden. By de eerste gelegenheid krygt gy ze terug.

Ik hoop dat ons lief Emmatje voortdurend versterkt. Dat zy aan een stuk haring knaagd en hutsepot eet is zeer goed.

Ons Pipke zal het reeds gewend zyn zonder Mynheer de Koewachter zonder boulevard, zeg hem dat hy goed moet leeren en dat hy van tante Julia schoone boeken zal krygen. Ik doe myn best om de novelle die ik reeds begonnen was toen gy hier waart te voleinden, als 't my een beetje goed gaat zal zy de naaste week af zyn. Zal ze deugen ? Ik geloof ja.

De Seyn heeft nog geen proef gezonden voor het 2de deel myner werken. Ik denk dat de man met nesten zit [1]. Ik zal op myne hoede zyn. Hy heeft my nog myn honorarium voor het 1e deel niet gegeven.

Met ons gaat het volgens gewoonte goed te Adeghem ook.

Fernand was het van den eersten dag in de Normaalschool gewoon.

De hartelykste groetenissen van allen.

Wy omhelzen u allen, kus onze lieve kinderen voor ons.

Uwe liefhebbende moeder
Wwe Courtmans

44 — 1. *met nesten zit :* gewoonlijk *in (de) nesten zitten :* in moeilijkheden, verlegenheid raken.

45

Maldeghem 5 9ber 1883.

Lieve Kinderen,

Ik denk dat Eugeen opperbest het kiesexaam heeft afgelegd [1].

Mijnheer H. Ledeganck zend mij de hieringezonden kaart. Ik heb het geld op den post gestort, en ik vind het bultyntje der storting niet meer. Die Heeren moeten weten dat ik betaald heb.

Lieve Emile zoudt gy het borstbeeldje niet willen halen ? Willen zy het zonder kwijtschrift niet geven, dat zij het houden !

Krijgt gij het, dan brengt gij het by gelegenheid naar Maldeghem als gy met een koffer komt. Hoe bly zullen wij zijn als gy allen nog eens overwaaiet.

De Seyn begint reeds op zynen poot te spelen gelijk ik het voorzien had. Hij heeft als 2de deel *Livina* [2] beginnen drukken, en mij 10 dagen zonder drukproef gelaten. Nu op 2de dezer schreef hy mij, om hem de 50 fr by de verschyning van elk deel totaal kwyt te schelden. Ik heb nog niets van hem ontvangen. Ik heb hem een brief geschreven waar peper en zout in is.

Hy schreef : Dat hy 300 inschryvers heeft, en voor welk getal liegt hy ? Al myne werken zullen ongetwyfeld aangenomen worden als prysboeken. 't Zyn groote boekdeelen voor weinig geld, die op alle andere Vlaamsche werken de voorkeur moeten hebben.

In zynen brief kon men (tusschen de regels) de bedreiging lezen, dat hy de uitgave niet zou voortzetten. In onze voorwaarden staat : Indien er door eene onvoorziene omstandigheid genoodzaakt ware, de uitgave te staken enz. Die omstandigheid zou dus zijn : Te weinig inschryvers.

Ik schreef hem, dat de staking der uitgave voor my eene teleurstelling zou zijn, maar dat dit ook de roem zyner firma niet kon verhoogen....

Ik heb toegestaan, dat ik *voor de vier eerste deelen* my in plaats van fr. 50 met fr. 25 zou te vrede stellen, doch dat myne toegevingen niet verder zouden gaan.

't Is al slimheid van den man, hy wil de schryvers den laaste druppel bloed uitzuigen. Ik ben verzekerd dat hy de uitgave niet zal staken vermits hy 300 inschryvers *heeft zonder de kleintjes.* Als ik een werk voor eigen rekening uitgaf, bracht de verkoop van 300 boeken ruim de kosten op, en hy schryft dat zyne 300 inschryvingen slechts het derde deel zyner kosten bedragen. Nu zou ik willen weten of hy desnoods niet verplicht zou zijn, mij bij staking de lyst der inschryvers te overhandigen ? Wy zullen hem zien afkomen, doch mij betalen zal hy nooit.

Zeer dikwijls heeft hy naar Dixmude geweest om de gedichten van M^w Van Ackere te mogen drukken, doch ik zie dat zy by Van Cuyck te Dixmude verschynen [3]. Zy heeft zich niet laten beet nemen.

Ik heb het Album [4] bladje voor M^w Van Ackere reeds verzonden.

Lieve Antonia, in de plaats van wat over u, en de lieve kinderen te schryven moet ik nu met al dat geknoei voor den dag komen. Myn grootste genoegen is te weten dat het u beide, de verstandige Pip en het zoete Emmatje, goed gaat. Met ons is alles wel volgens gewoonte.

De hartelyke groetenis van allen en 1000 kussen.

Uwe liefhebbende moeder
W^we Courtmans

46

Maldeghem 4 xber 1883.

Lieve Kinderen,

Het verheugd mij dat gij den 2^den xber hebt gevierd, dat is een teeken dat gij voortdurend gelukkig zyt en ik ben bly omdat onzen braven Pie en Ematje bevriend zyn met St.Niclaas. Een uur daags leeren is voor Toontje genoeg.

Als Emmatje soep aardappelen en een beetje vleesch wil eten en een weinig Sirop de Vannier zal zy haast op nieuw loopen. Ik zie dat zy levenslust heeft zij is dus niet ziek.

Marie heeft veel zenuwtandpyn, ik heb last van mynen adem, en het overige is goed.

Lieve Antonia nu moet ik u last aandoen.

Eugeen komt Zaterdag naar Brussel denkelyk voor een paar dagen. Kunt gy hem ergens te slapen leggen ? Anders zou ik het aan George moeten vragen. Als gy my hierover niet schryft zal Eugeen Zaterdag namiddag by u aankomen : zyn kameraad H.

45 — 1. *Eugeen...:* zoon van Mathilde ; *het kiesexaam heeft afgelegd :* ongetwijfeld het examen dat diende afgelegd te worden wanneer men als (bekwaamheids)kiezer voor gemeente en provincie wou toegelaten worden, zoals vermeld in aant. 2, br. nr. 37. – 2. *Livina :* in de *Verhalen en Novellen* door Vrouwe Courtmans-Berchmans, Ridder der Leopolds-orde, Roeselare, De Seyn-Verhougstraete (z.d.), II, verschenen : *Livina, Tante Sidonie, Vader Joos, In den Winter.* – 3. Mevr. Van Ackere-Doolaeghe heeft betrekkelijk weinig laten publiceren door Van Cuyck te Diksmuide. Haar *Vereenigde Dichtwerken* verschenen te 's-Gravenhage in 1876. Ze overleed op 7 april 1884. Posthuum werd door H. de Seyn, nog in 1884, haar *Jongste Dichtbundel gepubliceerd.* – 4. Over dit hulde-album, met tekeningen en handschriften van kunstenaars uit Noord en Zuid dat Mevr. Van Ackere zal aangeboden worden, naar aanleiding van haar tachtigste verjaardag op 25 oktober 1883, zie *De Zweep,* 7 oktober 1883.

Van Hecke is in october moeten optrekken als miliciaan, hy is muzikant by de Grenadiers te Brussel. Eugeen heeft gespaard om zynen vriend te kunnen bezoeken, en nu komt hy Zaterdag.

Lieve Antonia, gy weet dat ik U niet gaarne last veroorzaak maar zou zoo bly zyn indien Eugeen ten uwen huize sliep. Hy zou dan eens naar George kunnen gaan.

Het tweede deel myner werken is omtrent afgedrukt. Ik moet het er met den slimmen De Seyn zien door te knoeien.

Met het huldefeest van Mevrouw Van Ackere [1] schynt het niet breed te zullen zyn. 't Was ook moeielijk in den Winter, en het langer uitstellen was gevaarlyk. Ik had gedacht : Emile zal er heen gaan als reporter, over Brugge en dan komt hy eens naar huis maar 't ziet er niet uit alsof er reporters zullen noodig zyn. Een huiselyk feest zonder betoogingen op straat, ten einde de oude zieke vrouw aandoeningen te sparen. Het moet zyn dat zij erg zwak is.

De stad Dixmude noodigde de feestinrichters uit voor het Banket. Een groot getal Vlamingen lieten zich inschryven en nu is er geene zaal in Dixmude schryft men, die groot genoeg is voor het banket. Er zyn toch schoollokalen waar de stad kan over beschikken.

In alle geval zal haar Album merkwaardig zyn. Overal zoo wel in Holland als in Belgie heeft zy hare werken aan de byzonderste letterkundigen gezonden, (Het geluk van ryk te zyn) en dezen zullen haar thans herdenken.

Ja Emile Brozen Van Landschoot is dood. De dag eer wy het vernamen hadden wy er nog over gesproken, iets wat niet dikwyls gebeurde.

Geen byzonder nieuws te Maldeghem, in de school hebben wy juist zoo veel leerlingen als verleden jaar. Wallemacq heeft er minder. In de Vlaandersche gemeenten gaat het overal achteruit. Cools heeft maar één leerling en hy komt slechts een paar keeren in de week. Waar gaat het heen ?

Hier in het klooster zyn omtrent 400 leerlingen in de clerikale jongensschool zyn er byna 400. Zy doen eene omhaling by de bevolking om te kunnen by bouwen.

Ik ga het geharrewar der doctrinairen en der Progressisten [2] na. Ik denk dat zy het eindelyk te Brussel eens zullen worden. Hoe het zy, wy moeten ons onderwerpen vermits het niet te verhelpen is.

Wat zal ik gelukkig zyn als ik u wederzien

1000 groetenissen en 1000 kussen van ons allen.

Uwe liefhebbende moeder

W^we^ Courtmans

47

Maldeghem 4 februari 1884

Lieve Kinderen,

Hartelijk dank voor uwen gullen feestdagwensch. Ik wenschte dezen morgen dat Pie hier zou zijn, zij worden allen te groot om Vivat Jammama te roepen, en 'k en ete van mijn leven geen mastellen [1] niet meer !

Het verheugd mij dat het U allen goed gaat. Wat gy van de lieve Antonia zegt, is *Leer verstandig.*

Ik denk dat Emmatje nu gansch gered is, dat alles voortkomt van de tanden. Nu zij weer in haar stoeltje zit, speelt en smakelijk eet zal zy wanneer zij kan onder lucht gaan, wel spoedig beteren, mager zijn is niets, en die koorts zal tandenkoorts geweest zijn.

Dat zy soms eenen dikken buik heeft is natuurlyk, zy eet veel en heeft geene beweging. Emile zal zich herinneren dat George eenen buitengewoonen dikken buik heeft gehad, die zoo hard was als steen. Hy had reeds *alleen geloopen* en wierd toen stijf. Hy zat meestal in zyn stoeltje, en die dikke buik kwam daar uit voort. Zoodra hy weer loopen kon, beterde het op korten tyd. Zoo zal het ook met Emmatje wezen.

Zeg tegen den geleerden Pie, dat hy veel moet sparen voor zyn half kaartje, en als hy met paaschen komt schuppen, zal hij mastellen krygen gelyk de andere op het feest van Grammama en als het eenigsinds mogelyk is komen Antonia en Emmatje ook mastellen eten.

De juffrouwen Frederik zijn hier in het begin der nieuwjaarmaand geweest *wenschen.* Leonie die gy te Brussel gezien hebt, heeft veel van Pie gesproken. Hy had by de tooneelverandering gezegd :

Hoe hebben zy die kamer zoo gauw anders kunnen maken ? Zy zegde dat hy een zeer opmerkzamen geest bezit enz. enz. Hy gaat

46 — 1. *het huldefeest van Mevrouw Van Ackere : De Zweep,* 23 dec. 1883 schreef over de „Betooging ter eere van de tachtigjarige Dichteresse...", die plaats vond op zondag 16 december 1883. Het feest werd er ingeschakeld in een reeks vieringen, die de Vlaamse vitaliteit moesten bewijzen : Conscience, Loveling, Courtmans, Van Ackere. – 2. *het geharrewar der doctrinairen en der Progressisten :* een echo hiervan in *De Zweep,* zond. 4 nov. 1883 onder de titel : *Bij de Socialisten :* sommigen zien ongaarne dat „talentvolle mannen zooals : de HH. Janson, Picard en Féron voordrachten gaan geven, midden der socialistenkringen te Gent en te Luik. De doctrinaire slapers en bewarende gapers spuwen vuur en vlam tegen deze drie volksmannen, die moedig op de bres springen om de algemeene maatschappelijke belangen te bespreken". Vgl. in dit verband ook : Edmond Picard, *Grelots Progressistes. Histoire du Suffrage Censitaire en Belgique depuis 1830.* Bruxelles, 1883.

dus in den tweeden boek leeren, daar ben ik bly mee. Van Alphen zei : Spelen is leeren, en leeren is spelen [2].

Het is nu een heele man, met zynen langen paltot en zynen parapluie.

Gij hebt dus vertrouwen in *onze* politiek ? Ik hoop dat uw voorgevoel zal bewaarheid worden. Wy zyn ook progressisten maar niet in den geest van Picard [3] die zynen molen naar alle winden draait, al waaide hy uit Rome 't zou hem weinig scheelen als men graan op zynen molen brengt.

Het geluk des lands hangt af van de voorzichtigheid des volks. Zachtjes vooruit ! Laat ons hopen dat de kiezers dit in Juni zullen begrypen.

Als er nieuws is, schryf het dan, ook politiek nieuws.

Lieve Antonia, zoowel ik als Julia zijn dankbaar voor de toezending van de figaro. Voor l'Echo bedank ik Emile niet, hy zal er een koppel paascheieren voor krygen.

Er is hier waarlyk geen nieuws, doch het zal u voldoende zyn te vernemen, dat het ons allen goed gaat. Ik heb verleden maand eene harde verkoudheid gehad, doch zy is vertrokken met kop en staart.

Met Marie gaat het thans byzonder goed. Wy denken dat zy gansch genezen is.

Te Adeghem is alles goed, ze zyn allen gezond, Pieter heeft werk, Anna doet goede vorderingen en de bulletijn van Fernand was met nieuwjaar uitmuntend.

Eugeen is weer by tante Barbara, den [.....] van al, het Comediespel is afgeloopen, Marietje doet met Paschen hare eerste Communie.

Nu weet ik niets meer, dat ik u alle vier lief heb moet ik u niet zeggen, gy weet het.

De hartelykste groetenissen van allen.

Omhelst elkander voor ons,

Uwe liefhebbende moeder
W^we Courtmans.

47 — 1. *mastellen :* mastel, klein plat rond broodje van tarwebloem met anijs, met een kuiltje in het midden (Vgl. b.v. Is. Teirlinck, *o.c.,* II, 238 i.v. mastelle). –2. *Van Alphen :* H. Van Alphen, *Kleine Gedichten voor Kinderen* (1781-1782) in *Dichtwerken* volledig verzameld en met een levensberigt van den dichter verrijkt door Mr. J. J. D. Nepveu. Volksuitgave. Utrecht, 1871, blz. 264 :

Het Vrolijk Leeren :
Mijn spelen is leeren, mijn leeren is spelen ;
En waarom zou mij dan het leeren vervelen ?
Het lezen en schrijven verschaft mij vermaak
Mijn hoepel, mijn priktol verruil ik voor boeken ;
Ik wil in mijn prenten mijn tijdverdrijf zoeken
't Is wijsheid, 't zijn deugden, naar welke ik haak.

– 3. *Picard :* deze progressist is, volgens *De Zweep,* zond. 21 mei 1882 : „den

48

Maldeghem 20 februari 1884

Lieve Kinderen,

Wij zijn allen zeer blij met de briefkaart, laat ons hopen dat ons lief Emmatje nu spoedig voort zal beteren.

Het voedsel dat zij neemt is voldoende om niet te verzwakken, en als zy voortdurend betert zal de eetlust komen. Laat ons hopen !

Lieve Antonia mijn hart is by u. Schrijf zoo haast er verandering is. Ik heb mij dezen nacht sterk bekommerd met ons Emmatje, ik kon niet slapen. Ik verwacht dus zoodra mogelyk eene goede tijding.

Pieter is vandaag te Caprijke op de uitvaart van Mr Vaere, den man van Melanie van Kerschaver, en Peetje Reichler de Huidevetter die ook Pieters eigen neef is, wordt van daag op hetzelfde uur begraven.

Met ons is alles wel volgens gewoonte.

Wy omhelzen u allen hartelijk

Uwe liefhebbende moeder

W^we^ Courtmans

49

Maldeghem 22 maart 1884

Lieve Kinderen,

Myn goede Emile gy weet dat ik myn laaste druppel bloed zou willen geven om al myne kinderen gelukkig te maken ik heb by U aller opvoeding het aankweeken der ware broederliefde in het oog gehouden. Ik kan noch gerust noch gelukkig zyn wanneer al mijne kinderen niet te zamen in vrede leven.

Dat is eene ideale toestand zult gy zeggen, dit zou bij allen zedelyke volmaaktheid vergen, en helaas dit is de waarheid. Dit wordt vooral moeielyk wanneer de kinderen getrouwd zyn. Ik zal George de zaak op het hart drukken. (mondelings) want geschrift blyft..... en als het noodig is myn lieve zoon zult gy van mij aannemen wat ik *U schenken kan.*

Ik ben diep bedroefd over dien toestand en de zusters ook.

meest gewaardeerden advokaat der Hoofdstad. Op vlaamsch gebied heeft hij zijne sporen verdiend door de zaak Schoep (...). Als redenaar en schrijver bekleedt hij eene eerste plaats...".

Ik kryg meer en meer hoop op de genezing van Emmatje. Alles wat gij over haren toestand schryft, geeft moed.

Het oudste kind van Amelie de Troyer heeft na eene zware ziekte ook aan gezwel der darmklieren geleden. Het kind was om zoo te zeggen stervend zy hebben watte op het buikje gelegd en nu is 't een kloeke jongen. Gy weet dat er watte op alle slag van klieren gelegd wordt.

Lieve Antonia ik denk gestadig aan U en betreur dat ik uwen moederlast niet kan deelen, blijf moedig !.....

Ja lieve Emile, doe uw best voor de recensie van het werk van onzen vriend Manten [1], hiermee zult gy uwe moeder veel plezier doen.

Kust Emmatje en Toontje voor allen lieve kinderen.

Wij omhelzen U allen hartelijk
Uwe liefhebbende moeder
W^we^ Courtmans

50

Maldeghem 25 Maart 1884.

Lieve Kinderen,

Dus is de toestand van ons lief Emmatje niet merkelijk veranderd. Dat geeft moed. Laat ons hopen dat het zachtjes aan zal beteren.

Lieve Antonia, uwe taak is pijnlijk en lastig, doch wij allen ondervinden dat moedersmart en moedervreugd elkander opvolgen. Laat ons hopen, dat wy ons spoedig in de herstelling van ons liefelingje zullen mogen verheugen.

Dank voor uw artikel lieve Emile [1] het is uitmuntend ! Het is puik ! Het getuigt van geleerdheid en fijnheid van gevoel. D^r^ De Vos zal er fier over zijn.

Door het schrijven van dit artikel hebt gij onzen vriend de tol der dankbaarheid betaald die ik hem verschuldigd ben voor het geen hij gedaan heeft tijdens het Courtmansfeest. Het artikel zal door alle letterkundigen bewondert worden en ik ben fier op myuen zoon die zulk een talent bezit.

Waar ga ik heen ? Ik verval in vleierij en ik ben uwe moeder.

Lieve Antonia blyf moedig. Dag en nacht denk ik aan U....

49 — 1. *Manten :* Amand De Vos. Het betreft hier diens *In de Natuur : Dichtwerk.* Gent, Ad. Hoste, 1884.

Lieve Emile als ik iets voor *u doen kan schryf het.*
De hartelijkste groetenis van de zusters en van Lie.
Omhels Emmatje en Antoontje voor ons, wij omhelzen u allen.

Tot wederziens
Uwe liefhebbende moeder
W^we^ Courtmans.

Myne hartelyke groetenis
aan Mijnheer Van Leemputten.

51

Maldeghem 1 april 1884

Lieve Kinderen,

George had onzen moed opgebeurd. Emmatje zat in haar stoeltje enz. Hij had veel hoop. Helaas de brief van de lieve Antonia kwam die hoop verijdelen.

Marietje heeft Zondag hare eerste Communie gedaan, gy kunt wel denken dat de toestand van ons arm Emmatje een treurig vloers over de blydschap der eerste Communie plechtigheid had gespreidt. Zoo gaat het in de wereld !...

Zoodra ik George van het geld sprak, zegde hy dadelyk. Als ik te Brussel kom zal ik het dragen. Ik vertrouw dat gy het reeds ontvangen hebt. George is hier gisteren namiddag 6 uren vertrokken, maar ik was te vermoeid en verward om gisteren avond te kunnen schryven.

Ik verwacht tyding van Emmatje. Mocht zy gunstig zijn.
Omhels onze lieve kinderen voor ons. Wy omhelzen u allen.

Uwe liefhebbende moeder
W^we^ Courtmans.

52

[kort na 6 april 1884]

Lieve Kinderen

Troost U lieve Kinderen, wy mogen het geluk van ons allerliefste Emmatje niet benyden, zy juicht nu voor eeuwig in den Hemel. Ja zy ligt [in] de arme van onze onvergetelyke Emma [1] die wy zoo lang hebben beweend. Emmatje is by hare broeders... [2]

50 — 1. *uw artikel :* we konden dit artikel niet terugvinden.

Wy weenen met U gelyk wij met U geleden hebben zoo lang het engeltje lydend was.... Wy hebben allen geweend, de Meter en grootmoeder het overvloedigste. Maria was zoo bedroefd dat het pynlyk was om zien.

O ik ken en deel uwe droefheid.

Lieve Antonia Lieve Emile troost U, het is zoo zoet te hopen dat wy naar het aardsche lyden elkander zullen weerzien en nooit meer zullen scheiden... Troost U troost U !

Binnen eenige dagen zult gy kunnen redeneeren, dan zult gy gelyk ik het dikwyls heb moeten doen kunnen denken : Gelukkig zyn ze die van het aardsche lyden verlost zyn.

Het engeltje is zacht zonder doodstryd in geslapen dat hebben wy gestadig aan God gevraagd en God heeft ons gebed verhoord. Ik zeg wel troost U maar ik kan ook myne droefheid niet bedwingen...

Emmatje blyft in ons hart leven....

Houd moed !

Wy omhelzen U hartelyk

tot spoedig wederzien

uwe bedroefde moeder

W^we^ Courtmans.

Ik heb het engeltje gezegend, als het hier weg ging zegent en kus het nog eens voor zyne oude grootmoeder, voor de Meter voor de Tanten voor allen. Kus Pip en dank God die hem gespaart heeft.

53

Maldeghem 28 april 1884

Lieve Kinderen,

Lieve Emile, Janmoulle heeft gevraagd om nog eene vertaling te mogen doen en nu heb ik u noodig om mijn geheugen te verlevendigen. Hoe heet de novelle die gy vertaald hebt ? Ik zou die *bij vergissing* kunnen aanbevelen. Schryft my dit s.v.p.

Het exemplaar van het werkje dat bij Gillon verscheen heb ik voor u ter zyde gelegd. Zult gy het komen halen ?

52 — Ongedateerde brief. De datum, kort na 6 april, berust op het feit dat Emma op 6 april 1884 overleed (vgl. het huwelijksboekje van Emile Courtmans-A. Van Leemputten). – 1. *onze onvergetelyke Emma :* dochter van Vrouwe Courtmans, geboren te Gent op 18 juni 1840, overleden te Maldegem op 2 febr. 1869 (vgl. J. Pée, *Nota's*). – 2. *by hare broeders :* Antoine (1876-1878); Eugeen-Robbrecht (1879-1881), kinderen van Emile en Antonia, zo jong overleden (blijkens het gemelde huwelijksboekje).

Ik hoop dat het U allen wel gaat, met ons is alles wel volgens gewoonte.

Anna en Fernand keeren vandaag terug naar Brugge. Zy gaan weer moedig aan het werk.

Het is nu stellig dat Pierre Coelis [1] met Augusta Cabui, zeer in 't kort trouwt.

Wat dunkt U van de Volksbode ? Zou Cabui weten wat hy drukt ? Hy wordt revolutionnair.

Wij lezen met veel genoegen, niet alleen l'Echo maar ook de Figaro. Voor alles dank.

Lieve Antonia als gy een oogenblik tijd hebt, schryf dan eens hoe het u gaat, en vertel my dan wat, van onzen lieven Pip.

De groetenis van allen, de groetenis aan vader.

Wy omhelzen u allen,
uwe liefhebbende moeder
W^we^ Courtmans

54

Maldeghem 21 Mei 1884.

Lieve Kinderen,

Ik dank mijne lieve Antonia en mijnen lieven Emile voor hunnen vriendelyken brief. Antonia schildert mij den toestand van haar huisgezin en spreekt van ons duurbaar Antoontje, en Emile tracht mij gerust te stellen over den politieken toestand. De goede indruk van uwen brief is mij tot nu toe bijgebleven doch gerust kan ik niet wezen. Ik heb de verslagen der meetingen gelezen...

Gij Emile die de dryfveeren kent, zijt misschien gerust.

Indien al de uittredende leden der Kamer door de associatie aangenomen worden, is het samenstellen van eene volledige lyst voor de Picardisten onmogelyk te weten, eene lyst die aannemelyk is. Wy mogen eenigsinds rekenen op het gezond verstand van het brusselsch kiezerskorps.

Moesten wij door toedoen der progressisten in de handen der clericale vallen, wat zou er van ons geworden, hoe dikwijls hebben die mannen : Scailquin, Dansaert, Demeur, Janson [1], Arnould, Robert en Féron tegen het Ministerie en zelfs met de clericale gestemd !

Ik neem aan dat het beruchte art. 47 [2] moet verdwijnen om het door een ander te vervangen dat beter aan onzen tijd past, maar

53 — 1. *Pierre Coelis :* wordt in 1890 uitgever van *De Volksbode* (vgl. Dr. J. Pée, *Mevrouw Courtmans,* blz. 120).

hoe voorzichtig moet men er mee te werk gaan, om het land niet voor altoos in de handen der clericalen te leveren.

Dat het de cynskiezers, (de boeren zyn) die het gouvernement maken, kan of mag niet blyven duren [3], zie eens Antwerpen en Gent. In Antwerpen hebben de clericalen geene of weinig kans voor den provincialen raad, terwyl de liberalen geene kans hebben voor de Kamers. In Gent durven de clericalen voor den Provincieraad niet stryden en voor de Kamers !... Neen zoo kan het niet duren.

Mathilde is nog angstiger als Julia en dat is te begrypen en wat mij betreft ik slaap niet meer, als ik insluimer is 't om van de kiezing te droomen en dat moet nu nog 20 dagen duren, als gy iets weet lieve Emile *goed* of *slecht* schryft het dan. Ik heb liever alles te weten.

Te Eecloo is het grappig.

Neelemans is door het *Vaderlanderke* zonder de andere leden van den Katholieken Kring te kennen, uit de deur gesmeten. Nu zyn er 4 clericale leden voor 3 plaatsen. Al de liberale zullen voor Nelemans stemmen.

Onzen Eugêen is stemopnemer, met Sis Kerschaver [4] Emile Tydgat en Perqui [5].

Over Zondag acht dagen is Joseph thuis geweest. Hy is van Luik recht naar Aalst gereden en seffens aan 't werk gegaan. Hy zegde dat hy hoopte te Brussel te kunnen afstappen op de terugreis en u en George te bezoeken.

Mr Van den Bosch van Middelburg is berecht en door die omstandigheid zyn zyne kinderen uit de gemeenteschool getrokken. Hier te Maldeghem is 't ellendig met de scholen. Meer dan de helft der kinderen der bewaarschool zyn weggebleven en veel andere, sinds gy hier geweest zyt. Te Bassevelde is het ook zeer slecht alsook in al de gemeenten van Vlaanderen. Waar gaat het heen ?

Neen zoo kan het niet blyven duren.

Met ons is alles wel volgens gewoonte. Ik ben moedig en hoop den stryd te kunnen doorstaan.

Tot wederziens lieve kinderen alle drie. Wees intusschen gelukkig !

De hartelykste groetenis van allen, de groetenis aan vader.

Wy omhelzen u allen hartelyk.

Uwe liefhebbende moeder,

W^we^ Courtmans.

54 — 1. *Janson :* Paul Janson (1840-1913), advokaat te Brussel, genoot grote faam als redenaar. Hij was een leidende figuur naast en met de hier gemelde personen – de zeven – in de progressistische fractie. Reeds in 1881 had hij ge-

55

Maldeghem 26 [Mei ?] 1884.

Lieve Kinderen,

Weest niet ongerust over de gezondheid van onzen lieven Pip. Hy speelt goed maar eet weinig. Nooit heeft hy veel gegeten, dat hebben wij opgemerkt.

Onrustigen slaap komt bij kinderen meest altyd voort, door overlast van wormen

Lieve Antonia dit moet gij onderzoeken. Blauwe randen onder de oogen en jeukte aan den neus zyn daar kenteekens van.

Ik denk niet dat hy suikergoed eet, dit is altoos slecht voor de maag. De gewone keukenkost is best voor alle kinderen. Indien hy niet wezentlyk ziek is, moet gy geen Dokter raadplegen, zy geven dan medecyn en dan zou onzen lieveling nog min eten. Weest gerust !

Nu over den toestand.

Uw brief had my gansch gerust gesteld. Mag ik het nog zyn ? Ons lot is in de handen der Brusselsche kiezers.

Onze nederlaag van gisteren is verpletterend. Te St. Joos-ten-Noode... En Philipville ! Te Antwerpen 700 stemmen minderheid. Dan te Namen en te Dinant allemaal weg ! Waar gaat dat heen ? Doch ik wil niet jammeren voor den tyd.

poogd „om de Kamer te doen besluiten tot een wijziging van de kieswet op grondslag der bekwaamheid (beroep en onderwijs)... het beginsel hiervan (werd) in 1883 voor de gemeente en provincie aangenomen". Vgl. A. Simon in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* onder redactie van Prof. Dr. J. A. van Houtte, Prof. Dr. H. van Werveke e.a., X, blz. 158. Deze „Zeven" hadden volgens een statistiek in *L'Echo du Parlement,* mercredi 28 mai 1884, die aan *La Flandre Libérale* was ontleend, in 1882-83 over de grote wetten veel meer met de clericalen gestemd dan met de liberalen : Scailquin stemde 24 maal met de „minorité cléricale" en 16 maal met de liberale meerderheid ; de cijfers van de anderen in dezelfde volgorde : Dansaert 25 en 12 ; Demeur 26 en 15 ; Janson 29 en 11 ; Arnould 29 en 7 ; Robert 32 en 6 ; Féron 34 en 2. – 2. *art. 47 :* het luidt als volgt : „La Chambre des Représentants se compose des députés élus directement par les citoyens payant le cens déterminé par la loi électorale, lequel ne peut excéder 100 florins d'impôt direct, ni être inférieur à 20 florins", vgl. Léon du Bus de Warnaffe, *Les Lois Electorales Belges depuis 1830,* Bruxelles, 1913, p. 5. – 3. ... *niet blijven duren :* vermoedelijk zocht Vrouwe Courtmans een oplossing, die in het voordeel ook van de stedelijke bevolking zou uitvallen, waarbij het bestaande cijnsstelsel niet helemaal zou uitgeschakeld worden, en bijkomende stemmen zouden toegekend worden voor ontwikkeling en beroep. – 4. *Sis Kerschaver :* Francies Van Kerschaever was secretaris-ontvanger van het Armbestuur van 1857 tot 1900. Hij zal vaak contact gehad hebben met Vrouwe Courtmans, daar zij in een huisje van het Armbestuur woonde (mededeling van G. De Lille). – 5. *Perqui :* Pieter Perqui, werd in 1885 schepene onder burgemeester Van Mullem (Vgl. G. De Lille, IV, blz. 28).

Uwe redeneering over Brussel is zeer juist, vermits de Progressisten zich aan de uitspraak der associatie onderwerpen komt er geene derde lijst. Piecart alleen, ja dat zou zyn gelyk gy het verondersteld hebt.

Te Elsene hadden de liberalen gisteren eene groote meerderheid en te Molebeek ook, de Independenten van St. Joos leveren dan minder belang op. Laat ons hopen !..... Gy kunt denken dat ik niet rustig ben.

Wy zyn allen gezond, maar zenuwachtig.

Lieve kinderen zorg toch goed voor ons Pipken en als gy het noodig acht, raadpleegt dan een Dokter.

Wij omhelzen u allen hartelyk
uwe liefhebbende moeder
W^we^ Courtmans

56

Maldeghem 8 Juni 1884

Lieve Kinderen,

Eindelijk is de politieke hemel opgeklaard, er is licht er is zekerheid. Die derde lijst [1] bracht ons als stembrekers in gevaar.

Thans dwingen die drie mannen ons bewondering af. Zij leggen hunnen trots af om den lande te redden.

Indien die uit alle kleuren saamgeraapte bende die zich Independenten [2] noemen, zegepraalde, zou men moeten zeggen dat het een mirakel is, doch dit zal niet gebeuren, de Brusselaars hebben sinds vyftig jaar te veel blyken van verstand en goeden wil gegeven om nu aan hun doorzicht te kunnen twyfelen. Wat was Brussel over vyftig jaar ? en wat is het thans ?

Moedig wacht ik op den uitslag van den kiesstryd. Het zal goed gaan. De Brusselaars zullen ons redden.

Ik heb ook met vreugd in de Zweep gezien dat de Vlamingen meevallen. De zaken staan dus opperbest.

George heeft my gisteren uit Antwerpen geschreven, daar ook hebben onze vrienden veel moed. Dit zegt men ook in Gent en in Eecloo, maar ! Maar wy mogen er niet op rekenen. Daar zegepralen zou ook een mirakel zyn.

Dank lieve Emile voor uwe goede tydingen. Zy hebben myn angstzweet gedroogd.

Ik verwacht uwe mededeelingen zoo haast mogelyk.

55 — In de datum ontbreekt de maand, in potlood werd Mei ? bijgevoegd.

Lieve Antonia mijne gedachten staan thans slechts op de kiezingen. Wat kan ik u thans schryven ? Niet anders dan dat ik u mynen Emile en ons Toontje hartelyk lief heb.

Uwe liefhebbende moeder
W^we^ Courtmans

57

Maldeghem 16 Juni 1884

Lieve Kinderen,

Ik dank u voor uwe geruststellende brief. Het is te hopen dat de Koning zich *ferm* zal houden ten einde eene omwenteling te vermyden. Dit ware zeker het grootste ongeluk dat ons kon overkomen. Al de beloften die de rechterzyde op alle wyzen aan hare kiezers gedaan heeft, kan zy niet verwezentlyken. De tyd zal leeren. Zou het waar zyn dat de hofdames den 11 juni roode tuiltjes droegen ? dat zou zeer onvoorzichtig geweest zyn. De Republikeinen uitdagen !!!

Ik moet seffens aan Anna en aan Fernand schryven, die kinderen zitten ginds zeer ongerust en dit is te begrypen.

Tot nu toe blyft te Maldeghem alles rustig. Wat my betreft ik word zoo kwaad by het overdenken wat wy in de laatste vyf jaren geleden hebben, dat ik onze vyanden zou kunnen.... doch wat helpt te morren. Als ik maar gezond blyf dat is het byzonderste.

Nu van onzen lieven Pip. De jongen heeft den kinkhoest. Alle kinderen krygen die, maar kinkhoest in den zomer is niet gevaarlyk. Indien het eene zware kinkhoest word dan brengt gy het lieve Toontje naar Maldeghem in de open lucht, tot dat hy genezen [is], het is beter dat het kinkhoest is dan eene bronchite.

George schryft my dat hy een Jan-Baptist gekocht heeft. Proficiat ! Dat is er nu al drie.

Lieve Antonia voor de kinkhoest zyn weinig hulpmiddelen, het moet zynen tyd duren. 6 weken klimmen en 6 weken dalen, maar zoo als ik zeg er is geen gevaar by.

Lieve kinderen nu zullen wy de onderwijzers in den buiten schandelyk kazak zien keeren. Mathilde heeft er Zaterdag ver-

56 — 1. *Die derde lijst :* volgens *L'Echo du Parlement,* 4 juin 1884 was dat de lijst van E. Picard (samen met C. De Paepe en Van Caubergh). – 2. *Independenten...:* „De verkiezingen van juni 1884 waren de regering uitgesproken ongunstig. Dank zij de stemmen uitgebracht op de lijst der onafhankelijken, mannen van het centrum wie de overdreven secularisatiepolitiek der liberalen tegenstond, doch die het clericalisme der katholieken vreesden (...) verkreeg de katholieke oppositie een meerderheid van 34 zetels" (A. Simon in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden,* X, blz. 164).

scheidene te Eecloo gezien, die naar de teekenles geweest waren en zy trokken reeds een gezicht!

En nu ga ik aan Anna schryven. Ik ontvang zooeven een brief van haar en ik zal seffens antwoorden om haar moed te geven.

De groetenissen en hartelyke kussen van ons allen.

Uwe liefhebbende moeder
W^we^ Courtmans

P.S.

Er was inderdaad verwisseling van datum wegens de wet op de hulpgelden. Er stond op het mandaat : aloué par la loi du 9 mai 1882.

58

[Begin Juli 1884]

Lieve Kinderen,

Dezen morgen heeft onze Joseph ons laten weten : Dat zyne vrouw sedert 14 dagen erg ziek is en dat er geene hoop op genezing bestaat. Zyn briefke was als met tranen geschreven. Misschien is Anna reeds overleden [1].

Netta [2] zal naar Maldeghem moeten komen. Wy zullen het moederloos kind met liefde ontvangen.

Lieve Emile ik dacht u juist over den *toestand* te schryven als die droeve mare kwam. Ge kunt denken hoe angstig wy zyn. De Koning teekent alles wat men hem voorlegt. Hy zal ook het doodvonnis der onderwyzers teekenen....

Toen de clericalen de minderheid werden, slingerden zy den banbliksem op de onderwyzers en op allen die hen verkleefd waren, en nu komen de kiezers hunne goedkeuring hechten aan al de wandaden der geestelyken, die in het schoolonderzoek zyn aangeteekend ; de Gentenaars zullen er op 8sten dezer ook hunnen zegel aan hechten ; daar rekenen de clericalen op 1000 stemmen meerderheid en toch werken de gentsche liberalen uit al hunne macht.

Wat zal men te Brussel doen ? Door hunne senateurs weg te jagen hunne stemming van 10 juni bekrachtigen. Wie zal dan de *Woesten* [3] tegenhouden in hunne wraakneming op de *onschuldigen ?*

Lieve kinderen zegt toch tegen George dat hy zich dynsdag buiten alle gevaar moet houden. Te Gent zal *zeker* gevochten worden en dit zou ook te Brussel kunnen gebeuren. Zeg tegen George dat hy op vrouw en kinderen moet denken....

Waarschynlyk zullen de onderwyzers van het gansche land, een smeekschrift tot den Koning richten. Zy zouden met duizenden op 21sten Juli onderwyzers en onderwyzeressen voor het paleis defileeren en het smeekschrift overhandigen [4]. Komt dit plan tot stand dan moogt ge Mathilde en Julia dien dag verwachten zy willen er by zyn.

Bekommert u niet te veel met onzen toestand lieve kinderen, wy zullen den Crisis trachten te doorstaan, misschien zal het beter gaan dan hetgeen wy ons door de daden van het nieuw Ministerie kunnen voorspellen.

Lieve Emile indien gy iets goeds van de Brusselsche kiezing verwacht schryf dan.

Lieve Antonia als gy George of Maria ziet zeg hun dan dat ik bevreesd ben dat George zich op den kiesdag in het gevaar zou begeven.

Omhels ons lief Antoontje voor zyne grootmoeder en voor allen.

Wy omhelzen U hartelijk
Uwe liefhebbende moeder
Wwe Courtmans.

59

Maldeghem 16 Juli 1884

Lieve Kinderen,

Triumph ! Dank voor uw goede telegram. De 4 ontbrekende tabakstemmen die ons te Doornyk [1] ontbreken zullen binnen twee jaar veelvoudig ingewonnen worden. Welke les voor de verpletteraars !

Welke les voor de Independenten ! Zy zullen er driemaal moeten op denken, indien zy over eene brandende quaestie moeten stemmen. Groot zal den invloed zijn die de dag van gisteren op den Koning uitoefend. Het ministerie zal ons niet meer kunnen verpletten !

Mathilde heeft te Adeghem veel geleden. Op 10 juni hebben de klokken tot byna middernacht triumf geluid. Vele huizen waren bevlagd.

Den 8sten Juli weer vlaggen, klokgeluid en ketelmuziek.

Voor de ketelmuzikanten had de Burgemeester maatregelen ge-

58 — Datum ontbreekt. In potlood werd Begin Juli 84 bijgevoegd. – 1. *Anna :* overleden op 8 juli 1884 (J. Pée, *Nota's*). – 2. *Netta :* Anne Marie Catherina Courtmans, geb. op 9 febr. 1877 (J. Pée, *Nota's*). – 3. *Woesten :* bedoeld worden Ch. Woeste en o.a. V. Jacobs, die een belangrijke rol vervulden bij het ontwerpen van de nieuwe schoolwet. – 4. *smeekschrift overhandigen :* zie br. 61, aant. 2.

nomen tegen gisteren. Nu dit is voorby. Te Maldeghem heeft men den 8 Juli, in de Noordstraat gevlagd.

En onze arme Joseph, hy heeft my een zeer droeve brief geschreven, doch ik weet niet, of gy of George op de begraving geweest zyt. Ik weet niet of er iemand van de familie zyner vrouw by hem gebleven is. *Schryf my daar over.* Ach onze arme werkzame Joseph !

Het onweder heeft Zondag te Maldeghem veel schade veroorzaakt. Boerenwoningen, schuren en stallen zyn omgewaaid. Veel, zeer veel boomen afgescheurd en uitgevlogen.

In onze school en by Walmacq zyn 68 ruiten door den hagel verbryzeld. In het klooster meer dan 200, ook de kerk heeft veel geleden.

Lieve Antonia ik hoop dat wy voortaan brieven zullen kunnen wisselen als eertyds, iets wat ons door hachelyke omstandigheden sinds lang is onzegt.

Het gaat U, Emile en Antoontje immers voorspoedig ?

Hier is alles wel volgens gewoonte en te Adeghem en met Anna en Fernand ook.

Anna vreest dat de Normale afdeelingen zullen ingetrokken worden, en dat zy haar laaste studiejaar in een ander gesticht zal moeten doen. Dit zou ik betreuren voornamentlijk voor juffrouw Sleeckx [2], die zoo goed is voor Anna.

Pierre Coelis is dynsdag met Augusta Cabuy getrouwd. Henri Lille trouwt de naaste week met Marie Cabuy W^we^ Camille Willems !

Weest zoo goed onze groetenissen aan Vader Van Leemputten over te brengen.

Wy omhelzen u, en ons lief Antoontje 1000 maal

Uwe liefhebbende moeder
W^we^ Courtmans

59 — 1. ... *Doornyk :* in *L'Echo du Parlement,* Mercredi 16 juillet 1884 wordt er gezegd, dat de clericale kandidaat te Doornik „ne l'emporte que de quatre voix sur le candidat libéral" ...; *tabakstemmen...:* ongetwijfeld worden hier personen bedoeld, die ingevolge het betalen van belasting op de tabak het vereiste bedrag directe belastingen bereiken (zie br. 54, aant. 2) om kiesrecht te bekomen. Vgl. in dit verband : *Wet houdende vermeerdering van de belasting op den tabak* in *Verzameling...,* Jrg. 1883, Dl. LXX, Brussel, 1883, blz. 445 vlgg. (Bekend gemaakt door den *Moniteur* van 1 Augustus 1883, nr. 213). – 2. *juffrouw Sleeckx :* vermoedelijk de dochter van Domien Sleeckx, die in 1891 „regentes bij 's Rijks normaalschool voor onderwijzeressen was" (te Luik), vgl. F. Van Veerdeghem *Levensbericht van J. L. D. Sleeckx.* Overgedrukt uit de *Levensberichten van de Maatschappij der Nederlandsche Letterk. te Leiden,* 1901-1902, blz. 33. Volgens het reeds aangehaalde *Kon. Besluit inhoudende het algemeen reglement van 's Rijks lagere normaalscholen en normaalafdeelingen* in *Verzameling...,* Jrg. 1884, blz. 829 waren er achttien instellingen behouden, met o.a. ook de Normaalafdeling voor onderwijzeressen te Brugge. Publikatie in *Het Belgisch Staatsblad* van 22 sept. 1884, nr. 266.

60

Maldeghem 18 Juli 1884

Lieve Kinderen,

Lieve Emile, uw kiesbladje zal veel, zeer veel goed gedaan hebben.

Allard als tegenhanger van Bischoffsheim ![1] uwe uitvinding verdient een Brevet. Ik dank u omdat gy Anna de laatste eer hebt helpen bewyzen en Jef hebt bygestaan. Anna was ook myn kind !

U lieve Antonia dank ik omdat gy Maria die tydens de afwezigheid van George ongesteld was, zoo liefderyk hebt verzorgd. George heeft my hierover geschreven.

Nu over den toestand.

Wat zullen de Ministers doen ? zullen zy aan de Bischoppen gehoorzamen, dan weten wy van nu af wat zy zullen verrichten.

De Pastoors hebben nooit zoo veel middelen gebruikt als thans om de leerlingen uit onze scholen te lokken. Wy verliezen allen leerlingen. Zy dwingen de beambten van het gouvernement. Te Caprycke heeft de gemeentemeisjes school sedert 10 juni 10 leerlingen verloren. Die van Bassevelde verloor er 12. Juffrouw Van Der Borgcht te Lembeke had er 7, nu is geen enkel meer. En zoo is 't in al de buitengemeenten van Vlaanderen ! Daarby laten zy den banvloek liggen, zoo krygen zy in korten tyd al de officieele scholen ledig.

Wat zy willen is natuurlyk de wet verbreken, het artikel dat zegt : Het onderwys is wereldlyk, zal het eerste buitengesmeten worden. Het lager onderwys hebben zy in de Vlaamsche gewesten reeds in handen, doch het is hun niet genoeg het volk dom te houden. Het geld moet er by zyn !

Gehoorzaamt het Ministerie van zeven Weeën aan de bisschoppen en volgen de Kamers hunnen wenk, dan.... En langs de andere zyde hebben zy het volk, den wenk die de kiezers hun te Brussel hebben gegeven ; zy zitten tusschen twee stoelen in d'assche [2].

Gehoorzamen zy aan de Bisschoppen, dan hebben wy spoedig : Het begin van het einde.

Zeker kunnen zy veel doen langs bestuurlyken weg, doch ik denk niet dat zy de scholen die zy aan het leegplunderen zyn kunnen sluiten, ik meen dat zy de benoemingen die hunne voorzaten gedaan hebben moeten eerbiedigen ; daarenboven kan de gemeente, volgens de gemeentewet hare ambtenaren niet in disponibiliteit stellen noch verplaatsen naar eene andere gemeente maar wel in eene andere school der zelfde gemeente.

Wel zegt de Grondwet : Het onderwys is vry, maar volgens hetgeen Mr Rolin Jacquemyns in zyne Conferentien zegt [3], is er iets bygeschreven dat den staat plichten oplegt. Willen zy nu den Staat buiten het onderwys stellen, en alleen heerschen in zake van onderwys, dat kan het land niet gedoogen.

Mathilde is even als honderde anderen ambtshalve benoemd. Een koninklijk besluit heeft hare jaarwedde bepaald, denkt gy dat het staatsbestuur het handteeken van den Koning zou laten protesteeren ? Dit waar weeral het begin van het einde. Misschien zouden die gemyterde liever de belgen als een Sint Niclaasgeschenk aan Pruissen geven dan een verstandig gouvernement te gedoogen.

Walemacq zit benauwd dat men hem spoedig op pensioen zal stellen, de man is omtrent 65 jaar oud, ik denk ook dat men de bejaarde onderwyzers in massa op pensioen zal stellen om ze door hunne Creaturen te vervangen, maar als zy dat doen, zyn die meesters met God in den kerkban. Van Zondag acht dagen heeft men te Adeghem op den predikstoel uitgeroepen : Dat de officieele scholen nog altoos door de Bisschoppen *gedoemd* zyn, er byvoegende dat men binst de week eene omhaling voor de katholieke scholen zou doen. Maar er is dispensatie !!!

Denk niet dat ik al die vragen doe om op allen een antwoord uit te lokken, zeker niet. Het is maar razen ! Ik verlang alleen dat gy als vroeger my het belangrijke dat gij verneemt zoudt mededeelen.

Lieve Antonia hoe verlang ik u allen te omhelzen. Wanneer zal ons Toontje met de schup op de schouders naar Maldeghem komen om putten te delven ?

Onze hartelijke groetenis aan Vader Van Leemputten. Wy omhelzen u allen teederlijk.

Uwe liefhebbende moeder
W^we^ Courtmans.

P.S. Ik begryp zeer goed dat Jef niet gaarne Netta mist. Hy zal daarover in zyne eerste droefheid geschreven hebben. Hy handele volgens goeddunken. Voor my is elke beslissing goed.

60 — 1. *Allard... Bischoffsheim :* volgens *L'Echo du Parlement,* Mercredi 16 juillet 1884, die de samenstelling van de lijsten geeft, waren beiden lijstaanvoerders. – 2. *den wenk die de kiezers hun te Brussel hebben gegeven :* dit heeft vermoedelijk betrekking op de kiezers die stemden voor de Independenten en waardoor de katholieken de meerderheid hadden behaald, zie br. 56, aant. 2. – *zitten tusschen twee stoelen in d'assche :* weten geen besluit te treffen. – 3. *volgens hetgeen Mr Rolin Jacquemyns in zyne Conferentien zegt :* bedoeld wordt diens werk : *Voordrachten over de Grondwet,* Gent, W. Rogghé, 1871. Tweede verbeterde druk (Willemsfonds, nr. 68), I, blz. 35 vlgg. in de *Negende Voordracht* waar hij handelt over het onderwijs.

61

Maldeghem 25 Juli 1884

Lieve Kinderen,

Dezen nacht ben ik opgeschrikt uit den slaap wegens de nieuwe schoolwet [1].

Artikel 1 zegt : In elke gemeente moet er ten minste eene school zyn.

Verder zegt het zelfde artikel :

De Koning kan na de permanente Deputatie geraadpleegd te hebben, de gemeente ontslaan van eene school te stichten, en haar gemachtigen eene school af te schaffen.

Dien truc heeft voor doel : Het meisjesonderwys in de buitengemeenten van Vlaanderen aan de kloosters over te leveren.

In byna al de gemeenten zyn er kloosters, en overal zyn de gemeentebesturen clericaal. Geeft de Koning de volmacht. Men schaft de meisjesschool af, neemt de kloosterschool aan en de toer is gespeeld.

En waar zou men zelf in eene volkryke gemeente 20 huisvaders vinden die zich tegen de afschaffing der school durven verzetten ? Men zou ze treffen met eenen dubbelen banvloek. Men zou hunne broodwinning vernietigen enz.

Er zyn gemeenten waar eene bekwame onderwijzeres is, wier school men heeft ontvolkt. Wel ! dat men den banvloek opheffe, de vervolging stake en in alle gemeentescholen zullen er leerlingen zyn in overvloed ! Maar neen, dit willen de clerikale gemeentebesturen niet. De meisjes moeten onderwezen worden door het dom kloostergespuis. En wat zal er verder van het reeds verkwezeld Vlaanderen geworden ? 't Is gedaan voor altoos met het meisjesonderwys.

Dit alles hangt af van den Koning.

l'Echo du Parlement is het blad dat meest gelezen word door rechtzinnige liberalen, zoudt gy niet willen zorgen lieve Emile dat er by tyds een artikel in l'Echo verschynt, dat byzonder op het punt der vernietiging van het meisjesonderwys wyst, door de *afschaffing* der gemeentemeisjesscholen. Denk [aan] onze Mathilde en aan geheel het arm Vlaanderen.

Lieve Kinderen ik ben erg ontsteld, door die verandering der wet. Het is nog erger dan in 1879 wanneer het lyden slechts zedelyk was.

Wat zal de Koning doen ?

Zondag, overmorgen, heeft er eene Vergadering van Onderwyzers en onderwyzeressen op het Lakenmeters huis te Gent

plaats [2], om drie uren namiddag. Mathilde en Julia zullen er zyn.

Wat zal het petitionnement te weeg brengen.

Nog eens wat zal de Koning doen ?

Voor de plaats van Julia zie ik geen gevaar maar blyven de tirannen de leerlingen uit de gemeentescholen trekken dan zou de Gemeente de hulponderwyzeres in disponibiliteit kunnen stellen.

O ! Indien gy myn hart kondet voelen kloppen. Myn lyden is zoo bitter !

Lieve kinderen ik omhels u,

uwe liefhebbende moeder
W^we^ Courtmans.

62

Maldeghem 7 Augusti 1884

Lieve Kinderen,

Ik heb uwen brief goed begrepen lieve Emile. Het schijnt dat er Zondag twee dondervlagen tegen elkander zullen aandrijven [1], men rekent dat 8000 't Seeven naar Brussel zullen trekken.

Moest de Wet met de verandering die er in de middensectie heeft aangebracht, gestemt worden, dan zouden er in de Vlaamsche dorpen geene gemeentescholen meer bestaan, maar het zal zoo ver niet komen.

Maandag morgen ontving Walemacq een gedrukt briefje van wege den Brusselschen bond ('t was geteekend Van den Dungen) met eene petitie by om de vrienden te doen teekenen, men vroeg : De handhaving der verkregen rechten van de onderwijzers. Gy kent die petitie.

Na schooltijd om 11 uren ging Alfred [2] er mêe naar den Burgemeester, de leden van het schoolcomiteit teekenden. Emile Tydgadt

61 — 1. *de nieuwe schoolwet :* werd op 23 juli 1884 ingediend en gestemd op 20 september 1884 ; was een reactie op de *Wet houdende herziening der wet van 23 September 1842 op het lager onderwijs,* zie tekst ervan in gemelde *Verzameling...,* Jrg. 1879, Dl. LXVI. Brussel, 1879, blz. 419-441. (Bekend gemaakt door den *Moniteur* van 10 Juli 1879, nr. 191). De nieuwe schoolwet is eigenlijk : De *Organieke Wet op het lager onderwijs,* in de *Verzameling...,* Jrg. 1884, Dl. LXXI, Brussel, 1884, blz. 791 vlgg. (Bekend gemaakt door den *Moniteur* van 22 September 1884). Over de twee ministeries, die voor beide wetten verantwoordelijk waren, resp. Frère-Van Humbeeck en Malou - Jacobs - Woeste, zie Prof. Dr. Theo Luykx, *Politieke Geschiedenis van België van 1789 tot 1964,* Brussel, Amsterdam, Elsevier, blz. 179 vlgg. – 2. *Vergadering van Onderwyzers en onderwyzeressen : De Zweep* van 27 juli 1884 handelde uitvoerig over „De Betooging der Onderwijzers", de vergadering te Gent in het „Lakenmetershuis". Uit de besluiten ervan blijkt o.a. dat te Brussel een grote betoging zal gehouden worden met een „adres" aan de Koning, waarin verbreking zal gevraagd worden van de „onwettige beslissingen van bepaalde gemeenteraden om onderwijskrachten af te stellen".

was niet thuis. Sis Kerschaver weigerde en toen was 't onnoodig verder by gemeenteraadsleden te gaan.

'S middags had Alfred 21 handteekeningen. Jantje ging 's namiddags en het ging nogal goed, maar 's anderdags was er niets meer te bekomen. De zwarte bende had reeds haar werk gedaan.

Dezen morgen heb ik de petitie naar de Kamer verzonden met 81 handteekens.

Hier geeft de Pastoor de wet. Wij hebben even als Mathilde indien er geene gunstige verandering komt, het ergste te vreezen, doch uw brief geeft my moed. Veel moed !

Wat ! men zou 10.000 onderwyzers afstellen, hunne vrouwen en hunne kinderen zonder brood laten, het getal scholen verminderen, zoo dat er geen middel bestaat om elders geplaatst te worden, en het land zou dat gedoogen ?

Julia is hier sinds 22 jaar gemeenteonderwyzeres, zy stort 24 jaar in de pensioenkas. Wat zou er van ons geworden, indien zy behandeld werd gelijk de Burgemeester van Eecloo het aan zyn onderwyzend personneel beloofd heeft, hy zegde tegen de onderwyzeres der bewaarschool die hem ging spreken :

Ik zal niemand zonder brood op de straat zetten. Ik zal hem drie maanden wachtgeld geven en het geld terug dat gy in de pensioenkas hebt gestort....

Dat willen *zij* en *Hy* [3] die ginder op den oever der zee reeds de Ministerieele besluiten zit te verbreken die hy vroeger onderteekende zou men gerust 's lands millioenen laten inslikken.... 't Was beter in Alva's tyd als nu, toen vond men op den brandstapel het einde van alle smart.

Ik herlees nog eens uw brief en hy beurt my op...

Ik heb eene briefkaart van Jef ontvangen. Morgen brengt de Tante kleine Netta naar Maldeghem. Ze zyn nu reeds te Evergem, de tante brengt Netta en keert dan terug naar Evergem. Hare zuster moet in het kinderbed komen. Zy zal daar blyven tot alles voorby is en dan komt zy Netta halen. Wy zullen goed voor het kind zorgen.

Hoe zal het met onze Anna gaan ? Er stond gisteren in *De Stad Gent* dat de Normale sectie voor meisjes te Brugge zal afgeschaft worden [4].

Fernand is nog niet in vacance gekomen. Wy verwachten hem.

Lieve Antonia hoe verheugd het ons allen dat Antoontje gansch hersteld is en dat het u allen goed gaat. Bekommer u niet te sterk over ons. Het middel om ons allen te redden is in ons bereik.

Wachten en hopen !

Wy omhelzen u allen hartelijk Uwe liefhebbende moeder
W^we^ Courtmans.

63

[Tussen 7 en 22 aug. 1884 ?]

Lieve Kinderen,

Lieve Emile zoo als gy zegt : Het project is zoo verontrustend niet als wy eerst dachten. En toch kunnen de liberalen niet nalaten van op de bres te springen voor de onderwyzers er zyn te veel *stemmen* aan !

De Bisschoppen zullen ook ontevreden zyn. Er moest per hoofd betaald worden.....

Wat zullen de gemeenten doen ?

Zal Adeghem by voorbeeld, eene gemeente van iets min dan 4000 inwoners hare scholen kunnen sluiten ? Zy weten immers dat *strenge Heeren niet lang besturen.* Als de liberalen weer aan 't bestuur zyn, zouden zy op nieuw de scholen moeten inrichten.....

In Vlaanderen zyn er geene Vaders van familie die het behoudt of de inrichting eener gemeenteschool zouden vragen.

Ook de Koning weet hoe groot de schrik der bevolking voor de geestelyken is. De Gemeenten kunnen dus handelen naar willekeur.

Zoo wel voor Mathilde als voor Julia en Adèle zal er toch een gering jaargeld zyn waar wy kunnen mêe voortsukkelen tot aan de groote Verandering.

En wat zullen de XVI [1] doen ?

De wet van 1879 zegde :

Het onderwys is wereldlyk.

Zullen de Progressisten gedoogen, dat de scholen van Broederkens en Nonnen, aangenomen worden ? Zullen zy het verdragen, dat de verwereldlyking van het onderwys eene spotternij wordt ?

62 — 1. Op 10 augustus 1884 trokken twee betogingen, één van de katholieken, de andere van de liberalen, door Brussel, elk ongeveer 6000 man sterk, met vrij kalm verloop, vgl. Dr. K. Van Isacker S.J., *Werkelijk en Wettelijk Land,* 1955, blz. 280. – 2. *Alfred :* Alfred Wallemacq (1859-1895), zoon van de hoofdonderwijzer Xavier, behoorde tot de afgestelde gemeenteonderwijzers (G. De Lille, IV, blz. 60). – 3. *Hy...* Leopold II verbleef veel te Oostende (Vgl. Comte Woeste, *Mémoires,* Bruxelles, 1927, p. 240, p. 242, p. 258. – 4. *dat de Normale sectie voor meisjes te Brugge zal afgeschaft worden :* de ministers Woeste en Jacobs wilden een aantal officiële Normaalscholen afschaffen. Volgens een door hem ontworpen reglement, behield Jacobs van de 27 toenmalige Normaalscholen en Normaalschoolafdelingen er nog 18. (Vgl. brief 59, aant. 2). Bewuste sectie te Brugge werd echter niet afgeschaft. Onder zijn opvolger, minister Thonissen, bleven er nog 16 over. Bij K.B. van 29 aug. 1886, art. 1 (Vgl. *Het Belgisch Staatsblad* van die datum) werd „het getal Normaalscholen en Normale afdeelingen, te beginnen van 1 September 1886 *voorloopig* bepaald (...) op 16". De Normaalscholen van Hoboken en Leuven waren afgeschaft.

Lieve Emile zoodra gy iets byzonder weet zult gy het schryven, he !

Lieve Antonia kust Antoontje voor ons.

Wy omhelzen U allen hartelijk,

Uwe liefhebbende moeder,
Wwe Courtmans.

In haast. Ach wat is het leven een bittere stryd !

64

Maldeghem 22 Augusti 1884

Lieve Kinderen,

Uw brief heeft ons opgebeurd, nu mogen wy gerust de gebeurtenissen afwachten. Dank! Dank !

Gisteren waren wy allen wanhopig. Ik ben overtuigd dat gy wel ingelicht zyt. Ook voor Mathilde is er nog redding mogelyk !

Welke voldoening te zien dat Jacobs om niet van de overigen te spreken, reeds den grond onder zyne voeten voelt wagghelen ? [1] Ik had reeds verondersteld, dat die mannen niet meer op hun gemak waren. Het artikel in de Journal de Rome overgenomen door de Courrier [2]. De Koning moet zich *onderwerpen of er van door trekken !* was my een teeken dat zy op den Koning niet mochten steunen, vandaar die bedreiging.

Zeker heb ik uw artikel in de Zweep [3] gelezen, had ik niet geweten dat gy iets voor de Veldbloem aan het schryven waart dan had ik toch seffens gezien dat gy de schryver waart. Niet alleen zou ik uw styl maar uwe wyze van voordragen herkend hebben, het artikel was ook gansch anders dan andere protestatien opgesteld. Het droeg den stempel van volledige kennis van den toestand op stoffelyk gebied. Het heeft veel goed gesticht.

Naar myn inzien zal Jacobs weten aan wat prys hy eene wet heeft voorgedragen die het gansche land in opschudding heeft gebracht.

O wat ben ik moedig !

Voortaan zal ik my niet meer stooren aan gazetten praat en hetgeen men in de Kamer praat zal my niet meer ontroeren.

63 — Deze brief, zonder datum, zit op deze plaats in de verzameling ingeschakeld. De benaderende datum berust op de vergelijking van de globale inhoud ervan met die van de voorafgaande en van de volgende brief. – 1. *de XVI :* dit zijn vermoedelijk de Independenten, zie br. 56, aant. 2.

Julia zal na schooltyd met uwen brief naar Adeghem gaan. Ook daar zal hy troost en moed brengen. Dezen nacht zullen wy allen gerust kunnen slapen. 't Was ook zoo lang geleden.....

Bezorg my het Verbond [4]. Ge weet dat ik zulke dingen gaarne lees, en schryf zoodra gy iets nieuws weet.

Lieve Antonia ik hoop dat het niet lang meer zal aanloopen eer ik U allen wederzie.

George heeft my gezegd dat ons Pipken, zeer sterk is. Mager en taai.

Dus tot wederziens. Ik kus u allen hartelijk

Uwe liefhebbende moeder
Wwe Courtmans

65

Maldeghem 12 7ber 1884.

Lieve Kinderen,

Sinds een drietal dagen ben ik neergedrukt door een akelig voorgevoel, en gy deelt myne vrees, wy moeten ons aan het ergste verwachten. Julia is moedig, Mathilde zoo moedig mogelyk. Als er myne gezondheid niet te veel door lydt zal men zich trachten te schikken naar de omstandigheden.

Ja de liberalen hebben hun plicht volbracht en nog geven zy den stryd niet op. Gy lieve Emile hebt veel geschreven en alles wat gy geschreven hebt was doeltreffend. Wy zullen ons verweeren tot den laasten stond.

64 — 1. *den grond onder zyne voeten voelt wagghelen :* wegens de nieuwe, nog te stemmen schoolwet is er tegen hem, alsook tegen Woeste, veel en krachtig verzet gerezen (vgl. b.v. ook br. 65, aant. 1). – 2. In de *Courrier de Bruxelles,* Mercredi 20 et Jeudi 21 Août 1884 (24e Année, N° 233-234), eerste blad, kwam dit bericht voor : „Un journal de cette ville nous accuse d'avoir reproduit d'après une feuille étrangère la phrase suivante : Nous voudrions voir, quand on aura fait connaître au Roi le programme catholique, *s'il oserait encore conseiller la prudence.* On serait, en cas d'hésitation, en droit de signifier à ceux qui seront chargés de l'exécution des vœux de la nation catholique, *de se soumettre ou de se démettre.* Commentant cette citation. la feuille libérale ajoute : Et le *Courrier de Bruxelles* a l'imprudence ou l'impudence d'insérer ces lignes dans ses colonnes, comme si pareille menace était la plus naturelle du monde. Vous voilà donc devenu républicain, terrible *Courrier...*" Maar de *Courrier* ontkent stellig dergelijke tekst te hebben opgenomen en dreigt met rechtsvervolging wegens laster... – 3. *uw artikel in de Zweep :* in *De Zweep* van zondag 10 aug. 1884, nr. 32, komt een scherp protest voor, met kennis van zaken geschreven, tegen de wet op het lager onderwijs. Dit protest is in de vorm van een brief (niet ondertekend), uitgaande op 8 aug. 1884 van „De Volksmaatschappij de *Veldbloem*", gericht tot „de Heeren Voorzitter en Leden der Kamer van Volksvertegenwoordigers". – 4. *Bezorg my het Verbond :* het *Verbond van Aalst ?* (Vgl. br. dd. 27 nov. '84). Volgens Fr. De Potter, *Vlaamsche Bibliographie,* blz. 748 : *Het Verbond van Aalst en van het arrondissement* (zaterdag) C. Vrancken, 1847-1890.

Teekent de Koning dan zet hy de koningkroon op den kalen schedel van den Bisschop van Mechelen [1], dan is hy slechts de nederige dienaar der Bisschoppen die hem de gemakkelyke taak opleggen van alles te teekenen, wat zy hem voorleggen. Moet het land dan nog de Civiele lyst betalen ? Helaas waar gaan wy heen met een vorst die het land in het verderf stort, met een koning zonder waardigheid en eene Koningin die haren gemaal tot speelbal maakt der Bisschoppen. Rampzalig Belgie !

Wanneer ik myn verstand raadpleeg dan denk ik nog : dat de Koning die Wet die het gansche land in opschudding heeft gebracht niet zal durven teekenen, doch hoe het zy het gansche land is met volledigen ondergang bedreigd. Het is niet slechts de vernietiging van het onderwys de ellende der onderwyzers dat men beoogd, handel en nyverheid moet door het toedoen der Ministers, getroffen worden. Men koopt by geene Brusselaars by geene liberalen meer, de verdelging moet volledig zyn.

Naar hetgeen ik hoor zeggen zou de gemeente Maldeghem tot nu toe niet besloten hebben hare gemeentescholen af te schaffen, maar laat de Koning geteekend hebben ! Dan eerst zal de Pastoor spreken, en alles is gezegd..... Wy zyn weg !

Het is hier en wellicht in alle gemeenten een treurige vacantietyd. Sinds 1sten 7ber is de schooldeur gesloten. Op andere jaren liepen er metsers en timmerlieden heen en weer, er werd gewit en geverwd en nu komt er geen mensch op het hof, de burgemeester hebben wy in geen jaar gezien.

Mr Wallenacq maakt zyne papieren gereed om zyn pensioen te vragen. De man is radeloos. Cools was hier gisteren, wat was hy neerslachtig !

Gy kunt denken lieve kinderen hoe vurig wy naar uw bezoek wenschen, dan zullen wy over alles in 't lang en in 't breed kunnen spreken.

Wat wy thans wenschen is : Dat weldra door het gansche land de kreet opgaat : Weg met de verdrukkers !!!

Wat waren wy bly als wy den brief van George ontvingen, het antwoord op onzen telegram. Onze onrust was ten hoogste geklommen, wy wisten wel dat hy zich niet zou stil houden, voor u lieve Emile waren wy niet ongerust, en toch hebt gy meegedaan, en de lieve Antonia en ons Pipken hebben gefloten ! Gefloten !

Waren mijne beenen zoo oud niet geweest ik had maandag morgend toen ik vernam wat er zondag te Brussel gebeurd was [2], gedanst van blydschap. Zulke wraakneming is zoet !

De schoonzuster van Jef die nog altyd te Evergem was, is Maandag Netta komen halen, ik denk dat zy reeds te Luik zyn. Zy zullen zoo spoedig mogelyk trouwen.

Tot wederziens lieve kinderen alle drie. De hartelykste groetenissen van allen en 1000 kussen,

Uwe liefhebbende moeder
W^we Courtmans.

P.S. Ik ben bly dat uwe zusters naar Brussel niet moeten gaan om te manifesteren. Zy hadden reeds aan Mr Wiemer geschreven om hunne bijtreding bekend te maken. Ik was bang Mathilde en Julia niet. Er mocht van komen dat het wilde. Nu zy mogen thuis blyven.

66

18 7 ber. [1884]

Lieve Kinderen,

Alles is volbracht !

De kiezers hebben ons den 10 juni [1] in beulen handen geleverd. Wy wisten het van gisteren avond [2] en alhoewel uw laaste brief ons geene hoop liet, is de slag toch vreeselyk geweest.

Tracht George tegen te houden als er eene betooging plaats heeft.

Het is aanstaande Zondag Maldeghem kermis, eene droeve kermis voor allen. Uwe tegenwoordigheid te Maldeghem zou ons troosten.

Lieve Antonia wy verwachten u alle drie met open armen
Omhels elkander voor ons.

uwe liefhebbende moeder
W^we Courtmans.

P.S.
Ik heb in de gazet gelezen
dat er een blad gaat verschynen : Republique Belge [3]. Koop een nummer om my te zenden.

65 — 1. *Bisschop van Mechelen :* P. L. Goossens (1827-1906). Werd in 1884 aartsbisschop van Mechelen en in 1889 kardinaal. – 2. *zondag te Brussel gebeurd was :* op 7 september 1884 werd de optocht der katholieken te Brussel door de tegenpartij gestoord. Vgl. Comte Woeste, *Mémoires,* Bruxelles, 1927, p. 252, voornamelijk p. 256- ; ook Dr. K. Van Isacker S.J., *o.c.,* blz. 281-282 ; Fr. Van Kalken, *l.c.,* p. 88, die de gehele manifestatie „une bagarre de style homérique" noemt, die „ne peut certes être inscrite au livre d'or de la tolérance".

66 — Datum onvolledig. '84 in potlood bijgevoegd. – 1. *10 juni 1884 :* overwinning van de katholieken. – 2. *Wy wisten het van gisteren avond :* ongetwijfeld betreft het de nieuwe schoolwet, die zou gestemd worden... echter op 20 sept. 1884. – 3. *een blad gaat verschynen : Republique Belge :* vgl. in dit verband vooral Jules Destrée & Emile Vandervelde, *Le Socialisme en Belgique,* Paris, 1903, (Bibliothèque Socialiste Internationale publiée sous la direction de Alfred Bonnet IV), p. 107 „Les groupes wallons, qu'inspirait De Fuisseaux, s'étaient séparés du

67

[± 26 oktober 1884 ?]

Lieve Kinderen.

Er waren er 499 afgetrokken de 500^{sto} was een triumfscheut, uw telegram was daar ! Verbeeld U onze blijdschap. Julia liep naar Adeghem en daar waren ze zinneloos van blydschap. Mathilde had gisteren namiddag van het gemeentebestuur de aanschryving gekregen dat zy op 31 8ber de school moest sluiten en met nieuwjaardag verhuizen. Verbeeld u het geluk dat de nieuwe hoop hun schenkt. Terwyl ik u schryf dringen er blyde tranen in myn oog. Dank ! Dank !

O kon het voorgesteld programma uitgevoerd worden ! Dan blyft Mathilde ook. Wy waren zeker weg, vermits het ordewoord der Bisschoppen is : Alle meisjesscholen weg.

Nu roepen wy uit ganscher hart :

Leve de Koning ! [1]

Er zal ontbinding komen [2], en de zege is aan ons.

Zondag zal de Burgemeester balloteren met Gust De Vos of liever met den Pastor, er worden meetingen gehouden in het klooster en in de kerken. 't Zal er spannen. Nog eens hartelyk dank.

Lieve Antonia ik hoop dat er meer vreugd en genoegen zal zyn als ge naar Maldeghem komt als de laaste maal.

O Wat zyn we gelukkig !

Wy omhelzen u allen 1000 maal.

Uwe liefhebbende moeder
W^{we} Courtmans

Parti ouvrier et avaient fondé le parti républicain socialiste. Ils publiaient au Borinage un journal hebdomadaire : *La République belge,* qui prodiguait au *Peuple* d'amères critiques" en Comte Woeste, *Mémoires,* Bruxelles, 1927, pp. 272-276 ; ook *Le National Belge,* 1884, 1885, pass.

67 — Zonder datum. In potlood werd er bijgevoegd : waarsch. 20 Oct. 1884. Vermoedelijk ± 26 oktober 1884, dag waarop het kabinet Malou - Jacobs - Woeste aftreedt. – 1. *Leve de Koning :* zoals gezegd, had Leopold II de ministers Jacobs en Woeste verzocht ontslag te nemen. – 2. De sfeer van deze brief en van de brieven 68 en 69 vindt een verklaring in een vaststelling als deze van D. Lamalle, *La Guerre Scolaire d'Autrefois,* Liège, (s.d.), p. 198 : „Les élections communales d'octobre 1884 marquent un recul des catholiques dans les grandes villes, et la presse libérale réclame le départ du ministère". Bovendien is het verzet tegen de nieuwe schoolwet zo krachtig geweest, dat het ministerie Malou - Woeste - Jacobs op 26 oktober 1884 aftreedt. Daarna komt het grote katholieke ministerie van Aug. Beernaert, dat trouwens tot in 1894 aan het bewind blijft. Vgl. Prof. Dr. Theo Luykx, *Politieke Geschiedenis van België van 1789 tot 1964,* blz. 188 vlgg.

68

Maldeghem 22 8ber 1884

Lieve Kinderen,

Ik had uw telegram goed begrepen. Wy waren bly en zegden : Niets zeggen tegen niemand maar het zal er spoedig van komen. Morgen of overmorgen is 't toch zoo !

Zwijgen ! De Chef had het in zyne blydschap voortgezegd aan den Brigadier, en op 10 minuten was het rond het dorp.

Zeker zal er voor het einde der week verandering zyn.

Zal de Koning de reeds gebeurde afschaffingen durven bekrachtigen ? Dan zou hy alleen er de verantwoordelykheid van dragen.

Waarom spreek ik nog van afschaffingen ? Onze zegepraal is naby !

Reeds Zondag morgend sprak de Burgemeester van Adeghem Pieter aan 't was nog geen negen uren. Goed getapeerd zegde hy, 't is subliem ! Hy was er verrukt over.

De burgemeester en zyne twee zonen hadden vroeg en laat gelopen om zyne candidatuur te bevoordeeligen. De Dokter had niet gelopen en hij is er uitgebórsteld, met vier stemmen minderheid, de Burgemeester is met zeer kleine meerderheid gekozen. De Geestelyken liepen dag en nacht.

Te Maldeghem moet de Burgemeester balloteeren tegen Gust Vos, buiten de Vos is de gansche lyst van den Pastoor gekozen.

Nu myn goede Emile verwacht ik spoedig gunstige tyding. Wy waren verzekerd dat Julia en Adèle ook weg waren. Nu zyn wy gerust, en Mathilde zal niet spoedig opkramen.

In afwachting van goed nieuws omhelzen wy u allen teederlyk

Uwe liefhebbende moeder

W^we^ Courtmans.

P.S.
Is Pip het te Brussel al gewend ?

69

Maldeghem 30 8ber 1884

Lieve Kinderen,

Ja wij zijn in afwachting van alles, zeker ligt de clericale partij plat geslagen, en in alle geval naderen wij de ontbinding, doch die partij heeft er duizenden ongeneesbare wonden geslagen in korten tyd. Ik denk ook dat er veranderingen zullen komen aan

de schoolwet, doch het zal weinig baten in het rampzalig Vlaanderen waar de geestelyken meester zijn. Mathilde en Verstraete moeten morgen hunne school sluiten. Te Maldeghem weten wy nog van niets, de gemeenteraad is tegen dijnsdag opgeroepen, misschien is 't voor de scholen.

L. Van Ootegem is verleden Zaterdag te Waarschoot aan de deur gezet, men heeft de meisjesschool behouden. 't Was om de krachtdadige man kwijt te zijn.

In afwachting op de dingen die komen zullen, zyn wy moedig. Komen zullen zy ! Alhoewel het ministerie geene rekening houdt van den volkswil, die zich overal heeft veropenbaard.

De vrouw van Henri Berchmans heeft reeds hare school in eene clericale gemeente, dicht by Waremme verlaten, zou de Bestendige Deputatie van Luik die afschaffing reeds goedgekeurd hebben ?

Nog eens wy verliezen den moed niet in de hoop dat het niet lang zal duren.

De kiezing heeft nog eens bewezen, wat Maldeghem is. Ellendig Maldeghem !

Nu van de Bust.

Ik ben verzekerd dat niemand te Maldeghem die in Depot zou willen, omdat zy zeker zouden zyn er geen enkel van te verkoopen. Maldeghem is ons thans vyandig. De bevolking bezit geen kunstzin en een groot getal burgers hebben hunne portretten niet laten encadreeren. Zelf onze zoo gezegde vrienden niet.

De Heer Robyn zou de verzendings kosten toedragen.

Wees zoo goed ook eene bust te koopen voor Mathilde. Als de inteekeningslyst uitkwam, [heeft zy] het geld willen op zenden, ik heb het haar afgeraden uit hoofde der verzendingskosten, denkende : Dat het te zaam met het myn zou kunnen verzonden worden. Zorg er voor lieve kinderen. Mathilde mag de eenige niet zyn die geene bust bezit.

Als gy Oscar [1] Berchmans ziet raad hem aan van er een aan zynen vader te schenken, als Nonkel Q. een bezit zullen de andere leden der familie waarschynlyk ook een koopen.

Het spyt my dat de kunstenaar er geene goede zaak mee kon doen, omdat de man in geene weelde leeft. 't Is spytig !

Omhelst alle bêi ons lief Antoontje voor ons.

Wy omhelzen u allen
Uwe liefhebbende moeder
W^we^ Courtmans.

69 — 1. *Oscar :* zoon van „Nonkel Quirinus" (J. Pée, *Nota's*).

70

Maldeghem 27 9ber 1884.

Lieve Kinderen,

Joseph is getrouwd ! Laat ons hopen dat de kwezelary van Netta, geen onheil zal stichten, Joseph is een goede jongen, wanneer zij kleine Netta in de gemeenteschool laat, zal hij zich in het overige wel schikken.

Gisteren was het zitting [1] voor de afschaffing der scholen. 't Is weer uitgesteld. Er was eene vergadering in de pastorij den vorigen dag, doch al de leden waren er niet tegenwoordig.

Gisteren by het openen der schoolbespreking in den gemeenteraad, deed Emile Tydgadt verslag over het getal leerlingen in de scholen, de vrije scholen inbegrepen. Men had de lijsten gevraagd.

Er is te Maldeghem zoo veel lawyt gemaakt, dat niemand het voorstel van de scholen af te schaffen durfde doen.

Louis Van Poucke [2] nam het woord, zeggende : Ik zal niets stemmen dat de gemeente lasten verzwaard. Emile Tydgadt sprak in den zelfden zin. Zy bezaten geen geld voor de scholen aan te nemen en wilden de lasten niet verhoogen.

Van Mullem, het orgaan des Pastoors zei :

Voor het onderwys moet er altyd geld zyn dat was te zeggen, geld voor de aangenomen scholen.

Toen nam Cis Van Kerschaver het woord. Dat is geene zaak om roekeloos te behandelen verklaarde hy, en hy begon te rekenen : Het wachtgeld, dat zoo hoog zou loopen, het bedrag der aan te nemen scholen enz. Ten slotte zegde hij dat hy meende dat het best zou zyn al de scholen te behouden. De gemeente zou anders te groote opofferin[gen] moeten doen.

Emile Tydgadt zei : Wij moeten de belangen der personen die ons gekozen hebben waarnemen en wij zyn zelf Contribuabelen. Zelf Cuelenare [3] die op de vergadering in de pastory geweest was, gaf hem gelijk. Noch Van Mullem noch Parqui [4] de afgevaardigde der geestelyken spraken een woord.

Daar het budjet van 1885 nog niet ingezonden is, moest het toch geregeld worden, men stelde de afschaffing uit, en het Collegie van Burgemeester en Schepenen nam op zich, van de som voor het onderwys te bepalen, de stemming hierover zou later gebeuren.

Het grootste getal raadsleden heeft zich dus niet slaafs aan den wil des pastoors onderworpen. Wat zal het later zyn ?

Wij hebben gisteren eenen angstigen dag beleefd en wij zyn nog even ver.

Van Ootegem heeft bekend, dat Waarschoot voortaan f 9000 's jaars meer voor zijn onderwys zal moeten betalen, het heeft in de nieuwsbladen gestaan. Het Klooster van Bassevelde wilt geen aangenomen school worden. Zoo gebeurd er van alles, die twee gevallen heeft Mr Van Kerschaver gisteren in den gemeenteraad aangehaald.

Uw artikel Connaissez vous Maenhout [5], is doeltreffend geweest. Adeghem heeft over een paar dagen bericht gekregen, dat het behoud van de school op den Cruipuit niet goedgekeurd is, er moet eene nieuwe stemming gebeuren, die ten gunste van Mr Verstraete moet uitvallen. Verstraete weet dat hy dit aan u te danken heeft.

Onze arme Mathilde heeft slechts hoop op de intrekking der schoolwet.

De Heeren Frere en Bara [6], hebben het Ministerie goed ingevet. Wanneer komt men met de reservewet voor den dag ? Van haar verwachten wij onze verlossing.

De *Reforme* [7] speelt een leelyke rol, die oneenigheden in de Brusselsche Liberale Associatie [8] zyn noodlottig.

Lieve Antonia, zoo schryf ik bijna geheel myn papiertje vol zonder u aan te spreken, zonder u te zeggen dat wij veel van u spreken en ook van ons lief Antoontje dat wij veel veranderd hebben gevonden in zijn voordeel.

Het verheugt mij te mogen denken dat gy allen gelukkig en gezond zyt. Ik ben wel wat sukkelachtig, en ik beef altyd inwendig door de onrust, voor het overig ben ik goed, en al de andere zyn gezond.

Mathilde is nog altijd moedig.

Ik meen u reeds geschreven te hebben dat de familie Fredericq, van Aeltre naar Gent is gaan wonen. Gisteren heeft Juffer Leonie [9] mij geschreven, dat zy er een goed bestaan hopen te krijgen. Zy heeft reeds verscheiden byzondere lessen, onder andere by Mr Verdeyen [10]. Zy leert de Vlaamsche taal aan zijne kinderen.

Lieve Emile uwe medewerking aan den Koophandel [11], is eene aanwinst voor hem. Als hy u maar wat beter behandelt dan het Verbond van Aalst.

Nu weet ik niets meer, als dat wij u allen zeer liefhebben en u hartelijk omhelzen.

Uwe liefhebbende moeder W^we^ Courtmans

70 — 1. *zitting :* vergadering van de gemeenteraad van Maldegem. – 2. *Louis Van Poucke :* Charles-Louis Van Poucke, die schepene werd gedurende het tweede burgemeesterschap van D. Van Mullem (G. De Lille, IV, blz. 28). – 3. *Ceulenare :* vermoedelijk H. Ceulenaere, landbouwer en grondeigenaar, die in jan. 1890 D. Van Mullem als burgemeester opvolgde (Vgl. G. De Lille, IV, blz. 64). – 4. *Parqui :* ongetwijfeld Pieter Perqui, die in 1885 schepene werd onder D. Van

71

Maldeghem 25 Xber 1884

Lieve Kinderen,

De hier-in gesloten brief was naar Brussel gezonden op een verkeerd adres en van daar naar Maldeghem.

Ik hoop dat gy den brief zult beantwoorden naar vermogen, omdat gy weet dat ik in voordeelige betrekking met Mr Revers [1] ben.

Hy meent waarschynlyk, dat gy Redacteur zyt aan den office de publicite om dat het adres was : Mr Courtmans Rue de la Madeleine n° 42.

Hier is alles wel volgens gewoonte.

Ik begryp de politiek omtrent gelyk gy. Gelukkiglijk dat er geene ontydige *Ontbinding* geschied is, anders lagen wy nog dieper in den put.

Laat ons hopen !

Wy hebben dus dit jaar geen Kersdag bezoek, het is voor later

Mullem. – 5. *Uw artikel Connaissez vous Maenhout ? :* hebben we niet kunnen terugvinden in de bladen, die door haar gewoonlijk worden aangehaald. – 6. *De Heeren Frère en Bara...:* Hubert J.-W. Frère-Orban, (1812-1896) advokaat, staatsminister, nam verschillende ministeriële functies waar, schreef talrijke werken op juridisch en politiek gebied (*Bibliographie Nationale,* Bruxelles, 1892, II, pp. 72-74 ; J. Garsov, Frère-Orban, Bruxelles, 1945). – Jules M.-L. Bara (1835-1900), advokaat, was minister van justitie, publiceerde o.a. een aggregaatsthesis, die bij zijn parlementaire activiteit aansloot (*Bibliographie Nationale,* Bruxelles, 1886, I, pp. 59-60). Het „invetten" (= flink de waarheid zeggen) betreft hier hun interpellaties aangaande de modaliteiten volgens dewelke de nieuwe regering tot stand kwam na het ontslag van de ministers Jacobs en Woeste (*Annales du Parlement,* séance du 26 nov. 1884, pp. 86-88 ; ook *La Flandre Libérale,* Mercredi 19 nov. 1884). – 7. *De Reforme speelt een leelyke rol :* het betreft : *La Réforme grand journal quotidien.* Organe de la Démocratie libérale belge (18, rue des Sables, Bruxelles) was progressistisch gericht ; de politieke directeur ervan was de vooruitstrevende E. Féron. – 8. *de oneenigheid in de Brusselsche Liberale Associatie :* over ontslag in de *Association libérale de Bruxelles,* de strijd tussen progressisten en doctrinairen, en over de Independenten, zie *La Flandre Libérale,* Mardi 16 Décembre 1884. – 9. *Leonie Fredericq :* was te Aalter op wachtgeld gesteld (zie hier verder). *L'Echo du Parlement,* 24 novembre 1884, geeft onder de titel : *Commune d'Aeltre* dit bericht : „Suppression de l'école de filles et mise en disponibilité des deux institutrices. – (Cette école comptait en moyenne 50 élèves, elle était dirigée par Mlle Frédéricq, une institutrice des plus capables...)". – 10. *by Mr Verdeyen :* de schoolopziener, die in deze brieven nog voorkomt (b.v. br. dd. 9 mei 1885). – 11. *uwe medewerking aan den Koophandel : De koophandel van Antwerpen,* publiceerde geregeld niet ondertekende „Correspondencie" uit Brussel, naar b.v. de anticlericale tint te oordelen, niet onwaarschijnlijk van Emile.

lieve kinderen. Zoo naderen wy nieuwjaar. Mocht het U en ons allen geluk aanbrengen.

Dag Emile Tonia en Toontje.

De groetenis van allen en 1000 kussen

Uwe liefhebbende moeder
W^we^ Courtmans

72

Maldeghem 28 xber 1884.

Lieve Kinderen,

Is ons lief Antoontje mêe in het akkoord wegens het verdubbelen van den nieuwjaar binnen een jaar ? Zoo niet laat het dan seffens weten en Meetje-Moeie zal er by tyds voor zorgen.

Het kind mag er geen spyt van hebben. Ge weet dat Mathilde ruim zoo veel plezier had van den Nieuwjaarboek te zenden als haar Petekind van hem te ontvangen. *Schryf dus spoedig als Antoontje er zou door lyden.*

Niettegenstaande hare liefde voor het kind is Mathilde, en zyn wy allen u dankbaar voor uw edelmoedige opvatting gy kent onzen toestand....

De Burgemeester van Adeghem heeft zyn spyt uitgedrukt, omdat hy Mathildes wachtgeld met nieuwjaar niet kan betalen [1]. Hy verwacht order van het gouvernement. Met eersten november heeft men haar de octobermaand betaald en nu is het wachten, Wachten !

De kinderen Anna en Fernand zyn in Kersdag vacantie en hebben beide uitmuntende studien gedaan, zoo als ik u reeds geschreven heb. Anna zal in de maand Augusti haar uitgangsexaam doen, en Fernand moet binnen een jaar loten. Er kan dus geen schyn zyn van hunne studien te staken, gelukkiglyk dat ik hen voor het ogenblik nog kan helpen. Ik hoop dat later alles zal ten goede komen.

Gij hebt even als wy begrepen lieve kinderen dat wy voor het oogenblik geene dan uiterst noodzakelyke uitgaven mogen doen en wy zyn er U zeer dankbaar voor.

Ik had gevreesd dat Anna die even als hare school gezellinnen ontmoedigd moest zyn, hare moeder nog neerslachtiger zou maken. Het tegenovergestelde is geschied. Anna heeft hare ouders en hare zusters opgebeurd. Zy kan zeer goed alle handwerk, en zy maakt

71 — 1. *Mr Revers :* J. P. Revers was te Dordrecht uitgever van werken van haar voor Nederland.

plannen voor de toekomst, in de vrees dat zy geene plaats bekomt. Voor eene plaats te bekomen, is er weinig hoop. De Normalisten (Jongens) die dit jaar hun diploma te Brugge hebben bekomen, zyn nog allen zonder bediening, slechts een enkele is hulponderwijzer benoemd op zyne geboorteplaats te Neuf Eglise. Twee Normalisten uit West Vlaanderen die dit jaar hun diploma bekwamen, hebben een engagement genomen, om naar den Transvaal te gaan.

Kiezers, Kiezers ! Wat hebt hy den 10 Juni gedaan ? Gy hebt de zonen van uw Vaderland in beulen handen geleverd, en het onderwijs vernietigd. Gy hebt de bron van Vooruitgang en beschaving uitgedroogd.

Geloof mij lieve kinderen, dat indien de wachtgelden niet in het kort uitbetaald worden, dat er van stonden aan Onderwijzers zullen zyn, die met vrouw en kinderen honger lijden.

Van de gelden die de liefdadigheid aanbied, zullen alleen degenen die slechts voorloopig benoemd waren, en geen wachtgeld krygen durven gebruik maken, en ook de anderen lyden !

Julia stort elke maand een frank 50 ct. en Adèle een frank in de kas van het hulpcomiteit, dat is voor zoo lang zy in dienst blyven. En wat zal het nieuwjaar ons mêebrengen ? Wij hopen dat het goed zal gaan. Volgens het algemeen gevoelen, zullen het alleen, Cools en de bewaarschool onderwyzeres zyn, die in disponibiliteit gesteld worden, dus hopen en wachten !

Lieve Antonia, schryf gy my nu een paar regelen, over het nieuwjaar geschenk. Eene moeder wet toch best wat haar kind verlangt.

Pieter Mathilde en de kinderen groeten U hartelyk en wy allen omhelzen U.

Uwe liefhebbende moeder
W^we^ Courtmans.

P.S.
Dank voor uwe bereidwilligheid voor Mr Revers, de man heeft my reeds veel geld laten verdienen. Als honorarium voor myn nieuw werk, kryg ik 150 exemplaren, en die verkoop ik aan Vuylsteke.

72 — 1. *wachtgeld... niet kan betalen :* zoals bekend, viel het wachtgeld ten laste van de gemeente ; in A. Bellemans, *Victor Jacobs,* Bruxelles, 1913, p. 614-15 leest men dat de last van de wachtgelden ongeveer 400,000 fr. bedroeg ; dat er tussenkomst voorzien was van het verhoogde „fonds communal" maar... dat de verdeling van de subsidies ongelijk was gebeurd : Brabant ontving zoveel als de vier Vlaamse provincies samen en Wallonië bijna dubbel zoveel als de Vlaamse provincies. ...

73

Maldeghem 15 Jan rij 1885

Lieve Kinderen,

Nog niets beslist !

Gisteren is er zitting geweest, ik wachtte hiernaar om u te antwoorden.

Dank ! Dank voor het Artikel [1]. De Gazette van Gent heeft het opgenomen, er by voegende :

Wy bedoelen Maldeghem, waar de dochters van M^w^ Courtmans gemeenteonderwyzeressen zijn en doen opmerken : Dat men de school niet kan afschaffen wanneer 20 huisvaders [2] haar behoud vragen. De Flandre libérale nam het ook op.

De dagbladen hebben hun uitwerksel gehad. Zondag hoorde men niet anders in de herbergen als van de afschaffing der meisjesschool, het volk was er tegen ! 't Was onrechtvaardig enz.

Nu eerst komen wij tot de overtuiging van hetgene de Pastor en Van Mullem zouden willen. Doch zy stooten tegen eene onmogelykheid.

Zy willen : In het dorp de Jongensschool behouden, Wallemacq pensionneeren, de Catholieke meester in zyne plaats benoemen en Alfred zou ondermeester zyn. Al de leerlingen der 't Seevenschool zouden dan overkomen in de gemeenteschool en de meisjesschool zou afgeschaft worden, doch die twee mannen rekenen er niet op dat het eene Mixte school moet zijn.

Het schijnt dat Emile Tydgadt het heeft doen opmerken zeggende : Gy hebt nooit eene school willen bouwen en nu zult gy moeten bouwen als gij het zoo aanlegt want er moeten klassen voor de meisjes zyn enz. Van daar dat men gisteren alwêer tot geene beslissing is gekomen. Pastor en Burgemeester zyn niet gemakkelyk, zy wilden : Al de Jongens in de gemeenteschool en al de meisjes naar het klooster, de kloosterschool zal in alle geval aangenomen worden, maar wij zullen 20 huisvaders vragen. Julia zal krachtdadig doorwerken. Ik meen dat ik U reeds geschreven heb : Dat er geene enkele Non gediplomeerd is [3] en dat slecht eene non gevraagd heeft om een exaam te doen. Eene Walin die geen Vlaamsch kent. Het spreekt van zelf dat het Gouvernement het klooster tyd zal verleenen, voor die examens, maar langs den anderen kant zitten de Inspecteurs hun toch in den weg. Deze week was Mr Van der Borgcht hier. Ik sprak hem over de aanneming van het klooster en zei hem alles.

Zy, de gemeente kan het aannemen, maar dan ben ik er nog zegde hy. Ik moet het verslag doen, over diplomas enz. Hy vroeg

my: of het klooster voor 1879 aangenomen was ? Ik zei neen, alleen de bewaarschool. Des te beter zegde hy.

Het is op die wijs dat de aangebleven Inspecteurs hun in den weg zitten.

Zoodra ik iets weet, wat aanleiding kan geven tot een dagbladartikel zal ik het U schrijven. Nu weet ik niets.

Neen de onderwijzers der buitengemeenten die tegen den wil van Burgemeester en Pastor hunne plaats behouden zyn niet gelukkiger dan degene die wachtgeld zullen krijgen. Zij moeten zich wapenen tegen eenen hardnekkigen stryd.

De zaak met Verstraete is te Adeghem nog niet geregeld. Mathilde blyft voorloopig wonen.

Lieve Antonia, maak u niet ongerust omdat Antoontje weinig eet. Hy spreekt veel en is dus niet ziek. Emile is ook mager geweest als hy klein was. Adèle en Marie zyn gezond. Wat my betreft, ik ben by het eerste vernemen dat wy weg zouden zyn, leelyk getroffen geweest, maar zoodra ik kon redeneeren werd het beter. Zoo als gy denken kunt, verergerd myne moeilyker ademhaling naarmate ik zenuwachtiger ben, maar ik ben niet ziek. Anders zou ik het schryven.

Emile Tydgadt trouwt de naaste week met de dochter van Octavie Halewyck, van Hooglede. Misschien zal hy in de toekomende zitting van den Gemeenteraad niet tegenwoordig zyn, maar zyne bemerkingen van gisteren, zullen toch in het proces verbaal der zitting van gisteren opgeteekend zyn. Neen geen moed verloren !

Lieve Emile, Antonia en Antoontje wy omhelzen u allen uit de verte. Weest getroost, wy zullen de rampen die ons bedreigen trachten af te weeren.

Uwe liefhebbende moeder
W^we^ Courtmans.

73 — 1. *Dank voor het Artikel :* In de *Gazette van Gent,* Zaterdag 10 Januari 1885 hierover : „Men leest in den *Koophandel* van Antwerpen : „Uit Gent wordt ons verzekerd dat de gemeenteraad van een der aanzienlijkste gemeenten van Oost-Vlaanderen besloten heeft de eenige goedbevolkte meisjesschool af te schaffen... Wij kunnen er bijvoegen dat de gemeente Maldegem hier bedoeld wordt en de hoofdonderwijzeres en de onderwijzeres der gemeenteschool de dochters zijn van Mevrouw Courtmans, de uitstekende vlaamsche schrijfster". – 2. Zie br. 83, aant. 2. – 3. Volgens de *Organieke wet op het lager onderwijs* van 20 sept. 1884, hierboven reeds aangehaald, art. 9, 2°) moesten „De leden van het onderwijzend personeel (...) ten minste voor de helft gediplomeerd zijn" of het examen hebben afgelegd „voor eene jury, aan te stellen door het Staatsbestuur".

74

Maldeghem 19 Janrij 1885

Lieve Kinderen,

Wij weten nog niet wanneer de gemeenteraad zal vergaderen. Ik ben zoo ongerust niet als vroeger omdat ik besef dat men Julia niet zal kunnen afstellen. Het onderwys van het handwerk staat in de wet en Julia heeft thans 50 leerlingen in de schooljaren.

Ik zend u hierneven een brief van P. Denys [1], gy zult zien dat de man wanhopig is. Hy klopt op alle deuren om voorspraak te verkrygen tot het bekomen van eene plaats in het middelbaar onderwijs, indien gy iets voor hem kunt doen. Doe het.

De man neemt de zaak te zwaar op, het besluit der gemeente kan niet goedgekeurd worden. Men kan hem geen minimum betalen met eene bygevoegde som die in de lucht hangt.

Hy mag zich gelukkig achten dat zyne school behouden is. Later zal hy dit begrypen.

Ik meen dat het niet goed voor hem is dat de gemeente Komen, nopens hem in de dagbladen aangevalen wordt. Zy zouden eene reden kunnen zoeken om hem af te stellen, doch hierover kunt gy beter oordeelen dan ik.

De onderwyzers wiens school behouden word, zijn ook razend, hun inkomen is te veel verminderd en toch zyn zy ver uit de beste, indien men de school uwer zusters wil behouden zullen zy met alles te vrede zyn in afwachting dat er redding komt.

Redding ! Van waar zal die komen ? Men laat de onderwijzers aan hun lot over. Arme, arme slachtoffers !

Wat wordt er nu van het Verbond der gemeenten ? Het Gentsch Bestuur heeft het aan flarden gescheurd, en toch krygt Gent fr. 200.000 minder subside voor het onderwys [2]. Het wachtgeld der ongelukkigen word nog niet betaald. De afgestelde onderwyzers hebben geen crediet meer. In de buitengemeenten kunnen zy geen brood krygen zonder geld. De honger staat voor de deur.

Mathilde is moedig. De Burgemeester dwingt haar niet te verhuizen.

Eugeen komt ons alle dagen vragen of zynen Peet-oom, geen briefje voor hem in onzen brief gesteken heeft. Hy vreest dat gy niet te vrede zyt over hem, als gy nog eens schrijft, steek er dan eenige woorden in voor hem. De jongen gedraagt zich opperbest.

Terwijl ik aan het schryven ben, verneem ik dat het woensdag openbare zitting van den gemeenteraad is. Het dagorde luidt : Verslag over het afgeloopen jaar, het is dus niet over de scholen.

Emile Tydgadt trouwt Zaterdag. Van Mullem zal over de scholen willen beslissen, terwyl hy op speelreis is.

Ik herhaal dat wij minder ongerust zyn dan vroeger.

Nog dagelyks hooren wij, dat de burgery tegen het afschaffen der scholen is. Het Artikel in de gazetten heeft veel goed gedaan.

Ik hoop dat het U lieve Emile, lieve Antonia en ons duurbaar Antoontje goed gaat.

De groetenis van allen,

Wy omhelzen U allen hartelyk,
uwe liefhebbende moeder
W^we Courtmans

75

Maldeghem 28 Jan rij 1885

Lieve Kinderen,

De Nieuwjaar brief van Eugeen aan den lieven Peetoom is op 31 December voor 4 uren in den namiddag in den post besteld. Waar kan hy gebleven zyn ? Ik begryp het niet ! De jongen kwam alle dagen zien of gy nog niet geschreven had. Nu is die zaak opgeklaard.

Morgen donderdag, zal de raad in de afwezigheid van Mr Tydgadt beslissen. Veel hebben wij vernomen sinds ik U laast schreef.

Vooreerst werd het ons duidelyk dat de party Van Mullem *wilt* dat al de Jongens in de gemeenteschool komen, de Jongens der Catholieke school inbegrepen en dat al de meisjes naar het kloos-ter gaan.

Zaterdag namiddag kwam Louis V. D. Borgcht hier, de man *had ze binnen* [1]. Hy kwam uit vriendschap en zat by ons in de keuken. Ik zegde hem onder andere : Dat Van Mullem het hier boven vermelde plan had. Hy antwoorde : Dat is ook myn goeste [2]. Al de jongens hier en al de meisjes in het klooster, doch ik weet van niets !

Hy had ze in zoo ver binnen dat hy onbekwaam was naar onze bemerkingen te luisteren. Hy zegde tegen Julia : Gy zult met die nonnekens goed overeen komen. Ik heb een dikke dossier over U,

74 — 1. *een brief van P. Denys :* bewuste brief, gedagtekend : Komen, 17 Januari 1885, van deze hoofdonderwijzer te Komen is in het bezit van Emiel Courtmans. – 2. *minder subside voor het onderwys :* er was een omzendbrief van minister Thonissen betreffende „la diminution des subsides de l'Etat pour l'enseignement primaire", gericht aan de provinciegoeverneurs. (Vgl. *La Flandre Libérale,* Mardi le 16 Décembre 1884).

gy zijt een oude versleten kwezel. Gy hebt hier goed gewerkt en zult ginder nog beter werken. Is 't u niet gelyk of er een nonneken of een Inspecteur bij u komt ?

Julia werd beurtelings bleek en rood en groen, 't was pynelyk haar te zien. Ik zegde :

Zy kan ginds toch geen hulponderwyzeres zyn. Hy antwoordde :

Hoofdonderwyzeres zal ze zyn en hare zuster hulponderwyzeres, ten waar er een nonneken waar dat ouder is dan zy. Wat zou het haar kunnen schelen, dat het nonneken haar de schoolboeken bezorgt en voor de prijsdeeling de zaken schikt. En ten slotte herhaalde hy nog eens : Ik weet van niets.

Hij zegde ook, er is zulke combinatie voor myne dochter te Lembeke. Ik zou het willen, maar zy zegt rechtuit : *Papa ik wil niet.*

Van Mullem had reeds tegen iemand die het wachtgeld van Leonie Roets beknibbelde gezegd :

Om haar wachtgeld te verdienen, zal zy les geven in de meisjesschool. Dit was weer een teeken dat die combinatie bestond. Van Mullem had verleden week gezegd : Dat hy den Hoofdinspecteur op de volgende vergadering, als raadgever zou verzoeken. Ik zei dit tegen V. D. Borgcht, en hy zegde : Verdeyen zal mij delegeeren, hy zit voor drie maanden te Brussel voor de schoolzaken.

Den toestand van den man verergerde. Hy miste den trein van 4.28, bezocht nog verscheidene herbergen en men heeft hem met tweeën onder de armen naar den laasten spoortrein gebracht, nadat hy tweemaal op de straat was gevallen.

Tusschen al dien praat, hoorde ik, dat de man door en door liberaal is. Gy zult u herinneren dat *Liesken* u alle dagen een Onze Vader deed bidden : opdat Coben zyn plaats mag houden. Dat is ook hier het geval. De man lijdt veel.

Als hy weg was heeft Julia bitter geweend. Geen van ons heeft tusschen den Zaterdag en den Zondag geslapen. Julia was ziek en ontroostbaar. Ik stond vroeg op en schreef aan V.D.B. en verzocht hem zeer beleefd opdat hy by den gemeenteraad voor het behoud der meisjesschool zou pleiten. Verder zegde ik : Dat ik het myne plicht rekende, ten einde zyne bemoeiingen te vergemakkelyken, hem met de gevoelens mijner dochters bekend te maken. Zy zegden :

Dat de school die behouden wordt een gemengde school moet zijn, en dat men de onderwyzeressen niet kan afstellen zonder wettige reden, omdat het handwerk in de wet staat.

En verder : Nooit zullen zy eenen voet in de aangenomen school zetten, ten zy, zy er toe gedwongen worden *met de wet in de hand.*

Het moest eerst heden woensdag vergadering zyn om over de scholen te beslissen, doch zondag werd de gemeenteraad bij hoog-

dringendheid hierover by een geroepen omdat men een byzondere Commissaris tegen heden of morgen verwachte, om het budjet op te maken. Nu maandag waren buiten Mr Tydgadt afwezig : M^rr^ Van Kerschaver en Ceulenare, doch de acht daar tegenwoordige leden hebben niet willen stemmen, omdat zy de verantwoordelykheid niet op zich wilden laden. Hoop van behouden te worden hebben wy niet meer.

Uw artikel heeft nogthans oneindig veel invloed gehad, vooral heeft het, het Verdedigingscommiteit wakker geschud. Laat ons nu de eindbeslissing afwachten vooraleer iets in de gazetten te schryven doch dan moet de bom geweldig lossspringen.

Iedereen is van gevoelen dat men Julia niet zal kunnen verwyderen. Er zyn heden 53 leerlingen in de schooljaren aanwezig en 39 in de reeds afgeschafte bewaarschool. Ik hoop dat Julia zich zal opbeuren. Zy vreesde dat ik onder den slag zou bezwyken, en thans moet ik de krachtigste zijn.

Terwyl ik schryf ontvang ik verdere inlichtingen over de dronkenschap van V.D.B. Als de man over de deur van Lotte Loen gevallen was, hebben de dochters van Lotte hem opgeraapt, hy bloedde. Cools hoorde het zeggen en hy ging hem zoeken, hy en Frederik Wallyn. Zy luisterden aan de herbergen en vonden hem by Honoré Imschoot. Daar zegde hy dwaze dingen tegen Honoré, waarschynlyk heeft hy bedreigingen uitgesproken, van eenen revolver sprekende. *Hy had geen revolver by zich.* Als de man op den trein zat, ging Cools terug by Honoré en dezen sprak van een proces te maken. Cools wist hem te overhalen doch zoo even verneem ik dat Honoré aan V.D.B. geschreven heeft, zeggende : Dat hy de zaak moest komen effenen, of dat hy zou vervolgt worden. Gisteren is Mme Van Der B. by Honoré geweest en hy heeft haar gezegd, dat hy geene zaken met haar had, dat Mynheer zelf moest komen. Zy heeft schoon gesproken en geweend, doch niets kon baten.

Gisteren is Van Mullem naar Mr Verdeyen geweest. Was 't voor de scholen ? Of was het voor de zaak V.D.B. ? niemand weet het.

Vrydag is mynheer Jan De Smet hier geweest nieuwjaar wenschen, en wy hebben van ons huis gesproken [3].

Zaterdag was er vergadering voor de leden der Hospicie. De pastoor was er ook. M^r^ De Smet bracht de zaak van ons huis te berde. Hy vroeg : Aan wien het verpacht was. Kerschaver antwoorde dat het zonder voorwaarde verpacht was, om bewoond te worden door Mme Courtmans en kinderen, en dat men het niet kon opzeggen zoo lang zy het bewoonden. Dat zy echter vry was te verhuizen als zy iets voordeeliger vond.

Hierop hebben de leden verklaard, dat wy wat er ook moest voorvallen mochten blyven. Dat is eene groote geruststelling.

Als wy eenigsinds gerust zyn voor ons eigen lot zal ik breedvoerig schryven aan P. P. Denys. Zoodra mogelyk zult gy vernemen wat er beslist is. Julia zal haar rekwest aan den Koning in het Vlaamsch opstellen en onze goede Emile zal het overbrengen in puik fransch.

Wees gelukkig lieve kinderen alle drie

Tot later. Wy omhelzen U, alle drie hartelyk

Uwe liefhebbende moeder

W^we^ Courtmans.

76

Maldeghem 26 febrij 1885

Lieve Kinderen,

Ik begryp dat gy ongerust zyt. Wy moeten ons aan het ergste verwachten. Wy berusten er reeds in. Er is niets aan te doen. Men heeft ons sinds gy hier geweest zyt nog geen schriftelyk bericht gegeven en toch is er alle weken zitting geweest. Het zou ook weinig baten indien M^r^ De Vigne [1] over ons in de Kamer sprak. Zie op de schandelyke gevallen die men in de laaste Kamerzittingen heeft aangehaald [2].

Verleden donderdag is Emile Tydgadt 't huis gekomen en 's anderdags is hy naar de zitting geweest. Alhoewel hy verklaarde tot de politiek van het gemeentebestuur te behooren kwam hy in verzet tegen wat in zyne afwezigheid met de scholen gebeurd was. Meer dan een kwart uurs heeft hy over Julia gesproken. Hy noemde het eene schande voor Maldeghem van uwe zusters op wachtgeld te stellen. Hy sprak van het feest, van den roem die hierdoor op Maldeghem was afgestraald. Hij zegde verder : In welken toestand bevond zich ons meisjesonderwys als de familie Courtmans hier aankwam en hy gaf uitleggingen en sloeg op de tafel. Ten slotte zegde hij : Als de meisjesschool afgeschaft blyft zal ik mijn ontslag geven en ik zal de eenige niet zyn. Van Mullem aanhoorde dit alles glimlachend en eindigde met eene spotterny.

75 — 1. *had ze binnen :* eigenlijk : *ze* of *het binnenhen :* dronken zijn (Vgl. Is. Teirlinck, *o.c.*, I, blz. 170 i.v. binnenhen). – 2. *myn goeste :* gedachte, opvatting. – 3. *Jan De Smet :* oud-burgemeester van Maldegem, die Vrouwe C. nuttige diensten heeft bewezen (zie de inleiding). Als voorzitter van het Armbestuur wist hij te bewerken, dat zij mocht blijven wonen in het huis dat afhing van het Armbestuur (vgl. G. De Lille, IV, blz. 30).

Ge weet dat de Notaris by de verkooping van onroerende goederen voor aleer hy de koop toewyst zegt :

Ander werf, laaste werf, Proficiat. En by het sluiten der zitting zei Van Mullem : Vrydag zal het zitting zyn, en dan :

Ander werf laaste werf ! Welke spotterny. Ge moet weten dat alles wat er reeds gestemd is gebeurde met 6 stemmen tegen 5 niettegenstaande gansch den gemeenteraad clerikaal is.

Gy hebt eens geschreven lieve Emile : Misschien zyn degene die op wachtgeld gesteld worden beter dan degene die blyven. Dat denken wy thans ook. Men zal alles uitzoeken om de blyvers te kunnen afstellen zonder wachtgeld, men heeft het reeds beproefd met Alfred, 't was op eene valsche beschuldiging gesteund. Men zegde dat hy op Vaecke gevochten had. Van Mullem zond er een veldwachter heen, er was niets gebeurd. Van Mullem betrouwde waarschynelyk den veldwachter niet. Hy ging zelf en vernam niets maar 't kwam toch voor den Raad. Gelukkiglyk, sloeg er een der 6 leden naar de 5 over anders was Alfred weg.

Ja, lieve kinderen Julia en Adèle zouden liefst op wachtgeld zyn, om gerust betere dagen af te wachten.

In de zitting van verleden Vrydag is er besloten : van de meisjesschool 28 dezer dus overmorgen te sluiten en vacantie te geven by Wallemacq om de lokalen te kunnen gereed maken voor de nieuwe meesters.

Lieve Emile, schryf *niets* in de gazetten vooraleer ik u den uitslag der zitting van morgen kan schryven. Wy moeten eerst zeker zyn van den uitslag : Zoodra ik iets weet schryf ik seffens.

George zal ook ongerust zyn, weest zoo goed hem te zeggen hoe het staat, ik zal hem ook den uitslag schryven.

Van Mullem heeft nog iets uitgestoken hy heeft het brood in alle winkels doen wegen, en nu heeft hy de Bakkers op den hals. Men overvalt hem overal en 't is meest over de scholen. Waarom moeten Courtmans weg ? vroeg Jantje Bollé hem in het stadhuis, Omdat zy eerlyk zyn enz. En zoo is 't in alle herbergen.

En dan is er nog iets onaangenaams voor ons. De Seyn kan de uitgave myner werken niet voortzetten. De meeste inteekenaars waren onderwyzers die kunnen thans geene boeken meer betalen. Waarschynlyk zal men slechts catholieke boeken op de prijsdeelingen mogen geven. Enfin de Brusselaars hebben ons op 10de Juni plat gelegd [3].

Lieve Antonia, wat zullen wy bly zyn als gy ons allen met paasschen komt bezoeken.

De hartelykste groetenis van allen. Wy omhelzen u 1000 maal.

Uwe liefhebbende moeder,

Wwe Courtmans.

P.S.
Mathilde heeft te Maldeghem een huis gehuurd. 't Is waar Kip vroeger woonde, nevens het oude postbureel. Nu woont er Henri Lille en Maria Cabuy. Zy heeft het voor fr 150 's jaars en het heeft een goed voorkomen.

77

Maldeghem 8 Maart 1885.

Lieve Kinderen,

Er is nog niets over onze school beslist, alle weken is er zitting van de gemeenteraad en men komt tot geen besluit. Sedert gy hier geweest zyt lieve Emile heeft men ons nog niets bericht.

De zusters doen nog al moedig voort, maar het is treurig. Wanhopig zyn wy niet.

Walemacq jammert geweldig over zyn bloemenhof.

Wie had op 10n juni kunnen denken dat zulke verwoesting mogelyk was.

De liberale Volksvertegenwoordigers volbrengen krachdadig hunnen plicht jegens de onderwyzers, want verplichtingen jegens de ongelukkigen hebben zij, doch wanneer zal het kwaad hersteld zyn ? Hoevelen ongelukkigen zullen er in den schoot der aarde rusten eer het kwaad uitgeroeid is ?

Lieve Antonia, 't is een geluk dat Emile in 1879 geene plaats van schoolopziener aanvaard heeft [1], anders zoudt gy nu ook in benauwdheid zyn.

Terwyl ik schryf komt men my zeggen dat het woensdag zitting van den raad is en dat dan alles zal beslist zijn.

Ik kan nu niet verder schryven, dus tot later.

Lieve kinderen, wy omhelzen u alle drie hartelyk, in afwachting van u allen te zien.

Dag Emile, dag Antonia en Antoontje

Uwe liefhebbende moeder
Wwe Courtmans.

76 — 1. *Mr De Vigne :* J. O. De Vigne, advokaat en volksvertegenwoordiger, auteur van juridische werken en o.a. van *De Zuidnederlandsche schrijvers van het tijdstip der Fransche Overheersching,* Antwerpen, 1873 ; was lid van het „Inrichtings-comiteit" van het „Vrouwe Courtmans' Jubelfeest" zie br. 22. – 2. *heeft aangehaald :* niet alleen had De Vigne twijfel geworpen op de degelijkheid van het vrij onderwijs (vgl. *Annales du Parlement,* session du 24 Février 1885, p. 608) maar in de zitting van 25 febr. 1885 werden voorbeelden aangehaald van gemeentescholen die gesloten werden, ofschoon soms meer dan twintig personen aanvraag tot behoud ervan hadden ondertekend (zie *ibid.,* p. 598-599), dit volgens Houzeau de Lehaie ; volgens dezelfde spreker (*ibid.,* p. 600) waren toen 203 onderwijzers ter beschikking gesteld zonder wachtgeld. Volksvertegenwoordiger Wagener uit Gent had het over gelijkaardige feiten (zitting van 24 febr. 1885, p. 583, p. 605). – 3. door voor de Independenten te stemmen.

78

Maldeghem 18 Maart 1885

Lieve Kinderen,

Neen nergens zien wij een lichtstraal en de schoolwet wordt op eene afgryselyke wyze uitgevoerd. De uitvoering is slechter dan de Wet.

In de laatste zitting heeft onze gemeenteraad alweer niets uitgevoerd. Wij denken dat zy geene uitspraak zullen doen zoo lang het pensioen van Wallemacq niet [in] de Moniteur staat, eerst dan kunnen zy een nieuwe hoofdonderwijzer benoemen. Ondertusschen blyven wy op de pijnbank.

De Pastor en Van Mullem tergen ons tot het uiterste. Nu men weet dat de gemeenteschool gemengd moet zyn, heeft Van Mullem in de laaste zitting voorgesteld van Julia af te schaffen en Adèle te behouden. Van Poucke die thans schepene is, heeft het tegen Pieter gezegd om ons te waarschuwen. Die maatregel is natuurlyk genomen om de meisjesschool in korten tyd leeg te zetten.

Dus gewaarschuwd zynde, schreef ik een brief aan Emile Tydgadt om hem onze zaak aan te bevelen. Hij was er over gevleid. Van de afschaffing der school wil hy niet hooren, hy zou liever zyn ontslag geven. Hy zegde uit eigen beweging : Dat hij al de raadsleden by tyds zou spreken, en des noods by mij zou komen.... Pieter heeft ook tegen Kerschaver, Ceulenaar, Louis De Rycke die even als Van Poucke zich tegen de afschaffing verklaarden, gesproken. Nu ontbreekt de zesde stem. Fernand Verstrynge is verleden Zondag met Pieter naar Cleyt geweest om het raadslid van Cleyt te spreken, zy hebben meer dan een uur tegen den jongen die bekwaamheids kiezer is gesproken, en hy heeft stellig beloofd dan tegen de afschaffing te zyn.

Wij durven echter niet hopen dat de school zal behouden worden, op het laaste oogenblik zou de Pastoor of Van Mullem den Cleytenaar kunnen overhalen.

Zoodra wy wisten dat men Adèle wilde behouden heeft Julia aan Van Der Borgcht geschreven. Zaterdag heeft zy hem op de Conferencie gesproken, en hy heeft haar gezegd : Dat zy indien Adèle behouden wordt, seffens aan den Koning en aan den Minister *breedvoerig* moet schryven. Als het zoo ver komt, zullen

77 — 1. In dit verband kan men b.v. denken aan de letterkundige Domien Sleeckx, die op 29 augustus 1879 tot „hoofdopziener van het lager onderwijs voor het schoolgebied Leuven-Nijvel" was benoemd, en op 5 mei 1885 op pensioen werd gesteld. Vgl. F. Van Veerdeghem, *l.c.*, blz. 33.

wy de petitie in het Vlaamsch opstellen en U dan zenden voor de vertaling.

Wat De Seyn betreft die man die reeds by iedereen zyn goede naam als uitgever verloren heeft, mag my geen hoegenaamde voorwaarden stellen. Hy zal dat reeds bemerkt hebben in de brief die ik hem geschreven heb. Wordt de uitgave nu gestaakt, later zal er wel iemand gevonden worden, die ze voortzet. Ik heb iets in het Morgenblad gelezen dat waarschynlyk van u kwam. 't Was over boeken die het volk verkwezelen. Het had betrekking op Aug. Snieders [1]. Nu De Seyn moet gy ook op bedekte wyze afranselen [2], met Paasschen spreken wy daarover.

Als voor onze school alles verloren is zullen de gazetten hoop ik hun werk doen. Verleden Zaterdag namiddag was het vergadering van den Onderwyzersbond. Julia is er geweest, Onderwyzers en onderwyzeressen die op wachtgeld waren, waren moedig degene die behouden waren treurig.

Er wierd ook aan den Bond bekend gemaakt : dat er negen onderwyzers en onderwyzeressen afgesteld zonder wachtgeld zyn in het kanton Eecloo, waarvan sommige zich reeds in de diepste ellende bevinden. Al de andere zullen alle maanden ieder een frank voor die ongelukkige storten, als eene almoes. Ik denk niet dat er in Vlaanderen iemand is, die reeds wachtgeld ontvangen heeft. Mathilde is zoo ver in de vyfde maand op wachtgeld gesteld en zy heeft nog geen Centien ontvangen, de anderen die wy kennen ook niet.

En toch lieve kinderen zyn wy niet wanhopig. Emile uw brief is pekzwart.

Julia heeft Zaterdag tegen Louis Van Ooteghem gesproken, hy woont nu te Gent. Hy zegde doe de groetenis aan uwe moeder en zeg haar, dat ik door de Federatie gelast ben met de kiezerslysten van eenen wijk te herzien, en dat het er te Gent voor de aanstaande kiezing in 1886 goed uit ziet. Dat wij zullen zegepralen. Kon dit waar zyn. Wat zullen wy te praten hebben als gy met paasschen komt.

Lieve Antonia ik verwacht u alle drie. Ik denk dat George ook zal komen.

Gy zult ons allen vermagerd vinden, maar veel moediger dan ge denkt.

De groetenis van allen, wij omhelzen u allen hartelijk

Uwe liefhebbende moeder
W^we^ Courtmans.

78 – 1. In *Het Morgenblad* hebben we niets aangetroffen zoals hier door Vr. C. bedoeld. Aug. Snieders (1825-1904), vooraanstaand journalist en auteur o.a. van historische romans en van realistische, populaire romans, verdient deze beoordeling,

79

Maldeghem 1 april 1885

Lieve Kinderen,

Zondag is het Paasschen. Ik verwacht u *alle drie*. George verwacht ik ook met zyne vrouw en zijne kinderen. Tot nu toe heeft hy het nog niet gemeld, maar ik verwacht hem toch.

De gemeenteraad heeft nog geene uitspraak gedaan.

Zondag zullen wy over alles spreken.

De Seyn is hier deze week geweest. De werken zullen voort verschynen. Gy hebt het geraden lieve Emile, 't was een slimme trek, maar de man was nog niet slim genoeg, om my te foppen.

Anna en Fernand zijn dezen morgen in vacantie gekomen. Alles betrekkelijk wel !

Dus tot weldra.

Wij omhelzen u allen hartelijk

Uwe liefhebbende moeder,

W^we^ Courtmans

80

Maldeghem 21 april 1885.

Lieve Kinderen,

Ik moet u het schoolnieuws melden ! De maandag van verleden week opende Julia de school. De woensdag kwam Van Mullem met Parqui, en Julia stond hem goed te woord. Zij zegden onder anderen : Men had my gezegd dat gy hulponderwyzeres zoudt willen benoemd zijn, met 1200 fr. jaarwedde.

Julia antwoordde : Die dit gezeid hebben, hebben gelogen. Ik wil dienst doen tegen het volle geld, dat myn wachtgeld zal bedragen.

Gy zyt op wachtgeld gesteld en dit zult gy bekomen.

Tot nu toe ben ik op geen wachtgeld, gy hebt my een briefken geschreven zeggende : De meisjesschool is afgeschaft. Ik heb dat briefken gezonden, waar het wezen moest en men heeft my geantwoord :

Dat briefje zegt niets !

Wy leven in eenen tyd dat men alles zwart op wit moet hebben.

die van een beperkte horizon getuigt, zeker niet. Over hem : Prof. Dr. J. Persijn, *August Snieders en zijn Tijd*, Antwerpen, 1925-1926 (3 delen) ; Dr. R. Sterkens, *De letterkunde in de Antwerpsche Kempen van 1830 tot 1900*, Turnhout, 1935. – 2. Tegenover De Seyn getuigt ze eveneens van weinig begrip, vgl. ook br. 26, aant. 1.

Welnu aan mijnheer Cools en aan juffrouw Roets, hebt gij geschreven : Gij zijt op wachtgeld gesteld, en op dien dag moet gij de school sluiten. Schryf my dat ik op wachtgeld ben en ik zal er mij in gedragen.

Twee dagen later kregen zy alle twee een briefken, er stond : Dat zy verzocht waren geene lessen meer te geven, tot nader order.

Dus zyn ze nog alle twee in bediening. Op Julia's brief stond ook :

Dat zy ophielden hare woning te betalen met 1ste Mei aanstaande.

Nu pachten wy van het Hospitie. Mynheer De Smet is ons komen zeggen dat wy pachters waren.

Julia heeft seffens by het ontvangen der aanschryving hare leerlingen naar huis gezonden [1].

De bevolking laakt Van Mullem !!!

Daar het pensioen van Wallemacq nog niet is toegekomen, heeft Wallemacq maandag (gisteren) zyne klas begonnen met Alfred en Jan De Coster als hulponderwijzers. Tusschen de klas van Wallemacq en die van Adèle heeft men een stuk uit het schutsel genomen, van daar komt men in de klas van Julia, Jan De Coster staat nu in Julia's klas. Zy gebruiken ze, langs den kant van Wallemacq.

Julia heeft kennis gegeven aan de Inspecteur, als hare school gesloten was. Met wederkeerende post moest zy antwoorden hoe het nu stond. Wy verwachten morgen of overmorgen een Inspecteur.

Wy zyn allen moedig ! Schryf niets in de Dagbladen, voor aleer er eene eindbeslissing is.

Gy zult in den Volksbode gelezen hebben dat de vrouw van den statieoverste van Balgerhoek in de vaart verdronken is. Dat is Augusta Willems. 't Is een ongelukkig geval. Vader Willems is schier zinneloos van smart.

Lieve Antonia, Julia verwacht uw katoen voor uwe sprei. Zy heeft twee schoone nieuwe dessins gevonden. 't Is voor crochet, maar schoon !

Ik hoop dat het U, lieve Emile en Antonia, en ons lief Antoontje goed gaat.

Wy omhelzen u allen hartelyk

Uwe liefhebbende moeder,
Wwe Courtmans

80 — 1. Over gelijkaardige toestanden handelt A. Tireliren, *Achterbroek opstandig dorp.* Uitgave „De Spycker", Essen (1964), *Geuzen en Jappen 1879-1885,* blz. 229 vlgg. op boeiende wijze. Op blz. 257 een merkwaardige brief van een afgezet onderwijzer.

81

Maldeghem 24 april 1885

Lieve Kinderen,

Lieve Emile, al uwe bemerkingen zijn ongelukkiglijk waar. Het onderwijs is vernietigd, 't is uit met de verheerlyking van 't vaderland. De Belgen zyn laffaards geworden ! Na 19 october hebben zy de laaste kans verkeken.

Het is gelyk ik u vroeger geschreven heb : Het nageslacht zal de Congobeschaver [1] vervloeken ! Hy heeft het licht der beschaving uitgedoofd, op den grond waar hy geboren is. Leve de Paus ! [2] Leve de volksverdrukkers, de zuivere papen !

Gy moest de Cretinskens [3] zien die op de speelplaats van Wallemacq loopen. Hoeveel zyn er, waar komen zy van daan ?

Alfred heeft er nu omtrent honderd, Wallemacq 56, Jan De Coster 73. Nu is er Alfons Vermeersch by gekomen, die heeft er 65. De klas van D.C. is de n° 2. van de laagste klas. By Vermeersch leert men : A. i. By De Coster gaat men : Tot br.... Het gansche schoolgebouw is nu bezet. Wallemacq zei my gisteren :

Ik ben de *euverste* van de *veerkens* en zoo is 't.

Hoe het zy, wy zullen zorgen dat men uwe zusters geen centiem kan onttrekken. Van Mullem bekend zelf : Dat hy het aanlegt om de meisjesschool te niet te doen. Van daar dat hy de school gesloten heeft. Gy zegt : dat de bevolking die ons getrouw is gebleven binnen 3 weken alles zal vergeten zyn. Dat zal waar zyn, doch zoodra de school heropend is zullen er een zeker getal leerlingen zyn, en zy zullen gestadig aangroeien. Dat wy tegen de macht der papen niet kunnen stryden weten wij.

Het schynt dat zy deze week Julia hulponderwyzeres benoemd hebben met fr 1000 of fr 1200 ; die som zou afgerekend worden van haar wachtgeld. Zoodra Julia daar schriftelyk bewys van ontvangt, zal zy naar het Comiteit gaan, om zich te bevragen. Hoe zou op die wyze rekening gehouden worden voor haar pensioen ?

Weest gerust wy zullen in alles voorzichtig zyn.

In het voorlaaste nummer van de Volksbode stond het ongeval van Augusta Willems, zonder uitlegging.

Augusta was over drie jaar met de Chef van Balgerhoeke getrouwd. Blondine joeg over een jaar Hortense weg. Augusta nam haar in. Augusta was zoo het schynt, jaloers van Hortense. Gy kent Hortense. Augusta is eer ze trouwde tweemaal in een klooster geweest en zy heeft telkens de kap over de haag geworpen. Sedert Hortense daar was is zy zesmaal weggeloopen. Zy is vyf dagen

met haar kind dat twee jaar oud is, in het klooster te St. Laureyns geweest. 2 dagen in het klooster te Adeghem, zonder kind, zy is ook by familie van haren man te Yperen geweest enz. enz. Als zy naar Maldeghem kwam joeg hare moeder haar terug naar huis, en zy had gelyk. De Chef deed goed zynen dienst, maar 's avonds was hy dikwyls zat, en dan hadden er tooneelen plaats. Op den 2den Paaschdag was er paardenloop te Balgerhoeke. Augusta was tot den 10 ½ uren by de vrouw van den sluismeester geweest, de Chef was nog niet te huis. Wat er tusschen de twee zusters voorgevallen is weet niemand. Om 11 uren heeft Augusta haren trouwring afgetrokken en hem in een glas op de tafel gelegd en daar neven haar geldbeugeltje, zy is weggegaan, en Hortense heeft haar niet gevolgd. 's anderdags word zy vermist, en den vrydag is haar lyk opgetrokken. Zy is te Adeghem plechtig begraven.

Arme Willems ! Zy hebben al het mogelyke gedaan om Hortense thuis te krygen maar zy wilt niet. Ze zegt dat zy meerderjarig is en zy blyft by den Chef.

Lieve Antonia, het katoen is toegekomen. Julia is volop aan het werk.

Nu ons lief Antoontje in de week eene broek draagt zullen wy hem geen Pip meer noemen, maar altoos Antoontje zeggen.

George heeft over Jantje geschreven. Hy zegt dat hy zwak is.

Met onze finantien is het nog altijd goed. Anna en Fernand moesten ieder fr 140 meedragen, uit oorzaak van het gemis der beurzen sinds october, dat is nu voorby, en als wy binnen drie maanden iets te kort komen, zal ik u schryven. Dank ! Duizendmaal dank, voor uw liefderyk aanbod !

Lieve Emile en lieve Antonia, wy zyn allen gezond en moedig. Onze moed is inderdaad eene blyk van zedelyke grootheid, in zulke omstandigheden. Zoodra er nieuws is zal ik schryven. Weest intusschen gezond en gelukkig !

Hartelyk omhelzen wy u allen,

Uwe liefhebbende moeder
Wwe Courtmans

81 — 1. *Congobeschaver :* Leopold II. – 2. *Leve de Paus !...* ironisch tegen de ultramontanen, die vooral de opperheerschappij van Rome in het politieke leven en daardoor het politieke katholicisme verdedigen. – 3. *Cretinskens :* het woord „crétin" behoorde gedurende de schoolstrijd tot de geringschattende taal, die tegen de leerlingen van het katholiek onderwijs werd aangewend. Volgens *La Nation,* Mercredi 3 février 1886, was het woord in die betekenis afkomstig van een katholieke voorman zelf, de gewezen minister De Decker.

82

Maldeghem 9 Mei 1885

Lieve Kinderen,

Dank lieve Emile voor de waarschuwing, niettegenstaande dat wij weten, dat gij zeer gelukkig zyt, zou ons toch eene zekere onrust aangegrepen hebben. O die ongelukkige ! Ik begrijp uwe ontsteltenis.

Nu zien wy duidelyk waarom Van Mullem op het onverwacht, de meisjes met de onderwyzeressen uit hunne school dreef, en de klassen opvulde met jongens. Tot hier toe hebben wy geen bewijs dat men eene gemengde school wil maken. Op 17 April werden de meisjes op de straat gezet ongetwijfelt in het vooruitzicht, de ouders te dwingen hunne kinderen naar het klooster te zenden, die kunstgreep is reeds gedeeltelyk gelukt. Byna al de kostelooze leerlingen zyn reeds in het klooster, gelyk gy het voorzegd hebt, doch de meer beschaafde bevolking is geduldiger. Voor hoe lang nog ?

Denk niet lieve kinderen, dat wy meer verdriet maken dan vroeger. Er is immers niets aan te doen !

Het onderwijs is in de buitengemeenten vernietigd. In de gemeentescholen voor jongens kan men hetgeen men daar doet, geen onderwys noemen, sinds de leerlingen der clericale scholen er by gekomen zijn. En de Meisjesscholen !

Julia en Adèle die nog geen bericht hebben gekregen dat zij op wachtgeld gesteld zyn, moesten verleden week de Conferentie te Assenede bywonen, zy waren er met 12 onderwyzeressen waarvan er in het kort nog eenige weg moeten. De Nonnen der aangenomen scholen waren er niet. *Wy weten dat de Bisschop het hun verboden heeft zeggende : Dat zy moesten wachten tot alles georganiseerd is.* Dat is tot dat zij niet meer in aanraking zullen moeten komen, met de voormalige geuzenmeesteressen.

En zy organiseeren ! Te Assenede waar de meisjesschool behouden is waren er verleden jaar meer dan 200 leerlingen, nu zyn er nog 74. Te Oost Eecloo waar men de meisjesschool met de beide onderwyzeressen behouden heeft er er reeds een afgeschaft, zoodanig waren de leerlingen verminderd, zy wierden er uitgehaald om het klooster te vullen, dat *aangenomen* is. De onderwyzeres verwacht dat zy eerlang zal weggezonden worden, by gebrek aan leerlingen.

Te Eecloo waren er verleden jaar veel meer dan 200 leerlingen in de meisjesschool, nu zyn er nauwelyks 100.

Te Waarschoot is de onderwyzer afgesteld en de onderwyzeres behouden, maar hoe ? Zy hebben het onderwys onzydig gemaakt, dus is de ban gebleven. Het klooster is aangenomen en de aangenomen jongens heeft men in het gemeentelokaal genesteld. De onderwyzeres heeft alleen de woning en eene enkele klas voor 71 leerlingen, jongens en meisjes van 6 tot 14 jaar, de sloor moet het handwerk na schooltyd aanleeren. Het is onuithoudbaar.

Gy begrypt dus dat uwe zusters gelukkiger zyn, buiten dienst, als in dienst. Zy hebben vertrouwen in het wachtgeld.

De beide Inspecteurs, waren op de Conferentie. Mr Verdeyen was veel vermagerd en zeer bleek, zy waren alle twee treurig, en hoe kan het anders, zy zien de ongelukswet nog alle dagen verkrachten om ze te verslechten. De gemeenten spotten er mee, te Maldeghem eene gemeente van 9000 inwoners, zyn er nu drie kloosters als aangenomen scholen voor de meisjes, en in de gansche gemeente geen gemeentelyk meisjes onderwys, noch in het dorp, noch te Kleyt noch te Donck. In het Gemeente lokaal te Donck zyn de jongens der aangenomen school, en in het lokaal der vroegere Vrije school zyn sinds dynsdag Marollen [1] van Maldeghem.

Volgens de Wet moest er ten minste eene gemengde school zyn, en volgens een omzendbrief van Thonissen [2] moesten er voldoende klassen en een bekwaam personneel zyn voor de meisjes.

Uwe zusters verlangen echter niet van terug in dienst geroepen te worden. Mathilde woont hier reeds te Maldeghem, en is te vreden.

Anna en Fernand zyn terug naar Brugge. Fernand is op tyd kunnen vertrekken, Anna is nog maar sinds acht dagen weg, zy is ziek geweest, doch ik heb het u niet geschreven, uit vrees van u te verontrusten, nu is zy weer frisch en gezond.

Ik heb u nog niet gezegd wie te Donck aangenomen onderwyzer en koster is : De zoon van Peetjen Herpelinck !

Lieve Antonia, Julia werkt goed door, aan uwe sprei, zy zal de naaste week gereed zyn en ze zal ze dan seffens zenden.

Als het nu goed gaat met U allen, dat Antoontje levenslustig is, en dat Janneken van George betert, is alles wel.

Amand De Vos is hier deze week geweest, hy was zeer teleurgesteld, gelyk ge denken kunt.

Lieve kinderen, hebt gy myn boek : Roza van den Boschkant [3], ontvangen ? Ik hoop ja.

De Seyn heeft reeds koppij gevraagd voor het 7de deel te drukken. De man is nu overdreven vriendelyk.

Nog eens lieve kinderen, denkt niet dat wy veel verdriet maken,

het gaat beter dan gij denkt en met Mathilde is het ook zoo goed mogelyk.

Hartelyk omhelzen wy u allen
uwe liefhebbende moeder
W^we^ Courtmans

83

Maldeghem 3 Juni 1885.

Lieve Kinderen,

De school blijft gesloten [1], en ik denk niet dat uwe zusters nog in dienst zullen geroepen worden.

Te Maldeghem verkracht men de Wet en de Inspecteurs moeten het gedoogen. Geen meisjesonderwijs dan in de kloosters, dat is de leus.

Over veertien dagen is de gemeenteraad voor de 26ste maal vergaderd geweest om over het onderwys der meisjes te beraadslagen. De burgemeester heeft den kantonalen Inspecteur ontboden, en hy is er mee in het lokaal der Katholieke school geweest, en daarop werd het gerucht verspreid dat de meisjesschool den eersten Juni in de Noordstraat zou beginnen, maar op het einde der vorige week hebben wy hooren zeggen : Dat de Pastoor en Frederik het lokaal aan de gemeente niet wilden verhuren, en nu wordt er van geene meisjesschool meer gesproken.

De huisvaders morren er over in de herbergen, maar daarby blijft het [2]. Ze zyn nogthans standvastiger dan wy konden verhopen. Het is ons pynelyk van tegen de ouders die komen vragen : Wanneer denkt gy dat het school zal zyn ? te moeten zeggen : wy weten het niet.

Indien wij in de plaats der ouders waren, wy zouden ook ongeduldig zyn, de kinderen kunnen niet zonder onderwys blyven. Alles moet naar het klooster ! Zoo willen het onze Meesters !

Indien men Julia naar de Noordstraat had gezonden zy zou het aanvaard hebben om haar wachtgeld te behouden, doch het ware eene nieuwe vernedering geweest. Zy zou in alle geval de hulponderwyzeres moeten zyn, van een onbekwame onderwyzer. Wij gedragen ons zoo moedig mogelyk in ons lot, alhoewel wy nergens een voorteeken van redding ontwaren. ...

82 — 1. *Marollen :* Maricolen (Eerw. Zusters), vgl. G. De Lille, IV, blz. 19. — 2. *Thonissen :* J. Thonissen (uit Hasselt), minister van Binnenlandse Zaken en Openbaar Onderwijs, opvolger van V. Jacobs. — 3. *Rosa van den Boschkant,* Gent, 1885.

Hoe is 't mogelyk dat op het einde der 19de eeuw, een koning eene wet teekent die ons onderwys vernietigd, en terzelfder tyd de Negers wil beschaven. 't is Wraakroepend.

Arm Vlaanderen ! Wat zal er van u geworden ?

Lieve Antonia, Julia heeft heden de sprei verzonden, zy heeft er van 's morgens vroeg tot 's avonds laat aan gewerkt. Alleen als zy werkt is zij gerust.

Zy doet my zeggen : Dat er een half pond katoen van de eerste sprei over was, dit katoen is aan de tweede sprei verwerkt, die grooter was.

Hoe gaat het ons lief Antontje ? Goed hoop ik.

Anna die gansch hersteld is, is Zondag thuis geweest, hare verachterde studien zyn reeds ingehaald. Zy was zeer moedig, en bereid zich voor haar eindexaam.

Fernand heeft dezen morgend aan zyne ouders geschreven hy is ook moedig en studeert goed.

Anna heeft ons gezegd dat al de leerlingen na de Paaschvacantie in de Normaalschool zyn teruggekeerd, men had gevreesd dat die van het eerste studiejaar gedeeltelyk zouden weggebleven zyn. Maar neen, de menschen hopen nog op eene verandering in de tydsomstandigheden.

Morgen is het te Eecloo vergadering van den onderwyzers Bond. Uwe zusters zullen de vergadering bywonen. Zy willen zich zoo moedig toonen als de moedigsten.

Mynheer Verstraeten is ook op wachtgeld gesteld. De tusschenkomst van het Verdedigings Commiteit heeft niet geholpen. Overal wordt de wet verkracht.

Hy heeft tegen 1ste Juli een huis te Eecloo gehuurd. Helaas ! Er is niets aan te doen, wy moeten ons onderwerpen.

Binnen een paar maanden, lieve kinderen hebt gy vacantie, en dan zullen wij nog eens allen te zamen zyn. Weest intusschen gezond en gelukkig !

Wy allen Pieter, Mathilde en de kinderen omhelzen U, hartelijk.

Uwe liefhebbende moeder,
Wwe Courtmans.

Hoe heeft myn boek, Roza van den Boschkant U bevallen ?

83 — 1. *blijft gesloten :* Julia en Adèle C. waren volgens beslissing van de gemeenteraad, op 21 april 1885 op wachtgeld gesteld (zie de inleiding). – 2. Twintig huisvaders konden een verzoekschrift samenstellen om het behoud van een school te vragen. Vgl. A. Tireliren, *o.c.*, blz. 259-260 waar 27 huisvaders een rekwest ondertekenden en „hun ijverig onderwijzer" niet in de steek lieten ! Zonder gunstig gevolg trouwens.

84

Maldeghem 25 Juni 1885

Lieve Kinderen,

Ik meen U te mogen verzekeren : Dat Antoontje gansch genezen is. Nog nooit is hy zoo vroolyk geweest en hy eet dat het een plezier is om zien. Ongeloofelyk veel bifstek enz. enz. enz. zyne ziekte was verval van krachten en die komen goed by. Nu met de warmte hoest [hy] meer dan na gewoonte. Het zusterken zegt : 't Is van de hitte. 't zyn de zenuwen. Hy is dus genezen.

Wees dus volkomen gerust. Wy geven hem nog altoos zyne medecynen. Hy was bly met den brief van Papa. Met Brussel Kermis verlangt hy :

Het pepelnet, een top en eene doos.

Denk toch aan dat hoesten niet ! Er is geen het *minste* gevaar by, en de jongen is hier O ! zoo gelukkig. Wy geven hem voortdurend zyne medecynen en 's avonds wordt hy weer geschilderd alhoewel het waarschynlyk niet meer noodig [is].

Doet onze groetenis aan George en aan Maria en zegt dat wy George verwachten, zoodra hij eenigsinds kan. Zegt dat wy allen zeer bly zijn om dat Janneken zoo veel verbeterd is. 't Zal allemaal goed komen !

Met ons is alles volgens gewoonte.

Adeghem wil de wachtgelden niet betalen. Het verdedigings Comiteit heeft de verleden maandag een deurwaarder gezonden, voor Mr Verstraete en voor Mathilde. Wy denken dat zy in de toekomende week voor den Vrederechter zullen moeten verschynen. Zy zullen toch moeten betalen.

Thonissen draagt een wetsontwerp voor om de wet van 1884 te volledigen betrekkelyk de in disponibiliteit gestelde onderwyzers [1]. Waar wil hy heen ? zoo leven wy in gestadige onrust.

De balloteering van Brussel heeft ons de oogen geopend. Janson heeft het land in de handen der Jezuieten geleverd. Binnen drie jaar zullen de Brusselaars voor de Radicalen stemmen, dan zal artikel 47 uit de Grondwet verdwynen, en men zal het land voor vele jaren, aan de Clericalen overleveren [2].

Brussel heeft ons verleden jaar het strop om den hals geslagen en binnen drie jaar zullen de Brusselaars het toesnoeren. Arm Belgie !

Nog eens lieve kinderen, weest gerust over Antoontje groet Mynheer Van Leemputten voor ons.

Wy omhelzen U allen hartelyk
Uwe liefhebbende moeder
W^we^ Courtmans.

85

Maldeghem 9 Juli 1885.

Lieve Kinderen

Toontje is nooit zoo gezond geweest als thans, de kleine man was niet te vrede over de beeldekens der twee laaste zondagen. Tegen zondag zou hy er gaarne hebben uit de galerie.

Voor kleeding heeft hy alles volop.

Buiten het Pepelnet en den top, zou hy gaarne eene doos hebben. Mamaken weet het wel zegt hy, en als er iets nieuws in den Bazar is, zoudt gy dat ook kunnen koopen, en dan meebrengen.

Ik verwacht u, beiden, wy zullen verheugt zyn u te zien. Toontje zal Mama om 6 uren aan den spoorweg afhalen, en 's anderdags, gaan zy samen om Papa.

Ik hoop dat Jef voorzichtig zal zyn in zyne onderneming.

Moguez heeft leelyk den Franschman uitgehangen. Hoe ellendig!

Het bedroefd mij dat George van de klaver naar de bieten verhuist, en dan nog met dat arm Janneken.

Verleden maandag kreeg Wallemacq een briefken van het stadhuis waarin men hem zegde dat hy, met onbepaald verlof in disponibiliteit was. 's anderdags was het Conferentie te Maldeghem, Wallemacq mocht in de klas niet meer gaan. Jan de Coster had zyne plaats ingenomen, dus, eenige weken of dagen eer hy zyn pensioen kreeg, had men de gedecoreerde onderwyzer zyne galons afgetrokken, en zyne oud Collega's mochten zyne vernederíng bestatigen.

Gisteren avond dus twee dagen later vertelde Van Mullem in de herbergen dat men hem uit Brussel liet weten : Dat Wallemacq door Koninklyk besluit op pensioen was gesteld. zyn pensioen liep van den 6^{den} dezer, dus van den zelfden dag, dat men hem bij maatregel van orde aan de deur had gezet.

Wat zal er nog gebeuren ? Wie weet het ?

Nu tot wederziens lieve kinderen,
Wy omhelzen U allen hartelyk
uwe liefhebbende moeder
W^{we} Courtmans

84 — 1. *een wetsontwerp om de wet van 1884 te volledigen :* „un projet de loi complétant les dispositions de l'article 3 de la loi du 31 mars 1884 concernant la mise en disponibilité pour cause de maladie ou dans l'intérêt du service des professeurs et instituteurs communaux" (*Annales du Parlement,* Bruxelles, 1884, p. 1360). – 2. Toen in 1894 nog twaalf liberale volksvertegenwoordigers overbleven, waren dat radicalen of progressisten, geestesverwanten van G. Lorand, directeur van de *Réforme* (Vgl. Fr. Van Kalken, *l.c.,* pp. 83-91).

86

Maldeghem 5 7ber 85

Lieve Kinderen,

Uw brief aan Mathilde gezonden ontvingen wy om 2 ½ uren namiddag, verbeeld u myne verslagenheid als wij 's morgens het Morgenblad [1] ontvingen, Emile ook een slachtoffer der politiek riep ik.....

Van daar den telegram van Mathilde. Uw brief stelde my gansch gerust. De doctrinairs konden toch niet meer stryden met versleten wapens.....

Ik meende te begrypen dat de verdwyning van l'Echo toe te schryven was aan eene overeenkomst der liberalen, en ik juichte by dit gedacht.

Uw brief die ik dezen morgen ontving getuigd van zekere mismoedigheid en ook myn moed valt. De Echo viel wegens de geldquaestie ! [2]. Dat is erg, en toch hoop ik dat de liberalen met vereenigde kracht zullen poogen, het onderwys en de onderwijzers te redden.

Moed lieve Emile ! Moed lieve Antonia !

Ja, Emile gy krygt nieuwe Meesters, maar wees hierover niet bevreesd. Gy hebt u naar den zin van Mr L. Hymans kunnen plooien die zeker wel de lastigste der Meesters was. De nieuwe Meesters zullen uw talent erkennen, en het bewys uwer verkleefdheid aan den Echo bewonderen. Niemand is zoo lang aan de redactie gebleven als gij [3].

Ik bemerk dat gy reeds hunne politiek begrypt en die politiek is natuurlyk ook de uwe. Uwe taak is dus te gemakkelyker.

Gy zult reeds veel geleden hebben eer gy geweten hebt, tot welk besluit de nieuwe meesters zouden komen. Nu gy *blyft* en dat is het byzonderste. Het overige zult gy wel klaar spelen. Brigaud blyft ook. Zy behouden er dus maar twee !....

l'Actualité [4] zal dus een klein blad zijn. Dat is niets als het maar goed doet. Dat Bara de Echo niet overgenomen heeft doet my veronderstellen, dat hy ook vooruit wil, dat hy het Doctrinaire juk afschud. Laat ons wachten en hopen.

Steun op uw talent lieve Emile en vrees niets.

Van waar die vertraging in den post van Brussel naar Maldeghem ? Uw brief aan Mathilde was den avond te voren om 7 uren te Brussel gestempeld, en uw brief die wy dezen morgen ontvingen was gisteren te Brussel om 2 uren gestempeld.

Nog eens, Goeden moed !

Met Antoontje gaat het opperbest, hy is vroolyk en gezond.

Wy zyn nog een beetje verslagen door het nieuws over l'Echo, doch wy zyn de ontroeringen gewend.... En wy wachten moedig de gebeurtenissen af.

Wy allen omhelzen u harteyk

uwe liefhebbende moeder
W^we^ Courtmans

87

Maldeghem 9 7ber 1885.

Lieve Kinderen,

Lieve Antonia ik heb het pakje met het katoen, satinet en de fr. 15 1/2 wel ontvangen. Lieve Emile niettegenstaande dat ik niet twyfel of gy zult aan de Redactie van de nieuwe Gazet blyven, kan ik myne onrust niet beteugelen. Ik denk altyd : Emile heeft my slechts de schoonste zyde der zaak getoond om my te sparen. Schryf my nog eens. Ik moet alles weten. Zelf het ergste.....

Ik lees dezen morgen in het Morgenblad [1] dat het nieuwe blad, De Nationnale zal heeten. Ik schiet 's nachts wakker van onrust en dan denk ik : Emile en Antonia liggen nu misschien in hun bed te weenen.... Schrijf alles.

Bij ons is alles wel volgens gewoonte. Met Antoontje is alles wel hy is vroolyk en gezond.

Hartelijk dank voor het toezenden van het pakje.

Wy omhelzen u allen
uwe liefhebbende moeder
W^we^ Courtmans

86 — 1. *Morgenblad :* het *Morgenblad,* Vrijdag, 4 September 1885 schreef dat „de gematigde liberale partij een erge vuurproef onderging. De *Echo du Parlement* en zijn kleinere, oudere broeder, de *Echo de Bruxelles* zijn gevallen. De laatste September zullen ze ophouden." – 2. *Echo viel wegens de geldquaestie :* in *l'Echo du Parlement* 5 septembre 1885 (28e année) verscheen een kort artikel, *Intérieur,* waaruit men kon afleiden, dat de financiële toestand van de maatschappij die het blad uitgaf, niet rooskleurig was. Het nummer van *jeudi 1er octobre 1885* bevatte een hoofdartikel *A nos lecteurs* waarin meegedeeld werd dat dit het laatste nummer was, en dat ook de maatschappij, die het uitgaf, ontbonden werd. Louis Hymans was voor *l'Echo* de „Meester" van Emile geweest. L. Hymans (1829-1884) was publicist, oud-volksvertegenwoordiger, vertaalde ook werk van Vrouwe Courtmans (*Bibliographie Nationale,* Bruxelles, 1892, II, pp. 284-287). – 3. *zoo lang aan de redactie gebleven als gij :* Emile was er redacteur gedurende 12 jaar (vgl. br. dd. 11 sept. '85). – 4. *l'Actualité :* over *l'Actualité* werd in het *Morgenblad* van 5 sept. 1885 gezegd, dat dit blad van 1 oktober 1885 zou verschijnen met een gematigd programma. De voornaamste redacteurs van *l'Echo* zouden aan *l'Actualité* blijven meewerken. Dit blad wou een herziening van art. 47 van de grondwet goedkeuren (met name inschrijving van de bekwaamheidskiezers op de algemene kiezerslijsten) als al de liberale groepen die hervorming werkelijk wensten door te drijven.

88

Maldeghem 11 7ber 1885

Lieve Kinderen,

Lieve Emile nu gy my de toestand duidelyk hebt afgeteekend, ben ik volkomen gerust. Uw talent en uwe eerlykheid waarborgen uwe toekomst. Gy zyt 12 jaar werkzaam aan : l'Echo gebleven, hebt mede Redacteurs van *soorten* gehad en zyt rustig op uwen stoel kunnen blijven en dit beteekend veel, daarby staan uwe oogen wijd open, in 't zeil. Neen ik ben niet ongerust meer. Dank voor uwe laaste duidelyke brief.

Lieve Antonia, Julia zal zorgen dat de sprei voor Antoontjes bed groot genoeg is. en de dessin nemen die gy verlangd.

Wees gerust in Pipken.

Voor zyn terugkeer naar Brussel denk ik dat wy gerust by onze eerste schikking kunnen blyven : In het begin van October dan of later valt de mist in en dat zou den lieven jongen nadeelig kunnen zyn. Hy is gezond en vroolijk, maar wy weten allen dat hy teêr is, dat wy ten uiterste bezorgd voor hem moeten zyn.

In alle geval moogt gy hem in de eerste dagen niet terughalen, den 20sten dezer is het Maldeghem kermis en daar rekent hy op, om vier dagen zyn beste pak aan te doen, en alle dagen vyf centimen van Grammama en vyf centimen daags van Meetje-Moeie te krygen, en dan nog wat van de andere. Dezen morgen by het opstaan waren zijn eerste woorden :

Overmorgen en acht dagen is 't Kermis.

Gy schikt het dus op zyn best. Als het regent speelt hy met Marietje binnen huis en als de regen ophoudt vliegen zy naar buiten. Gy kunt denken hoe verlangend wy zyn om u te zien, niettegenstaande dat gy onlangs te Maldeghem zyt geweest. Ik begryp nogthans dat Emile uit voorzichtigheid op zynen post moet blyven.

Lieve Emile de krachtdadigheid die in uwen brief doorstraalt, maakt my fier en gelukkig. Dat Antonia krachtdadig is heb ik altyd begrepen. Nog eens ik ben thans over u gerust.

Met ons is er geene verandering, wy moeten geduldig op betere

87 — 1. *Morgenblad :* in het *Morgenblad,* 9 September 1885 onder *Nieuws van den Dag* het bericht : „De titel van het nieuw dagblad dat geroepen is om de *Echo du Parlement* en *Echo de Bruxelles* te vervangen is definitief aangenomen – volgens de Etoile – en sedert Zaterdag gedeponeerd. Dit nieuw liberaal dagblad zal *La Nation* voor titel voeren".

tyden wachten, en toch, hoe is 't mogelyk zoo veel tegenspoed in eens te ontmoeten ? Wy blyven nogthans moedig.

Wy omhelzen u allen hartelyk.

Uwe liefhebbende moeder

W^we^ Courtmans.

89

Maldeghem 12 8ber 1885

Lieve Kinderen,

Antonia en Toontje zyn dus goed thuis gekomen. Ik begryp zeer goed dat men Antoontje veel veranderd heeft gevonden. Het is naar wensch uitgevallen. God dank !

Gy hebt die Annonce van Anna in den Volksbode gezien. Ziehier tot welk besluit wy zyn gekomen :

Niet alleen wil Anna byzondere lessen geven maar van den 15de dezer gaat zy school houden in hun huis, zy hebben een viertal kleine lessenaars laten maken.

Zooals gy weet heb ik gehoopt dat Julia met 1ste 8ber in dienst zou geroepen worden. Bittere teleurstelling ! Hadden wy dit geweten dan had Anna de opening harer school in de vacantie aangekondigd, en wat is er nu gebeurd.

Louis Hoorebeke, De Deurwaarder, Cabui, Eduard de Bruycker en Wallemacq hebben verleden week hunne kinderen naar de kloosterschool gezonden. Denk aan ons verdriet ! Zoo gansch verpletterd zyn. De kinderen van : D^r^ De Meyer, van Eduard De Vildere en van Mme Louis de Vildere zyn nog thuis.

Moet Anna nu met een viertal leerlingen beginnen, zy zal het volhouden en de kinderen goed leeren. Ongetwyfeld zal zy met de Paaschvacantie veel leerlingen krygen. Want de *roep* is er, dat men in het klooster niets leert.

Er moest toch iets beproefd worden. Zaterdag aaanstaande zal het 29 jaar geleden zyn dat wij te Maldeghem zyn aangekomen. 't Zag er dan ook zwart uit.

Dag Toontje, wy spreken gestadig van u, en Grammama en al de tanten, en Meetje-moeie, en Marietje en Leken en Clara en Anna en Lie zenden u een schoone kus.

Lieve Emile, lieve Antonia, wij omhelzen u allen hartelyk.

Uwe liefhebbende moeder

W^we^ Courtmans.

90

Maldeghem 24 8ber 1885

Lieve Kinderen.

De brief van de lieve Antonia heeft my gerustgesteld, vooreerst : over de positie van Emile, de Nation stelt het goed aan, zyne politiek bevalt my. Hy zal vooruit gaan en dan zyt gy gansch gered.

Wist gy welken angst ik hierover geleden heb ! 't Is alweer voorby :

Over George ben ik ook zeer ongerust geweest, George is hier gisteren geweest. Hy heeft my het contrakt getoond tusschen Hem en zynen nieuwen Patroon. Ik ben hierover ook gerust. George is moedig, hy zal het er wel doorhalen.

Ons Antoontje heeft de Windpokken gehad, dat zal hem geen kwaad doen, wy spreken veel van onzen Tonen, wy hebben er veel vriendschap van genoten. Hy was in den laasten tyd O ! zoo vriendelyk.

Ik denk ook dat het best is dat hy zoo gauw mogelyk naar de school gaat, gy zult moeite hebben om hem weg te krygen maar als hy er is, zal hy er zeer tevreden zyn en goed leeren. Verder zien wy hoe het gaat en waar het best voor hem is te Brussel of te Maldeghem.

George zegt dat zyne kinderen dansende naar de school gaan, zy zyn er liever dan 't huis.

Wat die liberale vrye school te Aalst betreft, daar zou Anna thans niet meer aan probeeren, den 15^{den} 8ber is zy eene school begonnen in hun huis. Zy is begonnen met 5 leerlingen en Marietje is 6. Den tweeden 9ber begint zy eene avondschool. Ik heb u geschreven dat de dochter van Louis Hoorebeke, van den deurwaarder enz. reeds in 't klooster zyn. Zullen zy ze er uittrekken ? Ik denk het niet. Zy maken lawyd in de herbergen zy zeggen : waarom heeft zy dit niet aangekondigd voor 1ste 8ber, en daar hebben zy gelyk in, maar Anna mocht dat niet doen, om dat wy nog hoopten : Dat de school van Julia met 8ber zou geopend worden, had Anna vroeger hare school geopend, dan zou het Gemeentebestuur daar op gesteund hebben, om nooit een Mixteschool te maken. Anna zal slechts eenige Centimen daags met schoolhouden, verdienen en toch zal zy het volhouden. Misschien zal men haar, eens dat de liberale boven zyn, rekening houden van hare pooging en van hare opofferingen.

Hoe het ons is, hoef ik nauwelyks te zeggen, Uwe zusters hebben steeds goeden moed, maar ik ben moedeloos, doch dit komt voort uit myne lichaamsgesteltenis, hoe zenuachtiger ik ben, hoe

meer is ook myne ademhaling belemmerd, gy begrypt dus dat ik in de laaste dagen zeer ongesteld was, uit oorzaak der onrust over *U,* over George, over Jef en over allen.

Bekommer u niet over ons, wy zullen al het mogelyke doen om Fernand te Brugge te laten, en op beter tyd hopen.

De lezing van La Nation beurt my zoo veel mogelyk op, en alles wat my opbeurt verlengt myne levensdagen.

Weest moedig lieve Emile en Antonia geeft elkander moed. Spreek veel van ons tegen onzen lieven Tonen, en als gy nog eens schryft, zeg dan of hy goed eet en kust hem voor ons allen ook voor Pieter, Mathilde en kinderen.

Wy omhelzen U allen hartelyk

Uwe liefhebbende moeder,

W^we^ Courtmans

91

Maldeghem 4 9ber 1885

Lieve Kinderen,

Wy zullen Toontje met veel liefde ontvangen en er goed voor zorgen, ik hoop dat hy geene verkoudheid zal krygen omdat het hier kouder is, aan onze zorg zal het niet ontbreken. Wy verwachten het lieve kind.

Anna heeft maandag vyf leerlingen by gekregen voor de dagschool, en gisteren avond had zy er acht voor de avondschool, dus negen met Clara. Er is een van Beerke de Clerq by die twee jaar in 't klooster in het pensionnaat is geweest, men leert er niets.

Anna is zeer gelukkig in hare school.

De hartelyksche groetenis van allen,

Wy omhelzen u allen vriendelyk

Uwe liefhebbende moeder,

W^we^ Courtmans

P.S.
Lieve Antonia brengt de remedie
voor de Exteroogen mêe.

92

Maldeghem 15 November 1885.

Lieve Kinderen,

Wanneer komt Antoontje ? Ik wacht uw brief.

Lieve Emile kom toch niet in polemiek met Flandria [1], het is duidelijk dat de schrijver u in den haat poogt te steken van den

Directeur, anders had hy u zoo niet aangeduid. Wasch hem de bolle tusschen vier oogen. Ik begryp nogthans niet waarom men u kwaad wil, en dat herhaald : Hoe lang zal het duren ?

Neem u in acht voor flaminganten die misbruik van uwe woorden zouden durven maken. Wie weet ?

Ik dacht eerst Flandria terug te zenden doch ik zal het niet doen. 't Zou Olie in het vuur zyn.

Die mannen moeten toch wel weten dat er geene quaestie kon zyn dat gy Bestuurder van : La Nation zoudt wezen. 't is louter boosheid van zoo iets aan te duiden. Als uwen Directeur u hier over spreekt hoeft gy u niet te verontschuldigen vermits gy niets misdaan hebt.

Ik ben niet ongerust over u, maar die verandering van George en van Joseph, maken my zoo ongerust dat ik er onzen eigen toestand door vergeet. Ik wil nogthans het beste verhopen : Als de nood ten hoogste is, is de redding naby.

Lieve kinderen indien gy zaagt hoe moedig Anna haar schooltje doet, gy zoudt er veel genoegen in hebben.

Joseph zegde : Dat gy voornemens waart Antoontje nog veertien dagen thuis te houden, die 14 dagen zyn omtrent voorby, handelt naar uw goedvinden, voor ons is 't altoos wel. Wy zullen het lieve kind met open armen ontvangen.

Lieve Antonia, als Emile geen tyd heeft schryft gy dan eenige woorden over het artikel in Flandria. Ik zou gaarne Emile's gedachte daarover kennen.

Lieve Emile, ik denk niet dat La Nation van al de pensioenen die er in de Moniteur verschynen gewag maakt, en het Morgenblad doet het nog minder. Wallemacq zal in de eerste dagen zijn pensioen krygen en wy zouden gaarne weten hoeveel het bedraagt.

De hartelykste groetenissen van allen,

Wy omhelzen u allen en tot wederziens.

Uwe liefhebbende moeder
W^we^ Courtmans.

P.s. Het 7de deel myner volledige werken is verschenen, ik wist er niets van, De Seyn had geene proeven gezonden.

Als Antonia Toontje brengt zal ik Uw exemplaar meegeven en ook een voor George en voor Joseph. 't Is nog drie kluiten [2] gespaard.

92 — 1. *polemiek met Flandria :* in *Flandria,* 15 nov. 1885, blz. 4 lezen we over Emile Courtmans : „*La Nation* is jaloersch van de lauweren, welke de *Chronique* en de *Gazette* plukken als de franschdolste couranten van Belgie. *La Nation* geeft ook van tijd tot tijd een venijnig steekje aan het goede Vlaamsche Volk. Hoe lang zal het duren ? Zoals het dagblad eerst opgevat was, stond het onder het bestuur van een onzer knapste mannen, de zoon van eene onzer beroemdste schrijfsters. Deze was te Flamingant. Het bestuur werd dus toevertrouwd aan een 'Gazetteman'. Hoe lang zal het duren ?" – 2. *drie kluiten :* een kluite : „koperen stuk geld van vijf centimen, fr. *sou*" (L.-L. De Bo-J. Samyn, *o.c.* blz. 472 i.v.).

93

Maldeghem 23 9ber 1885.

Lieve Kinderen,

Antoontje is dezen morgen naar de school gegaan en nu 's namiddags is hy er weer. Hy zit by Alfred [1] om dat hy hem kent. Hy *gaat geeren,* het ergste is dus voorby.

Toontje wil met ons eten, maar dan eet hy schier niets, en dat zou gevaarlyk zyn, wy hebben weer het oud regime ingevoerd anders zou hy te zeer verflauwen. Hy eet nu weer vet op zyne boterhammen, en hy is zeer braaf.

Dezen morgen viel my de 2de annonce van La Nation in 't oog. en zoodra ik die zag werd ik bleek van schrik er stond :

Voyageur Exper. enz. desir repr.

Ecrire int. F.G.5.

Dat was George dacht ik F Rue Fonsny, G. zyn naam, 5 zyn nº en dan Bureau-Rest midi.

Tot nu toe ben ik erg ongesteld over die annonce, alhoewel het my na verdere redeneering onwaarschynlyk voor komt dat het George zou zyn, blyft de schrik my by.

Indien er verandering is met George schryft. Het is beter dat ik de waarheid weet.

Lieve Emile daar gy veel werk hebt, zou Antonia kunnen schryven.

Verder alles wel.

Uwe liefhebbende moeder
Wwe Courtmans

In haast.

94

Maldeghem 6 Xber 1885

Lieve Kinderen,

Groote blijdschap als de groote doos openging en er de menigvuldige doozen uitkwamen. Dan werd de brief van St. Niclaas gelezen, en de oogen van den slimmen jongen lachten. Hy was zeer bly met de verfdoos en van de doos met het ezelken sprak hy niet meer.

't Was juist in speeltijd, als de St. Nicolaas van Brussel kwam, wy dachten : Nu zal hy niet gaarne naar de school gaan, maar zoodra hy de leerlingen zag binnen gaan [1] zegde hy :

93 — 1. *Alfred :* Alfred Wallemacq.

Laat hier alles op de tafel tot dat ik terug kom. Later werd alles met groote vreugd bewonderd. Wy zegden hem : Dat heeft Papa en Mama allemaal voor u gekocht. Ja dat wist hy wel, en 't was zoo schoon en 't was zoo veel ! enz. enz.

De koeken heeft hy laten verdeelen.

Marietje was uittermate bly met het schoon doosje met naaigerief, hoe prachtig ! Zy zal het in eere houden.

Ik heb gewacht u te schryven tot dat de S^{t}. Niclaas uit den Hemel gekomen was. Gisteren namiddag had Toontje rust noch duur, met de wortelen en rapen, voor het paard van den heiligen man, hy moest ze afwasschen er mocht geen vuil aan zyn. Hy droeg een telloor met een groote wortel en eene raap naar Mathilde, en 's avonds ging hy volgens gewoonte een uur naar Meetje-Moeie, als Anna en Clara hem om 7 uren naar huis brachten, was S^{t}. Niclaas met zynen knecht en daar eenige jongens achter in de straat. Toon die op Anna's arm zat was niet benauwd van den H. vent, hy had nogthans zyn hooge mijter op en een witte mantel om. Toontje zei als de bende verder de straat op was :

't Zyn precies gemaskeerde.

Dezen morgen om zes uren sprong hy uit zyn bed en gy moest hem zien juichen hebben, als hy al die lekkerny zag. Appelcienen, taartjes, een pak chocolade, suiker goed, speculatie, boterkoeken enz. enz. en dan nog een beurs met 106 nieuwe blinkende knikkeren ! By Meetje-Moeie had Klaas ruim zooveel gebracht als hier. 't Was onbegrypelyk.

Als George hier geweest is had Toontje eene groote raap tegen de schouw gelegd om den heiligen man te probeeren en er lagen een zestal stukjes lekkerny. Pip Jongen zei George, me dunkt dat het maar weinig is, voor zulke groote raap. 't Is toch iets zei Pip, en hy was bly, nu zal hy zeker gedacht hebben dat hy maar weinig zou gekregen hebben, voor zyne raap en zynen wortel. Van daar zyne verbaasdheid. Hy toont zich niet gierig hy wil meedeelen.

Marietje bedankt voor het naaigerief en hare moeder bedankt u ook.

Mathilde was nog het meeste ingenomen met den brief van S^{t}. Niclaas. Zy heeft het meesterstuk van eenvoudige letterkunde by hare archieven gelegd, uit vrees dat toontje het zou vuil maken.

Ik ben bly met de Brusselsche worst, Pip heeft afwisseling van eten noodig, hy moet veel eten. Hy is goed gezond, speelt voor en na de school, hy bloost en speelt nog alleen met zyne schoolkameraden. Dus alles opperbest.

Gisteren namiddag kreeg ik een brief van George, hy is den 1ste dezer in bediening getreden, dat was een zwaar pak van myn hart. Nu heb ik weer moed, veel moed ! Alles zal nog ten beste

keeren, hier staan wy geduldig onzen *post* af. Met u lieve Emile en lieve Antonia is alles wel. George acht ik gered, en ik hoop dat het ook met Jef ten beste zal keeren, Jef en zyne vrouw zyn werkzaam en zy kennen zich voor niets te goed.

Ik hoop dat het goed gaat met Leonie. Jef heeft verleden week ook geschreven.

De hartelykste groetenis van allen
Wy omhelzen u allen 1000 maal
Uwe liefhebbende moeder
W^we^ Courtmans.

P.S.
als Toontje dezen morgen alles bezien had, en dat er geen briefje by was zegde hy : Klaas zwygt.

95

Maldeghem 15 Januari 1886.

Lieve Kinderen,

Het verheugd mij dat het u goed gaat, met Antoontje gaat het opperbest, hij is gezond, moedig en braaf, doch sinds hy naar de school gaat, is hy wat kwajongensachtig geworden, maar dit is niet erg. Emile zal dit zoo liefst hebben.

Ik heb hem gevraagd, wat Mama hem moest medebrengen en hy antwoordde :

Niets als mijnen *regel,* ik heb het tegen Papa gezeid. Hy verlangt naar uwe komst. Voor zyne kleeding : Breng het blauw pak mêe en ook den overschot van de laaste weekbroek die gy hem gemaakt hebt, de zoomen zyn versleten.

Ik heb geene nieuwjaar kaartjes meer. Ik dacht er geene te laten maken, maar de zusters zeggen : Dat ik er moet hebben, dat ik nog meer dan een nieuw jaar zal beleven enz. enz. Laat het ons hopen.

Gaat het waarlyk goed met Jef en met George ? Ik ben altyd bevreesd voor hun, voor u zoo veel niet, de Nation zal wel blyven bestaan, en met het talent van Emile kan men altoos eene plaats krygen. Voor George ben ik bevreesd geweest zoo haast ik wist dat de oude Heer Van Son overleden was. George heeft daar veel geld gewonnen.

Jef zal zich met zyn werk moeten behelpen. Voor de winkel zie ik weinig kans, ook hier over moeten wy het beste verhopen.

94 — 1. *zag binnen gaan :* Vrouwe Courtmans woonde in het huisje naast de school.

Ja lieve Antonia, als gy komt zullen wy weer veel te praten hebben 't zyn genoegelyke oogenblikken die wy te zamen doorbrengen.

Anna heeft nu 14 leerlingen in de dagschool en 12 in de avondschool, overal zegt men : Dat Anna uitmuntend onderwys geeft, hadden de liberale die schoone leden van het oud schoolcomiteit niet tegengevallen Anna's school waar reeds te klein, doch het zal misschien best zyn, dat zy op eigen krachten steunt.

Ik sluit hier een van myne nieuwjaar kaarten in. Zorg er voor. Ik zal trachten te leven tot dat ze verbruikt zyn, of nog langer.

Lieve Emile kon er maar politiek nieuws komen dat de moeite waard is om het uwe moeder mee te deelen. Ik voel dat gy hard werkt, en ben verzekerd dat gy er eens het loon zult voor ontvangen.

De groetenis van uwe zusters van Pieter, van hunne kinderen en van Lie.

Met ons is alles wel volgens gewoonte.

Wy omhelzen U allen hartelyk,

uwe liefhebbende moeder

W^we^ Courtmans.

96

Maldeghem 3 febry 1886.

Lieve Kinderen,

Dank voor uwen goeden feestdagwensch en voor de lekkere taart.

't Was gisteren Leve Jammama !

Voor aan den stoet kwam Antoon met de taart dan Marietje met de pakken chocolat en dan Netta met het Corintebrood, en later werd er gefeest. Alles is goed afgeloopen.

Hartelyk wensch ik u geluk lieve Emile met de onderscheiding die u te beurt is gevallen, het doet my het grootste genoegen uwen naam vooruitgezet te zien als secretaris van den Bond der pers [1]. Dat het kereltje van Gent gepruimd heeft is te begrypen.

Toontje en Netta komen goed overeen 't zyn goede vrienden. Tonen speelt een beetje den baas, maar 't gaat niet te verre, wy hebben er minder last van dan ge denkt. Dus alles wel. Tot nu toe is Netje zeer braaf en ze leert goed.

Ik heb aan Van Driessche een hartelyk briefje geschreven wegens de Garde civique van Jef, ik denk dat hy er zal voor zorgen.

Die zaak van de Nation en de Réforme ziet er goed uit. Hoe het zy, 't is overal te stryden om te zien van waar de wind komt.

Ik zal van daag aan Jef schryven om hem te zeggen dat Netje braaf is, dat hij er gerust mag over zyn.

Jef heeft my donderdag, na dat hy by u geweest was geschreven, hy zal voor de schortjes enz zorgen.

Kon de arme jongen nu maar werk krygen. Hy vroeg in zynen brief : of ik aan Nonkel Q wilde vragen om hem te Brussel te recommanderen, aan eenen grooten meester, ik schreef hierover aan George en die zegt : Dat Nonkel te Brussel niemand meer kent, en hoegenaamd geen invloed bezit. In de laaste maand zal George zyne klanten in Brussel moeten bezoeken, en dan zal hy in staat zyn Jef werk te bezorgen. Ondertusschen moeten wy geduld hebben zoodra Jef werkt zal de andere hare vlag moeten strijken.

Lieve Antonia als er by ons of by Mathilde iets ontbreekt, zullen wij wel weten *waar gy woont.* Dank !

Toontje gaat goed naar de school, hy is gezond als eenen bliek in 't water, wat willen wy meer !

By ons en by Mathilde is alles wel volgens gewoonte.

Nog eens hartelyk dank voor uwe liefdeblijken.

Wy omhelzen u allen teederlyk.

uwe liefhebbende moeder
Wwe Courtmans

97

Maldeghem 17 februari 1886

Lieve Kinderen,

Antoontje is gezond blozend en gelukkig, hy spreekt meer van U als vroeger, hy eet speelt dat het een plezier is om zien. Weest dus gerust in hem. Hy gaat liever naar de school als vroeger en hy leert goed.

Netta en Antoon zyn goede vrienden, Netta leert ook goed zegt dit by gelegenheid tegen Joseph.

Wy zyn gelukkig dat Fernand Normalist is. De goede jongen heeft er zich ingelot. Hy heeft nummer 5 getrokken. De reserve was 48 en hy trok 53.

Ik ben zoo ongesteld geweest dat ik het U niet vroeger kon schryven. Fernand is vry indien er geen oorlog komt, en moest hy eenige dagen in de bureelen van het leger zyn, dan zou hy Gust vry maken.

96 — 1. *secretaris...*, zie de inleiding in *Handelingen der Kon. Zuidnederl. Mij.*, 1964, blz. 132.

Jan Reniers is er ook *in,* maar zy hebben gestort. Jan Wallemacq is er *uit.*

Mr Van Driessche heeft my een zeer lief briefje geschreven : Joseph is vrygesteld voor een jaar en Mr Van Driessche bied zynen dienst aan voor het volgend jaar.

Nonkel Fernand heeft verleden week eene bloedspuwing gekregen, het is reeds zoo ver beter dat hy morgen beneden komt, maar het is zeer erg geweest.

Wy hebben onzen Fernand belooft dat hy zal mogen studeeren voor het middelbaar onderwys, en om hem te troosten gezegd dat onkel Emile en Tante Tonia zullen helpen als 't noodig is. Hy is moedig vertrokken, hy hoest nog wat, maar Notebaert zegt : Dat hy genezen is. Hy heeft reeds les gegeven in de oefenschool. Hy moet geen gymnase doen, en moet geen verre wandelingen doen.

Lieve Antonia gy zoudt my plezier doen met eens in de Nation te zoeken of gy het nummer niet vindt, waar er op het laaste blad een besluit in staat van de Rechtbank waar de echtscheiding in staat van Charles May [1], dat is de zoon van Madame May, Charles May is in Indiën. Madame May is by ons geweest en zy sprak er van. Ik zocht naar la Nation en vond het blad niet. Zy sprak schoon om het haar te zenden. Zy zou het seffens terug zenden. Weest gerust over ons, en vooral gerust over Antoontje.

Het 8ste deel myner werken is my geworden. Als Joseph komt zal ik uw exemplaar meegeven.

Weest gerust en gelukkig lieve kinderen

Wy omhelzen u allen hartelyk

Uwe liefhebbende moeder

W^we^ Courtmans

P.S.
Ik denk dat het in de
Nation van 23 of van 30 Januari is
dat de zaak Charles May staat.

98

Maldeghem 19 Mei 1886.

Lieve Kinderen,

Dank voor uw telegram. Vivat Brussel !

De star der hoop is verschenen, en zelfs als al de eerst komende kiezingen slecht uitvallen, zal zij ons blijven voorlichten.

97 — 1. *Charles May :* vgl. br. 35, aant. 4. Het „besluit" betreffende de echtscheiding hebben we in *La Nation,* zoals Vr. C. bedoelt, nergens aangetroffen.

Lieve Emile wij hebben u aan het werk gezien. Gij hebt krachtdadig geholpen om den zegepraal te bewerken. Dank !

Met Hemelvaartdag brengt gij ons Antoontje terug, wij zullen allen blijde zijn ! Bij die gelegenheid spreken wij breedvoerig over de zegepraal van 18 Mei.

Lieve Antonia hebt gij reeds aan Maria gevraagd om kleine George te laten meêkomen ? Zij zouden na schooltijd met elkander spelen onder de open lucht.

Ik schrijf nu niet veel lieve kinderen, ik wil niet langer wachten U mijne vreugd uit te drukken. En nu ga ik de Nation lezen.

Hier is alles wel, en bij Mathilde ook.

Wij omhelzen u allen hartelijk

Uwe liefhebbende moeder,

W^we^ Courtmans.

Dag Antoontje !

99

Maldeghem 13 Juni 1886

Lieve Kinderen,

Het gaat opperbest met Antoontje. Hy leert nu goed. Als Emile vertrokken was is hy by Leonie gegaan, hy zei : Ik heb moeten beloven, aan Papa en aan Mamaken, dat ik in de klas van Joseph zal gaan, en hy beefde.

Ik heb Alfred hier doen komen om maatregelen te nemen, en dan hebben wy beslist dat Alfred hem zou nemen, dat Toontje al de lessen zou volgen die hy volgen kan, dat Alfred bijzonder zou zorgen dat hy goed leert schryven, en dat hy thuis tweemaal daags leesles zou krygen.

Op die wys doet hy zeer goeden voortgang. Als het op les nemen aankwam zei hy tegen Julia : Laat my by tante Adèle les nemen, die heeft altyd de kleine klas gedaan. Adèle geeft hem nu tweemaal daags les zonder ooit over te schrikkelen [1]. Het geen hy over tien dagen nog moest spellen leest hy nu. Hy denkt : dat gy meent dat hy in de klas van Joseph zit, en dat gy zult verbaasd zyn als ge komt, omdat hy zoo geleerd is, en toch by Alfred zit. Ik herhaal het, het gaat buiten verwachten goed.

Wy zyn allen bly om dat de kinderen van George omtrent hersteld zyn. Maria heeft er veel last meê gehad. Eerst de oogen van Emmatje en dan die mazelen !

Met ons is alles goed volgens gewoonte.

Lieve Emile, ik heb volgens onze afspraak eene quitantie aan De Seyn gezonden, en de man heeft betaald !!!

Ik heb aan uw artikel in den Koophandel [2] bemerkt : Dat gy tegenwoordig geweest zyt in de vergadering der onderwyzers, gy zult u op de hoogte der zaak houden niet waar ? en ons schryven als het noodzakelyk is dat uwe zusters handelen. Misschien zou het kunnen gaan met schriftelyk *by te treden.* Houdt ons op de hoogte.

Lieve Antonia, zendt die oude broeken meê, wy hebben er plaatsing voor. Antoontje zegt : dat hy beeldekens heeft die Maria hem gegeven heeft, om huizekens meê te plakken of te maken, ik begryp hem niet. Wees zoo goed van die meê te zenden.

Nog eens alles is opperbest.

Ik bemerk in de Nation, dat er heden geen gevaar voor Brussel bestaat. Veel geschreeuw en letter [3] wolle zei de duivel en hij zat op een zwyn.

De hartelyke groetenis van allen.

Wy omhelzen u allen en Toontje ook.

Uwe liefhebbende moeder

W^we^ Courtmans

100

Maldeghem 22 juni 1886.

Lieve Kinderen,

Nu heeft Emile een lange brief geschreven, dank !

Het gaat goed met Antoontje, hy begrypt reeds dat hy ferm moet leeren. Hy had Adèle gekozen om hem les te geven, maar nu wil hy ook les by Julia nemen. Zondag heeft hy uit eigen beweging eene gansche kolonne van den feuilleton in de Volksbode gelezen en 't ging goed.

Wat kan ik van de tydsomstandigheden zeggen ? Het gaat slecht, zeer slecht ! Ik begryp, dat er zonder omwenteling geene uitkomst is voor de onderwyzers en de onderwyzeressen, en toch wat zou de omwenteling ons aanbrengen ? Ik beef terwyl ik dit neerschryf. Wy houden echter ons beetje moed met twee handen vast. Wanhoop dient voor niets.

99 — 6. *over te schrikkelen :* over te slaan. – 2. *aan uw artikel in den Koophandel bemerkt :* in *De Koophandel,* 6 en 7 juni 1886 was er alweer een niet ondertekende correspondentie, waarin gehandeld werd over de Onderwijzersbond, die zich verdedigde en het uitblijven van de betaling der wachtgelden aan de kaak stelde. – 3. *letter :* (luttel) weinig. Vgl. Dr. F. A. Stoett, *Nederlandsche Spreekwoorden, Spreekwijzen, Uitdrukkingen en Gezegden.* Zutphen, 1923[4], I, blz. 261 waar het gezegde in zijn geheel niet in deze vorm voorkomt.

Ja Emile te Gent is het vergaan zoo als gy het voorzegt had. Waremme heeft ons ook een leelyken slag toegebracht, zonder van de overige te spreken, de kiezers willen niet alleen : de vernietiging van het onderwys, zy doemen daarenboven de onderwyzers tot den marteldood. Helaas hoeveel zyn er reeds bezweken ! Lieve Emile gy hebt zeer zeer wel gedaan van alleen Mathilde en Adèle op te geven voor den bond der disponibelen. Julia moet zich nog vast houden aan hare benoeming voor de gemengde school. Die benoeming komt voor in het procesverbaal der zitting van den gemeenteraad alhoewel de Inspecteur zegt dat er hem geen kennis is van gegeven. Julia zou er toch kunnen op steunen indien men het wachtgeld wilde afschaffen.

Het wachtgeld staat voor het jaar 1886 in 's lands begrooting, dus staat het vast tot nieuwjaar, en intusschentyd ? Wie weet wat er zal voorvallen....

Zeker is 't dat men in de katholieke gemeenten sedert de Gensche kiezing jubelt omdat zy denken dat ze van het wachtgeld gaan ontslagen worden. Wat de onderwyzers lijden, dat kan hun weinig schelen.

Nu over Fernand. In de pynelyke omstandigheden waarin wy leven, moeten wy voorzichtig zyn, ik denk dat wy alle mogelyke middelen moeten gebruiken om hem benoemd te krygen in het lager onderwijs. In Vlaanderen is dit niet mogelyk, maar zou dit niet mogelyk zyn by voorbeeld in een der voorsteden van Brussel, zou Van Driessche of Hoste ons daarin niet kunnen helpen ? denk daar eens over.... Zoodra hy zijn diploma heeft, of nog vroeger, zou ik middelen inspannen. Fernand wil alles wat wy willen.

Lieve Emile, lieve Antonia, denk toch niet dat wy in wanhoop vervallen zyn om dat wy zoo over Fernand denken. Kon hy ergens eene benoeming krygen, dan ware hij *vrij van de milicie* [1] en hy zou zynen kost verdienen....

Denk daar over na lieve Emile, en schryf my later uw gedacht.

Lieve Antonia, Julia zal de kousen voor Antoontje breien volgens uw verzoek.

Tot wederziens lieve kinderen.

100 kussen van ons allen, en 100 van Antoon. Hiernevens Toontjes brief

Uwe liefhebbende moeder
W^we^ Courtmans

100 — 1. In verband met dergelijke vrijstelling, zie de omzendbrief van minister J. Thonissen (dd. 12 januari 1885) in *l'Echo du Parlement,* Mercredi 14 janvier 1885.

101

Maldeghem 1 augusti 1886.

Lieve Kinderen,

Mijn toestand is verbeterd. Ik heb nu meer eetlust. Met Antoontje is het goed, de jongen is zoo braaf als hy kan zyn... en hy leert goed.

Ik wil niet wachten u te schryven tot dat Toontjes brief geschreven is, uit vrees dat gy ongerust zoudt zyn. Hy zal schrijven, en wy zullen de brief de naaste keer meê zenden.

Het verheugd my dat het goed gaat met Joseph en wy zullen allen bly zyn als wy hem zien.

Op den brief die Mr Cools, uwe zusters en Leonie Roets aan den Gouverneur geschreven hebben is dezen morgen antwoord gekomen, zy zullen in het kort hun wachtgeld, van het Gouvernement krijgen.

Lieve Antonia, Mathilde dankt hartelyk voor den *patroon,* zy zal uwe inlichtingen volgen.

Anna en Leonie zyn gisteren te Brugge by Fernand geweest ; de goede jongen had reeds zyn mondelings exaam afgelegd, en het was even als het overige goed afgeloopen, wat het bekomen eener plaats aangaat, dit zal moeielyk gaan, doch wy zullen geduld hebben, laat ons hopen dat er toch eenmaal een einde zal komen aan onze ellende.

Lieve Emile, ik denk ook dat Theophile De Rantere gedivorceerd is. Hy was met zyne nicht getrouwd, en de ouders van zyne vrouw hadden veertig duizend frank als borgtocht gestort als hy trouwde. Hy was toen 2de luitenant.

Hoe is 't mogelyk dat Lisa Van Ackere besluit van naar Zuid-Amerika te gaan. Ernest Bergmann kan hier blyven, Eliza zou dus hare hoogbejaarde ouders verlaten, en ook hare eigene dochter die reeds kinderen heeft ; 't is onbegrypelyk ! Kunnen hare millioen haar geen geluk schenken in haar vaderland ?

Als gy Joseph of George ziet doe ze ons complimenten.

By Mathilde is ook alles wel volgens gewoonte.

De groetenis van ons allen byzonder van Antoontje,

Wy omhelzen u allen

Uwe liefhebbende moeder

W^we^ Courtmans.

P.S.

Als gy naar Maldeghem komt breng dan s.v.p. eene doos postpapier en enveloppen mêe gelyk die waar Antonia op schryft.

102

Maldeghem 9 Augusti 1886.

Lieve Kinderen,

Fernand is gisteren avond thuis gekomen met zyn *Diploma !* ofschoon er geen vrees was voor mislukken zyn wy allen zeer bly.

Dezen morgen is hy naar Gent vertrokken hy moest ten 10 uren by de Generaal Major zyn om zich te laten inlyven by het leger. Als hy nu binnen de twee jaren ergens eene benoeming krygt is dat slechts eene formaliteit.

Het is de schuld van Toontje dat ik zoo lang gewacht heb te schryven, de jongen leert goed zyne les by julia, en Alfred zegt dat zyn schrift betert, maar wy kunnen hem niet aan het briefschryven krygen, telkens het er op aan komt speet hy weg [1]. Gy moogt hem dus geen beeldekens boek zenden eer hy geschreven heeft. Hy is nu gezond en kloek wat kunnen wy meer verlangen !

Nog eens dank ik voor de schoone druiven er waren er veel, als het maar niet te veel geld gekost heeft, nog eens hartelyk dank.

Lieve Antonia wees gerust in Toontje hy is speelziek, en dat is beter als te zitten mymeren, hy is niet stouter als andere kinderen, ik zie er natuurlyk geen gebreken in en hy is de liefling van allen.

Wat myne gezondheid betreft dat is noch erger noch beter, als ik het zoo nog wat kan uithouden is 't my wel.

Wy zullen nu ons best doen om eene plaats voor Fernand te bekomen, en ondertusschen zal hy thuis studeren, gy ziet dus dat wy moedig blyven, zelf als alles tegenvalt.

Leonie is verleden week nog al erg ongesteld geweest, nu is 't voorby, 't was van vermoeienis zy had te veel gewerkt en te weinig gegeten. Voor het overig is alles wel volgens gewoonte.

De hartelykste groetenis van allen, en een hartelyke kus van

uwe liefhebbende moeder
W^we^ Courtmans

103

Maldeghem 18 Augusti 1886.

Lieve Kinderen,

Nadat Julia uw brief aan Anton had voorgelezen, heeft hy zich dadelyk aan de schryftafel gezet. Hij verstond dat het gemeend

102 — 1. *speet hy weg :* pakt hij zich weg.

was. Hy beefde een beetje, gy kent zyne zenuwen. In de school schryft hy beter. Hierneven zyn brief.

Wy denken ook dat het niet noodig is dat uwe zusters naar den bond gaan, zy zullen later zien hoe het gaat.

Het gemeentebestuur heeft nog geene subside ontvangen, maar men heeft gisteren in 't Gouvernement, te Gent tegen den secretaris van Maldeghem gezegd : Dat zy ze alle dagen konden verwachten. Wy zullen nog eenige dagen geduld hebben. Volledig zand pompen doe ik nog niet, ik zal het by tyds laten weten. Weest intusschen gerust, lieve kinderen.

Mynheer Cools, die tot nu toe moedig is geweest, is thans zoo neerslachtig als wij, al de wachters worden wanhopig.

Die ellendelingen, hebben erger met ons gehandeld als de mannen in de 16de eeuw. De ambtenaars die hun geloof hadden verzaakt en getrouwheid hadden gezworen aan den Prins van Oranje, zijn op hunne plaats mogen blyven als alles voorby was, zy moesten hunne biecht spreken aan den Penitentiar[is] [1] en dan was alles voorby. Zy waren weer Roomsch en behielden hun ambt. En thans ? Ik mag er niet op denken...

Over de opmerking van Ferguut [2] zullen wy spreken als gy komt. Wy zullen er een paar nieuwe mouwen zien aan te passen.

Fernand zal moeilijk eene plaats vinden te Maldeghem behoudt men den jongen Moniteur....

Alles valt op zijn slechts uit, maar zy die jong zyn zullen hoop ik nog betere dagen beleven.

Uwe zusters zyn moedig. By Mathilde laat men ook het hoofd niet hangen.

Het is dus goed by Jef, ten minste zoo goed mogelyk.

Lieve Antonia, ik ben bly dat gy hersteld zyt. Het is zoo als ik u schreef de meeste vrouwen krygen dit en daarna zyn zy zeer gezond.

Toontje leest nu in zyn 4de boek, Julia is er streng op, nooit laat zy hem eene les overslaan ; 't is nu een kloeke jonge ; en goed leeren zal hy als hy gedwongen wordt.

Vele groetenissen van allen.

Uwe liefhebbende moeder
Wwe Courtmans.

103 — 1. *Penitentiaris :* hoofd van de penitentiarie, het hoogste kerkelijk gerechtshof, dat in gewetenszaken uitspraak doet. – 2. *Ferguut :* Jan Ferguut ps. van Jan Van Droogenbroeck, zie br. nr. 112, 2.

104

Maldeghem 22 Augusti 1886

Lieve Kinderen,

Lieve Emile er zyn te Leuven drie plaatsen van hulponderwyzer open, aan 1500 frank. Fernand zal zich aanbieden. Kent gy niemand te Leuven aan wien ik ten gunste van Fernand kan schrijven. Kent gy niemand die u hierover kan inlichten ? Neem die zaak ter harte mijn Emile....

Nu iets anders.

Lieve Antonia George komt van daag met zyne familie naar Maldeghem en ik zit gansch zonder geld, en dit mag Maria niet gewaar worden.

Ik verzoek u vriendelijk my fr 100 te zenden. Zoodra uwe zusters hun mandaat ontvangen zend ik het geld terug. Ik weet dat gy my gaarne helpt. Zend s.v.p. het geld aan Mathilde. Maria mag niets vermoeden.

Anton was bly met zyn prentenboek, hy zei gisteren avond : Nu zult ge zien dat ik braver kan zyn dan Georgeke.

In haast
Uwe liefhebbende moeder
W^we^ Courtmans

105

Maldeghem 24 Augusti 1886.

Lieve Kinderen,

Dank hartelijk dank. Pieter is het geld naar het postkantoor gaan halen.

Ik zal uwe wenken volgen, voor Leuven. Morgen zal ik mij aan het schryven zetten.

Lieve Emile wat moet gy het lastig hebben met uw *veel* werk. De lucht is zoo bang, men kan nauwelyks ademhalen.

Anton heeft woord gehouden *hy is den braven van al.* Zoo braaf dat hy mag thuis blijven om met de andere te spelen. Als hy zyne lessen by Julia gezegd heeft, heeft hy zyne taak volbracht.

Uwe zusters danken U benevens

Uwe liefhebbende moeder
W^we^ Courtmans.

P.S.
Julia heeft gisteren aan den Minister geschreven voor het wachtgeld. Wachten en hopen !

106

Maldeghem 7 7tember 1886

Lieve Kinderen,

Ik hoop dat het u voorspoedig en wel gaat, met Anton en met ons gaat alles goed volgens gewoonte. Mathilde is ziek geweest maar zy is hersteld.

Lieve Emile ik heb uw raad gevolgd. Ik heb aan de heeren Van Hoeck en Torfs [1] een goed overlegden brief geschreven.

Van Hoeck heeft my met keerenden post een zeer vriendelyk antwoord gegeven. Hy beloofde al het mogelyke te [doen] voor den kleinzoon van zynen oud Leeraar en oud collega, voor den kleinzoon van Vlaanderens dichteres, doch hy deed ook de moeilykheden uitschynen. Er zyn kandidaten uit Leuven en uit den omtrek enz...

Torfs aan wien ik onze omstandigheden duidelyk en vertrouwelyk te kennen gaf, heeft my nog niet geantwoord. Doch ik beschouw dit als een goed voorteeken. Ik denk dat hy werkt...

Gisteren heeft het verdedigings Comiteit een deurwaarder uit Gent naar onzen burgemeester gezonden, om de onderwyzer en de onderwyzeressen te betalen. Het gaat er door, het kon zoo niet blyven duren. Wij blyven moedig !

Nu het vacantie is speelt Anton gansche dagen met Marietje, hy zegt tweemaal daags zyne les by Julia.

Dezen morgen heeft men hem in het Morgenblad [2] laten lezen : dat het gisteren de 75 verjaardag zyner grootmoeder was. 75 jaar !

Het Courtmans-Commiteit had my een telegram van gelukwensching gezonden.

Ik was myn brief aan het schryven als mynheer Cools ons kwam zeggen : dat de deurwaarder gisteren by Van Mullem was geweest. Ik was er eenigsinds van aangedaan.

George is met zyne familie te vreden van hier vertrokken, die ongelukkige meent zonder reden dat wy de *zynen* verstooten, en dat is niet waar.

Ik ben zeer ongerust geweest wegens die moord te Brussel. De naam Laurent heeft my doen opschrikken, en daar de Nation van Zondag my gisteren niet is geworden werd ik meer en meer ongerust.

Dezen morgen kreeg ik een brief van George waar ik geen onrust in bespeur, ik hoop dat ik my zonder reden ongerust heb gemaakt, ge weet dat ik de familie Laurent niet ken.

Lieve Antonia wat zullen wy weer veel te praten hebben als gij naar Maldeghem komt.

Weest intusschen gelukkig lieve kinderen.

De groetenis van allen en 1000 kussen

Uwe liefhebbende moeder
W^we^ Courtmans

107

Maldeghem 18 7ber 1886.

Lieve Kinderen,

Wy hebben het pakje ontvangen. Antoon was gelukkig met het kermisgeld, hy heeft het wel tienmaal geteld.

Gy vraagt of Toontje braaf is, hy kan toch niet alle dagen braaf zijn, weest gerust.

't Zal te Leuven weer mis zyn voor Fernand. Patientie ! Torfs heeft myn brief niet beantwoord.

Uwe zusters hebben gisteren 4 maanden Wachtgeld ontvangen. Ik houd uwe fr 100, die gy my geleend hebt gereed tegen dat gy komt. Hoe bly zullen wy allen zyn als wy u beiden weerzien !

Lieve Antonia 't is zoo als gy schryft. Wy zullen veel klein nieuws te vertellen hebben. Ik hoop dat het ook goed gaat met Joseph en George.

Mathilde wint alle dagen krachten, zoo even is zy hier geweest en ik vond ze verbeterd, veel verbeterd !

Mr Wallemacq is over 15 dagen in vacantie gegaan. Waarheen ? De menschen spreken er zonderling over, zyne goederen hebben duizende franken te weinig opgebracht om zyne schulden te betalen, en zyne vrouw wil die schulden niet herkennen. Wat hebben die menschen met hun geld gedaan ? Zy hebben er honger by geleden.

Zoo is 't overal in de war, weinige menschen zyn wezentlyk gelukkig ; laat ons te vrede zyn met ons lot !

106 — 1. *Van Hoeck :* B. Van Hoeck wordt onder het personeel van de Rijksnormaalschool te Lier vermeld als leraar opvoedkunde en methodiek na 1854, Frans en Grondwettelijk Recht in 1854 ; van de Oefenschool als pedagogisch leider in 1873. Zie Gaston Moorkens, *o.c.*, blz. 78-79. – *Torfs :* J.-A. Torfs, geboren te Langdorp in 1840, eveneens oud-leerling van J.-B. Courtmans te Lier, werd o.a. lesgever in de Nederlandse taal aan het stadscollege te Leuven, werd beschouwd als een volksopvoeder en volksschrijver, blijkens Gaston Moorkens, *o.c.*, blz. 250. – 2. *het Morgenblad... de 75 verjaardag... een telegram van gelukwenscking : Morgenblad,* Dinsdag, 7 September 1886, onder *Kunst en Letternieuws :* „Zondag was het de 75e verjaardag der geboorte van de uitmuntende vlaamsche schrijfster Mev. Courtmans. Bij deze gelegenheid werd aan de begaafde vrouw, uit Gent, een telegram gestuurd namens het Courtmans-comité".

Doctor Amand de Vos en zyne vrouw zyn my deze week komen bezoeken. De dokter was zeer te vreden over myne gezondheid, hy zegde : Dat ik mij geen moeite moest geven, om meer te kunnen eten, maar voldoen aan mynen eetlust. Ik was gezonder als over vier jaar zegde hy ; en daar ik zag, dat hy het zoo meende, heeft zyne bewering my moed gegeven.

Weest ook moedig lieve kinderen, die verandering die er by u te weeg is mag u niet verontrusten, gij zult zoo gelukkig wezen als gy met uw Toontje alleen zijt.

Morgen is 't Maldeghem kermis, Anton is zeer gelukkig met het krenten- en koekenbrood en met de hesp, maar vooral met zyn kermisgeld.

Veel hartelyke kussen van ons allen ook van Mathilde's huisgenoten, en van Antoontje,

Uwe liefhebbende moeder
W^we^ Courtmans.

108

Maldeghem 29 7ber 1886

Lieve Kinderen,

Ik begrijp de droefheid van de lieve Antonia wegens het ongelukkig huwelijk. Wat zal er na dien misstap, van den ouden man geworden ? Doch vermits er geene zalf aan te strijken is, moet gy Gods water over Gods akker laten vloeien.

Met Anton is alles goed.

Mathilde krygt hare krachten terug, allen angst is voorby. Met al de overigen gaat het goed.

Ik wil benevens u hopen dat er verandering in den toestand komt, wat moet er van jonge onderwyzers die de staatsnormaalscholen verlaten hebben geworden ? Zy die nog hunne ouders hebben zyn ook te beklagen, maar zy zyn toch de gelukkigste. Door aanhoudend zoeken hopen wij toch eens iets te vinden voor Fernand, daar spreken wij verder over als gy overkomt.

't Zou goed zijn indien gy voor Anton een paar nieuwe bottinnen meêbracht voor de reis, zyne laaste passen nog zeer goed en Antonia heeft zyn nummer onthouden.

De maat van den band van stroohoed vindt gy hier in gesloten.

Anton gaat overmorgen terug naar de school, leert hy er niet veel hy raapt toch iets op.

Fernand heeft zich reeds veel moeite gegeven om [hem] te leeren rekenen maar hy wil niet. Fernand die hem al spelende wil

leeren zegt : dat hy de tafel van vermenigvuldiging kent, hy kent ook de waarde van de cyfers, maar als men hem eene optelling wil doen maken loopt hy weg. Wy zullen al het mogelyke doen om hem tegen Allerheiligen wat te bekwamen.

Lieve Antonia gy zult er meer gezag op hebben dan wij, by u zal hy willen cyferen, hy kan nu goed lezen en dat doet hy gewillig.

Deze vacantie heeft hy met geene stoute jongens gespeeld, hij speelde met Marietje in gezelschap van kleiner kinderen. Hy heeft zulke leelyke spreekwyzen niet meer als vroeger, en als hy eens stout geweest is, heeft hy er seffens spyt over.

Hy meent dat hy Meesterman is maar voor het overig is hy zeer goedaardig. Het byzonderste is : dat hy gezond en sterk is.

Ik hoop lieve Antonia, dat de beslommering van uw verhuizen u niet zal beletten van Emile naar Maldeghem te vergezellen, wy zyn allen bly als gy eens overkomt en wy spreken dagelyks meer dan eens van U allen.

Weest moedig lieve kinderen, nu Mathilde voelt dat hare krachten terugkomen is zy ook moedig.

De hartelykste groetenis van allen, van al myne kinderen en kleinkinderen en van Lie.

Honderd kussen !

Uwe liefhebbende moeder
W^we^ Courtmans

109

Maldeghem 11 8 1886.

Lieve Kinderen,

Het is spytig voor den *ouden man* ik vrees dat hy die dwaasheid vreeselyk zal moeten boeten, maak geen verdriet in, gy hebt al het mogelyke willen doen om hem het leven aangenaam te maken maar 't was iets anders dat hy begeerde.

Ik hoop dat Toontje u dit familieleed zal doen vergeten, de jongen is veel in zyn voordeel veranderd. Het is meer dan drie weken geleden dat hy stout is geweest. In de school leest hy benevens de andere leerlingen, en sedert dat Fernand hem de waarde der cyfers heeft leeren kennen, komt hy ons van de samentellingen spreken die op het bord staan. Alles getuigd by hem van nieuwen leerlust. Over eenige dagen zegde hy : als ik te Brussel ben zal ik seffens fransch kennen.

Nog eens hy is veel veranderd in zyn voordeel. Gy brengt dus meê : schoenen, hoed en zyn beste costuum als gy het goedvindt.

Lieve Antonia het zou my plezier doen indien gy my nog eene doos postpapier en enveloppen meebracht, gelyk de uwe.

Mathilde is om zoo te zeggen genezen.

Nu van Fernand.

Al de raadsleden hebben beloofd van voor Fernand te stemmen.

Fernand is by al de raadsleden geweest, Peeter is by de byzonderste geweest onkel Fernand en Charles Moffaert hebben ook verscheiden leden aangesproken. De valschheid zou te groot zyn indien Fernand niet benoemd werd.

Al de wachters, Cools, Veireman, Verstraete, en andere moeten op bevel der Inspecteurs hunne vraag doen, maar indien de Raadsleden rechtzinnig zyn, zal Fernand benoemd worden.

Over zes weken zyn *de goederen* van Wallemacq verkocht, voor 20.000 frank en er was 5000 te kort voor zyne schulden te betalen. Madameken is gescheiden van goederen getrouwd, en zy wilt zich niet verantwoordelyk stellen voor de schulden van haren man. Als de goederen twee dagen verkocht waren is de man naar Henegouwen gevlucht en hy wilt niet terug komen. Van Mullem wilde zyn *acte de Vie* niet teekenen of hy moest hem zien, hy kwam om acht uren 's avond thuis, de Burgmeester teekende seffens, en 's anderendags 's morgen vertrok de vent om 4 uren te voet naar Eecloo. Ge kunt denken hoe er over gepraat wordt.

Het is zeker dat Wallemacq en zyne vrouw alles te zamen gekonklefoesd hebben om de schulden niet te moeten betalen.

Nog eens : goeden moed lieve kinderen wy hebben ook moed.

Uwe liefhebbende moeder

W^we^ Courtmans.

110

Maldeghem 28 8ber 1886.

Lieve Kinderen,

Dat gy in den laasten tijd veel verdriet gehad hebt begryp ik, doch het is voorby, nu gaat gij een rustig gelukkig leven te gemoet. Allen met uwen lieven Anton die thans gezond en sterk is !

De handelwijze van Mr Van Leemputten moet u pynelyk getroffen hebben, lieve Antonia, en wat uwe broeders [1] betreft, aan hunne handelwijs is geen naam te geven. Later zullen zy u zelf te gemoet komen, en hier te Maldeghem is uwe familie uw te huis.

Met de kleederen van Toontje zullen wy doen volgens uw verlangen, veel is er zoo versleten dat het niet alleen te Brussel maar ook hier niet meer zou kunnen gedragen worden. Zyn zondags

costuum heeft hy sedert zondag in de week moeten dragen, doch het is niet bevuild zyn pardesus is sedert zyne aankomst niet veranderd hy is nog zeer frisch.

Wy zullen het bijzonderste aan Emile medegeven en het overige later opsturen.

Toontje komt gaarne naar Brussel bij Papa en Mama, hy weet nu dat hy in de Rue Ribaucourt [2] gaat wonen enz.

Fernand gaat met 1ste November in bediening, ge kunt denken hoe bly wy allen zijn, hy is nu bevrijd van den soldaten dienst en mag by zyne ouders blyven.

De Leden van den Snellaertskring hebben my verleden Zondag het Diploma van verdienste gebracht ter gelegenheid van myn 75ste verjaardag [3]. O die verjaardagen !

Mathilde is veel beter, en zy is thans zeer moedig, de benoeming van Fernand heeft haar veel deugd gedaan.

Ik gevoel dat het winter word, myne beenen zyn strammer als voor eenige dagen, maar ik mag niet klagen, het gaat goed. Al de overigen zyn gezond.

Zondag zullen wy over alles spreken lieve Emile, en later komt gy niet waar lieve Antonia ?

Wy omhelzen u allen hartelijk
Uwe liefhebbende moeder
Wwe Courtmans

111

Maldeghem 4 9ber 1886.

Lieve Kinderen,

Anton is dus goed te Brussel aangekomen, nu zyt gy gelukkig door het bezit van uw kind. Hy zal het nu wel uithouden want hy is gansch hersteld.

110 — 1. *uwe broeders :* zie br. 19, aant. 1. – 2. eveneens in St.-Jans-Molenbeek. – 3. Zelfs in Nederland was deze gebeurtenis niet onopgemerkt gebleven : In *De Portefeuille, Kunst- en Letterbode,* Amsterdam, 1886 (VIIIste jrg.), blz. 491 verscheen dit berichtje : „Hulde aan Mevr. Courtmans-Berchmans : Den 29en Oct. – te oordelen naar de datering van de brief (28 okt. 1886) moet dit vóór 29 okt. geweest zijn ! – begaf zich eene talrijke afvaardiging van de te Gent gevestigde letterkundige vereeniging de *Snellaertskring* naar Maldegem, om aan de Vlaamsche romanschrijfster, mevr. Courtmans-Berchmans, bij gelegenheid van haar 75en verjaardag het diploma van lid van verdienste te overhandigen. In treffende woorden herinnerde de voorzitter, de heer E. Fabri, hoe verdienstelijk de geachte vrouw zich jegens het Vlaamsche volk heeft gemaakt. Ten slotte verklaarde hij uit naam van den *Snellaertskring,* die in '83 zulk een ruim aandeel had in het haar gebrachte huldebetoon, dat hij hoopte, zoo niet haar honderdsten verjaardag, dan toch het verschijnen van haar honderdste boekdeel eenmaal te kunnen medevieren. Zeer ontroerd, dankte de geachte schrijfster op echt gemoedelijke wijze voor de haar bewezen eer".

Ik moet u niet zeggen hoe gij hem moet behandelen lieve Antonia, niemand ondervindt dit zoo goed als de moeder, daarby hij eet nu byna alles en als er iets is dat hy niet lust zal hy het zeggen.

Ik denk dat hij gaarne naar de school zal gaan, hier heeft hy nooit gevraagd om thuis te blyven. Ik ben overtuigd dat hy goed zal leeren als hy ten volle begrypt dat hy leeren moet. Wy zyn aan zyne afwezigheid nog niet gewoon, wy missen hem nog. *De stoute jongen !*

Ik heb gisteren de mand verzonden, zyn groote beeldenboek kon er niet in, zyn hoed en zyne soldatenpet ook niet die neemt gy dan meê als gy komt. Verder meen ik dat er alles in is wat nog bruikbaar was, wij hebben al het overige ter zyde gelegd tegen dat gy komt. Gy kunt het dan naarzien.

De zusters waren zeer bly met den schoonen boa, en Pieter was zeer verheugd over de gouden speld. En wat moet ik zeggen van den lekkeren haas ? er was eten aan voor 25 man.

Voor alles hartelyk dank.

Lieve Antonia, ik had het gaarne aan u gevraagd om de fr. 100 die gy my geleend had voor Fernand te mogen gebruiken, en daar Emile zegde dat ik gerust het geld voor kleederen voor Fernand kon gebruiken heb ik het gedaan. Van de teruggave spreken wij later. De goede jongen had alles te kort, nu zal hy gansch in orde zijn.

Die katten historie heeft ons allen pijnelyk getroffen, laat er ons een kruisken over maken. De oude man zal genoeg voor zyne harteloosheid moeten boeten !

Weest nu gelukkig met uw Toontje lieve kinderen, geeft hem een kus voor ons allen en zeg hem dat grammama bij gelegenheid een brief van hem verwacht.

Mathilde betert zachtjes aan.

Hartelijk omhelzen wij u allen

Uwe liefhebbende moeder
W^we^ Courtmans

112

Maldeghem 12 November 1886

Lieve Kinderen,

Anton gaat dus sedert maandag naar de school 't zal beter gaan dan wy vroeger gemeend hebben. Als hy wilt opletten zal hy spoedig alles ingewonnen hebben wat hy verachterd is. Hoe gelukkig

zyt ge nu met geen ander huisgenoten dan uwen kloeken jongen, 't is een ander leven ! Toontje die nu alles kan eten, zal nog meer verkloeken als hy op tyd eet, als hy genoeg eet dat is het byzonderste. Het is goed dat gy hem by het naar de school gaan vergezeld, als hy het gewoon is zal hy zelf vragen om alleen te gaan.

Vader heeft dus zelf het pakje gebracht, en de man was aangedaan als hy heen ging, dat is te begrypen, hy heeft zyne kinderen lief, maar... Verhoopt er het beste van.

Mathilde is waarlyk veel beter als op Allerheiligen dag als Emile haar gezien heeft, zy is hier verleden Zondag geweest, haar oogen stonden zoo flauw niet als vroeger, zy neemt veel voedsel, en zy zit reeds moedig te naaien. Onze bezorgdheid duurt voort maar onzen angst is verdwenen.

Fernand is de gelukkigste jongen van Maldeghem. Niet moeten leegloopen en van top tot teen in 't nieuw gekleed zyn ! Hy heeft reeds 93 leerlingen, die reeds kunnen stil zitten. Het gaat goed.

Lieve Emile, ik heb u goed verstaan voor de *denarissen* [1]. Ik heb het elfde deel naar den Minister gezonden, en hy heeft nog niet geantwoord dat hy het ontvangen heeft. Ik houd de zaak goed in 't oog, door de welwillendheid van Delcroix en Van Droogenbroek [2] durf ik hopen dat het zal lukken.

Ge kunt nu denken, hoe wy de wakkere Anton missen, menigmaal daags spreken wy er van, de eerste dagen konden wy het niet gewoon worden, en by Mathilde was het ook zoo.

Doe by gelegenheid onze groetenis aan Joseph en aan George, wy allen omhelzen u hartelyk

Kus Antoontje voor ons.

Uwe liefhebbende moeder
W^we^ Courtmans

P.S.
Hier nevens een brief voor Anton. Lieve Antonia help hem by het lezen.

112 — 1. *voor de denarissen :* (eig. dinarius), toelage ; Emile heeft haar gezegd, dat ze een subsidie aan de minister moest vragen voor de uitgave van haar werken, waarvan zij hem het elfde deel heeft gezonden. – 2. *Delcroix :* Désiré Delcroix (1823-1887), romancier en vooral toneelschrijver ; leverde ook essayistisch werk. Als literator-ambtenaar verbonden aan Binnenlandse Zaken (minister Van den Peereboom), speelde hij een belangrijke rol in ons cultuurleven (Vgl. Winkler Prins, 1949, VI, blz. 794 i.v.). – *Van Droogenbroek :* Jan Van Droogenbroeck (1835-1902). Was lange tijd onderwijzer, werd later o.a. ambtenaar bij Binnenlandse Zaken (Algemeen Bestuur van Letteren, Wetenschappen en Schone Kunsten) ; dichter van *Makamen en Ghazelen* (1866). (Vgl. J. G. Frederiks en F. Jos Van den Branden, *o.c.*, blz. 216 i.v.). Bewonderde het werk van Vr. C. Zie onder „Varia" een brief van hem aan Vr. C. : nr. 37. Blijkens haar br. dd. 3 febr. '87 zal de bemiddeling van J. Van Droogenbroeck en D. Delcroix een gunstig gevolg hebben.

113

Maldeghem 6 December 1886.

Lieve Kinderen,

De brief van Emile heeft my en ons allen gerust gesteld wegens het wachtgeld. Dank lieve zoon ! Wy zullen nu geduldig de gebeurtenissen afwachten.

Ik verneem met blydschap dat onze lieve Anton braaf is, wy hadden het reeds bemerkt vier of vyf weken eer hy ons verliet dat hy eene gunstige plooi nam. Goed leeren zal hy wees daar zeker van. Tot heden zyn wy het niet gansch gewoon zonder onze jongen, er wordt om zoo te zeggen gestadig van gesproken, en het is alsof hy nog altyd in het groot bed ligt, als wy gaan slapen bevreemd het ons dat wy niet moeten gaan zien of hy warm gedekt is enz. enz. Zeg hem dat wy allen zeer verlangen om hem te zien, en Tante Mathilde en al de andere ook.

Lieve Antonia, ik weet dat gij, hoe lief gy hem ook hebt, hem toch nooit zult bederven. Ik hoop dat hy niettegenstaande het ongunstig weer welvarend blyft.

Lieve Emile Madame Goutier [1] is dezen morgen te Evergem begraven, haar overlyden heeft my diep geschokt. Ik ben nu veruit de oudste der Vlaamsche letterkundigen...

Hoort gy soms van Joseph ? de zuinige jongen zal nu zonder werk zyn, zou zyn vorige baas hem reeds betaald hebben ? George is waarschynelyk nog in holland.

By Mathilde is alles goed, even als by ons, dat het ongunstig weer nadeelig is voor myne ademhaling kunt gy denken, maar als het weer betert, zal het ook beteren.

De hartelykste groetenis van allen ook van Pieter, van Mathilde en van al hun kinderen.

Hartelyk omhelzen wy u allen,
Uwe liefhebbende moeder
W^we^ Courtmans.

113 — 1. *Madame Goutier :* Maria Goutier, geboren De Smet (1810-1886), onderwijzeres, directrice van een Wezengesticht voor meisjes te Gent. Zij schreef gedichten, novellen en toneelstukken naast pedagogische werkjes (Vgl. J. G. Frederiks en F. Jos. Van den branden, *o.c.,* blz. 291 i.v.). Emiel Courtmans is in het bezit van een brief van haar aan Vrouwe Courtmans dd. 18 okt. '83.

114

Maldeghem 3 februari 1887

Lieve Kinderen,

Hartelijk dank ik allen voor uwen liefderijken feestdagwensch. en voor de prachtige taart en Toontje dank ik in 't bijzonder voor zijnen gelukwensch (de lieve Antonia voor de taart.) als gy nog eens schrijft moet gij alles van Toontje zeggen : van zijn leeren en van zijn braaf zijn, ge weet hoe veel belang wij in hem stellen.

Joseph en George hebben ook een feestdagbrief geschreven. Ik ben gelukkig nog eens de Joannadag te mogen beleven.

Lieve Emile, ik verheug mij in het vooruitzicht van u met Carnaval weder te zien, hoe gaarne zag ik u alle drie ! Het onmogelijke mag ik niet vergen.

En nu goed nieuws ! Mr Van Droogenbroeck heeft, gelijk hy het aan Emile gezegd had, zijn uiterste best voor mij gedaan. Ik krijg een subsied van fr. 600. Oordeelt over onze blijdschap, nu zal ik met vreugd uwe fr 100 terug geven die ik voor de kleeren van Fernand heb gebruikt. Ge kunt niet denken hoe blij wij zyn !

Eerst op nieuwjaar avond heeft Fernand zynen eed mogen doen. In Augustus is er een Ministerieelen omzendbrief aan de gemeenten gezonden om hen te verwittigen : dat zy voortaan Wachters moesten benoemen. De Gemeente riep Fernand den 1^en^ Xber in dienst. Later wierden zy door den Gouverneur uitgenoodigd om daar zy eenen Wachter hadden, (Cools) zich te verklaren over de benoeming van Fernand, en daar de Gemeente zich niet spoedde kwam Verdyen er op af. Van Mullem heeft zich op het Recht der Gemeente gesteund en eindelyk zei Verdeyen : Wat gy gedaan hebt is wettig. Acht dagen later mocht Fernand zynen eed doen en Van der Borcht was zoo bly dat hy in naam van zyne vrouw, Mathilde uitnoodigde om Fernand te vergezellen, zy werden er goed onthaald, op koffie krentenbrood wyn en lekkernij en de familie vergezelde hun tot aan den yzeren weg.

Van Vriesken [1] heb ik nog niets gehoord, daar zit waarschynlyk iets loensch tusschen.

De familie Wallemacq is einde December naar St Amansberg gaan wonen. Alfred woont by Eduard De Bruycker. Jantje is met den ontvanger naar Nevele vertrokken, doch hoelang hy daar zal kunnen blyven weet ik niet

Emile wilde niet meegaan naar Gent, hy slaapt by Zutterken en gaat by Lauwereyns eten en doet er al het werk. Hy is reeds in De Post geweest schuren, by Leo Reichler en over al waar men hem wilt, hy heeft zich ook by Mme Van Nieuwenhuize gepresen-

teerd, en hy ryd voor Mietje Van Poucke en voor anderen naar den Briel om zand, Eduard De Bruycker wil hem naar Gent leiden maar hy wil niet gaan.

Van Wallemacq die vyf maanden weg geweest is, eerst in Henegouwen dan te Gent by Sidonie dat is te veel om te melden, als al zyne eigendommen verkocht waren bleef er nog meer dan fr 5000 schuld. Het goed zyner vrouw kon hy niet verkoopen maar Madameken, heeft toch twee stukken land verkocht uit eigen beweging, om de brandendste schulden te betalen.

Zoodat Wallemacq met zyne vrouw en zyne vyf meisjes nu alleen zyn. De twee jongste gaan naar het klooster naar de school (niet by Van Ooteghem) wy denken dat Wallemacq weer aan het kwezelen is.

Wat heeft die man met zyn geld gedaan ?

By Mathilde en by ons is alles wel, wy omhelzen u allen en gramama zend Toontje vier kussen.

Tot wederziens lieve kinderen,
uwe liefhebbende moeder
W^we^ Courtmans

115

Maldeghem 16 febry 1887

Lieve Kinderen,

Lieve Antonia, ik ben gevoelig getroffen geweest over den inhoud van uw laasten brief, indien gy uwe honderd frank nu niet terug verlangt blyf ik u die toch schuldig.

Lieve Emile wanneer komt gy ? is het met groote of met kleine Vastenavond ?

Met ons gaat het goed volgens gewoonte, Mathilde is hersteld, wat zou ik van my zelven zeggen ? De oude dag is een krankheid waaraan niets te verhelpen is.

Wy zyn allen bly omdat Antoontje zoo goed leert, wat zyn schrift betreft, dat zal beteren hy zal zoo zenuwachtig niet blyven. Meermaal daags spreken wy van den lieven jongen. Wy verlangen naar zyne komst.

Wat my erg bekommerd is de gesteltenis van Maria, de ziekte duurt te lang, 't is te hopen dat het spoedig zal beteren.

Nu van Lodewyk De Vriese

Eenige dagen voor de Gentsche kiezingen, had hy tegen eenen vriend gezegd :

114 — 1. *Vriesken :* Lod. De Vriese (zie br. nr. 36, aant. 3).

Ik zie duidelyk dat het met ons (Met de liberalen) gedaan is, de volgende zondag moest hy op eene Meeting in 't Lakenmeters huis spreken, en er was zoo weinig volk opgekomen, dat hy niet wilde spreken, ofschoon de andere stukken van het programma uitgevoerd werden.

Men zegt in Eecloo : dat hy iets ondernomen heeft in Holland... Als gy naer Maldeghem komt lieve Emile, zullen wy er verder over spreken.

Ik hoop dat het u allen welgaat lieve kinderen en hoop uw allen spoedig te zien.

Lieve Antonia tot spoedig wederzien

Dag Antoontje

Uwe liefhebbende moeder
Wwe Courtmans

116

Maldeghem 22 febry 1887

Lieve Kinderen,

Uwe zusters, Pieter en al de kinderen en Lie zyn gezond, en ik mag niet klagen weest over ons gerust.

Uw laaste brief lieve Emile had my eenigsinds gerust gesteld wegens Maria, moet het eene langdurige ziekte zyn patientie als zy maar geneest, maar die vier kleine kinderen, gy begrypt my.

Gisteren ontving ik een brief van George, het was duidelyk te zien, dat hy hem geschreven had om my eenigsinds gerust te stellen. Zyn schryven maakte een tegenovergestelden indruk, hy beschreef het gevaar dat er bestaan had.... Hy zegde hoe Maria er thans uit ziet, en hy meende inderdaad dat hy my gerust stelde, alhoewel hy beschreef welk vergif men had moeten gebruiken (uitwendig) om de ziekte af te weeren.

Gy weet goede Emile dat gy my eens geschreven hebt : dat de Advokaat Frans gestorven was, van de morphine die men gebruikt had om zyne oogen te genezen....

Emile myn lieve zoon nu eene bede : ga Maria bezoeken, ik weet dat gy veel werk hebt, doch gy hoeft er slechts eenige minuten te blyven, en Maria, de goede Maria zal dan *deze brief* beantwoorden. Ga toch lieve zoon.

Ik hoop dat met de paaschtyd als gy ons allen komt bezoeken ons leed zal voorby zyn.

Doe Toontje de groetenis van grammama en van ons allen. Zegt dat hy te Maldeghem hesp en gebakken spek zal eten en alles wat hy lust.

Lieve Antonia tracht toch Emile te bewegen om naar George te gaan, in deze droeve omstandigheid.

Deze week is mejuffer Leonie Fredericq, het lieve meisje dat ons zoovele blyken van genegenheid had geschonken [1], overleden, het goede kind dat acht jaren in een klooster had doorgebracht is burgerlyk begraven. De gemeente Aeltre zal bly zyn, zy is van haar wachtgeld ontslagen.

Lieve Kinderen ik omhels u allen hartelyk, en verwacht een brief van mijne lieve Antonia

Uwe liefhebbende moeder
W^we^ Courtmans

117

Maldeghem 7 maart 1887

Lieve Kinderen,

Uwe opmerking wegens het gevaar dat er nog voor Maria bestaat is zeer juist, toen zy de eerste maal afgang gekregen had heb ik hun ernstig gewaarschuwd. Die toestand is goed te begrypen, die overgroote flauwte : naarmate dat zy verbetert zal zy honger krygen ik zal er George van daag, of morgen als ik vandaag te vermoeid ben, nog eens over schryven.

Groot is myne dankbaarheid jegens u lieve kinderen omdat gy de kranke zoo dikwijls hebt bezocht. Voor ons was het onmogelyk, dezen winter, juist als het met Maria begonnen is ben ik sterk ongesteld geweest, eene zware verkoudheid, hetgeen de ademhaling veel moeielijker maakte, ik heb u dit niet geschreven om u niet te ontrusten, en George mocht het ook niet weten, hy had het druk

116 — 1. *zoovele blyken van genegenheid had geschonken :* één ervan : „een porseleinen koffiekopje op welks schoteltje staat geschreven en onuitwischbaar gebakken :

Aan die lieve mevrouw Courtmans !
De edelste gedachten die vloeien uit uw geest,
De rijke deugden die stroomen uit uw ziel,
Hebben mijne bewondering voor u opgewekt.
Met dankbare vreugde vat ik de hand,
Die Gij mij zoo vriendelijk toereikt,
En ik bid u dit kleine geschenk,
Welk ik voor u vervaardigd heb,
Als een bewijs van nederige hulde aan te nemen.
Aeltre, 27 November 1882 *Leonie Fredericq.*"

(Aangehaald door Dr. J. Pée, *o.c.*, blz. 159-160, voetn. 1).

en pynelyk genoeg. Nu is 't voorby. Wees er gansch gerust over. De zusters hebben my zeer goed verzorgd. Een uur voor het slapen gaan hebben zy vuur op de slaapkamer gemaakt en myn bed verwarmd, zoo was dan de temperatuur omtrent gelyk die in de keuken. Door de goede verzorging is verkoudheid gebeterd en de koorts heeft maar twee nachten geduurd.

Met Mathilde gaat het ook goed, als Maria nu voorzichtig is, zal ik weer rustig de toekomst te gemoet zien.

Ik verheug my in het vooruitzicht dat ik U allen met den Paaschtijd zal terug zien. Hoe verlang ik naar U ! En ons Toontje dat nu zoo braaf en verstandig geworden is, wat zal hy zich vermaken ! Hoe bly zullen wy zyn als wy ons jongentje dat wy maanden lang als een vogeltje hebben moeten kweeken zullen weder zien, en gezond !

Hier is dus alles wel, terwyl er zoo veel ongelukkigen zyn. Helaas die mynramp ![1] 't is verschrikkelyk.

Dus, tot wederzien lieve kinderen, ik en wy allen omhelzen u alle drie hartelyk

Uwe liefhebbende moeder
W^we^ Courtmans

118

Maldeghem 24 Maart 1887

Lieve Kinderen,

Ik zie dat het u allen goed gaat met ons is alles goed volgens gewoonte en by Mathilde nu ook. Nu toch hebben wy den winter achter den rug waar ik zoo naar getracht heb, de winter is een erg iets voor oude menschen. Hy is voorby !

Mathilde is nog tweemaal hervallen geweest doch nu is zy weer zeer goed. George is hier verleden week geweest hy kwam van Brugge hy was zeer verheugd omdat gy beiden Maria zoo dikwyls bezocht hebt, hy stelde ons ook gerust wegens Maria die weldra hoop ik gansch herstelt zal zyn. Hy vond Mathilde te bed en hy was er zeer door getroffen maar nu is 't gansch goed.

Lieve Antonia, lieve Emile ik dank u beiden voor uwe belangstelling in Maria. Joseph heeft haar ook bezocht. De jongen zag haar als zy ten zeerste lydend was, en Jef was uitermate bedroefd.

117 — 1. *Helaas die mynramp ! :* het betreft de *Terrible catastrophe à Quaregnon. Explosion de Grisou. Cent Trente Victimes,* waarover in *La Nation,* Dimanche 6 mars 1887 (1° en 2° blad). Het was een nationale ramp, die verder nog besproken werd in hetzelfde blad op 7, 8, 9 maart 1887.

Lieve Emile gy zult ondervonden hebben dat uw brief over de Wachtgelden mij gerust had gesteld. Doch nu het er op aan komt, om het budjet van binnenlandsche zaken te stemmen, groeit onzen angst met elken dag, nu gaat het geharrewar in de Kamer beginnen. Ik zal poogen het wangedrocht in de oogen te kyken, want indien ik de dagbladen niet las zou ik nog veel ongeruster zyn. Lieve Emile indien gy iets verneemt of reeds iets weet dat eenig licht op den toestand werpt, schryf het my.

Ik ben angstig maar niet moedeloos.

O wat zullen wy allen bly zyn als wy u wederzien !

Dagelyks en vooral als wy 's avonds by elkaar zitten spreken wy veel over Toontje vooral over zyne slimme zetten en antwoorden en by Mathilde is 't ook zoo, daar verlangt men zeer van hem weder te zien, zy zeggen ook dat de lieve jongen in de school veel geleerd heeft, zyn schrift is reeds veel verbeterd.

Tot spoedig wederzien lieve kinderen de hartelykste groetenissen van allen en 1000 kussen

uwe liefhebbende moeder
Wwe Courtmans

Lieve Anton

Nog eenige dagen en dan komt gy naar Maldeghem, wy zyn zoo bly ! Gy zyt nog altyd braaf en wy zien u zoo geerne. Gy hebt in de school goed geleerd en uw schrift is veel verbeterd. By tante Mathilde zyn ze ook zeer bly dat gy komt.

Wy zenden u allen een klinkenden kus.

Uwe liefhebbende grootmoeder
Wwe Courtmans

119

Maldeghem 20 april 1887

Lieve Kinderen,

Uw liefderyke brief heeft ons allen diep ontroerd en getroost. Dank, dank voor uwe liefde ! De uitvaart is even als de begravenis afgeloopen, geheel het puik der bevolking was er tegenwoordig. Veel is gedurende de lykdienst geweend. Mathilde, hare kinderen en de gansche familie weende. Vele vrienden weenden ook want de goede Pieter was algemeen bemind [1].

Mathilde heeft thans eene afleiding voor hare droeve gedachten. Zy gaat met 1ste mei verhuizen. Verhuizen uit dat ellendig huis waarin zy geen dag gezond is geweest. Zy gaat in het huis van Machare woonen waar vroeger de Gendarmerie was, en dat

gansch hersteld is geworden, laast was het bewoond door den ryksontvanger. Zy heeft het gehuurd voor fr. 250 's jaars, de ontvanger betaalde er fr. 370, hierover spreken wy verder als wy gelyk ons Antontje schryft elkander met Sinxen weerzien.

Ge komt dus met Sinxen alle drie, hoe bly zyn wy allen door dit vooruitzicht ! Lieve Antonia hoe gelukkig zal ik, zullen wy allen zyn als wy u aan ons liefhebbend hart mogen drukken, ondertusschen gaan wy moedig voort, en doen ons best onze Mathilde te troosten en op te beuren.

Mathilde's kinderen vatten moed. Eugeen die nogthans veel werk heeft gaat driemaal daags naar zyne moeder en 's avonds blyft hy er lang. Fernand overlaad haar met liefkozingen en de meisjes ? Zy spreken haar moed in. Leonie en Clara zyn dezen namiddag de bovenkamers van het nieuwe huis gaan schuren, zy zullen waarlyk hun best doen, om deftig door de wereld te geraken.

Lieve Emile *tracht de visietkaartjes voor Mathilde te doen maken, voor de dankbetuigingen.* Alles is goed afgeloopen. Het is de laaste plicht van welvoegelykheid die zy moet vervullen.

Ge begrypt dat ik veel geleden heb, doch ik hoop dat ik het lyden zal te boven komen. Ik zal myn best doen.

De hartelykste groetenissen van allen en 1000 kussen.

Uwe liefhebbende moeder
W^we^ Courtmans.

P.S.
Het schrift van Anton is weer veel verbeterd.

120

Maldeghem 29 april 1887

Lieve Kinderen,

Ik heb de kaartjes voor Mathilde wel ontvangen dank ! De blyken uwer broeder- en zusterliefde zyn my in deze omstandigheden de zoetste troost.

Ik heb uitgesteld te schryven tot dat ik u den uitslag wegens de voogdy kon melden. Mathilde moest met de familieraden by Mietjes voor den vrederechter verschynen. Die raadsleden waren voor de Verstrynge's, Onkel Fernand onkel Ko en Eugeen. Voor de Courtmans: Napoleon Nieuwenhuyse, Henri Lille en Gust Geirnaert. Mathilde had er schrik van, meenende dat zy hare toe-

119 — 1. *algemeen bemind :* Pieter Verstrijnge, de man van Mathilde, was op 17 april 1887 overleden.

stand zou moeten blootleggen voor die vreemde. 't Was verre van daar, de vrederechter en zynen Greffier hebben haar met onderscheiding ontvangen, Mathilde is natuurlijk voogdes en Eugeen is bystaande voogd.

De vrederechter vroeg Mathilde of zy onroerende goederen bezat, en toen zy neen zegde, sprak hy :

Ik stel voor van de moeder alles in bezit te laten. *Zonder waarborg* en toen vroeg hy aan de familieraden of zy daar mee te vrede waren, en alles was gedaan.

Dezen nacht hebben zy in het nieuw huis geslapen.

Hoe verlangen wy allen naar uwe komst en hoe bly zullen wy zyn als wy ons Antontje zien !

Gy kunt denken dat ik veel geleden heb door den schok die ik doorstaan heb, maar ik verbeter, ik ben kalmer geworden. Mathilde weent nog veel maar zonder geweld. Zoo is het best. Zy en hare kinderen spreken by elke gelegenheid van U. O ! hoe dankbaar zyn zy voor uwe belangstelling in hun lot !

Laat ons het beste verhopen lieve kinderen, wy omhelzen u allen, kust Antontje voor ons.

Uwe liefhebbende moeder
W^we^ Courtmans

121

Maldeghem 20 Mei 1887

Lieve Kinderen,

Gij zijt God dank genezen lieve Antonia, laat ons hopen dat wij elkander met Sinxen in volle gezondheid zullen wederzien, de familie is in den laasten tijd sterk beproefd geweest, laat ons hopen op betere dagen.

Zegt tegen Antontje dat wij allen gelukkig zyn in het vooruitzicht van hem te zien, dat de hof byzonder schoon is enz. enz.

Ik weet dat Emile veel, zeer veel werk heeft, doch wij hopen allen dat gij alle drie zult komen wanneer het hem mogelijk is. Dus lieve Emile tot spoedig wederzien, schikt het zich niet met de sinxendagen, dan komt gij zoodra mogelijk.

Dat ons lijden veel verminderd kan ik niet zeggen. Mathilde tracht zich goed te houden doch het baat weinig, het zal verslyten. Zy is gezond en zy heeft veel voldoening van al hare kinderen, laat ons het beste verhopen.

Lieve Emile, goede jongen Gy hebt voor nieuwjaarkaartjes voor uwe goede moeder gezorgd hartelyk dank ! Laat ons hopen, dat gy er nog zult moeten doen maken, als zy allen zullen verbruikt zyn.

Mijne gezondheid is tamelyk goed niettegenstaande de pynelijke schokken die ik doorstaan heb al de andere zyn gezond.

Lief Antontje wy zyn allen zeer bly dat gy komt, het krentenbrood zal gebakken zyn tegen dat gy komt er zal hesp zyn enz enz. ales wat gy verlangt zult gy krygen en gy zult met uwe kameraadjes mogen spelen.

Dus tot Sinxen lieve kinderen, wy allen Mathilde en hare kinderen uwe zusters en Lie, en uwe liefhebbende moeder omhelzen u hartelyk

Tot wederziens
uwe liefhebbende moeder
W^we^ Courtmans.

122

[Einde juli of begin augustus 1887 ?]

Lieve Anton

Wij zijn allen blij dat het weldra vacantie is. Kom er op af Toontje, wij zullen goed voor u zorgen mijn brave jongen.

uwe liefhebbende grootmoeder
W^we^ Courtmans

Lieve Kinderen

Wy verwachten u met Anton, gy weet dat wy hem goed zullen verzorgen en dat wij allen zeer bly zullen zyn van hem te zien. Schikt de reis naar uw genoegen, voor ons is alles wel. Dus tot spoedig wederzien.

Wij hebben een drietal onrustige dagen beleefd, gisteren zyn de onderwyzers en onderwyzeressen die men dacht hun wachtgeld te kunnen verminderen bij de Gouverneur moeten komen. Mathilde was er by, Julia en Adele nog niet. Mathilde heeft zich goed verantwoord. De inlichtingen over haar moeten kort na nieuwjaar gegeven zyn. Er stond opgeschreven : Pieter Emploé in eene huivettery, Eugêen ook.

Mathilde zei : Ik ben sinds 3 ½ maanden weduwe. Eugêen is by zijn oom van jongs af gekweekt, ik kan er nooit voordeel van

genieten. Dus was de zaak veranderd. Zy wierd ondervraagd over de nalatenschap van Pieter. Zy zegde : dat haar man niets nagelaten had noch voor haar noch voor hare kinderen.

Dan zegde men dat Fernand hulponderwyzer was. Zy antwoorde ja, met eene jaarwedde van fr 1000 frank.

Woont hy by U ?

Ja.

Nu was het gedaan, er waren veel heeren de Gouverneur was reeds vermoeid weg gegaan, en hy die Mathilde ondervroeg was zeer beleefd en scheen goedaardig.

Mathilde denkt dat men haar zal gerust laten, en wy denken het ook.

Schryf niets over die zaak in uwe Gazet, maar als gy iets verneemt schryft het ons.

Van Ooteghem en zyne vrouw, waren er ook, hoe zullen die het afgeven ? als zy onderwys blyven geven in de liberale school te St. Amandberg, zullen zy waarschynlyk hunne rechten op pensioen verliezen. Nu wy moeten het afwachten.

Lieve Antonia wy verwachten u met ons lief Antoontje.

Wy allen omhelszen u hartelyk en tot spoedig wederzien

uwe liefhebbende moeder
W^we^ Courtmans

123

Lieve Emile en Antonia

Morgen is 't de verjaring van uw gelukkig trouwverbond. Proficiat lieve kinderen !

Dijnsdag legt Emile den eed af als gemeenteraadslid. Ook hierover wensch ik u geluk.

Met ons allen gaat het goed.

Wees gelukkig goede Antonia, wees gelukkig goede Emile.

uwe liefhebbende moeder
W^we^ Courtmans,
geboren Berchmans.

Maldeghem 1 December 1887

122 — Zonder datum. In potlood bijgevoegd : einde Juli 87/begin aug. 87 ?

124

Maldeghem 2 Januari 1888

Lieve Kinderen

Dank voor uwe heilwenschen
Lieve Emile, Lieve Antonia, lieve Anton weest ook gelukkig.
Wij allen wenschen u allen een gelukkig nieuwjaar en omhelzen u allen hartelijk.

uwe liefhebbende moeder
Wwe Courtmans
geboren Berchmans.

Lieve Anton,

Ik dank u voor uwen schoonen brief.

uwe liefhebbende grootmoeder
Wwe Courtmans
geboren Berchmans.

VARIA

1 – *Aan Sophia Wouters.*

Gend den 2 8ber 1842

MeJufvrouw,

Daer ik niet weet of myn vriend de heer Van Duyse thans te Veurne is ; vind ik my gedwongen, hoe ongaerne ik ook van UE. welwillentheid zou misbruik maken UE. te schryven.

Het zyn de laetste dagen dat ik nog tyd hebbe om aen den uitgever van het letterkunddig Jaerboekje, een stukje te bezorgen, het hier bygevoegde is er voor geschikt, en nog door den Heer Van Duyse niet nagezien. Derhalve ben ik zoo vry MeJufvrouw te verzoeken, hem het zelve te overhandigen, of indien hy in Veurne niet is het zelve aen myn adres terug te zenden.

Dat ik niet weet waer myn vriend thans verblyft, is uit rede dat ik by zyn vertrek uit Gent was.

Ik bid MeJufvrouw myne vrypostigheid te verschoonen en my steeds te gelooven

Haer dienstbereide Dienares
Vrouwe Courtmans
geboren Berchmans

adres
Vrouw Courtmans-Berchmans
Letterkundige te Gent

[De brief is geadresseerd aan :] MeJufvrouw
MeJuffrouw Sophia Woutters
In het Hotel de wilde Roos
te Veurne.

[Poststempels :] Gand 2 Oct. 1842
Furnes 3 Oct. 1842

2 – *Aan Prudens Van Duyse.*

Het doet my hartewee u slechts met deze woorden myne erkentenis te kunnen betuigen over het gene gy aen het gedicht Maria Theresia hebt bygedragen. Gisteren ontfing ik het my toegekende geschenk van zyne Majesteit den Keizer Van Oostenryk bestaende uit een zwaer gouden halssieraed versierd met steenen hetwelk half als Collier, en half als kitting kan beschouwd worden. Een zeer zwaren gouden armband met gesteente, en een paer ooringen met gesteente.

1. Autograaf in de briefwisseling Van Duyse, 40, A-D, Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde te Gent.

Mogt gy de betuiging van myn dank met zoo veel hartelykheid ontfangen dan zy u welmeenend en hartelyk is toegestuerd,

D. Berchmans

Gent 17 January 1843.

Zeg toch aen Courtmans nog aen niemand dat ik u schreef.

[Geadresseerd aan :] Mynheer Van Duyse
[Geen poststempels.]
[Het postcriptum : „Zeg toch, enz." staat links in de rand geschreven.]

3 – *Aan de directeur van de Berg van Barmhartigheid te Lier.*

Lier, den 5 8ber 1855

.....
Ued. zal zulks ongetwijfeld (?) dat ik over eenigen tijd bij Ued. een garnituur bestaande uit gouden collier, armband en oorbellen heb verpand voor de som van fr. 120. Daer den bureau juist gesloten was hadt Ued. de goedheid mij het geld te overhandigen en het briefken van den pand bij u te houden.
Nu Mijnheer de Directeur bied ik
.....
het zou mij groot plaisir doen indien dit konde geschieden met elken trimester
.....
Hierdoor zoudt gij mij grootelijks verplichten

Ued. Dienaeresse
Vrouwe Courtmans
geboren Berchmans

Adres :
J. B. Courtmans
Professor bij de Normaalschool
Lier

4 – *Aan Karel Bogaerd.*

Maldegem, den 25 Juli 1859.

Mijnheer en Letterbroeder,

Ik verhaast mij U door dezen hartelijk te danken voor de lieve dichtregelen, die gij mij door den Eecloonaar hebt laten bezorgen.

2. Autograaf in de briefwisseling Van Duyse, 40, A-D, Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde te Gent.
3. Naar de tekst, die door Emiel Courtmans werd gepubliceerd in *Handelingen van den Kon. Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen,* XLIX, 1945, blz. 122-124.

Het doet mij een innig genoegen in U alweder een vriend meer in den uitgestrekten Vlaamschen letterkring te mogen tellen, want van de vriendschappelijke verbroedering der strijders hangt de zegepraal der Vlaamsche zaak af.

Bij nadere gelegenheid behoud ik mij voor, U ook eenige dichtregelen over te sturen, ten wederkeerigen blijk mijner kunstzusterlijke genegenheid.

Aanvaard ondertusschen de verzekering mijner oprechte hoogachting.

Vrouwe Courtmans,
geboren Berchmans.

5 – *Aan Karel Bogaerd.*

Maldegem, den 6n Jan. 1860.

Mijnheer en Kunstvriend,

Hartelijk dank ik U voor uwe g[oede] Nieuwjaarswenschen en mochte de Hemel de bede aanhooren, die ik voor u tot Hem stuur, dan zou het jaar 1860 u al den zegen brengen, dien gij door uwe werkzaamheid verdient.

Wat het gedicht in kwestie aangaat, zal ik het aan mijnheer Van Acker laten geworden, maar geloof mij dat ik met den besten wil der wereld nog den tijd niet gehad heb om het over te schrijven. Ook had ik gedacht het gedicht slechts een weinig later te laten drukken. Ziehier om welke reden. Het zal misschien niet lang aanloopen eer er een plaatsje voor u te solliciteeren zal vallen, bij voorbeeld aan den Eeclooschen ijzeren weg. Nu iets dergelijks te weeg zynde zullen uwe vrienden met hoofd en voeten moeten werken om u te doen gelukken en in zulk een oogenblik zou het gedicht van goed effect zijn. Nu bedenk u daar eens over en wanneer gij eens naar Maldegem komt spreken wij daar verder over. Doe mijne hartelijke nieuwjaarswenschen aan de vrienden Van Acker en Van Hoorebeke en geloof mij

Uwe onderdanige kunstzuster
Wwe Courtmans.

6 – *Aan Karel Bogaerd.*

Maldegem, 6 Januari 1861.

Mijnheer en Kunstbroeder,

Ik heb uwe *Bloemen in het wilde gegroeid* gelezen. Het hierbij gevoegde gedichtje zal u genoegzaam zeggen hoe ze mij bevallen hebben. Overigens kent ge mijn gedacht over uwe voortbrengselen. Wat mij echter in uwe

4. Naar een kopie van Dr. J. Pée in zijn *Nota's*.
5. Naar een kopie van Dr. J. Pée in zijn *Nota's*.

gezangen getroffen heeft, is niet alleen uwe uitstekende vaderlandsliefde maar ook uwe liefde voor uwe weldoener en uwe zoete genegenheid voor uwe vrienden. Liefde en dankbaarheid zijn voorzeker twee der grootste kenmerken der dichterlijke ziel.

Mijn gedichtje kunt gij, wanneer gij het verlangt, in den Eecloonaar laten drukken. Wanneer gij eens naar Maldegem komt, spreken wij nader over uw gewrochten.

Ik ook heb dezen winter veel gewerkt. Mijne gedichten voor eenen nieuwen bundel zijn reeds in orde gebracht. Mijn lang ontworpene roman : *De Vlaamsche Burgemeester van 1819* is af en overgeschreven. Ook twee mijner tooneelstukken zou ik aanstonds kunnen ter pers leggen. Of ik echter de verschijning dezer werken zal beleven, daaraan twijfel ik sterk. Sedert meer dan eene maand ben ik om zoo te zeggen zieleziek. Mijne lichamelijke krachten vervallen zonder dat ik weet waaraan zulks toe te schrijven is en nochtans kan ik dit alles op de rekening der jaren nog niet zetten. Nu alles gelijk het God belieft.

Aanvaard met de gelukwensching over uwen eersten dichtbundel ook den gansch zusterlijken nieuwjaarswensch van

Uwe kunstvriendin
Vrouwe Courtmans.

7 – *W. Rogghé aan Vrouwe Courtmans.*

Gent, 6 Juny 1865.

Mevrouw Courtmans,

Ik ben gelukkig U eene der blijdste tijdingen te kunnen aanbrengen, die U stellig in uwen levensloop zijn toegekomen.

De vijfjaarlijksche prijs van fr. 5000 ..... is aan Uw *Geschenk van den Jager* met zes stemmen tegen eéne toegewezen. Professor Heremans heeft mij gemachtigd U zulks vertrouwelijk te melden, en hij verzoekt U er nog niet van te spreken.

Aangenaam ware het mij indien Gij mij zoo spoedig mogelyk kondet komen spreken, over eene nieuwe uitgave van dit werk te bezorgen. Hoe eerder men den druk zou kunnen beginnen, hoe beter. Mag ik U morgen of overmorgen verwachten ? Donderdag [...] heb ik het bezoek van Dr Heye, den beroemden hollandschen volksdichter ; ik denk dat hij gelukkig zou zijn onze bekroonde schrijfster te groeten.

Met een gullen gelukwensch

Uw toegenegene
W. Rogghé

Vergeet de boeken van mijn leescabinet niet ; ik heb ze zoo noodig.

6. Naar een kopie van Dr. J. Pée in zijn *Nota's*.
7. Autograaf, in het bezit van Emiel Courtmans.

8 – *J. Nolet de Brauwere van Steeland aan Vrouwe Courtmans.*

Waarde Mevrouw,

Met het meeste genoegen las ik uwe Genoveva. aan den loop des verhaals heb ik natuurlijk niets veranderd, maar alleen mij veroorloofd ettelijke veranderingen toe te brengen waar de stijl zulks vorderde. Zoo dunde ik werkelijk den al te rijken voorraad van hulpwerkwoorden, en zijn derhalve vele „hebben gehad, waren geweest" enz, verdwenen. ik hoop dat die correcties uwe goedkeuring mogen wegdragen.

andere kleinigheden heb ik om beterwille veranderd : b.v. het was Autbertus, bisschop van Luik (en niet van Doornijk) die het huwelijk inzegende. ook niet Hidalphus maar Egelbrecht, die aartsbisschop van Trier was. – de *zeventien provinciën* waren alstoen onbekend – de oversten der abdij van Heeren heetten niet Abdis maar Meesteresse (magistrae) – middernacht kon niet *slaan,* want er waren nog geene of bijkans geene klokken – middernacht werd geroepen of geblazen. enz., enz.. dit nu zijn kleinigheden die ik op het handschrift gemakkelijk verholpen heb.

maar twee punten zijn er die ik u ter behandeling overlaat en te zeerst aanbeveel, zij kunnen haast dramatisch worden, althans het tweede punt in het IXe hoofdstuk zou ik Genoveva doen beraadslagen of zij het kind doopen zal of niet ? door leeken geschiedt zulks slechts bij levensgevaar des kinds, en dan nog liever door mannen dan door vrouwen, door vreemden dan door bloedverwanten, door de moeder het allerlaatst. te dien tyde gaf het privaat doopsel geestelijk vermaagschap even als het solenneel doopsel. deze beraadslaging van Genoveva kan zeer schoon zijn : eenszijds de zaligheid des kinds, kwam het te sterven, enz., anderzijds mag zij het doen ? bij dien twijfel onthoudt zij zich en smeekt dat God haar den zuigeling niet ontneme.

in het XIIe hoofdstuk, vóór de bijl den beulen ontvalt, kon Genoveva de beulen smeeken het kind te doopen vooraleer het om te brengen. de eene zou het dan doopen, de andere het heffen als peter. waarna geen van beiden den moed zoude hebben, moeder of kind te dooden, zijnde geestelijk met elkander vermaagschapt. dit kan zeer dramatisch en roerend worden.

hebt gij nu, waarde Mevrouw, copij bewaard van het stuk, dan zal het u gemakkelijk vallen beide episoden afzonderlijk te bewerken en mij dan ter inlassching over te zenden. Zoo niet waar ik verpligt u het eerste heft terug te zenden.

denkelijk hebt gij die copij. gelief mij dan, na afwerking der beide brokken, die over te sturen, ik zal ze dan, waar ze hooren, inlasschen.

daarna zal ik u schrijven over den druk des werks, of, later nog, u verzoeken daarvoor tot hier te komen, om u over de voorwaarden met belanghebbenden te verstaan.

in afwachting duizend groeten van

Uwen ond. dienaar en vriend,
Dr. J. Nolet de Brauwere van Steeland.

Brussel, 7 Maart 1866.

8. Autograaf, in het bezit van Emiel Courtmans.

9 – *J. Nolet de Brauwere van Steeland aan Vrouwe Courtmans.*

Waarde Mevrouw en Kunstvriendin,

Ik liet de kiezingen eerst voorbijgaan en toen begaf ik mij naar Gent alwaar ik, om uwentwille, den Bisschop een bezoek bragt. Ik legde dezen de geheele zaak bloot ; de uitkomst van het gesprek is het volgende : de nonnekens komen inderdaad te Maldeghem, alwaar zij de kinderen der kantschool zullen onderwijzen (kosteloos onderrigt) en mede voor betalende. Deze zaak is te ver gevorderd om niet te worden doorgezet. Nogthans verkreeg ik van Mgr dat hij, *thans beter ingelicht,* den Pastoor van Maldeghem eenen wenk zal geven, waardoor deze u en de school uwer dochters niet zal tegenwerken, dat heet, de concurrentie vrij laten, maar b.v. noch van den preekstoel, noch anderszins, aan de eenen de voorkeur geven boven de anderen ; binnen een dag of acht moet gij den pastoor eens eene visite maken. hij zal u *wel* ontvangen ; gij moogt echter houden alsof er niets gebeurd was, namelijk niet zinspelen op den hem gegeven wenk van hoogerhand ; maar alléén hem verzoeken u niet tegen te werken, als kwam dit verzoek geheel van u tot hem. mogt hij vermoeden dat gij wist dat hij *par ordre* handelt, dan ware zijne eigenliefde ligt geraakt. in dien zin althans sprak de Bisschop, die ik in goede stemming voor u verlaten heb.

Eerstdaags zal ik eens informeren hoe 't met de uitgave van Genoveva staat ; tevens ontvangt gij binnen kort een klein gedichtje van mij met de post.

Mijne vrouw en kinderen bieden u de hartelijkste groeten alsmede uwen gansch genegen

JNolet de Brauwere van Steeland.

Brussel, 14 Junij 1866.

10 – *J. Nolet de Brauwere van Steeland aan Vrouwe Courtmans.*

Waarde Mevrouw,

Ik heb het genoegen u te kunnen melden dat ik heden het eerste proefblad van Genoveva (16 bladz.) heb nagezien. er is derhalve aanvang gemaakt en ik hoop dat men spoed zal maken. het proefverbeteren neem ik gaarne op mij.

Ik hoop dat uw gemoed eenigszins moge tot bedaren zijn gekomen, en alles zich ten beste schikken zal. het komt mij toch voor dat in eene gemeente van zoo wat achtduizend zielen, twee scholen niet te veel zijn, indien, wel te verstaan, de kinderen de school bezoeken. in allen geval zal het onderwijs, te uwent gegeven, grondiger zijn dan dat der Zusters, en zulks zal voor vele ouders eene afdoende rede zijn.

Geloof mij inmiddels van harte uwen dienstwilligen kunstvriend,

J. Nolet de Brauwere van Steeland.

Brussel, 27 Junij, 1866.

9. Autograaf, in het bezit van Emiel Courtmans.
10. Autograaf, in het bezit van Emiel Courtmans.

11 – *Aan Karel Bogaerd.*

Maldegem, 10 Nov. 1867.

Hooggeachte Kunstbroeder,

Ik wensch u duizendmaal geluk met de geboorte van eenen zoon. Moge hij later schoone verzen maken als zijn vader en een zachtaardig karakter bezitten als zijne moeder dat is mede mijn innigste wensch.

Gaarne had ik aan uwe uitnoodiging reeds heden voldaan, maar ik ben weer ziek en niet ziek en toch ziek, althans te zeer ongesteld om de reis te wagen. Zoodra het eenigszins mogelijk is, kom ik naar uwen jongen kijken.

Veel gelukwenschen aan uwe vrouw en mijne groetenis aan Mr Van Hoorebeke.

Uwe verkleefde zuster
Wwe Courtmans,
geb. Berchmans.

12 – *Aan J. Micheels*

Den Heere J. Micheels, professor aan het Athenaeum te Bergen

Zeergeleerde Heer,

Van uit de diepte waarin gij mij geplaatst hebt, durf ik opzien tot het hooge standpunt waarop gij zetelt, om u mijne erkentelijkheid uit te drukken over de ongevraagde taal- en stijllessen, die gij mij in de *Toekomst* (aflevering van Augustus) gelieft te geven. Ik acht het echter niet ongepast, die erkentelijkheid uit te breiden op meer stoffelijken grond, door u, ten loon van uwen arbeid, wederkeerig eene les te geven ; eene les op het gebied der welvoeglijkheid.

Nadat gij de namen van een twintigtal geleerde vrouwen uit vreemde gewesten, voor wier talent ik eerbiedig het hoofd buig, hadt bijeengebracht, alleenlijk om te kunnen zeggen dat ik zeer ver beneden deze sta, meen ik dat gij, terwijl ge toch den talentmeter bij der hand hadt, ook wel eens onder de maat haddet kunnen gaan, om ons te zeggen hoe ver gij zelf *boven* of *beneden* de in- en uitheemsche schrijvers komt. Gij kondet u bijvoorbeeld vergelijken met Lord Byron, Thackeray, Bulwer, Schiller, Goethe, Lamartine, Dumas, Bilderdijk, Tollens, Cats en Van Lennep. Dan ten minste zouden de lezers der *Toekomst* u niet eenen blaam van al te ver gedrevene onhoffelijkheid kunnen aanwrijven.

Gij zegt op bladzijde 390 over de opgesomde geleerde vrouwen sprekende : „Ofschoon de afstand tusschen Mev. Courtmans en deze schrijfsters zeker groot is, zoude zij niettemin, indien zij zich de moeite wilde

11. Naar een kopie van Dr. J. Pée in zijn *Nota's*.

geven eene zuivere taal te schrijven, onzer letterkunde tot eer kunnen verstrekken."

Wie wilt gij nu vernederen, Zeergeleerde Heer ? Onze letterkunde of mij ? Hoe zou toch eene vrouw, die gij op zulken afstand plaatst van alle andre vrouwen die met eenig goed gevolg de pen hebben gehanteerd, onze letterkunde tot eer kunnen verstrekken ? Staat dan onze gansche literatuur zoo verre beneden de voortbrengselen der geringste schrijfsters uit de vele opgesomde namen, dat ik haar eenigen luister zou kunnen bijzetten ?

Men heeft mij wel eens gezegd, dat er in ons vaderland mannen huizen, die zich onder den Vlaamschen taalstandaard schuil houden om Vlaanderens taal te beter te kunnen onderdrukken. Thans zou ik geneigd zijn geloof te hechten aan hetgeen ik zoolang als onmogelijk heb beschouwd. Waarom vernedert gij onze herboren letterkunde en met haar al de schrijvende mannen en vrouwen onder welke er zich eenigen door talent en anderen door volharding en moed, zelfs in de landen wier vrouwelijke beroemdheden gij opnoemt, eenen naam hebben verworven ?

Wat was uwe bedoeling, Zeergeleerde Heer, toen gij uwe vernederende vergelijking maaktet ? Wildet gij alle Vlaamsche schrijvers toeroepen : „Scheidt uit, uwe letterkunde is een kind, dat nooit tot een man zal opgroeien" ; of ben ik het, die gij ontmoedigen wilt ? In beide gevallen hebt gij uw doel gemist. Mijne taal- en letterbroeders begrijpen, dat ook reuzen kinderen zijn geweest ; en wat mij betreft, tevergeefs verwijt gij mij mijne nietigheid. Zoolang mijne vingern eene veder kunnen bewegen, zoolang mijne stem eenig geluid voortbrengt, zal ik beide naar vermogen gebruiken ter verheerlijking onzer moedertaal, ter verlichting en beschaving van het mij zoo duurbaar Vlaamsche volk.

Ve Courtmans, geb. Berchmans.

Maldeghem, 15 Sept. 1868.

13 – *Aan een onbekende.*

Maldeghem 28 Juli 1869.

Hooggeachte Heer

De uitnoodiging tot het leveren eener bijdrage voor het aanstaande Taal- en Letterkundig Congres, is mij zoo vereerend als aangenaam. Ik zal trachten dat mijne dichtregelen UEd. bij tijds geworden.

Aanvaard intusschen de verzekering mijner ware hoogachting en kunstzusterlijke verkleefdheid.

Uwe dienstwillige dienaresse
W^we Courtmans
geboren Berchmans

12. Tekst van de ingezonden brief van Vrouwe Courtmans aan de redactie van *De Toekomst,* 1868, blz. 478-479 (rubriek : *Briefwisseling*).

13. Autograaf, in het bezit van AMVC, sign. : C384B/I.1054.

14 – *Aan Frans Rens.*

Maldeghem 12 November 1869.

Beste Kunstvriend.

Ik heb uwen brief wel ontvangen, en zende U hiernevens *Begga* in de bladen van St[uiver] Magazijn, alsook eene kleine Novelle uit *Europa* Een tijdschrift, dat geen enkele geabonneerde in Belgie heeft. Mocht *De Zoon van den Mosselman* u niet te uitgestrekt voorkomen, dan zoudt gij er misschien liever gebruik van maken dan van *de Voerman en zijn peerd.* Ik zal u niet *Nauwgezet* noemen wegens de opmerking over dit stukje. Ik was ze te verwachten. Het is geene eigentlijke novelle, meer eene schets uit het hedendaegsche leven. Men richt maatschappijen op en schrijft pryskampen ter bescherming der dieren uit, terwijl men onder het oogpunt van broederlijke liefdadigheid wel eens in gebreke blijft.

Ik ben bijna tot het einde genaderd van eenen nog al ingewikkelden roman, die ik over eenige maanden uit oorzaak van huiselijk verdriet had moeten ter zijde leggen, en by de hervatting heb ik hem niet alleen moeten herlezen, maar ook elke gebeurtenis, elk tafereel, alle beschrijvingen in mijn geheugen moeten printen, en moest ik hem nu wegleggen om een ander onderwerp te studeeren, ik geloof dat ik de lust niet meer zou hebben, het begonnen handschrift later te voltooien.

Kunt gij u met het ingezonden niet behelpen, geef mij dan svp. een twaalftal dagen tijd, dan zal mijn werk afgemaakt zijn, en ik stel mijne pen dan ter uwer beschikking voor zoo lang ge wilt.

De Zoon van den Mosselman verlang ik niet terug, maar kon ik de bladen van het St[uiver] Magazijn terug bekomen, dit zou mij aangenaam zyn. Zij schenden den Jaargang.

Met veel hartelijke groetenissen van mijne kinderen, uw immer Verkleefde

Wwe Courtmans
geboren Berchmans

15 – *Aan Frans De Cort.*

Maldeghem 1st Augusti 1870.

Hooggeachte Letterbroeder.

Het zal u gewis verwonderen eenen brief van mij te ontvangen. Mynen zoon Emile die thans in hongarie verblijft heeft mij uwe vriendschappelijke welwillendheid zoo hoog geroemd, dat ik de vrijheid durf nemen u eenen dienst te verzoeken.

Zoo ik het wel heb is UEd. werkzaam in een van 's lands Ministeries, en ik heb eenen zoon de jongste mijner acht kinderen die gaarne schrijver zou worden in een der bureelen. Ik had hem gaarne zien onderwijzer

14. Naar een fotocopie van autograaf in het bezit van Juffr. O. Rens.

worden, doch hij heeft er geen lust toe, de jongen is 17 1/2 jaren oud.

Van u te vernemen waarop de jongeling zich moet toeleggen om zijnen en mijnen wensch vervuld te zien en wat er verder te doen staat om aanvaard te worden zie daar waardoor UEd. mij zeer zou verplichten.

Mijnen zoon is het kind van eenen waren Vlaming die als Professor ter Normaalschool van den staat, te Lier, groote diensten heeft bewezen. Misschien zou mijn kind hierdoor wel eenige sympathie kunnen verwekken.

Duizendmaal verschooning vragende over mijne vrijpostigheid, noem ik mij met oprechte hoogachting en kunstzusterlijke verkleefdheid,

uwe dienstwillige Dienaresse
Wwe Courtmans
geboren Berchmans

16 – Maldeghem, den 19n Dec. 1871.

Aan Lodewyk De Vriese.

Waarde Letterbroeder,

Ik heb uw welgelykend portret ontvangen en ben er u zeer dankbaar voor ; het zal eene goede plaats in mijn album innemen bij de beeltenissen van hooggeachte kunstbroeders. Neen, zoo kan het in het arrondissement Eecloo niet blijven duren. August Van Acker legt het nog erger aan dan Rijffranck. 't Is schande voor iemand, die aanspraak maakt op verstand. Ik lees het *Volksbelang* en het heeft my wezenlyk verheugd, dat gy den man zoo hebt afgeranseld.

Nu, hoe erger zy het aangesteld hebben, hoe gunstiger het is, om een nieuw weekblad in Eecloo te stichten. Ik bewonder uwen moed en uwe ondernemingskracht. Wat ik voorzien heb by de lezing van uw eerste letterkundig voortbrengsel, wordt verwezenlykt. *Gy zult er komen.* Wat myne medewerking in het weekblad betreft, ik zou bij voorbeeld van tijd tot tijd een artikel kunnen schryven over de belangen der streek en ook over meer algemeen belang en daarby gezonde feuilletons bezorgen, iets waar men in Eecloo zoowel als in den buiten veel van houdt, maar uit hoofde van mynen gevorderden ouderdom en steeds afnemende krachten zou ik my met geen vast werk durven belasten, uit vrees van *u in den steek te laten,* niettegenstaande myn goeden wil. Wil heb ik genoeg, maar kracht ? Er gaan dagen voorby, waarop ik geen lust heb de pen op te vatten, soms weken, waarop ik niets doen kan.

O, ware ik slechts vyf jaar jonger, ik zou zeggen : „De Vriese, jongen, wy gaan er te zamen op los !" En wy zouden die mannen in den grond delven, zoo diep, zoo diep, dat ze nimmer den kop zouden boven steken.

Gematigd liberaal, ja, dat is de bijzonderste eigenschap die uw weekblad zou moeten bezitten. Zoet als honig moet het er indringen. Daaren boven mag het geen kenmerk dragen van slaafsche verkleefdheid aan gelijk welke

15. Autograaf, in het bezit van AMVC, sign. : C384/B1b/20141/4.

politieke party ; ook de beste vrienden moet men soms op welvoegelyke wyze de les opspellen. Als gy Zondag komt zal het my aangenaam zyn te zamen over dit alles breedvoerig te spreken.

Als feuilleton kan ik u dadelyk iets ter hand stellen. Er is weer eene kleine novelle in Holland verschenen (Tegen wil en dank), die geschikt is voor een blad als uw weekblad.

Gelyk gy ziet is er tegenwoordig gebrek aan oorspronkelyke letterkundige schriften. De oude stryders verzwakken en de jonge zyn lui of missen talent. Het is ook zoo gemakkelyk niet, he ?

Zuster Juliand van Sleeckx is wel vier keeren opgenomen, nu laatst in het *Volksbelang,* dat Zondag laatst de *Vooroordeelen* van Sleeckx opnam. Zeker degelyke lectuur, maar te dikwyls opgestoofd by gebrek van nieuwe voortbrengselen.

In Januari komt er in de *Bibliotheek van fraaie letteren* een nieuwe roman van my uit. Zyt gy in betrekkingen met den heer De Cort voor uwen boekhandel ?

Van boekhandel sprekende, myne werken zyn omtrent alle uitverkocht. Vóór omtrent een jaar verkocht ik myn overschot aan mynheer Rogghé, en nu wacht ik op eene gunstige gelegenheid om myne volledige werken uit te geven. Het kan echter nog lang duren eer ik daartoe besluit. De kosten loopen te hoog.

Als gy Karel Bogaerd ziet, groet hem van mynentwege.

In afwachting van u te zien,

Uwe verkleefde,
Wwe Courtmans.

17 – *Vrouwe Van Ackere aan Vrouwe Courtmans.*

Diksmuide 23 febr 1875

Mevrouw en waarde vriendin,

By na gansch den zomer ben ik met eene erge maag ziekte te huis gehouden geweest. Ik had in 9 maanden niet meer ter kerk geweest, toen ik vóór 14 dagen eerst uitging en dan betrapte ik eene zware verkoudheid, die my nog op nieuw op mijnen kamer houdt. Ik had zoo dikwerf beschikt u eens te schrijven en altoos werd ik in myn voornemen gedwarsboomd door het een of het ander. Nu lest moest ik uEd schrijven wegens den dood van onzen betreurden vriend Rens en u een afdruk zenden van mijne *Elegie* op den brave. UEd:, geliefde vriendin, zal dat met dezen brief ontvangen. Zyn overlyden heeft mij veel pyn gedaan. Zoo gaan onze goede trouwe vrienden één voor één ons vóór naar de eeuwige reis !

Ik moet u eerst en vooral geluk wenschen met het huwelyk van Mr uw zoon. Dat is de eerste stap tot vermeerdering der familie. Alzoo zult gy in uwe kinds kinderen herleven en uwe frissche jeugd zien herbloeien. Dan begint er voor het moederlyk hart een nieuw tydstip. God schenke het u in zegen en genoegen !

16. Naar een kopie van Dr. J. Pée in zijn *Nota's.*

Uwe pen, even als de mijne wil nog niet rusten. Doch, uwe loop baan is nog zoo ver niet afgedaan. Ik heb altyd even grooten moed. Maar de ziekten komen plagen, en nemen my zoo veel schoonen tyd af. Ik heb uEd zoo dikwerf gezegd dat gy zoudt mij op ieder uwer nieuwe werken bij den drukker zoude doen inschrijven en dat doet gy niet, vriendin. Gy zoudt my nogthans plaisier doen.

En wat zegt gij nu van de nieuwe *novellen-maaksters,* die schaarsch het hoofd in de wereld steken en men doet ze langs zuid en noord west en oost ophemelen ? *Walter Scott, Dijckens Van Lennep Mv Bosboom, Conscience Mevrouw Courtmans Sleekxs* enz enz moeten het vaandel stryken. De trompetters blazen langs alle kanten die fakkellichten dood !... en zetten de Lovelings op den troon.

Wat ziet gy daar in, Mevrouw ? Zeg my eens vertrouwelyk en rechtzinnig uw gedacht. Ik heb twee dier Novellen gelezen, eerst de Verdwaalden en vind daar in eene heele onnoozele vertelling waarin er noch zout noch smout steekt en waarin geen enkel tafereel ontroert of treft. Is het dan zoo kunstig een dronkaart en eene vuile bazin af te schilderen ? Het kind van den hovenier is een vreesachtig verkwezeld kind, dat de wereld nog niet gezien heeft en men doet den broeder van den dronkaart op die kwezel verlieven zonder dat zy er de minste hoedanigheden voor bezit het zy onder welke betrekking. De portretten zelve van den ouden baron en het baroneske weet men niet belang ryk te maken door het minste verhaal. En wat den zedelyken kant aangaat daar is niets in die u beweegt. De kinders van den dronkaart en de vuile bazin waren al ongelukkig genoeg door hunne zorgelooze ouders, om ze niet nog een oom te ontrooven, die met een kwezel gaat trouwen waar van men geene byzondere hoedanigheden kent en die niets anders weet dan van spookery en bygeloof.

Meester Huyghe noem ik, *een schoolverhaal.* Daar zyne geene treffende gebeurtenissen in ; het is eene alledaagsche geschiedenis. Ik geloof dat de naam : Meester Huyghe er wel 60 keeren in voorkomt in 8 bladzijden.

Wat dunk gy, dat nu de beweegredens zijn om zulken lof te doen steken ? Is het om anderen te verscheuren ? Is het om aan zekere uitgaven eene recommandatie te doen en den spoorslag te geven ? De andere heb ik nog niet gelezen. Zeg my ook, onder ons, uw vrij gedacht, waarde vriendin, en ontvang mijne zusterlyke groetenis en bewys van hoogachting en vriendschap,

UEds onderdanige
Vrouwe Vanackere

18 – *J. Nolet de Brauwere van Steeland aan Vrouwe Courtmans.*

Brussel, 19 September, 1877.

Waarde Mevrouw, beste, oude Vriendin,

Uw schrijven was mij te aangenamer, daar ik sedert geruimen tijd niets meer van U mogt vernemen. De bundel „Poëzij en Proza", zesde deel van

17. Autograaf, in het bezit van Emiel Courtmans.

de gezamelijke werken, zal wel het laatste deel zijn dat het licht zal zien. Wel zegt gij op 't laatste van uwen brief „Wat laten de jaren toch leelijke sporen na" ; maar dank daarbij de hemel dat gij nog kunt „denken en schrijven". Ik kan, helaas, niet even zoo veel zeggen van mijn persoon, dien gij steeds als „jeugdigen denker en schrijver" blijft groeten. Sinds vele maanden was ik geplaagd met duizelingen in 't hoofd ; dat kwaad heeft van lieverlee toegenomen en nu heeft de doctor mij alle geestinspannende bezigheid verboden, althans voor zekeren tijd. van dichten is geen spraak ; aanstrengende lectuur is mij ontzegd, zelfs het schrijven ; maar voor U maak ik eene uitzondering en overtreed ik met voorliefde het gebod der faculteit.

Ik moet mij zooveel mogelijk in stilte afzonderen ; om mij nu aan niet te veel verzoeking bloot te stellen, verlaat ik Brussel dezen winter, schoon ik in de buurt blijf, waar ik met 10n October aanstaande te Vilvoorden – dus zoo goed als in de buitenlucht – mijn intrek neem (Nieuwstraat, Nr 7). Ik hoop dat luchtverandering, maar bovenal stilte, rust, mijn gestel wat zal opknappen en ik mijn duizelingen daar zal kwijt raken.

Ik hoop dat het U bij voortduring moge welgaan. Het schrijven van Romans of novellen – iets waarin gij waarlijk uitmunt – hebt gij toch niet opgegeven ? Gij moest, met den tijd, het voorbeeld van Sleeckx volgen, en alles wat gij tot hiertoe hebt geschreven, in eene eenvormige uitgave doen drukken : desnoods meerdere kleine novellen in 't zelfde deel, formaat en letter van Sleeckx' nieuwe uitgave zijn zeer geschikt.

Vrouw en kinderen stellen 't goed en laten mij de zorg U van hunnentwege de beste groeten te schrijven. Ik voeg er de mijne bij voor u en uwe lieve omgeving terwijl ik steeds mij teeken uwen u van ouds verkleefden kunstvriend.

Dr. J. Nolet de Brauwere van Steeland.

19 – *J. Nolet de Brauwere van Steeland aan Vrouwe Courtmans.*

Vilvoorden, den 27 Maart, 1878.

Waarde en veelgeachte Kunstzuster,

Met een dubbel genoegen vat ik thans ten uwentwille de pen op : eerstens, omdat het mij, na langdurige ziekte, veroorloofd is als uitspanning te lezen en met vrienden in briefwisseling te treden ; schoon meer aanstrengend werk, zooals geestinspannend dichten of te zeer doordachte kritiek, mij nog voor het oogenblik verboden blijft : tweedens, dewijl uw sierlijk boekgeschenk mij aanleiding geeft het geschreven woord te rigten tot Haar, aan wie ik zoo veel achting en belangstelling toedraag.

Uw „Karel Klepperman", waarvan ik onlangs een afdruk bij onze vriend Delacroix ter tafel zag en thans een exemplaar van uw hand ontvang, heb ik, als 't ware in éénen adem uitgelezen ; dat heet, in éénen dag. Het is een los-weg en boeijend geschreven verhaal, aan den kleinen

18. Autograaf, in het bezit van Emiel Courtmans.

burgerstand ontleend. De verschillende karaktertypen zijn allen naar waarheid geschetst en, de trotsche Bertha met hare moeder uitgezonderd, alle personaadjen vertoonen de edelste en reinste gevoelens. Zij spreken op natuurlijke, ongekunstelde wijze en er ligt in die novelle, zoo eenvoudig voorgestelde, nogtans een goede les opgesloten ; namelijk, hoe een brave levenswandel en volharding in het eens opgevatte, naast onvermoeiden ijver en hardnekkige studie, van diepe armoede tot meer dan welgesteldheid kan leiden. Ik kan U, Waarde Kunstvriendin, slechts geluk wenschen met dezen nieuwling van uwen letterarbeid.

Mag ik nu op enkele, *zeer ligte* vlekjes wijzen ! Op woorden die den vlamingen niet zullen opvallen, maar in Noord-Nederland althans zonderling klinken : Het zijn geen fouten, want die uitdrukkingen behooren tot het *algemeen* vlaamsch en niet tot *beperkte* streekspraak, die af te keuren ware : Zoo, bij voorbeeld, *stoof* voor haard of kagchel ; waar men in Holland (dáár toch is het werk uitgegeven) door stoof, meer bepaaldelijk voetstoof beduidt. Zoo mede *geblonken* schoenen, voor gepoetste schoenen. Blinken is onzijdig ww en geen bedrijvend, terwijl het zelfst. naamw. *Blink* (schoensmeer) in Holland niet bestaat. Daar komen meer zulke woorden voor, en ik ben ver van ze te gispen ; zij geven welligt aan uw schrijven zekere eigenaardigheid en kunnen, als in Vlaamsch-België algemeen verstaanbaar, blijven bestaan. Het gebruik van de synoniemen ware misschien wenschelijker ter verstaanbaarheid door geheel Nederland. Maar als (bladz. 156) Trien den Heer Boterdaal in de *beste Kamer* leidt (gij weet wat *beste Kamer* in Holland beteekent ?), ware die uitdrukking niet beter te vervangen door *zaal* ?

Hier en daar stuit men op kleine onoplettendheden, denkelijk drukfeilen ; *omdat* voor *opdat,* enz. Het woordje *dat* komt wel wat dikwijls voor, en enkele malen wordt hetzelfde woord te kort op elkander herhaald. B.v. bladz. 189 : „Huis werk heeft de oude vrouw enz". Daar toch komt het ww. *verigten,* op drie regels, driemaal voor.

Dit alles nu, waarde vriendin, zijn louter kleinigheden, welke aan de meeste lezers zullen ontsnappen en, ik haast mij het te bekennen, die niets aan de waarlijk treffende schoonheden van het geheel te kort doen.

Wanneer eenmaal ('t geen mij zóó wenschelijk toeschijnt) gij, op 't voorbeeld van vriend Sleeckx, uwe talrijke en schoone novellen en Romans, tot een gelijkvormige uitgave zult versmelten, dan houd ik mij aanbevolen om, *met u,* de proefbladen nauwkeurig na te lezen. Welligt zou J. P. Revers of Thieme, te 's Hage, daartoe besluiten. De eerste vooral is zeer ondernemend en kon er ligt toe overgaan om uwe volledige werken, in 't formaat en de letter der Guldenseditie of 't formaat van Sleeckx, in het licht te geven.

Gij moet, waarde vriendin, daar eens over nadenken. Vrouw en kinderen doen u hartelijk groeten ; ik voeg mij bij hen om u de betuiging mijner beste gevoelens van achting en onverouderde vriendschap af te leggen.

Dr. J. Nolet de Brauwere van Steeland.

19. Autograaf, in het bezit van Emiel Courtmans.

20 – *Aan een onbekende.*

Maldeghem 21 Augusti 1879.

Hooggeachte Heer en uitmuntende Vriend.

Gansch onverwacht, ontving ik heden, een brief van wege den Heer Minister van Binnenlandsche zaken, dat er mij voor de nieuwe uitgave van De *Gemeente-Onderwyzer* een toelage van vijfhonderd franken, word verleend. Wie heb ik die gunst te danken ? Nogmaals aan u. Wees er duizendmaal voor gedankt.

De *Gemeente-onderwyzer* heeft zyn weg gemaakt. Twee uitgaven in Belgie, een in Holland en eene fransche vertaling door Professor Bartet, die reeds uitgeput moet zyn.

Ik hoop dat onze jonge letterbroeders, de taak zullen voortzetten, die wij hebben opgevat. Gy beste vriend, zijt nog jong, en kunt nog veel voortbrengen. Ik ben oud, maar mijn geest is nog helder. Ik leg de pen nog niet neêr.

Aanvaard met mijne herhaalde dankbetuiging de verzekering der innige verkleefdheid, van uwe dienaresse en vriendin,

Wwe Courtmans
geboren Berchmans.

21 – *Aan Karel Bogaerd.*

Maldeghem 4 December 1879

Waarde Kunstvriend.

Ik wensch u, uwe goede vrouw en lieve kinderen duizendmaal geluk, met uwe benoeming, die u zeker geluk zal aanbrengen, daar ben ik van overtuigd.

Gemakkelijk werk en geene dwingelandy ! Hoe het met ons is kunt gij denken. Wij worden vervolgt op alle wijzen en ik ben er zoo gevoelig aan, dat ik er mijne gezondheid door krenk. Er is toch niets aan te doen.

Als gy komt zullen wij er over spreken beste vriend. Gij van uw gelukkig vooruitzicht. Wij van ons verdriet. Dus als het eenigsinds zijn kan verwacht ik u.

Indien het u onmogelijk is te komen, schrijf ik u later een langen brief.

Myne groetenis aan onzen kunstvriend Th. Coopman en mijn geluk-wensch aan uwe echtgenote

Uwe verkleefde vriendin
Wwe Courtmans
geboren Berchmans

20. Autograaf, in het bezit van AMVC, sign. : C384B/33852.
21. Autograaf, in het bezit van AMVC, sign. : C384B/10238/1.

22 – *Aan Karel Bogaerd.*

Maldegem, 15 April 1881.

Allerbeste vriend,

De groote blijk uwer vriendschap heeft mij diep getroffen. Wees gerust over de geheimhouding. Ook Emile zal niet weten op welke wijze of door wien ik het geheim heb ontdekt.

Julia heeft gisteren avond aan Emile geschreven ; wij vernemen uit goede bron enz...

Emile, die in betrekking is met mijnheer Hymans, had mij reeds van over lang gezegd, *dat het zeker was*. Nog verleden Zaterdag zegde hij : Als de eene het verkrijgt, verkrijgt het de andere...

Emile zal dus naar mijnheer Hymans gaan en Julia heeft ook dadelijk naar mijnheer De Vigne geschreven, met wien wij op goeden voet staan. Zij heeft hem nog eens herinnerd, dat ik de eenige vrouw ben die den vijfjarigen prijs van Vlaamsche letterkunde heb bekomen enz.

Indien de zaak nog ten rechte komt, zal ik het aan u te danken hebben, doch hier ligt de knoop. Is het waarlijk uit vergetelheid gebeurd ? Of zit er zekere coterie tusschen, die mij sinds 16 jaren in den weg staat ? Is het vergetelheid, dan twijfel ik niet aan den goeden uitval. In het ander geval is er niets meer van te verhopen. Ik jon Mevrouw Van Ackere uit ganscher hart de onderscheiding, zij is altoos krachtdadig op de bres gesprongen voor de goede zaak, doch dit belet niet dat ik met haar gelijken tred had willen houden.

Eerzuchtig ben ik niet, dat weet gij, en toch moet ik bekennen dat het mij gegriefd heeft, achteruitgestooten te zijn. Kan het anders ?

Ik heb voor de zaak nog geene pen op het papier gezet. Bedelen ! En dan op den duur weggezonden worden gelijk een onbeschaamde schooier, dat ware te veel voor een gevoelig hart. Dank ! Duizendmaal dank voor uwe grenzenlooze vriendschap.

Hoe verlangen wij allen naar uw bezoek ! Als gij komt zullen wij seffens den teeketel op het vuur zetten en het overige zal volgen. Het verheugt mij dat het u, uwe goede vrouw en lieve kinderen voortdurend welgaat. Ik zit hier nog altijd gelijk gij mij verleden winter hebt gezien, doch mijn geest is zoo verward niet meer. Met de anderen gaat het goed. Ook met Marie.

Julia en allen groeten u hartelijk. Wees zoo goed ons aller groetenis over te brengen aan uwe echtgenoote.

Uwe dankbare en verkleefde
Kunstzuster,
W^we^ Courtmans.

22. Naar een kopie van Dr. J. Pée in zijn *Nota's*.

23 – *Aan Karel Bogaerd.*

Maldeghem 3 October 1881.

Duurbare Vriend,

Dank ! Duizendmaal dank, voor uw schoon gedicht, voor de krachtdadigheid, waarmêe gij op de bres zijt gesprongen voor uwe kunstzusters.

Ik ben getroffen geweest toen ik las :

En vrouwen ! – Vast staan, onbezweken,
Waar mannen zelf den strijd ontweken.

Ja zelf de grootste ontweek niet alleen den strijd, maar hij verliet het vaandel dat hij geestdriftig had opgestoken...

Groot is hij, grooter als alle andere. Waarom schreef hij alleen voor de kunst, terwijl zoo velen na hem, gearbeid hebben tot ontslaving des geestes, door aan hunne werken eene bepaalde strekking te geven.

Verheugen wij ons in den zegepraal van den doorluchtigsten onzer kunstbroeders, vooral omdat de glans der schitterende ster die zijne borst tooit afstraalt, op de graven der onsterfelijke dichters, Ledeganck, Van Duyse en zoo vele andere die onze geest hebben verlicht en onze harten veredeld. Ook zij deelen in de eer die den Grooten Conscience te beurt valt.

Rijkelijk zijn de schoone kunsten, by het vieren onzer vijftigjarige onafhankelijkheid herdacht geweest. De letterkunde is omtrent geheel vergeten. En wie is 't die het volk beschaafd ?... Wij zijn in de schaduw der bevoorrechte gedreven, doch ook van daar kan onze stem tot het volk spreken. De schoonste belooning is de overtuiging dat wij het goede hebben betracht. Voor mij is al het overige niets !

Wees zoo goed mijne hartelijke groetnis over te brengen aan uwe lieve echtgenote en aan uwe lieve kinderen.

Met herhaalde dankbetuiging
Uwe verkleefde kunstzuster
Wwe Courtmans
geboren Berchmans.

P.S.
Ik heb uw adres
verloren en ben dus
genoodzaakt mijnen brief
naar uw bureel te sturen.

24 – *Aan Karel Bogaerd.*

Maldegem, den 9 Dec. 1881.

Hooggeachte Kunstbroeder,

De vereerende betoogingen, die U wegens de bekroning uwer Cantate zijn te beurt gevallen, hebben mij innig verheugd.

23. Autograaf, in het bezit van AMVC, sign. : C384B/10238/2.

Grootsch, heerlijk is uw Scheppingslied. Gij zijt in den geest bij de schepping tegenwoordig geweest, terwijl gij uwen dichtergloed hebt uitgestort. Gij hebt de schepping begrepen.

Ik zou hierover meer uitgebreid willen schrijven, maar mijne winterkwaal heeft mij zoo sterk aangegrepen, dat ik alle geestesinspanning vermijden moet.

Ga voort, en de schoonste toekomst verbeid u !

De zaak der eerekruisen is nu afgeweven en het oordeel des ministers is mij ongunstig geweest. Het zij zoo ! Doch uw gedicht aan mijne gedecoreerde kunstzuster en aan mij heeft de Vlamingen opgewekt. Zij zijn voor mij op de bres gesprongen, gij begrijpt dat dit mij veel genoegen doet. Het Vlaamsche volk vergeet niet wat een minister vergeten moet.

Hoe het zij, de zegepraal mijner letterkundige vijanden is er door verduisterd.

Ik heb Mevrouw Van Ackere geluk gewenscht en zij heeft mij een zeer lief antwoord gegeven. Ik ben overtuigd dat zij het anders had gewild.

Gij kent mij genoeg om te begrijpen dat ik daar geen verdriet in maak. Ik heb maar een spijt, en dat is, dat ik niet rijk genoeg ben om een groot getal mijner werken te doen herdrukken, vooral diegene, die heilzame strekkingen hebben. Ja, dat spijt mij, maar er gaat veel spijt in eenen zak eer hij vol is.

Ik hoop dat het u, uwe goede echtgenoote en lieve kinderen voorspoedig en wel gaat, dat gij allen gezond zijt.

De hartelijkste groetenis van al mijne kinderen en tot wederziens.

Geloof mij intusschen met ware hoogachting en vriendschap,

Uwe verkleefde kunstzuster,
Wwe Courtmans.

25 – *Aan Karel Bogaerd.*

Maldegem, den 13n Dec. 1881.

Waarde Kunstbroeder,

Neen, ik heb het kruis niet gevraagd. Nooit heb ik daar aan gedacht.

Nu gij mij den toestand aldus afschildert, begrijp ik dat ik het moet vragen, vooreerst om u, die zooveel voor mij hebt gedaan, dankbaar te zijn, alsook aan al de Vlamingen, die het voor mij hebben aangetrokken. Als er nog iets van komt, denk ik dat het een overvloedige kruisjesregen zal zijn, op het gebied der Vlaamsche letteren, dat zou onze zaak vooruitzetten. Wat willen wij ? De zegepraal der Nederduitsche letterkunde, de zegepraal onzer grondbeginselen !

Nog deze week zal ik den heer Minister schrijven, misschien reeds morgen als ik mij een beetje goed bevind. Sinds de maand September 1879 heeft mij die angstige gejaagdheid nog niet verlaten. Telkens dat ik iets

24. Naar een kopie van Dr. J. Pée in zijn *Nota's*.

van belang moet schrijven, begin ik te beven. Mijn hoofd is nochtans helder.

Ik meen dat ik u reeds gezegd heb, dat ik in mijn ziekelijken toestand nog een werk geschreven heb. Het ligt thans in Holland ter pers. Gij ziet dat ik altoos voortwil.

Laat ons het beste verhopen, bied uwe lieve echtgenoote ons aller vriendelijke groetenis aan en geloof mij

Uwe dankbare en verkleefde
kunstzuster,
Wwe Courtmans.

26 – *Karel Bogaerd aan Vrouwe Courtmans.*

Laken, 8 Maart 1882.

Dierbare Kunstzuster,

Sedert het ontvangen van uw prachtig boek, *De Hoogmoedige* heb ik geen letter meer op papier gezet buiten het noodzakelijk dagelijks werk. Dat boek heeft mij geboeid en overmeesterd tot dat ik het gansch had uitgelezen ; thans leg ik het neder met den uitroep : hoe schoon, hoe waar, hoe prachtig, hoe diep gevoeld, hoe meesterlyk en tevens hoe diep eenvoudig en roerend geschreven ! Dàt is de ware en echte indruk die uw boek op mij heeft nagelaten ; voor mij overtreft dat werk al uwe vorige, en zulks is, geloof ik, niet weinig gezegd. Wat ik hier schrijf heb ik, op veel krachtiger wijze gezegd aan de talrijke vrienden aan wie ik met onbedwongen geestdrift over uw prachtig werk gesproken heb. – Men gevoelt dat uwe personen geleefd hebben, dat gij ze gekend en natuurlijk en naar het leven hebt afgeschilderd. Wat vooral een meesterstuk van treffende waarheid is, dat is de beschrijving waar *Ida* den vierden dag na de huwelijksreis tehuis komt met haren ouden, gierigerd en menschenschuwen gemaal, in de armoedige, doodsche, verlatene boerenkeuken, waar zij, de aan pracht en weelde droomende Juffer onthaald wordt door de oude *Cola* op eieren over eenig rijshout, in een armoedig zwart theeketeltje gezoden, in een vervallen boerenhaard ; waar zij droog brood bij het haar voorgezette ei verkiest, om dat zij walgt van de ransige boter waaraan haren rijken en gierigen echtgenoot gewoon is ! Welk een contrast ! Dat tafreel zal ik nooit vergeten, ik heb het gezien en bijgewoond toen ik het in uw boek las. Er komen in uw boek geen van die zoutelooze, fletsche en gezochte uitdrukkingen die ons medelijden doen hebben met hem die ze schrijft, neen, alles wat in uw boek gezegd en gehandeld wordt is waar en natuurlijk. – Ik zal niet trachten u te vleijen, daartoe hebben wij beide te lang geleefd : ik schrijf u wat ik bij het lezen van uw boek gevoeld heb, en durf daar nog bijvoegen dat mij rechtzinnig en uit vol gemoed de uitroep ontsnapt is : *„hoe spijtig dat wij Mevrouw Courtmans niet op nieuw dertig jaar kunnen doen worden !"*

25. Naar een kopie van Dr. J. Pée in zijn *Nota's*.

Gij hebt u op waardige en ridderlijke manier gewroken op de miskenning, die, ik hoop het, niet lang meer duren zal.

Ontvang, geliefde kunstzuster, met mijnen hartelijken dank voor uw prachtig boek, de betuiging mijner innige vriendschap.

Uw verkleefde vriend
K. Bogaerd-Ledeganck

Terwijl ik u dat schrijf zit mijne vrouw in de lezing van uw boek verdiept ; het is 11,15 's avonds, en zij spreekt van geen uitscheiden ; ik onderbreek haar, om te zeggen dat ik aan u schrijf, en zij verzoekt mij om U hare beste groetenis te melden en U geluk te wenschen met *de Hoogmoedige.*

Wat nog vooral uitmunt in uw boek, zijn de schoone, krachtige zedelijke strekkingen. Met vol gemoed herhaal ik : Gij hebt een meesterwerk geschreven en tevens een goed en edel werk verricht ! –

Mag ik U aanraden een geschenkexemplaar te zenden aan M. en Mevr. Rolin-Jaecquem[yns] met *een opdracht van uwe hand,* ook aan M. H. Goossens, Provinciaal Raadslid, Trezianenstraat te *Gent, Em. Hiel,* en *Th. Vernieuwen,* Secretaris van den Minister van Binnenlandsche Zaken, *Vandewijerstraat* 89 te *Schaarbeek* ? Dat alles voor het doel dat ik beoog ten goeden einde te brengen. – Onze beste groetenissen aan Julia en hare zusters, ook aan dikke Nathalie.

27 – *Aan Karel Bogaerd.*

Maldeghem 10 maart 1882.

Waarde Kunstbroeder.

Uw brief heeft mij verblyd. Ik ben er u dank[baar] voor. Het is zoet gewaardeerd te worden.

Ik heb de Hoogmoedige in ziekelijken toestand geschreven, in een toestand waarin ik op mijn zelven niet durfde vertrouwen, ik deed mijn handschrift eerst van Julia en dan van Mathilde lezen. Eerst na hunne goedkeuring durfde ik besluiten, tot de uitgaaf. Gij zwaait mij te veel lof toe, doch ik weet dat gij rechtzinnig zijt. Wij kennen elkander.

Het verheugd mij dat gij de beschrijving van Ida's tehuiskomst na de speelreis hebt opgemerkt, dit was ook het geval bij Mathilde en Julia. Er is nog iets waar ik naar mijn inzien in gelukt ben. Natuurlijk moest alles op rekening der Hoogmoedige gebracht worden. De beschrijving van een menschuwen gierigaard, die eigentlijk geen gierigaard mocht wezen, want dan viel de schuld op hem, behoefde nog al studie. Ik heb er een man van gemaakt die ten gevolge van eene verkeerde opvoeding, verkeerde denkbeelden had gekregen alhoewel hij ook vatbaar was voor het goede. Naar uw oordeel heb ik mij goed uit den slag getrokken, maar mijne

26. Autograaf, in het bezit van Emiel Courtmans.

letterkundige vijanden, zullen het anders opnemen en mij duchtig afranselen gelijk zij het gedaan hebben voor *Karel Klepperman.* Gelukkiglijk heeft hunne beoordeeling den Uitgever in Holland geene schade veroorzaakt. Het werk is omtrent uitgeput.

Nu de quaestie van het kruis : heb ik het verdiend, of heb ik het niet verdiend ?...

Toen mijne bejaarde kunstzuster het ontving was ik er maar weinig door teleurgesteld, maar later kwam het spyt op. Ik meende toch dat men ons op gelijke lijn moest stellen. Ik moest mij afvragen : of hare werken meer goed hadden gesticht dan mijne ? Of zij meer gedaan had voor het onderwijs, voor de beschaving, voor de veredeling des volks dan ik ? Zonder die vragen te beantwoorden, kon ik toch zeggen : Ik heb veel gewerkt. Ik heb gedaan wat ik kon !

Later toen de dagbladschrijvers zich de zaak aantrokken was ik verheugd over hunne deelneming, maar eens toch werd er mij een blad gezonden, dat mij heeft doen weenen. Met de beste meening der wereld had men een artikel geschreven waarin men zegde : Dat het staatsbestuur mij niet allen het *Kruis* maar een pensioen schuldig was. Dat men mij, die zoo veel voor het volk gedaan had, een gerusten ouden dag moest bezorgen. En verder : Zij weten wel dat zij het niet breed heeft, men zegt zelf... Waarom dat raadsel ? Moeten de lezers van dit blad niet denken, dat ik van de openbare liefdadigheid leef, of door vreemden moet ondersteunt worden : Ja dit artikel heeft mij tranen gekost, wat kon ik anders uitroepen dan : Voor anderen de eer, voor mij eene vernedering voor het gansche land.

In het eerste oogenblik meende ik het artikel te beantwoorden, doch ik heb het niet gedaan, maar er gaat geen dag voorby zonder dat ik er op denk.

Aan anderen zou ik dat niet willen zeggen, verre van het te schrijven.

Alhoewel ik niet gaarne zelf aan den wagen stoot, zal ik toch uwen raad volgen voor de presentexemplaren van de Hoogmoedige.

Tot wederziens beste vriend, al mijne kinderen en dikke Lie groeten u, uwe goede echtgenoote en lieve kinderen hartelijk, benevens

Uwe verkleefde vriendin,
Wwe Courtmans
geboren Berchmans.

28 – Aan den Heer Emmanuel Hiel,
te Brussel.

Hooggeachte Heer !

Eerbiedig dank ik u voor uw schoon gedicht getiteld : Mevrouw Courtmans.

De oogslag die gij op mijn leven hebt geworpen, is juist.

27. Autograaf, in het bezit van AMVC, sign. : C384B/10238/3.

Ik heb geleden, gezwegen, gestreden ! Ik heb geschreven als vrije vrouw en indien de uitdrukking mijner gedachte geene gezonde vruchten heeft afgeworpen, dan heeft het mij ontbroken aan talent maar niet aan goeden wil.

Aanvaard bid ik u, mijnheer, de verzekering mijner gansch bijzondere hoogachting en de uiting mijner erkentelijkheid voor de hulde die gij mij hebt gebracht.

Uwe verkleefde kunstzuster en
onderdanige dienaresse,
Wwe Courtmans
geboren Berchmans.

Maldeghem 13 December 1882.

28bis

Mevrouw Courtmans

•

Gij hebt de schoonste taak voldongen,
Die aan de vrouw beschoren werd :
Gij hebt voor 't Vlaamsche Volk gezongen
Met milden geest en moedig hert.
En wat uw leven mocht bekommeren,
De felste smert verborgt ge stil...
Gij liet uw doel niet overlommeren,
Maar streedt met kracht en kloeken wil.

Mevrouw Courtmans,
Gij, gij mint Vlaandrens glans !
Daar, waar de mans vertwijflend droomden
En schroomden,
Daar klonk uw stem tot heil des vaderlands !

• •

Geen huisje lacht hier tusschen weiden
Of 't luistert naar uw rein verhaal !
Waar scholen lievend licht verspreiden,
Daar hoort het kind uw vrije taal.
De Vlaamsche dochters, Vlaamsche zonen,
Door uwe lessen zoet bekoord,
Het hert met hoop vervuld, belonen
Door hunne liefde uw edel woord.

Mevrouw Courtmans,
Gij, gij mint Vlaandrens glans !
Daar, waar de mans vertwijflend droomden
En schroomden,
Daar klonk uw stem, tot heil des vaderlands.

28. Autograaf, in het bezit van AMVC, sign. : C384B/11069[33].

• • •

Hebt gij, helaas, te jong verloren
Uw man ! een strijder ! welke ramp
Voor 't land !.. was 't wreed voor u... verloren
Gaaft gij toch niet den heldenkamp.
Welk fonds van liefde, zelfbetrouwen
Bezat uw dichterlijk gemoed...
Gegroet, gij toonbeeld Vlaamscher vrouwen,
Gegroet, door 't Vlaamsche Volk, gegroet !

Mevrouw Courtmans,
Gij, gij mint Vlaandrens glans !
Daar, waar de mans vertwijflend droomden
En schroomden,
Daar klonk uw stem tot heil des vaderlands.

• • • •

Heil, brave moeder, goede moeder,
Uw volk hebt ge als uw kindren lief !
Gij waart voor hun een baak, een hoeder,
Voor hun verdroegt ge nood en grief.
Gelijk uw kindren u beminnen
Als 't hoogste goed dat God hun gaf,
Zoo blijft uw naam in hert en zinnen
Van 't Vlaamsche Volk tot in zijn graf.

Mevrouw Courtmans,
Gij, gij mint Vlaandrens glans !
Daar, waar de mans vertwijflend droomden
En schroomden,
Daar klonk uw stem tot heil des vaderlands !

29 – *Aan Karel Bogaerd.*

Maldegem, den 28n Feb. 1883.

Duurbare kunstvriend,

Hartelijk dank voor uwen brief. Wees zoo goed onze taalbroeders der *Distel* bij gelegenheid voor mij te danken voor hunne goede inzichten voor *de oude vrouw*. Hoe verheugd zal ik zijn als ik u wederzie.

De uitgave mijner werken onder de titel *volledige* werken is inderdaad onmogelijk. Doch dit is minder uit oorzaak van aangegane verbintenissen dan uit eigen oordeel.

28bis. Het gedicht *Mevrouw Courtmans* van Em. Hiel, de Cantate, werd „Getoondicht door Fl. Van Duyse" en sierlijk gedrukt te Gent (C. Annoot-Braeckman). Gedrukte tekst evenals het handschrift ervan zijn in het bezit van Emiel Courtmans. Hier wordt de tekst volgens het oorspronkelijk hs. weergegeven.

Toen ik mijne eerste prozawerkjes schreef, tastte ik nog rond in het donker. Die werken verlang ik niet te laten herdrukken. Ik denk dat zij de uitgave zouden ontsieren, alhoewel zij destijds de goedkeuring van het publiek wegdroegen. Met sommige mijner gedichten is dit ook het geval.

De heruitgave zou dus kunnen geschieden onder den titel : Werken van enz.

Groot zijn de verdere belemmeringen niet. Mijnheer J. Vuylsteke heeft een paar werken heruitgegeven, die slechts na verloop van zekeren tijd mogen herdrukt worden, doch die zullen weldra uitverkocht zijn, denk ik.

Verder zou ik mij nog moeten in regel stellen met een uitgever in Holland, doch ik denk niet dat dit bezwaar zal opleveren.

Hoe gelukkig zou ik zijn, indien mijne werken in het bereik van alle Vlamingen konden gesteld worden.

Gij weet met welke liefde ik geschreven heb voor het Vlaamsche volk. Gij herinnert u onze gesprekken, toen ik bijna wekelijks van Maldegem naar Balgerhoeke kwam om met u te praten. Waar is de tijd ! Doch gelukkiglijk is hij noch voor u, noch voor mij verloren gegaan. Hij heeft vruchten afgeworpen.

De heer De Seyn-Verhougstraete heeft mij voor eenige dagen een voorstel gedaan voor het uitgeven van mijner werken, maar uit den aard van zijn voorstel blijkt, dat hij slechts op een gering aantal inschrijvers durfde rekenen. Indien ik zijn voorstel aannam, zou hij alleen de vruchten kunnen plukken van mijnen arbeid.

Ik heb tot nu toe zijn voorstel niet aanvaard. Al mijne kinderen en Natalie groeten u vriendelijk. Onze hoenders leggen goed. Wees dus gerust voor uw ei, en de koffiemolen is gescherpt.

Groet uwe geliefde vrouw en uwe zoete kinderen voor ons allen en bijzonderlijk voor

Uwe verkleefde vriendin
Wwe Courtmans.

30 – Aan de Heeren Voorzitters en Leden van de Inrichtingscommissie van het Courtmansfeest.

Mijne Heeren,

Hartelijk dank ik U voor het feestmaal mij door UEd. aangeboden op 24 dezer. Mijne kinderen danken U voor de eer aan hunne moeder bewezen en voor Uwe uitnoodiging aan het banket.

Tot mijn laatste levensuur zal de indruk mij bijblijven van hetgeen ik dien dag heb gevoeld en genoten.

Omringd door een groot getal kunstbroeders en kunstzusters voelde ik mij aan den feestdisch onuitsprekelijk gelukkig.

Op het rijtoertje binnen en in den omtrek der stad mocht ik nog eenmaal de schoonheden van het mij zoo duurbaar Gent aanschouwen

29. Naar een kopie van Dr. J. Pée in zijn *Nota's*.

waar ik mijne schoonste levensjaren sleet. Dank aan U mocht ik nog eens alles weerzien waar ik in den geest vaarwel aan had gezegd.

Op 24 juni heb ik mij verjongd gevoeld. In waarheid mag ik zeggen : Die dag was een lentedag in mijn wintertijd in den wintertijd mijns levens. Dank eeuwig dank !

Aanvaard geliefde Kunstbroeders, de verzekering der eerbiedige hoogachting en erkentelijkheid van

Uwe verkleefde en onderdanige Taalzuster,
Vrouwe Courtmans
geboren Berchmans

Maldeghem 29 Juni 1883.

31 – *Aan Lodewijk De Vriese.*

Maldeghem 12 Juli 1883.

Hooggeachte Kunstbroeder,
onvergetelijke vriend !

Wees bid ik U, zoo goed den hierneven gaanden brief aan de Heeren Voorzitters en Leden der Inrichtings Commissie van het Courtmansfeest te overhandigen. Hij bevat mijne dankbetuiging.

En, hoe kan ik U, genoegzaam danken ? U, de inrichter van de grootsche betooging van 14 mei. Geene pen kan het gevoel uitdrukken dat mijn hart bevat.

Wees gelukkig duurbare Vriend ! Ziedaar de innigste wensch van mijn hart, van dat hart dat U eeuwig zal dankbaar zijn.

Wees ook zoo goed mevrouw uwe lieve echtgenoote voor mij te danken, voor haar vriendelijk onthaal bij mijn bezoek ten uwen huize. Ook mijne kinderen danken haar.

Ik zal mij gelukkig gevoelen als ik U nog eens te Maldeghem mag ontmoeten, en dubbel gelukkig wanneer gij vergezeld zijt van de vriendelijke Mevrouw De Vriese.

Aanvaard intusschen de verzekering der gansch bijzondere hoogachting van

uwe verkleefde Kunstzuster
W^we^ Courtmans
geboren Berchmans

30. Autograaf, in het bezit van AMVC, sign. : C384B/10950[4].
31. Autograaf, in het bezit van AMVC, sign. : C384B/10950[3].

32 – Aan de Heeren Voorzitters en Leden der Inrichtingscommissie van het Courtmansfeest te Gent.

Mijne Heeren,

Gevoelig getroffen door de menigvuldige blijken uwer broederlijke edelmoedigheid heb ik de eer UEd hierover mijnen innigen dank te betuigen. Neen, ik heb niet te vergeefs gearbeid. De Vlaamsche letterkunde heeft mij hare schoonste vrucht geschonken, uwe liefde, de liefde van het Vlaamsche volk.

De heer Dr Amand De Vos heeft mij in naam der Inrichtingscommissie eene som van tweeduizend franken als feestgeschenk overhandigd ; een geschenk dat my voor kommer zal bewaren in den avond mijns levens.

De woorden dankbaarheid en erkentelijkheid kunnen het gevoel niet wedergeven dat mijn hart voor U bevat. Dankbare tranen wellen in mijne oogen bij het aanvaarden van uw heerlijk geschenk en mijne ziel juichte.

Dank geliefde Taal- en Kunstbroeders, eindelooze dank ! Gij hebt uwe oude kunstzuster opgebeurd in hare neerslachtigheid. Gij hebt haar eene nieuwe jeugd geschonken. Nog hoopt zij te kunnen arbeiden om zich uwe liefde waardig te maken.

Aanvaardt mijne Heeren en waarde kunstbroeders, de verzekering der eerbiedige hoogachting van

uwe dankbare en onderdanige dienares
Vrouwe Courtmans
geboren Berchmans

Maldeghem 12 Juli 1883.

33 – *Aan Lodewijk De Vriese.*

Maldeghem 17 Juli 1883.

Waarde Vriend,

Dank voor uwen vriendelijken brief. Wees bid ik U, zoo goed de portretten met bijgevoegde lijst aan mijn adres te verzenden, ik zal ze door een vertrouwde persoon doen uitdeelen, *zonder vergelding*.

Gij belooft mij een bezoek te Maldeghem, zal de lieve Mevrouw De Vriese mêekomen ? Dat zou mij veel genoegen doen.

Ja, het feest is gelukt ! Het heeft niet alleen mij, maar alle goede Vlamingen gelukkig gemaakt. Gij spreekt van vermoeienis. Vermoeienis ! Er is geen inkt genoeg in de wereld om al de zalige gewaarwordingen te beschrijven die de feestvierende mij hebben bezorgd. Gewaarwordingen die mij tot den laatsten levensstond zullen bijblijven.

Ja beste vriend, zorg voor die terechtwijzing in de Meetjeslander. Niet alleen ik, maar ook mijne kinderen, hebben er veel door geleden. Voornamelijk mijne dochter Mathilde, gemeenteonderwijzeres te Adeghem.

32. Autograaf, in het bezit van AMVC, sign. : C384B/10950^{5}.

Wanneer Mijnheer Cabuy met de intekeningslysten rondging kwam hij eens te mijnen huize en zei : Storme wilde maar voor 4 franken inteekenen. Hij zei : Neen voor geen vijf frank ! Ik wil haar portret in huis niet. Zij heeft de artikelen in den Meetjeslander geschreven. Hij bedoelde ongetwyfeld meest het artikel dat op het einde van September of in de eerste dagen van October 1882 moet verschenen zijn. Sis (Sis Storme) was daar in vernoemd. Doch al de artikelen worden aan mij toegeschreven.

Denk hoe ik te moede was toen Mr. Cabuy dit zegde, en ik moest zwijgen uit oorzaak van het aanstaande feest. Ik mocht hen niet zeggen : Uw schoonzoon heeft het geschreven en gij en uwe familie hebt hem geholpen en toegejuicht.

Doch alles komt op zijn tijd niet waar ? Gij zult er voor zorgen.

Wanneer het artikel der terechtwijzing in de Meetjeslander verschijnt wees dan zoo goed een zeker getal exemplaren te verzenden, aan het adres : Pieter Verstrynge-Courtmans te Adeghem. Het blad moet zooveel mogelijk verspreid worden.

Wees zoo goed mijne hartelijkste groetenis en die mijner gansche familie aan Mevrouw uwe duurbare echtgenoote over te brengen en geloof mij,

uwe beste vriendin
Wwe Courtmans
geboren Berchmans

34 – *Aan Karel Bogaerd.*

Maldegem, 12 Januari 1886.

Waarde kunstvriend,

Eindelijk geef ik eens teeken van leven. Dikwijls spreek ik van u en van uwe lieve echtgenoote met mijne kinderen van ons vroeger wedervaren enz. Nu schrijf ik u op verzoek van mijne vriendin Leonie Fredericq, die vroeger gemeenteonderwijzeres te Aalter was. Zij was eene vriendin van Mevrouw David-Van Peene. Onze diep betreurde vriendin heeft vroeger een gedichtje geschreven, getiteld : *Aan mijne lieve vriendin Leonie Fredericq*. Het is een zeer lief gedichtje, schrijft mejuffer Fredericq, doch zij vraagt mij u te verzoeken, dat, indien het stukje opgenomen wordt in de *Nagelaten Gedichten* van Mevrouw, haar naam er buiten blijve. Gij zult den titel veranderen, niet waar ?

Het onderwerp was : Juffrouw Alida David plaagde juffer Fredericq met een jongeling, die daar soms kwam, en deze gaf ten antwoord : „Ik heb den jongeling lief als eenen broeder." Gij zult zorgen, niet waar, beste vriend, dat bij de opneming van het stuk de naam verzwegen wordt, *zelfs de naamletters.*

Toen mijn Emiel hier met Kerstdag geweest is, heeft hij mij gezegd dat het u en met gansch uwe lieve familie goed gaat. Wat ons betreft, dat

33. Autograaf, in het bezit van AMVC, sign. : C384B/10950[2].

gaat stillekens. Wij hebben, zooals gij weet, in het verleden jaar veel geleden door de verandering der schoolwet, doch dat is te veel om te melden. Als gij ons komt bezoeken zullen wij daarover spreken in 't lang en in 't breed.

Al mijne kinderen zijn gezond en wat uwe oude kunstzuster betreft, die mag niet klagen zoo lang haar geest helder en haar geheugen frisch is.

Ik lijd nog altijd aan moeilijke ademhaling en mijn gang is veel verslecht, doch, ik herhaal het, ik mag niet klagen.

Wees verzekerd, dat wij allen verlangen u weder te zien. Breng, bid ik u, mijne groetenis en die mijner kinderen aan uwe goede echtgenoote over en geloof mij voor altoos

uwe verkleefde vriendin
Wwe Courtmans.

P.S. Gelief mij in te teekenen voor een exemplaar der nagelaten gedichten van Mevrouw David.

35 – *Aan Karel Bogaerd*

Maldegem, 15 Mei 1886.

Beste kunstvriend,

Beschuldig mij niet van onverschilligheid omdat ik U nog niet gedankt heb voor het schoon boekgeschenk : de nagelaten gedichten van onze geliefde kunstzuster die ons in nog jeugdigen ouderdom is ontvallen. Wij moeten allen denzelfden weg op.

Ik ben ziek geweest, beste vriend, eene langdurige verkoudheid en keelontsteking, daarbij alle dagen zware koorts, zoodat ik onmogelijk kon schrijven, iets waar ik veel door leed. Nu is 't weer voorbij ; buiten de hoestpoozen ben ik gansch hersteld, voor zooveel men in mijnen ouderdom zich nog herstellen kan.

Dank dus, waarde kunstbroeder, hartelijk dank, in afwachting dat ik mijne dankbetuiging mondeling kan vernieuwen bij uw bezoek te Maldegem.

Wat zullen wij veel te vertellen hebben ! Ik vooral heb veel beleefd, sinds wij elkander hebben gezien. Men zou er een boek kunnen over schrijven !

Mevrouw David is moedig en hoopvol de eeuwigheid ingegaan. Niet aan allen is dit geluk beschoren !

Tot het laatste oogenblik heeft zij hare gewaarwordingen in rijm en maat op het papier gebracht. Gelukkig zijn zij, die zoo met hun volle verstand van het leven kunnen scheiden. Hare verzen op hare doodkaart doen mij bij elke herlezing tranen storten. Dat zij in vrede ruste !

Wanneer zie ik u weer, duurbare vriend ? Hoe welkom was mij verleden jaar het bezoek van juffrouw Valentine, met wie ik over u allen kon

34. Naar een kopie van Dr. J. Pée in zijn *Nota's*.

spreken. Wanneer komt uwe goede echtgenoote en uwe lieve kinderen ? Bij die gelegenheid hoop ik ze te zien. Over onzen toestand kan ik niet anders zeggen, dan dat al mijne kinderen gezond zijn. Waarom zou ik van hun vervlogen geluk, van hunne verbrijzelde toekomst spreken ? Hun lot is het lot van duizenden. Arm onderwijs !

Tot wederziens, beste vriend. Groet uwe waarde vrouw en kinderen voor mij en onze vrienden bij gelegenheid.

Uwe verkleefde vriendin
Wwe Courtmans.

36 – *Dr Am. De Vos aan Vrouwe Courtmans.*

Gent, 7.10.'86.

Mevrouw,

Ik zend u, tot uw genoegen, afschrift eener alinea uit het pas verschenen nr 10 van het katholiek tijdschrift *Het Belfort.*

De uitgaaf der *Werken* van Vrouwe COURTMANS, over twee jaren door den Heer De Seyn-Verhougstraete, te Roeselare, bezonnen, gaat geregeld voort, en is thans gevorderd tot het Xe deel. Die uitgave is goed en aan kleinen prijs. Elk verhaal heeft eene bijzondere pagineering, zoodat men het volledige werk kan verdeelen naar beliefte. Wat de verhalen en novellen zelve betreft, deze zijn voor den Vlaamschen lezer genoegzaam bekend, zoodat het onnoodig is er hier in 't breede van te spreken. Vrouwe Courtmans schrijft voor het volk, dat is voor iedereen, voor jongen en ouden, voor werklieden en burgers, en zij houdt de wet der zedelijkheid streng in acht. Er zijn dan ook zeker weinig volksbibliotheken, waar hare schriften niet zijn aangenomen, gelijk de vlaamschlezende huisgezinnen er genoegen, lessen van levenswijsheid, liefde voor de voorouderlijke deugd en zeden plegen uit te putten. Het moge voor de stokoude vrouw een troost zijn, op den avond haars nuttigen levens, te zien, dat hare pogingen ten beste harer taalgenooten hoog gewaardeerd worden. G.

Uwe dienstw.
Dr Am. De Vos.

35. Naar een kopie van Dr. J. Pée in zijn *Nota's.*
36. Autograaf, in het bezit van Emiel Courtmans.

37 – *J. Van Droogenbroeck aan Vrouwe Courtmans.*

Brussel, den 14n Maart 1888.

Ministerie
van
Landbouw, Nijverheid
en
Openbare Werken
— – —

Achtbare Vrouwe !

Ik heb met waar genoegen uwen brief van gisteren ontvangen, en bedank u voor uw vriendelyk en door my hooggeschat aanbod.
Indien ik voor UEd eene diepe genegenheid gevoel is zulks alleenlyk te wijten aan de lezing van uwe werken, waaruit mij een geur van wijsheid en moederlyke liefde toewasemt, dien ik met onzeglyk genoegen in mijn hart opvang. Uwe schriften, Achtbare Vrouwe, zijn voor ons Vlaamsche Volk van groote waarde en uw naam mag nevens dien van Mr Conscience geplaatst worden. Ik tref, naast de andere schoone hoedanigheden welke uwe werken kenschetsen, er twee eigenschappen in aan, die, naar myn oordeel het echte kenmerk zijn van den waren schrijver : *waarheid* in edele vormen uitgedrukt, *liefde* met kieschheid afgeschilderd – beide *zuiver,* zooals het hart van den schrijver zelf.
Uit hetgene voorgaat, Achtbare Vrouwe, zult Gy opmaken, dat ik uwe gewrochten reeds bezit en ze met belangstelling gelezen heb.
Om UEd. moeite en onkosten te sparen kom ik UEd verzoeken, zoo het niet te laat is, mij de verzameling uwer werken niet te sturen, maar wel indien het kan geschieden, mij uw portret in photographie te schenken met eenige woorden van uw hand. Uw groot portret hangt sedert het feest uwer benoeming tot ridder der Leopoldsorde naast dat van M Conscience in mijne voorzaal.
Hiernevens bied ik UEd tot teeken van dankbaarheid een exemplaar aan van myne Makamen. Gelief het te aanvaarden en tevens in het er bijgevoegde portret den man te zien, die u zeer hooge acht en hartelijk verkleefd is :

J van Droogenbroeck

37. Autograaf, in het bezit van Emiel Courtmans.

Jan Frans Willems

Een bijdrage tot zijn biografie tot 1824 *

door

Dr. Ada DEPREZ

Het is steeds eerder moeilijk geweest een helder en afgerond beeld van Willems' leven en streven te geven, omdat ons daartoe feitelijk twee Willemsen ter beschikking staan : enerzijds immers hebben we de Willems, zoals hij gemaakt en gesanctifieerd voor ons staat in de aan hem, in de letterlijke zin, „gewijde" geschriften ; anderzijds is er de werkelijk geleefd hebbende Willems, de mens in zijn aarzelingen en bedoelingen, de geleerde in zijn eigenaardigheden en onvolkomenheden, zoals we hem slechts moeizaam kunnen achterhalen uit zijn werk, zijn brieven en zijn optreden in pers en periodiek.

De ene Willems staat hierbij de andere wel eens in de weg, omdat ook in de idealiserende negentiende-eeuwse geschriften over hem elementen en bouwstoffen voorkomen, die we, met de nodige reserves, in zijn biografie dienen op te nemen. Het is immers zó dat zijn levensbeschrijvers F. A. Snellaert [1], J. de Saint-Genois [2], P. de Decker [3] en P. van Duyse [4] in hun verhaal gegevens opnamen, die ze van Willems zelf nog hadden vernomen, terwijl ze hem daarenboven ook nog persoonlijk hebben gekend en bijgevolg hun relaas met hun herinneringen aan Willems door-

* Tekst van een lezing gehouden op 14 maart 1965 in de sectie „Moderne Filologie en Literatuur" van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis. De voetnoten werden erbij gevoegd tot nadere verantwoording van de gebruikte bronnen of tot verklaring van de formulering ; uitvoeriger materiaal in de vorm van de publikatie van de *Brieven van, aan en over Jan Frans Willems 1793-1846* verschijnt binnenkort in de reeks Werken uitgegeven door de Faculteit van de Letteren en Wijsbegeerte van de Rijksuniversiteit te Gent.

1. F. A. Snellaert, *Korte Levensschets van Jan Frans Willems,* Gent, 1847 (een overdruk van : *Belgisch Museum,* X, 1846, p. 459-504).

2. J. de Saint-Genois, *Notice nécrologique [de] J. F. Willems,* Gand, 1847.

3. P. de Decker, *Notice sur Jean-François Willems, membre de l'Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique, membre de la Commission royale d'histoire, etc.,* Bruxelles, 1847.

4. P. van Duyse, *Nalatenschap van J. F. Willems. Dicht- en Tooneelstukken. Met inleiding, bydragen en aenteekeningen,* Gent - 's-Gravenhage, 1856.

weefden : dit alles moet dan ook als eigentijds bronnenmateriaal worden beschouwd en aangewend.

De moeilijkheid ligt hierbij echter in het feit, dat ze bij het vervullen van hun taak verschillende richtingen uitgingen. Waar De Decker en De Saint-Genois de strikt-Belgische kaart speelden, vertegenwoordigde Snellaert (en in mindere mate ook Van Duyse) immers het heel-Nederlands stam- en taalbewustzijn. Het valt de moderne lezer dan ook niet gemakkelijk steeds nauwkeurig de „Wahrheit" en de „Dichtung" in de verschillende versies uiteen te houden en te bepalen in welke mate de persoonlijke overtuigingen van deze biografen hun argumentatie over Willems hebben beïnvloed.

Vooral later, sedert de actie van het Willems-Fonds – dat in 1851 werd gesticht als een neutraal-Vlaams cultuurorganisme voor de volksverheffing, maar allengs evolueerde in vrijzinnig-liberale richting – werd de Groot-Nederlandse en vrijzinnige strekking in Willems' leven en werk opgespoord en naar voren gebracht. Getuige hiervan zijn de merkwaardige, maar geëngageerde essays van een J. F. J. Heremans [5], M. Rooses [6], J. Vuylsteke [7] en G. Bergmann jr. [8].

De ironie van het lot heeft verder gewild dat waar Willems, zeker vanaf 1836, samen met en naast J. B. David voor de erkenning van onze taalrechten en taalgemeenschap heeft gestreden, er tenslotte naast het Willemsfonds in 1875 een Davidsfonds werd opgericht, en er bij de hele Willems-studie, naast de traditionele neiging tot heldenverering, ook nog polemische en politieke bedoelingen kwamen. De katholiserende tendens kwam stilaan tot uiting in de bijdragen van J. Crick [9], bij Willems' kleinzoon Joris Willems [10] en bij J. van Mierlo, s.j. [11], de Vlaams-nationale in de

5. J. F. J. Heremans, *J.-F. Willems herdacht, redevoering uitgesproken door den voorzitter der Gentsche afdeeling van het Willems'-Fonds,* Gent, 1871.

6. M. Rooses, *Levensschets van Jan Frans Willems,* Gent, 1874 ; reeks Willems-Fonds, nr. 78.

7. J. Vuylsteke, *Willems en het Willems-fonds,* Antwerpen, 1878 ; reeks Willems-fonds, Antwerpen. Volksvoordrachten voor 1877-1878, nr. 18.

8. G. Bergmann, *Mijne Herinneringen aan Jan Frans Willems, aan Koning Willem I en aan de Belgische Omwenteling (1828-1833),* Gent, 1891.

9. J. Crick, *Bij de Herdenking van Jan-Frans Willems Vader der Vlaamsche Beweging. 11 Maart 1793 te Bouchout geboren,* Gent, 1943 ; en *Jan Frans Willems vader der Vlaamsche beweging (1846-1946). Zijn volledig levensbeeld,* Antwerpen, [1946] ; reeks Campo Santo, nr. 3.

10. Joris F. M. P. Willems, zijn Kleinzoon, *Was Jan Frans Willems christen ? Met een schrijven van Zijn Eminentie den Kardinaal Van Roey, Aartsbisschop van Mechelen,* Kapellen, 1944.

11. J. van Mierlo S.J., *Jan Frans Willems 1793-1846,* Leuven, [1946].

geschriften van B. Nieuwenhuis [12], J. van den Broeck en P. de Vroede [13].

Eerst in de laatste tijd werd door G. Schmook een eerste poging ondernomen om tot een wetenschappelijke benadering van de figuur van Willems, vooral dan in zijn Gentse jaren (1835-1846) te geraken [14], terwijl onlangs nog de jongste historiograaf van de Vlaamse Beweging, Dr. H. J. Elias, een opmerkelijke synthese van zijn geestelijk silhouet tot 1830 heeft geleverd, echter slechts aan de hand van het gepubliceerde en bekende materiaal [15].

Hebben we hier reeds de liberale, katholieke, de Vlaams-nationale en het schuchtere begin tot een objectieve geschiedschrijving gememoreerd, dan mogen we verder vooral niet de diverse reacties van onze Franstalige landgenoten vergeten. Meesmuilend en minimaliserend schepten zij er genoegen in Willems als een meeloper en arrivist, wisselend van kleur bij elk nieuw politiek regime, af te schilderen. Illustratief hiervoor is de betrekkelijk recente studie van Carlo Bronne over *L'amalgame. La Belgique de 1814 à 1830* [16], waarin hij in vierhonderd aan het Zuidelijk deel van het Verenigd Koninkrijk gewijde bladzijden nauwelijks plaats vond om één bladzijde aan de meerderheid van de bevolking en haar Nederlandse aard en taalproblematiek te besteden, en waarin Willems in welgeteld vier regels wordt afgemaakt : „Ce que le Gouvernement appelle la littérature nationale – à savoir néerlandaise – est tenue par les Belges pour une littérature étrangère. Il n'est pour la cultiver que des gens en place, soucieux de justifier la faveur royale. Le Français Raoul apprend le hollandais pour traduire tant bien que mal Helmers, Tollens, Bilderdijk. Le Pro-

12. B. Nieuwenhuis [= A. de Poortere], *Jan Frans Willems. Een bijdrage tot de ideologie der Vlaamsche Beweging,* Antwerpen, 1937 ; reeks Volksuniversiteit Herman Van den Reeck.

13. A. de Poortere, J. van den Broeck en P. de Vroede, *Jan Frans Willems. De vader der Vlaamsche Beweging. 1793-1846. Studies over zijn leven en zijn werk,* Antwerpen, 1944.

14. De inzet was : G. Schmook, *Hoe Teun den Eyerboer in 1815 sprak tot de burgers van Antwerpen of Het aandeel van de Rubens-viering* [i.e. verering] *in de wording van het Vlaamse bewustzijn,* Antwerpen, 1942. Vervolgens kwam het : Fragment uit „Kleine Studie naar aanleiding van Jan Frans Willems' honderste sterfdag" : genesis van het petitionnement van 1840-41, in : *Tijdschift voor Geschiedenis en Folklore,* Antwerpen, IX, 1946, p. 107-137 ; en G. Schmook, Fragment uit „Kleine Studie naar aanleiding van Jan Frans Willems' honderdste sterfdag" : hertoetst karakterbeeld van Jan Frans Willems, in : *Nieuw Vlaams Tijdschrift,* I, nr. 11, februari 1947, p. 1163-1189. Twee kleinere bijdragen behandelen de afstamming van Willems en verschenen resp. in het : *Tijdschrift voor Geschiedenis en Folklore,* Antwerpen, IX, 1946, p. 138 en in het : *Jaarboek van de Vrijheid en het Land van Geel,* II, [1964], p. 79-83.

15. H. J. Elias, *Geschiedenis van de Vlaamse Gedachte. 1780-1914. Eerste deel. De grondslagen van de nieuwe tijd. 1780-1830,* Antwerpen, 1963, p. 311-334. In de volgende delen wordt deze systematische behandeling minder uitvoerig voortgezet.

16. Verschenen te Brussel bij A. Goemaere in 1948.

cureur Schuermans imagine à l'intention des fonctionnaires une société pour l'étude de la langue maternelle. Un ancien clerc de notaire J. F. Willems, converti par la fréquentation des archives anversoises, exalte l'histoire et les lettres de la Néerlande avec la même fougue qu'il avait salué le Roi de Rome et la victoire de Friedland. Peines perdues ! Depuis le XIIe siècle, le français a droit de cité dans les Flandres !" [17] Waarbij de onwelwillendheid zowel in de woorden als in de klemtonen verscholen zat...

Hij was overigens lang niet de eerste (en vermoedelijk ook niet de laatste !). Als tweede staal van Frans-Belgische geschiedschrijving valt hier het oordeel van een Gents Franstalig ambtenaar en hoogleraar te signaleren, die het uit burgerzin in 1920 nog steeds niet gewenst achtte Willems in de *Biographie nationale* op te nemen. Een derde staaltje kregen we reeds in 1846 zelf, en wel tien dagen na het overlijden van Willems. Toen trad in de Academie te Brussel zijn collega, de Franstalige „Belg" baron F. de Reiffenberg op, om Willems in weerwil van het bekende „Van de doden niets dan goed", in nauwelijks bedekte bewoordingen zijn nederige afkomst, gebrekkige opvoeding, middelmatig verstand, deficiënte kennis van het Latijn, zijn ontsnappen aan de militaire dienst en zijn stuntelige versjes, geschreven in een Vlaams „idiome qui flottait alors entre les règles de Desroches et la fantaisie de chaque rimeur" aan te wrijven, en om tot het besluit te komen „que le flamand avait été très utile à Willems..." [18], een verklaring voor Willems' geschriften, overtuiging en levenslange verdediging van het Nederlands, herleid tot vulgaire baantjesjagerij !

Deze diverse richtingen hebben hun weerslag gevonden in de Willems-historiografie en hebben het beeld ten zeerste vertroebeld en verward. Ze zijn dan ook als bron slechts met omzichtigheid te hanteren en aan te vullen met andere, en naar ik hoop meer betrouwbare bronnen, als daar zijn de door Willems zelf vastgelegde levensfeiten en denkwijzen in zijn gepubliceerde werken van vóór 1824 (vn. zijn dit de toneelstukken *De Ryke Antwerpenaer* (1815) en *Quinten Metsys* (1816), zijn oproep *Aen de Belgen* (1818) en zijn *Verhandeling over de nederduytsche Taelen Letterkunde, opzigtelyk de Zuydelyke Provintien der Nederlanden* (1819-1824), naast vele gedrukte verzen in de Antwerpse en andere almanakken), en verder in zijn niet-gepubliceerd werk, waarvan we gelukkig te Gent heel wat hebben bewaard. Ik moge hier slechts het bestaan van een autografische bundel jeugdgedichten memoreren, die aan de hand van de spelling vóór 1824 te

17. *Op. cit.*, p. 221-222.
18. F. de Reiffenberg, Notice sur M. Willems, in : *Le Moniteur belge, journal officiel,* XVI, nr. 191, 10.7.1846, partie non officielle, p. 92-94.

dateren valt [19], en van een autograaf van zijn toneelstuk *De Tooneelliefhebbers* (1818), dat lange tijd verloren werd gewaand, maar thans gelukkig werd teruggevonden [20].

Verder kunnen we steunen op een uitgebreide stamboom van Willems, die aan de hand van parochieregisters (tot aan de Franse revolutie) en later van de gemeentearchieven werd samengesteld [21], en op kostbare papieren over Willems' ambtelijke carrière, die in

19. U. B. Gent nr. hs. 2722 : het handschrift, eigenlijk niet veel meer dan een stuk van een schrift zonder kaft, bevat Nederlandse en Franse, gepubliceerde en niet-gepubliceerde, originele en bewerkte gedichten van Willems van 1807 af tot en met 1815, d.w.z. vermoedelijk nagenoeg zijn hele jeugdproduktie, samen met een *Inpromptu,* a.h.v. het geschrift en de ondertekening aan zijn vriend Van der Maesen toe te schrijven, en van *Hulde-Veerzen voor den Lofweerden hooft-man Van Den Berghe, Pastor tot Bouchout, op deszelfs vyf-en-twintig-jaerig Jubel-feest. gehouden door den Caeciliaenen der zelve gemeynte op 22 9bre 1815,* van een niet-geïdentificeerde hand. De autograaf breekt af met *Stances sur le dessein dédié par Camberlain à l'Etre Suprême,* in het schrift van Willems, maar niet ondertekend : vermoedelijk betreft het hier het model voor een vertaling, in of omtrent 1815 vervaardigd.

Uit dit handschrift publiceren we hier voor het eerst – zie Bijlage I – het *Hekel-dicht op den Maire en Municipaliteyt van Bouchout,* dat door Willems op veertienjarige leeftijd werd gedicht en nooit tevoren in zijn geheel werd uitgegeven : enkel de eerste acht verzen werden aangehaald door F. A. Snellaert in zijn bijdrage over Jan Frans Willems, *op. cit.,* in noot 1, p. 3 en overgenomen bij Van Duyse ; *op. cit.,* in noot 4, p. VI : zij stemmen volkomen overeen met die van ons handschrift, en laten ons toe te veronderstellen dat bedoeld handschrift na Willem's overlijden een tijdlang in het bezit van Snellaert moet zijn geweest.

Den Scheldstroom, – zie Bijlage II – een vrij lang gedicht, door Willems vervaardigd op zeventienjarige leeftijd, en met duidelijke Napoleontische inslag op het einde, werd tot dus verre niet gepubliceerd en schijnt enkel in dit handschrift bewaard. Het gedicht lijkt ons bestemd te zijn geweest voor de ene of andere rederijkersdichtwedstrijd, misschien wel voor die van de Aalsterse Catharinisten, met als onderwerp de *Lof der Belgen* (1810) : onderwerp, slotverzen en datering schijnen ons althans in deze richting te wijzen.

20. U.B. Gent nr. G. 15113 is een verzamelhandschrift met de oudste brieven van en aan Willems, een paar overdrukjes of handschriften van zijn gedichten, taalkundige aantekeningen, een verzameling spreuken enz. Het toneelstuk *De Tooneelliefhebbers* – zie Bijlage III – bleef tot dusverre ongepubliceerd, en werd vermoedelijk, naar blijkt uit de titel, geschreven ter opvoering in 1818, toen Willems vijfentwintig jaar oud was, bij de inwijding van een nieuw lokaal voor de toneelgroep *Tot Nut en Vermaek,* een onderafdeling van het Genootschap *Tot Nut der Jeugd,* waarvan Willems, samen met Van der Maesen e.a. een werkzaam lid was. Het stuk heeft overigens geen hoge dramatische kwaliteiten en valt eerder als gelegenheidswerk te karakteriseren. Opmerkelijk is overigens de moeite, die Willems in het stuk aanwendt om het toneelspelen in besloten kring te verdedigen : een teken voor de tegenstand die in die jaren tegen het toneel bestond. Een uiting hiervan vindt men o.m. bij Willems' antagonist J. B. Buelens, die nog in 1826 : *Over het eerloos tooneelberoep. Brief waerin bewezen word dat het tooneelspeeldersberoep eerloos is,* en in 1827 een *Brief waerin vertoond word dat het zonde is de hedendaegsche tooneelspelen by te woonen* publiceerde. Aan deze blijkbaar afwijzende richting van een deel van de publieke opinie is het misschien wel te wijten dat vanaf ca. 1818 de toneelgroep *Tot Nut en Vermaek* begon te kwijnen : de medespelers-onderwijzers vonden het blijkbaar niet langer in overeenstemming met hun sociale status voor het publiek of de leden op te treden.

21. Deze stamboom wordt opgenomen in de algemene inleiding bij de *Brieven van, aan en over Willems,* cf. *op. cit.* in noot *.

het Algemeen Rijksarchief te Den Haag werden teruggevonden [22]. Ook de Antwerpse lokale pers bevatte menig gegeven van of over Willems' publiek optreden, terwijl er natuurlijk ook nog de brieven zijn. Zoals bekend zijn er daarvan nagenoeg geen van vóór 1819 bewaard, afgezien dan van een paar opmerkelijke stukken, die dagtekenen uit volle Franse tijd en die over literaire kwesties handelen [23], en een paar brieven van ca. 1815 en vlg. jaren, die van belang zijn voor zijn ambtelijke loopbaan. De eigenlijke stroom van brieven zet pas in na 1818, bij het verschijnen van *Aen de Belgen* en de *Verhandeling,* maar dan hebben we er tot 1824 ook reeds ca. 270.

Dit betekent evenwel niet dat Willems' levensloop nu tot einde 1824 volledig kan worden geschetst. Vele kwesties blijven nog steeds onopgelost, vele vragen open ; bij enkele punten ben ik bij gebrek aan afdoende bewijzen slechts gekomen tot het formuleren van enkele suggesties of mogelijke oplossingen.

Deze moeilijkheden beginnen reeds bij het bepalen van zijn afstamming. Zoals U weet werd Willems op 11 maart 1793 in een nederig huisje op het kerkplein te Boechout, een dorpje tussen Antwerpen en Lier, geboren als oudste zoon van Joannes Baptista Willems en Joanna Maria Verry[c]ken. Dit geschiedde te midden van het krijgsgewoel van de Franse revolutionaire troepen van Dumouriez, die zich opmaakten om Antwerpen te veroveren, maar die een week later te Neerwinden zouden verslagen worden. Alleen uitstel overigens : het jaar daarop, op 26 juni 1794, wisten zijn opvolgers, de generaals Jourdan en Moreau, bij Fleurus de verenigde legers definitief te verslaan en ons land voor twintig jaar bij Frankrijk in te lijven. Willems zelf zei het bloemrijker in zijn *Puyn-hoopen rondom Antwerpen of Bespiegeling op het voórledene* uit 1814 :

> Helaes ! – onkundig van myn' eyge waerdigheyd,
> ontfing ik 't leévens-licht in d'akeligen tyd,
> toen 't Jacobienendom de Deugd en 't Recht verdrukte
> en Néerland onder 't juk van fransche vryheyd bukte. [24]

De anekdote rond de geboorte van de eerste Boechouts-Franse staatsburger werd ons overigens door verschillende biografen overgeleverd : zowel De Saint-Genois, als Snellaert, Siegenbeek, Van Duyse en Heremans haalden ze op [25]. Willems zou er de

22. Deze brieven figureren eveneens in de boven geciteerde uitgave.
23. Cf. onze bijdrage : Rondom Willems' bekroning door de „Fonteine" in 1812, in : *Jaarboek De Fonteine,* XII-XIII, 1962-1963, p. 65-110.
24. Verschenen te Antwerpen, [1814], p. 4.
25. Cf. De Saint-Genois, p. 7 ; Snellaert, p. [1] ; Van Duyse, p. IV ; Heremans, p. 5-6. Ook Matthijs Siegenbeek, *Aanspraak van – tot opening van de jaar-*

oudste van veertien kinderen worden, een talrijk gezin, dat vermoedelijk in eerder drukkende omstandigheden diende te worden opgevoed, maar waarover ons, buiten enkele biografische gegevens, weinig positiefs bekend is. Noch de redenen, waarom vader Willems uit Geel vertrok en zich te Boechout vestigde, noch de mate van zijn opleiding, noch het familieleven is ons bekend. Wel staat het vast dat vader Willems de meest diverse functies bekleedde. Zo vonden we hem in de gemeenteregisters terug als „percepteur des contributions", „tailleur", „géomètre juré", „agent d'affaires" en herbergier : een reeks die er op schijnt te wijzen dat Willems' vader, na zich aanvankelijk uit het eenvoudige Geelse arbeiders- en boerenmilieu te hebben opgewerkt tot de kleine middenstand – hij kon immers ook lezen en schrijven ! – achteraf door allerlei tegenslagen terug schijnt te zijn gezakt. Willems' negentiende-eeuwse biografen hebben daarover echter zorgvuldig gezwegen, een typische uiting van hun bekommernis om Willems vanuit zijn democratische afkomst op te heffen tot een voornamer, burgerlijker en vooral intellectueler milieu ! Alleen Visschers, die in der tijd een opmerkelijk boekje over Willems' afstamming heeft geschreven, lichtte even een hoekje van de sluier op, toen hij langs zijn neus weg verklaarde dat het ouderlijk huis van Willems „vanouds eene herberg" was geweest [26].

Dat Willems' vader ondertussen wegens zijn gebrekkige kennis

lijksche vergadering der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden gehouden den 17 van Zomermaand 1847, p. 6.

De Saint-Genois schrijft : „Une anecdote curieuse et que nous tenons de sa bouche, se rattache à la naissance de ce savant philologue. Elle est d'autant plus piquante, qu'elle concerne un homme qui s'est constamment montré l'ennemi de toute domination française en Belgique.

Sa mère ressentait déjà les premières douleurs de l'enfantement, au moment où un régiment de *Sansculottes* français envahissait le village de Bouchout. Il y avait partout des logements militaires ; la commune était encombrée de troupes. Un sergent et quatre hommes étaient billetés chez le père de notre écrivain. Celui-ci les reçut, comme on le pense, l'inquiétude peinte sur le visage, et les supplia de vouloir chercher pour la nuit suivante un autre gîte, alléguant que sa femme était sur le point d'accoucher.

– Comment donc, dit le sergent, mais très-volontiers ; nous ne voulons point gêner la citoyenne dans l'accomplissement de ses devoirs civiques, pendant qu'elle donne un nouveau rejeton à la République une et indivisible. Et il se mit à écrire avec de la craie sur la porte de la maison, un avis ainsi conçu : „Une femme est accouchée ici, défense expresse à tout soldat d'entrer dans cette maison." Malgré le froid intense de la saison, cette défense fut religieusement respectée.

Singulier assemblage de mœurs, où perce toujours la galanterie française, en dépit de la rudesse des habitudes militaires de cette époque de troubles et de désordres."

26. P. Visschers, priester, *Geslacht-boom van Jan Frans Willems, beroemden letter- tael- en geschiedkundigen, geboren te Bouchout, provincie Antwerpen, den 11 Meert 1793, Overleden te Gent den 24 Juny 1846, echtgenoot van Isabella Maria Carolina Borrekens, weduwe van Petrus Joseph Walravens, met een aenhangsel over het dorp Bouchout*, Antwerpen, 1858, p. 10.

van het Frans uit de Franse, en later ook al uit de Nederlandse administratie werd geweerd, lijkt wel vast te staan. Nog in *Aen de Belgen* drukte Willems immers de hoop uit, dat dit voortaan zou veranderen :

> Men zal een deugdzaem man, die 't waelsch niet kan verstaen
> in 't geéven van een ampt, daerom niet meer versmaên. [27]

Uit dezelfde inspiratiebron was reeds in 1807 een bijtend *Hekel-Dicht op den Maire en Municipaliteyt van Bouchout* ontstaan, Willems' eerste dichtproeve, waaruit blijkt hoe zijn vader

> dien nam deel in Bouchouts heylbelangen

door toedoen van een nieuwe burgemeester gevangen werd gezet, en dit terwijl

> gansch het fransch gebied tegen den godsdienst streéd,
> en d'heylige kruysbruyd door zyn amptbedienaers leéd. [28]

Dit weren van zijn vader door de Fransche administratie, zowel op gemeentelijk vlak als bij het verder uitoefenen van zijn taak als landmeter, moet voor het gezin een geduchte tegenslag zijn geweest, en op Willems' jeugdig gemoed een invloed hebben uitgeoefend, die beslissend zou worden voor de opbouw van zijn overtuiging en polemisch-literaire carrière. Zo ver was het echter nog niet. Voorlopig kunnen we slechts een rustig verloop van het Boechoutse familieleven veronderstellen.

Een tweede probleem begint bij het bepalen van de mate van Jan Frans' onderricht en de plaats waar dit is geschied. De meeste biografen plaatsen hem in zijn prille jeugd op een kostschool in het naburige Kontich [29], waar hij ongetwijfeld het zo befaamde *Kruysken A* als spel- en leesboek voorgelegd kreeg, en misschien ook reeds *den Spellekonst,* het *Kabinet* of *Kleinen Cathechismus,* de *Halve Geschrifte* of de *Brieven,* waarover Vader Bergmann het in zijn *Gedenkschriften* heeft [30] en die E. van Heurck later in zijn *Voyage autour de ma bibliothèque* beschreef [31].

Snellaert evenwel laat hem door zijn vader thuis onderricht worden [32], wat zou kunnen kloppen met een opmerking van De

27. Cf. *Aen de Belgen,* 1818, p. 28 onderaan.
28. Cf. onze bijlage I.
29. Cf. De Saint-Genois, p. 7 ; De Vries, p. 7 ; Van Duyse, p. IV ; Heremans, p. 6.
30. [G. Bergmann], *Uit Vader Bergmann's Gedenkschriften,* Gent, 1895, p. 73-82.
31. E. van Heurck, Voyage autour de ma bibliothèque, in : *Bulletin de l'Académie royale de Belgique,* XIII, 1927 nr. 2 ; en ook in : *Les livres populaires flamands,* Anvers, [1931].
32. Cf. Snellaert, p. [1].

Reiffenberg, die Willems' vader „un maître d'école de village, homme respectable, plus honnête que docte, aussi pauvre qu'honnête" noemde [33]. Hierbij had ik aanvankelijk de neiging om aan de versie Snellaert-De Reiffenberg de voorkeur te geven, omdat deze eerste doorgaans betrouwbaar blijkt en Willems goed heeft gekend, en omdat De Reiffenberg met Willems contact had sedert 1827. Toen dook echter in een blijkbaar nog door Willems zelf, korte tijd voor zijn overlijden, opgestelde *Levensschets* [34] andermaal de vermelding van Kontich op. Misschien valt hier dan ook aan een combinatie van beide mogelijkheden te denken ?

Wat er ook van zij, omtrent 1805 kwam hij te Lier aan. Dit jaar is bekend, niet uit de officiële bevolkingsregisters, waar hij niet werd ingeschreven gevonden, maar naar zijn eigen getuigenis uit het *Belgisch Museum* van 1844, waarin hij een „Kronyk der Kamers van Rhetorica te Lier" plaatste [35]. Hij kwam er zich voorbereiden op het kostersambt in zijn woonplaats. Daartoe diende hij Latijn, zang en orgelspel te leren, en wijdde zich daarnaast aan het rolspelen en reciteren bij de Lierse rederijkers, die hem ook zijn latere devies „Spero lucem" meegaven. Ook over dat kostersambt zijn de biografen het niet eens [36], maar alles schijnt er toch op te wijzen : zijn latere vaardigheid in het bespelen van de viool, de pas mode geworden piano en het orgel [37], zijn muzikaal talent, heldere geoefende stem en aangename voordracht, de rudimentaire kennis van het Latijn... Willems zelf leverde ons in zijn reeds geciteerd artikel een kostbaar getuigenis voor deze Lierse jaren, en verhaalt ons over zijn activiteiten als jong rederijker, over de schoolmeester Bauwens, de dichter Ceulemans, de kerkmeester Vanden Brande en de zangmeester Liekens [38], bij wie hij vlg. Snellaert ook gehuisvest was [39]. Hij verhaalt hierin trouwens ook over zijn nachtelijke activiteiten bij het afschrijven van zijn geliefkoosde Nederlandse dichters, en vooral van Feitama's *Hendrik de Groote.* Want intussen was de Muze over Willems vaardig geworden ! [40]

33. Cf. De Reiffenberg, *a. art.* in noot 18, p. 92.
34. Cf. *Levensschets by het afbeeldsel van J. F. Willems,* Antwerpen, [1846], p. 1-2.
35. *Belgisch Museum,* VIII, 1844, p. 288-330.
36. Vaag schijnt Snellaert, p. [1]-2, hierop te zinspelen terwijl Van Duyse, p. V, en Rooses, p. 5, explicieter zijn.
37. Voor het bespelen van deze instrumenten cf. vn. De Saint-Genois, p. 9.
38. *Belgisch Museum,* VIII, 1844, p. 288-290.
39. Cf. Snellaert, p. 3.
40. In de verzamelbundel U. B. Gent hs. 2722, p. 57 en in de *Antwerpschen Almanach van Nut en Vermaek,* I, 1815, p. 38-39, komt een gedicht van Willems „Op de Vraeg : – hoe zyt ge poeét geworden ?" voor :

k' Las Sapho en Homeer ; k'las Naso, Martialis,
Horatius, Lucaen, virgiel en juvenalis ;
k'las Pope en Milton ; k'las Racine en fénelon,

Al deze contacten samen konden echter niet instaan voor een „geletterde" of „geleerde opvoeding" – het ideaal van die tijd ! [41] Daartoe diende zijn gelukkige ontmoeting met een gewezen (Nederlands-Duits) officier, Georg Bergmann sr. [42], die vroeger als geboren Nassauer in dienst van Nederlands laatste stadhouder had gestaan, maar door de Franse militaire operaties na 1793 als krijgsgevangene te Lier strandde, en er huwde met freule van Zinnicq, dochter en nicht van een Liers burgemeester. De kleine Willems zag er op dat ogenblik, naar de beschrijving, die Bergmann jr. er ons in zijn onvolprezen *Gedenkschriften* van naliet, uit als „een flinke, lang opgeschoten jongen met een lief, bloemig gezichtje, met een koppel zwarte oogen en met een zwart krullebolleken" [43].

Georg Bergmann sr., de grootvader van Tony, was van huize uit protestant, maar paste zich zeer goed aan in het Lierse klein-

Boileau, Rousseau, Corneill' voltaire en Crebillon ;
k'las klopstock, wieland, kleist en Gessner ; k'las guarini,
Den Tasso, Ariost, Petrarch en Boccalini ;
k'las vondel, hoogvliet, vos, Antonides, Audaan,
Poot, Moonen, Feitama, Nomsz, Feith en Westerbaan,
God weet
wat dat ik nog al verder las.
Maer zie ! naer al dit lezen, k'was
Poeét.

1813

waarop MJVDM [M. J. van der Maesen] met volgend onbekend „Inpromptu" repliceerde :

De Poëzy, myn' vriend ! – dien gloed, dat blaekend vuer,
Kreégt gy doór 't Leézen niet ; maer wel van de Natuer ;
Slegts heéft Het in uw hert den Smaek der Konst doen Leéven,
En voords heéft U Natuer uw' vaerzen ingegeéven.

41. Met een duidelijke gradatie en differentiatie tussen niet- en wel-academisch gevormde literatoren : daartoe moet men slechts de *Levensberichten der Afgestorven Medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* uit die jaren consulteren.

42. Georg Ludwig Bergmann werd als zoon van een predikant geboren op 28.2.1772 te Westerburg in Nassau, en overleed te Amersfoort op 24.6.1839. Hij was vaandrig in Nederlandse militaire dienst van 1792 tot 1794. Op 5.11.1797 huwde hij met Jonkvrouwe Catharina Joanna Josepha van Zinnicq, geboren te Lier op 23.11.1774 en overleden te 's-Hertogenbosch op 13.6.1854.

Hij wordt overigens slechts terloops behandeld in de biografische repertoria ; meer aandacht kreeg zijn gelijknamige zoon George Karel Lodewijk (= jr.), die omwille van zijn bekende *Gedenkschriften,* 1895, gewoonlijk „Vader Bergmann" wordt genoemd, en zijn kleinzoon Anton, of Tony, de bekende auteur van *Ernest Staes* (1874).

Voor bibliografie over deze belangrijke familie cf. o.m. O. van Audenhaeghe, Tony's afstamming en bijzonderheden over Tony's levensloop. Een bio- en bibliographische schets, in : Tony : *Ernest Staes,* Tongeren, 1936 ; *Biographie nationale,* XXIX, 1957, kol. 271-274, door J. Weisgerber ; A. A. Keersmaekers, De Bergmanns en de Boerenkrijg, in : *'t Land van Ryen,* IX, 1959, nr. 4, p. 145-160 ; ook verschenen als *Mededelingen van het Centrum voor studie van de Boerenkrijg,* Hasselt, reeks van het Provinciaal Bestuur, nr. 20 ; O. van der Hallen, in : *Nationaal Biografisch Woordenboek,* Brussel, 1964, kol. 168-171.

43. Cf. *Gedenkschriften,* 1895, p. 150.

stedelijk milieu. Hij werd zelfs een tijd lid van de gemeenteraad, en was intelligent, sociaalvoelend en onderlegd. Zijn opvoeding en uitgebreide kennis stelden hem in staat om aan zijn eigen kinderen huisonderricht te verstrekken, dat nagenoeg op het peil van het middelbaar onderwijs kwam te staan. Het kleine Suske Willems werd er samen met Bergmanns drie oudste kinderen onderwezen in het Frans, het Duits en het Engels, terwijl evenzeer aandacht werd besteed aan de literaire en taalkundige vakken, de grammatica en de algemene beschavingsgeschiedenis. Bergmann was aangedaan met de romantische vrijheids- en eenheidsidealen van het Duitse vaderland, geschoold in de klassieken Goethe en Schiller, op latere leeftijd eerder filosofisch-aufklärerisch ingesteld, en met nauwe schakels verbonden aan zijn twee broers, die te Bonn en te Dillenburg vooraanstaande ambten bekleedden. Daarbij was hij aristocratisch plichtbewust en achtte zich door zijn eed als officier en zijn Nassause afkomst onvoorwaardelijk verbonden met het huis van Oranje : na 1830 zou hij zelfs met zijn gezin [44] terug naar het Noorden uitwijken. Zijn invloed op Willems staat vast, alhoewel zijn hele figuur nog onvoldoende werd onderzocht. Hij drukte een blijvende stempel op de jonge knaap, die veel meer dan het kind van zijn ouders de pupil van Bergmann werd [45], en er voor zijn latere zelfstudie, levensbeschouwing en tolerantie de noodzakelijke basis verwierf. Hierin werd hij trouwens in aanzienlijke mate geholpen door zijn helder verstand, goed geheugen en taai doorzettingsvermogen [46].

Op het eind van zijn verblijf te Lier, toen hij vijftien was geworden, werd het dan ook duidelijk dat hem andere wegen open lagen dan het bescheiden en precair kostersambt in zijn geboortedorp. Bergmann bezorgde hem bij een literair vriend, de Antwerpse notaris J. F. van Puijenaer, een betrekking als klerk. Of bemiddelde vader Willems daartoe ? De zaak schijnt alweer niet vast te staan [47]. Een ander probleem is de juiste datum van aankomst te Antwerpen : de registers lieten ons hier andermaal in de steek, maar we kunnen gissen dat dit eind 1808, begin 1809 is geweest. Hij woonde er in elk geval op kamers [48].

44. Met uitzondering van de reeds vermelde George Bergmann jr. (1805-1893) die zich reeds als advocaat te Lier had gevestigd en er later burgemeester zou worden.

45. In het reeds geciteerde U. B. Gent hs. 2722 komt op p. 58 een niet-gepubliceerde poëtische „Hommage à Monsieur Bergmann le jour de son anniversaire 28 fevrier 1813" van de hand van Willems voor.

46. Cf. *Gedenkschriften,* 1895, p. 152.

47. Voor de bemiddeling van Vader Willems schijnt een uitlating in fine van een brief van de Boechoutenaar F. Palms aan Willems te pleiten (cf. het in noot 23 *a. art.,* p. 96).

48. Cf. mijn bijdrage : *Jan Frans Willems 1793-1846,* Antwerpen, 1964 ; reeks Monografieën over Vlaamse Letterkunde, nr. 34, p. 20.

Van meer belang is de vraag of Willems de bedoeling had tot notaris of tot notarisklerk te worden opgeleid. In 1834, ruim een kwarteeuw later, gaf hij zelf immers in een teruggevonden „état de service" op dat hij was voorbestemd tot het notariaat [49]. Waarschijnlijk deed hij aldus de waarheid enigszins geweld aan, om indruk te maken bij Van de Weyer, De Ram, De Gerlache, Warnkoenig en de minister, die voor zijn overplaatsing uit de ballingschap van Eeklo naar het grotere Gent moesten zorgen. Weliswaar was in het begin van de negentiende eeuw voor dit ambt nog geen academische titel vereist, maar het veroveren en bekleden ervan zal toch ook in de Franse en Nederlandse tijd wel een zeker fortuin hebben verondersteld, wat vader Willems onmogelijk kon leveren. In de familietraditie leefde de versie van het notariaat evenwel voort, en werd door J. Crick, in overleg met Willems' kleinzoon, geboekstaafd [50], zonder dat er verdere aanduidingen in de nalatenschap of elders voor te vinden waren. Familietradities hebben overigens wel eens meer een taai bestaan gehad, ook op andere gebieden. Zo herinner ik mij een uitlating van Willems' kleinzoon, die in zijn brochure plechtig verzekerde, dat Willems bij zijn overlijden tweeënveertig talen kende, en aan het leren van zijn drieënveertigste bezig was [51]. Men kan alleen maar dromen, welke talen dat allemaal geweest moeten zijn !

Wat er ook van zij, begin 1809 kwam de jonge Willems, uitgerust met de nodige linguïstische en administratieve kennis, met een open geest en leergierig gemoed, naar Antwerpen en ging er vooreerst zes jaar pennelikken op de notariskruk. Hij bracht het er tot „premier commis". Waarschijnlijk biedt deze betrekking bij een „notaire impérial" zelfs de oplossing voor een nieuw probleem : nl. Willems' ontsnappen aan de conscriptie [52]. Zijn werkgever, die toen blijkbaar in de Keizerstraat woonde, moedigde hem in zijn studies en „letteroefeningen" aan, en hielp ertoe bijdragen om hem in 1811 een *Geboortezang* op de koning van Rome [53],

49. U. B. Gent, hs. 3052/2, een gift van Willems' achterkleinzoon uit 1925.
50. Cf. J. Crick, 1946, p. 15-16.
51. Cf. *op. cit.*, in noot 10, p. 7 ; en J. Crick ,1946, p. 14.
52. Zijn één jaar jongere broer Joannes Cornelius, gedoopt op 16.6.1794, werd wel opgeroepen en verdween na de slag van Leipzig op 13.5.1813. Cf. Visschers, *op. cit.* in noot 26, p. 4. Een reactie van Willems hierop vormen vermoedelijk volgende verzen uit de *Puyn-hoopen rondom Antwerpen,* [1814], p. 8, waar de vader tot zijn kind zegt :

Nog nauws lag zy [de moeder], helaes ! = te rust in 't kille graf,
Of zie ! de dwinglandy neémtme ook uw' Broeder af,
En doet, voór haer belang, hem naer het Noorden streéven ;
Daer word hy zwaer gewond, – bevriest, – en laet 'er 't leéven....

53. Gepubliceerd als : Geboortezang, in : *Hommages poétiques à leurs Majestés Impériales et Royales, sur la Naissance de S.M. le Roi de Rome, recueillis et publiés* par J. J. Lucet et Eckard, Paris, 1811, Ie deel, p. 410-412.

en in 1812 een *Lofzang op de slag van Friedland en de vrede van Tilsit* [54] te doen vervaardigen : deze laatste werd zelfs te Gent door de heringerichte rederijkerskamer De Fonteine met een gouden „eermetaal" bekroond [55]. Het was een niet onaardig maakwerk, dat naast een beperkt poëtisch talent een groot beeldend vermogen verraadde, maar jammer genoeg in de allegorische, pseudo-klassieke vorm en alexandrijnendeun van de bewonderde Feitama bleef steken. Door de erbij gevoegde aantekeningen verraadde het reeds Willems' latere geleerde ernst. Wat er echter de tijdgenoten vooral in opviel, was een grote bewondering voor Napoleon, die in de volgende twee jaren, bij het doorzetten van conscriptie en belastingdwang, ook bij Willems aanzienlijk zou afnemen en weldra in afkeer voor de dwingeland zou omslaan. Deze ongelukkige Napoleonverzen, die niet alleen stonden in die tijd, maar legio waren in alle literaturen, zouden Willems later nog herhaalde malen aangewreven worden. In de *Geboortezang* en de *Slag van Friedland* had hij reeds volop de „keyzerlyken held" geprezen ; in de *Scheldstroom* [56] van 1810, een fragment gebleven historisch fresco, werd het Belgische volk opgeroepen tot strijd voor Frankrijk en de vrede, totdat

> hy die ons thans beheerscht, den keyzerlyken held,
> als Caesar zeggen zal van uw heldhafte telgen :
> De dapperste van al myn gaulen zyn de Belgen ! [57]

Reeds in een noot bij de *Puyn-hoopen rondom Antwerpen,* in 1814 vervaardigd n.a.v. de belegering door de geallieerden van de door Carnot zo hardnekkig verdedigde stad, verzette hij zich tegen „eenige kwalykdenkende persoonen", die hem „ten last leggen, en zouden het my misschien wel geêrne tot een schandvlek aenvryven, dat ik in 't jaer 1812 zoo streelend, den lof van Napoleon opzong." „Alhoewel ik aen niemand ter wereld over myne gevoelens rekening behoeve te geéven... dunkt het my... den leézeren in aenmerking gegeéven te worden : dat men een groot onderscheyd behoore te maeken, tusschen een Werkje uyt eyge beweéging voordgesproóten, en een waervan het ONTWERP by PROGRAMMA is voórgeschreéven zoo als myne HYMNE ter dier tyde, was."[58]

54. Opgenomen in de : *Verzameling van alle de Nederduitsche Dichtstukken, Die medegedongen hebben naar de Lauwerkroonen, uitgegeven door de Maatschappij van het Rhetorica Binnen Gend, den 27 julii 1812,* Gent, 1812, p. 1-4 ; ook afzonderlijk verschenen bij Van Ael te Antwerpen, [1812].
55. Cf. *a. art.* in noot 23.
56. Cf. noot 19 en bijlage II.
57. De laatste drie verzen van het fragment.
58. *Puyn-hoopen,* p. 10.

En toen E.H. Buelens hem in 1821 verweet zich te hebben verschanst achter „den naem van den vergoden Napoleon", „den geduchten Bajazet onzer eeuw", die nu „zyne laffe vleyers niet meer redden kon" [59], verdedigde hij zich door er „fier op te gaen, van, in 1812, onder de vlaemschhaetende fransche bestiering, een gouden Eerpenning te hebben verworven in de *nederduytsche* dichtkunst ! zulks moge u en anderen bewyzen dat ik reeds toen wist welke de Tael van myn Vaderland was. Er staet in dat Prysvers niets of ik zou het thans durven laeten herdrukken. Wanneer ik een bundel van myne Gedichten uytgeéve word het 'er vast in opgenomen." [60] Was dit evenwel toch de reden, waarom Willems, na zijn gedichten in een verzamelhandschrift voor uitgave te hebben klaargemaakt, er na 1820 toch maar liever van afzag ? [61] Of zag hij later in dat zijn poëtische activiteit niet boven het gemiddelde uitkwam en hem de poëtische inspiratie of het métier ontbrak ? [62] Aan Willems' durf voor het eerste is geen twijfel mogelijk ; voor het laatste pleit evenwel een uitlating van zijn vriend B. Schreuder, Bergmanns schoonzoon en nieuw Noordnederlands directeur van de Lierse kweekschool, toen hij Willems, in antwoord op een klacht, antwoordde : „Over den inhoud of het plaatsen van uwe vroegere verzen zou ik mij niet bekommeren ! Wildet gij dan in eenen dag tot de volmaaktheid komen ?" [63]

Het zal een raadsel blijven ! Een feit is zeker, dat te Antwerpen het eigenlijke begin van zijn literaire werk te situeren valt en dat we aan zijn jeugdig vuur platonische liefdesverklaringen (waarvan het autobiografische element niet steeds van de pure fantasie te scheiden valt) en „erotische" gedichtjes danken, die in het Frans en het Nederlands aan een Charlotte en een Daphne, een Iris en een Phillis, een Lesbia en een Elise, een Delia en een Neëra gericht

59. Cf. de *Brief-wisseling tusschen J. F. Willems, schryver van het werk : Tael- en Letterkundige Verhandeling, opzigtelyk de Zuydelyke Provintien der Nederlanden, en J. B. Buelens, R.C.P^r., Inhoudende eene zaekelyke wederlegging van eenige valsche grondstellingen, verkeerde aenhaelingen en ongegronde aentygingen, in dat werk voórkomende,* Antwerpen, 1821, p. 114.

60. Cf. het *Antwoórd van J. F. Willems, aen J. B. Buelens, R.C.P^r. te Mechelen, schryver en uytgever van een werk getiteld : Briefwisseling tusschen J. F. Willems, schryver van het werk Tael- en Letterkundige Verhandeling, enz.,* Antwerpen, 1821, p. 25-26.

61. Het reeds vermelde U. B. Gent, hs. 2722.

62. Cf. E. J. Potgieter, *Leven van R. C. Bakhuizen van den Brink,* 1895, p. 159 : „Loodzwaar als hem levenslang de keten van het rijm viel, wist hij bij ervaring hoe eene verschikking van schalmen vaak dien last kan verligten ; eene vergeten bijzonderheid uit het schemerrijk der geschiedenis, of uit de droomenwereld der overlevering, mogt regt tot eene andere uitdrukking geven ; onvermoeid, onverpoosd zocht hij er naar : „vele schoone wendingen zijn we aan het slaafsche gareel verschuldigd !"

63. Cf. een brief van 3.12.1821, gedeeltelijk gepubliceerd door E.H. J. Bols, *Brieven aan Jan Frans Willems,* Gent, 1909 ; K.V.A., reeks V, nr. 18.

waren. Anderzijds beoefende hij vlijtig het omdichten van klassieke en moderne dichters, als een Tibullus en Vergilius, Voltaire, Racine en Perrault, Blumauer, Bürger, von Hagedorn, Lessing en Schiller, en studeerde op eigen houtje verder Engels, Frans en Duits. Van zijn vorderingen legde hij trouw rekenschap af bij de Bergmanns, waar hij 's zondags regelmatig te voet heentrok [64].

Stilaan raakte hij ook thuis in het Antwerpse leven, en werd ijverig lid van het Antwerpse Schoolonderwijzersgezelschap *Tot Nut der Jeugd,* dat reeds in 1803, in volle Franse tijd, door enkele, meest in Noord-Nederland geboren onderwijzers, in de havenstad werd opgericht en tot doel had de beoefening van het Nederlands en het Frans te bevorderen en daartoe schoolboekjes vervaardigde en verspreidde. Het genootschap had aanvankelijk een zeer beperkt ledental en vergaderde iedere zondagmorgen bij haar voorzitter, J. A. Ter Bruggen, thuis [65]. Ter Bruggen zelf vervaardigde een grammatica en spelling, die voor de leden kracht van wet had en nagenoeg die van Desroches nabij kwam : dit was de reden waarom Willems vele van zijn gedichten, en later ook zijn grote *Verhandeling* in deze spelling opstelde. Kort na zijn aankomst te Antwerpen, maar zonder mogelijke precisering, misschien vanaf eind 1812, schijnt Willems tot het gezelschap te zijn toegetreden, ijverig aan de werkzaamheden te hebben deelgenomen en er kennis te hebben gemaakt met zijn boezemvriend, de jonggestorven M. J. van der Maesen, die tijdens het Verenigd Koninkrijk secretaris van de kamer van koophandel werd en een niet-onbegaafd Frans dichter was. Samen met hem vervaardigde Willems menige romance en aubade, voorzag diens gedichten van muziek of Van der Maesens toneelstukken van prologen [66].

Maar ondertussen werd sedert 1814 duidelijk dat het staatsbestel op losse schroeven kwam te staan en dat de ineenstorting van Napoleons keizerrijk nakend was. Het Noorden had eind 1813 de Oranjevorst weer ingehaald, het Zuiden was onbekwaam gebleken zijn lot in eigen hand te nemen en diende door de verbonden legers te worden bevrijd. Zijn toekomst scheen uitermate onzeker. Eerst na Napoleons vlucht van Elba en tijdens de Honderd Dagen

64. Cf. *Gedenkschriften,* 1895, p. 152.

65. Cf. *Lykrede op Joannes Abraham Terbruggen (Gestorven den 12 September 1819)...* doór J. F. Willems, Antwerpen, [1819], p. 13.

66. Cf. Willems, Prologue aux spectateurs d'une pièce intitulée les rivaux sans le savoir ou ruse contre ruse, representée par la Société en Décembre 1813, in : *Aatw. Almanach van Nut en Vermaek,* I, 1815, p. 82. – Marten Jacob van der Maesen werd geboren te Antwerpen op 9.8.1789 en overleed aldaar op 4.6.1820. Hij was sedert 1810 lid van Tot Nut der Jeugd en bestuurslid (bibliothecaris) van het genootschap. Naast poëtische bijdragen in het Frans en het Nederlands in de Antwerpse almanakjes schreef hij voor de toneelgroep ook *Les Rivaux sans le savoir* (1813) en *Les deux orphelins* (1814).

werd onder druk van de omstandigheden en op aanraden van Engeland het amalgaam gesticht, het Zuiden bij het Noorden tot een Verenigd Koninkrijk gevoegd, om aldus een bolwerk tegen Frankrijk te vormen. Na Waterloo scheen de toekomst vast bepaald en het Zuiden na twee en een halve eeuw weer bij het Noorden gevoegd. Dit alles maakte een diepe indruk op onze dichter : een weerklank ervan vindt men in zijn *Grafschrift op den Generael Van Merlen* (1815) [67], gesneuveld in de slag bij Waterloo, in de *Ode op de herstelling der Nederduytsche Tael doór Willem I* (1814) en in deze op het terugkeren van *Rubens' schilderstukken te Antwerpen* (1815) [68]. Ook in *Quinten Matsijs* (1816) [69], een toneelstuk waarin een opmerkelijke passus over het Nederlands als factor tot versterking van het nationaal gevoel voorkomt : dit bewijst dat Willems stilaan zijn eigen levensbeschouwing begon op te bouwen en inzag dat de natuurlijke toekomst van onze gewesten in een nauwere aansluiting bij het Noorden lag. Vandaar ook zijn streven tot historische bevestiging van de landseenheid, zijn onvoorwaardelijke trouw aan koning en vorstenhuis en zijn verdediging van de rechten van zijn moedertaal als landstaal.

Dit laatste vooral was nodig in een land dat eeuwen onder vreemde overheersing had gestaan, dat in zijn lagere klassen onmondig en gekleineerd, in zijn hogere burgerij en administratie grondig was verfranst, en dat als erfenis van Jacobijnse en Napoleontische overheersing het gros van het vreemde ambtenarencorps in dienst had gehouden. Om van de vele Franse inwijkelingen, na de Restauratie van de Bourbons uit Frankrijk vertrokken en in onze grote steden permanent in pers en openbaar leven agerend, nog te zwijgen. Vandaar stilaan ook Willems' ergernis bij het zien van de locale Antwerpse toestanden, waar vele hogere ambten nog steeds door geboren Fransen bleven bezet, zodanig dat zijn inmiddels een flink stuk ouder geworden vader ook nu niet aan slag kon komen [70].

Naast dit biografische element wordt ook veel van zijn koene verdediging van het Nederlands verklaard door de wel zeer vinnige, ja soms zelfs hatelijke bestrijding ervan, in al haar aspecten, zoals die door advocaten als Barafin, Tarte, Donny, De Stassart en

67. Gepubliceerd in : *Antw. Alm. v. N. & V.*, II, 1816, p. 23-24.

68. Gepubliceerd in : *Antw. Alm. v. N. & V.*, I, 1815, p. 19-21 ; het gedicht over Rubens in : *Toejuyching der Leden van het Genoótschap Tot Nut der Jeugd : aen d'Antwerpsche Maetschappy der Schoone Konsten* ..., Antwerpen, 1815, p. 10-14.

69. *Quinten Matsys, of wat doet de liefde niet ! Tooneelspel in 2 Bedryven doór* J. F. Willems, Antwerpen, 1816.

70. Cf. o.m. een brief van C. J. van Assen aan J. F. Willems van 7.1.1819.

Plasschaert, vooral in de beruchte *Observateur belge* [71] week na week werd aangepreekt. Directe aanleiding voor de moegetergde Nederlander in Willems bij het vervaardigen van *Aen de Belgen* was Plasschaerts [72]

> Je suis Belge, moi, et je m'en glorifie
> Je ne suis pas Néerlandais, et ne veux pas l'être [73]

waarop Willems met het niet zeer welluidende, maar wel goed beredeneerde en ad rem geformuleerde

> Ik ook ik ben een Belg en mag tot Belgen spreéken [74]

antwoordde en hierin met veel nadruk, historische gronden, gevoelsargumenten en politieke motieven opkwam voor een doorzetten van het Nederlands als landstaal, bewees dat Noord en Zuid dezelfde taal hadden en pleitte voor trouw aan het beleid van de vorst. Hij raadde zijn landgenoten daarbij aan hun „geschichtrol" op te slaan :

> waer gy uw recht geschonden
> Uw heyl vertreéden vind, de landspraek vind ge 'er by,
> en haer verdelging steéds het doel der dwinglandy ;
> Want om naer eysch der kunst een moedig paerd te temmen,
> Moet men doór 't slaefsch gebit, voóraf zyn mond beklemmen :
> Die kunstgreép is aen Spanje en Vrankryk nut geweést,
> In 't onderdrukken van den Nederlandschen geest. [75]

Het gedicht, een monument in de geschiedenis der Vlaamse Beweging, sloeg in als een bom. Werd hij er op slag door gekend en gewaardeerd in het Noorden, en dit zowel in de literaire als in de regeringskringen, én in de schaars overgebleven rederijkerskringen van het Zuiden, o.m. te Gent ; voor de rest van de openbare opinie werd hij voortaan het hoofd van Jut, waarop alle slagen neerkwamen, „le plat valet du pouvoir" : in de hele Franstalige pers (en andere was er nauwelijks met invloed) werd zijn gedicht bespot en zijn bedoelingen verdacht gemaakt. Te Antwerpen werd zelfs huis aan huis een pamflet rondgedragen :

71. *L'Observateur politique, administratif, historique et littéraire de la Belgique,* Bruxelles, I (1815) - XVI (1818).

72. Voor Plasschaert cf. o.m. F. van Hulst, *Notice sur J. B. Plasschaert,* Liège, 1837 ; *Biographie nationale,* XVII, 1903, kol. 761-764 door E. Closson ; en vooral M. Sabbe in : *Uit den taalstrijd in Zuid-Nederland tusschen 1815-1830,* Antwerpen, 1939, p. 35-47.

73. Chant patriotique des Belges, qui ne veulent point du sobriquet de *Nerlandais,* in : *L'Observateur,* XIV, 1818, p. 157-159.

74. *Aen de Belgen,* 1818, p. 6.

75. *Ibid.,* p. 20.

Ci gît un grand flandrin
Qui ne parla jamais ni français, ni latin... [76]

Het was trouwens wel eens meer Willems' noodlot om alleen op de bres te gaan staan en a.h.w. de aanval naar zich toe te halen : ook in zijn polemiek uit 1822 met priester Thijs [77], zijn pennetwist met De Stassart [78] en in zijn beroemde *Lettre à Van de Weyer* [79] werd hij niet rechtstreeks gemoeid en kwam hij in jeugdige overmoed en uit eigen initiatief in het rumoer terecht. Zijn vrienden B. Schreuder en L. G. Visscher hadden hem nochtans verwittigd dat hij zodoende „aen zich zelven alleen te wyten had, dat (men) zich ook met U alleen" bemoeit. „En, wat wordt er toch met al dat geschryf in de Couranten gewonnen ? Niets, hoegenaamd niets." [80]

De jonge Willems, na 1815 een tijdlang zonder emplooi – door de gewijzigde staatkundige omstandigheden of het overlijden van Van Puijenaer ? – had na een vergeefse sollicitatie bij het Franstalige St.-Elisabethziekenhuis [81] een aanstelling als hulparchivaris bij de oude stadsambtenaar Lenaerts gekregen en werd er door hem opgeleid in paleografie, diplomatiek en kennis van het oude staatsrecht [82]. Vermoedelijk was dit echter noch zeer remuneratief, noch zeer tijdvullend, want sedert die tijd zien we hem eveneens

76. Het volledige vers, geciteerd door G. Schmook, *a. art.* in noot 14/3, p. 1164 luidt :

Ci gît un grand flandrin
Qui ne parla jamais ni français, ni latin.
Ce grand défenseur d'andouilles
Rimait à tire-larigot
Sur les rives de l'Escaut
Pour amuser les grenouilles.

77. E.H. Isfridus Thys, geboren te Brecht op 11.1.1749 en overleden te Antwerpen op 3.1.1824, was historicus en sedert 1816 lid van de Academie te Brussel. Hij ging met Willems een polemiek aan n.a.v. zijn mededingen in een wedstrijd van *Tot Nut der Jeugd* en de naar zijn oordeel onvoldoende bekroning van zijn verhandeling. Hij bekritiseerde Willems' poëzie in zijn *Verhandeling over onze Nederduytsche Tael ...*, Antwerpen, 1821, p. 9, 15-19 en 23-26.

78. G. J. A. baron de Stassart werd geboren te Mechelen op 2.9.1780 en overleed te Brussel op 10.10.1854. Hij kende een bewogen en belangrijke politieke carrière, en was een vooraanstaand Franstalig literator. Na 1830 werd hij voorzitter van de Academie. Voorheen, en wel in maart 1829, had hij met Willems in de pers gepolemiseerd over het Nederlands als landstaal.

79. *De la Langue Belgique. Lettre de Jean François Willems, membre de l'Institut des Pays-Bas, etc. ; à M. Sylvain Van de Weyer, Avocat, Conservateur de la Bibliothèque de Bruxelles et des manuscrits du Roi, Professeur de philosophie au Musée, Membre de la commission chargée de la publication des monumens inédits de l'histoire du pays, et l'un des Rédacteurs du Courrier des Pays-Bas,* Bruxelles, 1829.

80. Cf. een brief van B. Schreuder aan Willems van 3.12.1821, en ook L. G. Visscher aan Willems op 29.5.1821.

81. Cf. een brief van Willems aan [P. J. Vermoelen], burgemeester van Antwerpen, van 10.8.1816.

82. Brieven van Willems aan [P. J. Vermoelen] en C. L. G. J. de Keverberg de Kessel, gouverneur van Antwerpen, van 12.9.1816.

optreden als klerk in privé-dienst van de Antwerpse ontvanger der registratie, F. Bar, die Nederlands-onkundig was. Het hele Nederlandse bewind door was het immers de gewoonte dat de titularis van een ambt als o.a. dat van ontvanger, dat geremunereerd werd pro rato van de ontvangsten, en tot het bekomen waarvan een soliede borgstelling was vereist, de bij zijn werk benodigde klerken en copiïsten zelf bezoldigde [83].

Daarnaast was hij ijverig lid van de *Société des Amis de l'Art.* Bevordering der plastische kunsten leek hem immers een middel te zijn om binnenlands het Vlaamse, eigen karakter te beklemtonen, en in het buitenland een prestigepolitiek te voeren. De schilderijen van Rubens en Van Dyck werden dan ook naar behoren op het specifiek-nationale, het realistische kleurenkoloriet onderzocht. Jongere vrienden als Kremer, Navez en Wappers deed hij vaderlandse onderwerpen aan de hand als o.a. het optreden van Hooft in de Muiderkring : een poging om het literaire element door het picturale bekend te maken en te ondersteunen ! [84]

Ook streefde hij, samen met enkele andere jongeren van *Tot Nut der Jeugd,* in een kleine toneelafdeling : *Nut en Vermaek,* naar een eigen toneelrepertoire [85]. Met het oog op de herhaalde wintervertoningen van 1815 tot 1818 in het lokaaltje van de Prins [86], later in de Philharmonie van de Arenbergstraat, vervaardigde hij zelf drie stukken : *Den ryken Antwerpenaer, De Tooneelliefhebbers* en *Quinten Matsys,* waarin hij zelf met brio de hoofdrol vertolkte, en dat hij, met zwier, aan zijn leermeester Bergmann opdroeg. Zijn stukken vallen niet op in de produktie van die dagen, tenzij dan door een verzorgde, zij het stijve en harkerige boekentaal. Zou Willems nog in 1820 niet aan S. I. Wiselius dienen te bekennen dat hij veel vlotter Frans dan Nederlands schreef ? [87] Dit geeft ons wellicht een idee van de lange weg terug die de volksgemeenschap, zelfs in haar beste vertegenwoordigers, diende af te leggen om uit de greep van de definitieve verfransing

83. Zo zou Willems zelf later C. P. Serrure en F. H. Mertens in zijn Antwerpse kantoor gebruiken en ze tegelijk inschakelen bij het copiëren van oude teksten ; na 1835 zou hij te Gent nog een dergelijke plaats aanbieden aan H. Conscience en het buitenbeentje M. van der Voort.

84. Cf. G. Schmook, *op. cit.* in noot 14/1, die dit probleem uitvoerig heeft onderzocht.

85. Cf. J. Staes, *Antwerpsche Tooneelmaatschappijen sedert het begin dezer eeuw tot aan de stichting van den Nationalen Schouwburg,* Antwerpen, 1896.

86. Cf. J. Staes, *op. cit.,* p. 8. Het lokaal was „gelegen in de Rogierstraat, in het huis, thans nummer 6, waar eene tamelijke groote achterzaal bestond, met uitgang in de Beggijnenstraat".

87. Op 20.9.1820 schreef hij aan S. I. Wiselius : „Je vous écris en français parce que je suis pressé, & que le flamand ne coule pas aussi facilement de ma plume. Je suis, par malheur, condamné à écrire toute la journée dans la 1ere de ces deux langues".

opnieuw tot de beheersing van een Nederlandse cultuurtaal te komen.

Verzen over taalverdediging, anacreontische ontboezemingen, schoolse toneelstukjes naar Lessings model [88] : tot 1818 was dit Willems' produktie.

Vanaf zijn resolute klaroenstoot met *Aen de Belgen* was het hiermee voorbij. Reeds in de *Verhandeling,* die hij daarop tot staving van zijn pathetische oproep aan zijn landgenoten ter hand nam, treedt de Willems naar voren, zoals we hem tot het einde van zijn leven leren kennen : de autodidactische geleerde, die met het vuur van het geloof bewijzen aanbrengt voor het nationaal-Nederlands karakter van zijn volk, de bronnen voor zijn verleden aangeeft en tegelijk polemisch van leer trekt tegen zijn bestrijders.

Oorspronkelijk was hij, zoals hij in zijn „Voorrede" bij het tweede deel schreef, bij het opstellen van deze *Verhandeling* van plan geweest om op historische gronden aan te tonen dat het Nederlands van ouds onze landstaal was geweest. Nadat de taalwetten echter, met aanvankelijk blijkbaar gunstig gevolg, in het Vlaamse landsgedeelte waren ingevoerd, en in een aantal geschriften „de meerderheid en voortreffelykheid van het Nederduitsch in vergelijking van het fransch... uitmuntend en beslissend was bewezen", veranderde hij van objectief en begon de geschiedenis van de Vlaamse taal- en letterkunde in het Zuiden te schetsen, en hierbij telkens te wijzen op de invloed, die vreemde politiek en buitenlandse vorsten erop hadden gehad. Aan het Noorden wilde hij tonen dat onze gewesten ook na 1585 nog literatuur van belang hadden opgeleverd.

Mede door dit eerder politieke dan literaire doel had hij dan ook minder oog voor de estetische waarde van de voorgestelde schrijvers, terwijl hij anderzijds in het eerste deel (verschenen 1819-1820) slechts een handige samenvatting leverde van wat hij in de werken van een Huydecoper, Lelyveld, Kops, Van Wyn en Ypey had gevonden.

In zijn appreciatie van de Middeleeuwen volgde hij nog trouw zijn voorgangers als De Vries, Huydecoper en Siegenbeek en schetste die niet-christelijke tijden als beladen met de „afschuwlykste zedeloosheyd, de schandelykste onbeschaefdheyd" [89]. Eerst jaren

88. Volgens R. Roemans, Jan-Frans Willems' kunstopvattingen, in : *Album opgedragen aan Prof. Dr. J. Vercoullie,* II, 1927, p. 231-234. C. Tindemans, in : *Spiegel der Letteren,* IV, 1960, p. 256 verwijst terecht naar Regnard, *Le légataire universel* (opgenomen in : Oeuvres de M. Regnard, Paris, 1750) als ander voorbeeld voor *De Ryke Antwerpenaer.*

89. Cf. *Verhandeling,* deel I, p. 109.

later zou hij het belang van onze Middelnederlandse letterkunde gaan beseffen en verdedigen.

In het tweede deel, gewijd aan de zeventiende en achttiende eeuw in het Zuiden, diende hij op eigen kracht en steunend op de gegevens van de oude Antwerpse archieven te varen. Om aan het Noorden te bewijzen dat ook daarna nog onze dichters van tel waren gaat hij hier over tot een kritiekloze en vermoeiend-overstelpende opsomming van namen en titels. Zijn verdienste ligt hier alleen in het feit dat hij zonder omhaal noch bombast een bronnenverzameling en haar vindplaatsen samenstelt, en aandacht vraagt voor figuren als Poirters, Verstegen, De Harduijn, Verhoeven en Verlooy.

Dat het tweede deel enigszins haastig was samengesteld en over een aantal jaren druppelsgewijze verscheen (1820-1824), lag niet alleen aan de ondertussen verminderde noodzaak om het Nederlands als landstaal te verdedigen, – de taalwetten voor het Vlaamse landsgedeelte waren inmiddels verschenen –, dan wel aan Willems' eigen omstandigheden : op 30 november 1821 was hij door Willem I tot ontvanger der registratie voor Antwerpen-Noord aangesteld, waarbij zijn diensten aan de Nederlandse letteren hem de gebruikelijke stagejaren als onbezoldigd surnumerair konden doen overspringen [90]. Een vorige sollicitatie bij het departement van justitie, bij Van Maanen, de meest Nederlandse van 's Konings ministers, was, misschien bij gebrek aan de nodige juridische bekwaamheden, niet geslaagd [91]. En ondertussen was het dringend nodig geworden dat Willems aan een vaste en goedbezoldigde betrekking geraakte ! Op 22 juli 1818 [92] was hij immers in het huwelijk getreden met Isabella Carolina Borrekens, die het jaar ervoor weduwe was geworden van P. J. Walravens, en uit dit huwelijk nog twee van haar vier kinderen, een jongen, Eduard, en een meisje, Lotje, had overgehouden. Willems schijnt in zijn zwervend jonggezellenbestaan daar een tehuis te hebben gevonden, en een paar maanden later met zijn vier jaar oudere hospita in het huwelijk te zijn getreden. De familieoverlevering verhaalt nu nog met veel omhaal van de „baronne Borrekens", adeltitel, die wij niet vermochten terecht te brengen, tenzij dan

90. Via Willems' briefwisseling uit de maanden november-december 1821 valt de filiatie van de bemiddelingspogingen nagenoeg nauwkeurig op te maken : Willems' aanvraag werd via de Bergmanns en B. Schreuder doorgegeven aan diens Amsterdamse beschermer Jeronimo de Vries en diens zwager, de staatsminister J. M. Kemper, die de sollicitatie blijkbaar bij Willem I heeft ingeleid.

91. Cf. een brief van J. M. Kemper aan C. F. van Maanen van 15.6.1819, gedeeltelijk gepubliceerd door Dr. H. T. Colenbrander, *Gedenkstukken,* VIII, 2e stuk, 1915, p. 461.

92. Deze huwelijksakte werd opgenomen in de sub * geciteerde editie.

door de aanduiding in haar geboorteakte van haar ouders als „dominus" en „domicella", wat op een zeker aanzien schijnt te wijzen, en in haar huwelijksakte met Willems van een voorgelegd stuk met de „ayeux et ayeules de l'épouse". Willems zelf tekende in een exemplaar van zijn *Bibliotheca Willemsiana,* bij Peeter Heyns, *Spieghel der werelt,* 1577 [93] een opmerking over haar afkomst op, wat de latere biografen heeft doen besluiten, dat ze nog verwant was met Rubens en Ortelius [94]. Mevrouw Willems was bepaald gefortuneerd te noemen : haar vader was tabakfabrikant en eigenaar van het huis De Kreft aan het Waaigat bij de kathedraal. Haar eerste echtgenoot was vermoedelijk als bediende bij haar vader in dienst, want we vinden hem in zijn huwelijksakte op dit adres ingeschreven. Nam hij eventueel later de zaak van zijn eigen vader over ? In zijn overlijdensakte staat hij in elk geval opgetekend als „marchand épicier".

Mevrouw Willems was een sterke vrouw, met grote invloed, die door haar relaties, familie, erfenissen [95] en fortuin Willems in contact bracht met hogere maatschappelijke kringen en af en toe noopte zijn openbare principiële en karaktervaste optreden in het gezellige verkeer te matigen. Het was een zeer gelukkig huwelijk overigens, dat Willems een rijke kinderzegen bracht, en de mogelijkheid tot afzondering en rust om naar believen zijn historisch-literaire studiën voort te zetten. Eerst diende hij echter op de hoogte te raken van de ingewikkelde registratie-procedures, en had hij, naar het getuigenis van de jonge Bergmann, voor niets anders meer oog [96].

93. Cf. het exemplaar uit de *Bibliotheca Willemsiana,* nr. 3517, thans K.B. Brussel II, 25993. Daarin vindt men op het 3e schutblad, recto, in een 16e-eeuwse hand de naam van : Bartholomeus Broeckx, en daaronder in het schrift van Willems

	Jacob Heyns vader van		
Martyntje Heyns		Peeter X Heyns	X woonde in de Augustijnstraat te Antwerpen
trouwt met			
meester Jan Borrekens		Zacharius Heyns	

94. Cf. De Saint-Genois, p. 11 ; Visschers, p. 11.

95. Over een erfenis van fl. 25.000 (samen met andere familieleden te delen) spreekt een brief van Willems aan J. de Vries van 4.9.1823 : deze som kwam van „oom Van Aerden". Ook in de briefwisseling door Willems na 1831 met officiële instanties gevoerd, blijkt dat hij van een familielid Gobbaerts omtrent 1830 een belangrijke som had geërfd, waarvoor hij tot ca. 1835 niet bij machte was de verschuldigde successierechten te betalen.

96. Cf. *Gedenkschriften,* 1895, p. 160.

Op aandringen van Staatsraad J. M. Kemper [97] deed hij toen mee aan de grote spellingsprijsvraag van het Brusselse genootschap Concordia, en vergeleek nauwkeurig de Noord- en Zuidnederlandse systemen [98] om tot besluit met een eigen, verzoenend stelsel voor de dag te komen. Terecht zag hij in dat het Vlaamse volk nog niet rijp was om klakkeloos de Noordnederlandse cultuurtaal over te nemen en ze in haar oude vormen nog menig bruikbaar woord bezat : de zelfstandige Zuidnederlander in Willems werd wakker.

Dat er overigens een verschil tussen Hollandse deftigheid en Brabantse vrolijkheid was, had hij reeds aldoor beweerd, en dat de twee samen eerst de ware Nederlander vormden, probeerde hij herhaaldelijk in zijn brieven aan te tonen [99]. Er viel trouwens nog steeds rekening te houden met de specifiek-Vlaams-katholieke reserves. Dit was hem door zijn heftige uiteenzettingen met priester Buelens maar al te goed duidelijk geworden. Grosso modo te rangschikken onder de strikt-Vlaamse taalminnaars als de handig-commerciële, zijn huik naar de wind hangende Behaegel en de aanvankelijk pro-Nederlandse, maar later beslist Vlaams-conservatieve Defoere, vertegenwoordigde Buelens de voorzichtig wantrouwende ultramontaanse richting in de geestelijkheid, beheerst door een stevige contrareformatorische mentaliteit, en bevreesd voor het ketterse, protestantse Noorden, zijn geschriften en zijn invloed. Als geboren polemist zou hij later even onversaagd ten strijde trekken tegen het „Haereticum jugum", waaronder het Zuiden naar zijn mening sedert 1815 zuchtte, wat hem trouwens een jaar vestingstraf zou opleveren, en werd hij later de leidende pen van het katholieke oppositionele blad *Den Antwerpenaer,* waarvan de vorm van het lidwoord alleen reeds een program was !

Ondertussen bepaalde hij zich ertoe Willems uit te krijten voor een vrijdenker en een liberaal, omdat hij in zijn *Verhandeling* had durven poneren dat de Nederlandse opstand van de zestiende eeuw gerechtvaardigd was geweest en hij de overdreven kerkelijke censuur van de voorbije eeuwen had veroordeeld.

Willems, van huize uit gelovig katholiek [100], maar door eigen

97. Joan Melchior Kemper, geboren te Amsterdam op 26.4.1776, en overleden te Leiden op 20.7.1824, was de bekende Leidse hoogleraar, hervormer van het Nederlandse recht en sedert 1817 staatsraad en raadgever van Willem I. Gehuwd met een zuster van J. de Vries uit Amsterdam, droeg hij veel bij tot Willems' benoeming tot ontvanger. Samen met Van Maanen was hij een konsekwent verdediger van 's Konings taalpolitiek.

98. *Over de Hollandsche en Vlaemsche schryfwyzen van het Nederduitsch, door* J. F. Willems, corresponderend lid van het Koninglyk Nederlandsche Instituet, enz., Antwerpen, 1824 – eveneens opgenomen in de *Verhandeling,* deel II, p. 276-383.

99. Dit blijkt vn. uit de briefwisseling met J. de Vries.

100. Cf. *a. art.* in noot 60, p. 8.

inzicht en zijn opvoeding bij de Bergmanns breeddenkend geworden, moest met deze eng-katholieke leer wel in botsing komen. Toch had hij reeds in zijn *Verhandeling* aangegeven hoe hij in feite meer voor de Erasmiaanse leer van verdraagzaamheid en voorzichtige hervormingen binnen de Kerk zelf voelde dan voor het tweedracht zaaiende optreden van een Luther of Calvijn. Vooral Luther was hem hierbij een doorn in het oog ![101] Toch hield hij in zijn brieven aan Buelens zijn mening over Alva en de opstand staande [102] en volhardde ook in zijn opvatting dat de starre houding van de Kerk in de daaropvolgende eeuwen ons geestelijk verval als natie en de teloorgang van onze taal hadden helpen bespoedigen. De manier waarop hij daarbij Buelens tot tweemaal toe te woord stond [103] was literair en levensbeschouwelijk superieur, terwijl hij daarenboven blijk gaf van zijn vlotte stijl en gevatte humor.

Vanaf dat ogenblik werd hij de onbetwistbare spil van het aarzelende Vlaamse literaire en taalkundige leven, én de verbindingsschakel met het Noorden. Reeds in 1819 was hij lid van de Maatschappij van Leiden en de Hollandsche Maatschappij van Fraaye Kunsten en Wetenschappen geworden. In 1820 werd hij, vermoedelijk op voorstel van J. de Vries, correspondent van de Tweede Klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut te Amsterdam en van het genootschap Verscheidenheid en Overeenstemming te Rotterdam. Op zijn grote reis naar Nederland van juni 1819, een reis waarvan we het belang niet licht zullen overschatten – niet alleen voor het verwerven van deze lidmaatschappen, maar ook voor zijn sollicitatie naar een betrekking in staatsdienst – had hij Tollens, Immerzeel en Van Ressem te Rotterdam, Bilderdijk, Kemper, Van der Palm en Siegenbeek te Leiden, Wiselius, De Vries, Loots, Van Lennep, Van Hall en Westerman te Amsterdam en Van Maanen te 's-Gravenhage ontmoet [104] en daarbij met kwistige hand erelidmaatschappen van het Antwerpse Genootschap Tot Nut der Jeugd uitgedeeld, en hun zeer geapprecieerde medewerking voor zijn almanakjes verworven.

In het jaar 1824 tenslotte, de limiet die ik mij bij deze lezing had gesteld en die niet zo maar toevallig werd gekozen, voltooide hij zijn *Verhandeling over de Nederduytsche Tael- en Letterkunde, opzigtelyk de Zuydelyke Provintien der Nederlanden,* ontwierp hij zijn eigen spelsysteem, zoals dit in datzelfde jaar werd vastgelegd

101. Cf. *Verhandeling,* I, p. 212 en vlg.
102. Vn. in zijn *Antwoórd,* cf. noot 60.
103. De eerste reactie van Willems werd opgenomen in Buelens' *Brief-Wisseling,* cf. noot 59.
104. Dit blijkt uit de briefwisseling met diversen, van april tot juli 1819.

in zijn *Hollandsche en Vlaemsche schryfwyzen van het Nederduitsch* en waaraan hij zich in zijn verdere leven zou houden, sloot hij a.h.w. zijn literair-scheppende periode af en hield hij op met zijn directe bemoeienissen met de gang van zaken in het Antwerpse, Koninklijk geworden, Genootschap Tot Nut der Jeugd. Hij trok zich hoe langer hoe meer terug uit het bewogen Antwerpse openbare leven. Het jaar 1824 sloot ook de tijd van onbekommerd huiselijk geluk af : voortaan zou de plaag der kindersterfte zijn intrede in zijn huiskring doen. Na die tijd kwam meteen ook een einde aan zijn kritiekloze en onvoorwaardelijke verdediging van de taal- en de algemene politiek van Koning en regering : over zijn relaties met het Noorden vielen al eens schaduwen, terwijl hij zich steeds meer bewust werd van zijn eigenwaarde als Zuid-Nederlander, duidelijk verschillend van zijn Noordelijke vrienden. Na die tijd zou hij voortaan meer kritisch dan creatief, meer historisch dan literair en meer erudiet dan polemisch gaan werken.

BIJLAGE I
(zie voetn. 19)

HEKEL-DICHT OP DEN MAIRE EN MUNICIPALITEYT VAN BOUCHOUT.

Myn Zangnimf ! moet gy thans een' hekelschimptoon voeren ?
en met een' beévend' hand de gramme Véder roeren ?
Gy, die nog noeyt besmet, veélliever, t'allen tyd,
Uw waerdste Dichttafreel de zuyvre deugden wyd !
Maer d'onderdrukte Deugd gebied U thans te Spreéken,
om, door Uw pen, den Smaed U aengedaen, te vreéken.
het wangedrag des Mairs, en van Zyn Schelmenstoet,
Zy t' voórwerp dat U thans de Stem verheffen doet !.....

Nog nauwlyks had den Beêr [1] het dorpsbestier verlaten,
En aen het Bouchouts volk een vryën aêm gelaeten ;
Nauws Smaekte men t' genoegt' der onwaerdéerbaer' rust,
of nog een erger dier heeft dezen vréde ontrust. [2]
verheugt, verhoópte t'volk zyn Vryheyd weér t'erlangen ;
wyl t' met geen vreeze voór den beêr meer was bevangen :
maer wyl t' die vreugden smaekte, en haer bekoórlykheyd,
Zie ! t' ampt van Mair' word aen een' Ezel toegeleyd ! –
Die, met eens vriends gelaet, met fraey te konnen spreéken,
En met het hart des volks doór vleytael te ontsteéken,
Tot deézen trap geraekt, maer in zyn ziel bevlekt,
Doór die geveynstheên all' zyn gruwelen bedekt.

Dit is hy die nu t'recht van Bouchout wilt vertreéden,
En allen burger paeyt met vly-en-logenreden ; –
beloóvende verdrukt en hoópe geéft, zoo hels
geholpen doór een deel Schyndeugdzaem' dorpconseils....
ofschoon **Van Colen** wilt hun wandaên tegenspréken ;
den wrok te keer wilt gaen dier helgewyde Streéken,
zy blyven echter aen hun Schelmery gekleéft,
op dat (waer t' mogelyk) den burger voór hen Sneéft !...
ja eenen dien nam deel in Bouchouts heylbelangen,
en zag zig tot zyn loon in weynig tyd gevangen ! [3]
Dog Schoon de Deugd of t' regt bywyl in kerkers zugt, [4]
of voór de dwinglandy dier heylverzakren vlugt,

1. Toenaem die aen den voórléden Maire wierd gegeven.
2. Dit Ziet op den tegenwoórdigen Maire.
3. Dit ziet op het gevangennémen van myn Vader, t'welk oorzaek heéft gegeven tot het maken van dit dichtstukje.
4. Zugten. [aantekening in potlood van vreemde hand]

zal echter eens voor hen dien helschen mist verdwynen,
en met nog meerder gloór hun deugdenluyster Schynen.

Maer zeg my, Meyer ! Wat bewoog U tot dien Stap,
van zelfs te Smeeken om het Bouchouts Meyerschap ?
Welk was 'er d'oorzaek van ? – was 't om met eer te pralen ?
of om een weynig geld uyt dit bewind te haelen ? –
om dat U de fortuyn den rug had toegekeert,
daer g'eerst wierd door haer gunst tot drymaeltoe, verëert ; –
en Z'u uyt t' nedrig Slyk ten top van eer verhefte ?....
gy die noeyt ampt aenveêrde, om dat uw bryn besefte
dat gansch het fransch gebied tegen den godsdienst Streéd,
en d'heylge kruysbruyd doór Zyn amptbedienaers leéd.....?

1807.

BIJLAGE II
(zie voetn. 19)

DEN SCHELDSTROOM.

Eersten. Zang

Den grooten Vondel heéft, op Zyn vergode Snaeren,
weleer, ter eere van zyns Rhynstrooms blanke baeren,
en Rhyngeboortestad, een onnavolgbaer Lied
den Amstel toegegalmt ; – Antonides het riet
ten stroomlof van het Y op zyne wyz' gehandeld.
Nu ook, op t' spoór dier Twee, ô zanggodin ! gewandeld !
Schets in een Neêrduytsch Dicht het vaderlandsche wed,
verhef den Scheldstroom op uw' heldendicht-trompet ;
ja, zing den groene gloôr dier schaduwryke boorden ;
den overstrydbren belg en zyn gelukkige oorden : –
Dit heylig voorwerp is uwe eerste proefstuk waerd.
Uw cyther zy, voor t' eerst, voór t' vaderland gesnaert.

het waereldheerschend Room' roem' vry zyn witten Tyber ;
de wreévle Spanjaert boge op zynen Taeg en Yber ;
Brittanjen op de Theems en Frankryk op de Sein' ;
het wyd Germanjen op den Donau en den Rhyn : –
den Lof der Schelde zy, Myn Zangster ! ons verlangen,
en t' heerlyk onderwerp van onze stroomgezangen !
hefäen, terwyl ge u met het groene Scheldlies kroont.

En gy, die t' Spiegelnat van mynen stroom bewoont,
gy, waternimfjes ! gy, o blanke Scheld-najaden !
duld dat uw zuster zig in uwen vloed verzaden,
en d'eerste dichterlust uyt uwe baeren drinkt !
Schaf haer uyt uwe kil een immerduerend' inkt !
geéf kragt, géef vuer en zwier aen haer gewaegde toonen !
dan zal een wenschlyk eynd' haer tédre klanken kroonen ;
dan zal zy, kragtig doór uw' invloed bygestaen,
uw Lof, den lof der Schelde op haere Cyther slaên.

Ook gy, den gryzen God der Scheldewaterbaeren !
gedoog datze uwe kruyn omvlecht met Lauwerblaêren !
voór t' scherpziende argus-oog der waereld, in uw tael,
de Waterheerlykheyd uws kristalynstrooms, mael' !
kan u uw eygen lof (eene eédle taek !) behaegen,
Dan zal zy moedig zig in t' glibbrig dichtpad waegen,
wyl ze u deés lettervrugt, haer' jongen arbeyd wyd'
en t' vaderlandsch tafreel voór uwe voeten lyd.

Welaen, gy knikt my toe. ik mag uw gunst erlangen.
Welaen ! ik mag..... maer met wat verwen aengevangen ?

hoe d'oude Stroomroem en de dart'lend' heénespoed,
in dicht doen hooren van uw' weergaloozen vloed ?
hoe eyndlyk, U ten prys den strydbren belg gezongen ?
neén..... liever eerst den schoot der oudheyd doórgedrongen,
en, eer deez' schoonen oórd door volken wierd bebouwd
U in de woestheyd van barbaerscher Eeuw beschouwt.
Eerst zie 'k de Schyt aen uw' toen aeklige oevers woonen. 4
na hem de Celten, zyn gedugte heldenzoónen, 5
hunn' woonsteên houden op uw overvrugtbaere aerd'.
(een wydvermaerde volk van oórlogzugtige aert,
dat, wen de winter U met vorst en ys benarden,
t' is ongelooflyk !) om zyn zoónen uytteharden,
Die nauwsgeboóren plonste in uw bevroóren nat. – 6
een volk t' geen, zegt men, ja het gantsche Euroop bezat, 7
en in de gruwelheyd van oórelogend woelen,
de waerelddeelen zyn onwrikbren moed deéd voelen.
k' zie, in die dagen, vorst Laërtes grooten zoón,
de slimme Ulysses, van de vaderlyken troon
en t' vlugtende Itaka zoo vreedelyk versteéken,
gaen dwaelen, met zyn vloót, om uwe noórdzeestreéken, 8
en op uw schoonen boord, herberregzaeme Scheld !
de rust gaen zoeken die hem allerweége ontsneld. –
een korte Rust ! want hy verliet welhaest deéz' gronden,
dog laet de teekens van die heuchelyke stonden,
op uwen boêm gedrukt tot eeuwiglyken roem...
Onnoodig dat ik hier die merrekteekens noem ;
onnoodig dat ik voorts een' reéks van oórlogsdaeden,
waermé de kelten zig met glorie overlaeden,
verhaele ; – of dat ik zing hoeze in nog later tyd,
van Brennus aengevoerd, met heldendapperheyd
doór d'Alpen heéngerukt, de stoffende Romeynen
versloegen en braveérde in de bebloede plynen
van Allie ; of wel hoe zy, Roomen ingedruyscht, 9
het straf vermogen van de Nederlandsche vuyst,
de trotsche neéven van god Numa deéden merken –
in t' duysterst' middennacht d'onrambre metzelwerken
van t' hooge Capitoól, dat hen alleen weérstond, 10
beklommen ? – zal ik al het geén men voorts bestond,
verhaelen ? – of wéer naer uw groene boorden keeren,
en hooren hoe den bard, god Tuïscon ter eeren, 11
in t' neédrig hutje, door uw groene Lies bedekt, 12
verwondrende aendagt van de luystrende ooren wekt ; –
en uyt gelokt op uw vervoerende geklater,
de Lofzang zingt van uw zagtmurmulende water ? ...
of wilt men dat ik zing van d'aziaetsche tocht ? –
wat tempelplondring m'in Appollos Delphis wrogt ? 13
of hoe men Azie doór kryg te nederstelde,
en roemryk weêrkeert na uwe oevers, strydbre Schelde ? ...

Neén, k' vraek die dwaelweg in des oudheyds duysterheên,
en richt na t' glorielicht van laetere eeuw, myn schreên.
Daer zie 'k in Schaduw van uw eeuw'ge lauwertelgen,
den heldenryken stoet der vryheydvolle belgen.
de duerbre Grootheyd en d'erfönäfhanglykheyd
van U en t' vaderland, verweêren in den stryd.
Daer zie 'k die dapperen, met zaemverëende kragten,
het heyr van Cæsar/ : t' puyk der strydbaerste oorlogsmagten/
in t' veld verslaegen, en de ziddrende Romyn,
het bloedig offer van t' bestaen zyns veldheers zyn.
daer zie ik, op uw fel bemorste waterstranden,
de legertenten van dien grooten Roomer, branden.
Den belg verslaet hem by die flikkerende gloed,
en gy, gy walgt vast van het italjaensche bloed,
dat, als met beéken, in uw stroomnat neêr komt gonssen :
terwyl g' een vloeybaer graf zyt, voór die nederplonssen
in uwe ontroerde kil, doór d'oorlogsdolk gekerft ;
waer ook somtyds den belg voor uwe vryheyd sterft.
Lang duerd' het wrokken, nu gestild, dan erbegonnen ;
nu d'een dan d'ander of verwinnaer of verwonnen ;
nu is uw eygen zoom een schriklyk moordtoneel ;
dan krygt een ander oort die oorlogspest ten deel,
en kan getuygen van den moed der belgen strekken –
zoo niet d'olyf dit met vergetenheyd kwam dekken.
Want schoon den belg den kryg eens om uw vryheyd mint,
hy is – dit maekt hem groot – meer tot den Vré gezind.

Gelyk wanneer Auroór de purper oosterkimmen
in vroegen ugtend doet van haer safraenlicht glimmen,
haer maegdelyk gezigt op t' neévlig aerdryk houd
en paereltraenen uyt haer gouden waegen dauwt ; –
of als de morgenzon de dikke en duystre dampen
der waereld wegveégt en verdryft der sterren lampen ; –
met vriendelyk gelaet op uwe streéken mikt,
en met haer nuchtren glans in uwe golven blikt : –
zoo – éveneens, in uw door kryg verwoeste dalen
verspreyt de vredezon haer langgemiste straelen ;
zoo, – éveneens, op uw bebloede nedergrond, [1]
druypt thans den heyldauw van een' eeuwig vréverbond.
Ik hoor uwe oevers van vermengde stemmen schatren ;
k' zie belg en Roomer, by het juychen uwer watren,
malkâer omhelzen in die vrédezonneschyn,
en voortaen vrienden en opregte broeders zyn.
Nu gaet uw éedlen drom van onverwinbre schaeren,
zyn heldenmannenmoed met dien van Rome paeren.
den grooten Cæsar zelfs der belgen kloekheyd pryst,
en hen eene eer die hy noeyt volk beweés, bewyst.

1.een Licentia poëtica van *Nederland.*

Dan zie 'k hunn' dapperheyd, by dat verdiende pryzen,
in s' waerelds aenzien, nog tot grooter daeden ryzen.
ja Rome erkend in hun zyn beste ruytery. –
want wie ook zette Rome een grootscher luyster by,
dan uwen heldenstoet in de pharsaelsche dalen
waer neerlands vuyst alleen de zegeprael kon haelen – ?
Zoo dat Pompejus, sints dien grooten oorlogsdag,
de teugels misschen moest van t' opperste gezag ?

Wat niet al eeuw en volk t' geén voor uw magt moest buygen
kan, Lieve Schelde ! van uw' heldenzoónen tuygen !
Wat niet al luyster, in een laeter tydsgewrigt,
treft, in d'historieblaên t' verwonderend' gezigt !
zie daer uw belgen naer des heylands grafstad streéven,
met christenheerlykheyd en ouden roem omgeéven !
Bouillon geleyd hen en zy planten, op zyn stem,
uw Scheldstandaerden op het hoog Jerusalem...

En waerom langer in aloude heldendaden,
den lof des belgs gezogt en uwe Lauwerbladen ?
heéft niet dat zelve volk t' geen ge aen uw zoomen ziet,
doen zien dat noeyt de zugt tot vryheyd ons verliet ?
heeft niet dien zelven belg, die, in voorlede dagen,
den Roomschen Cæsar en de turken kon verslagen,
nu, haest een vierde van een' eeuw geleên, getoond,
dat nog dien eygen' moed in zynen boezem woont ?
Toen duytschen overmoed ons vaderland verdrukte,
gy onder t' yzren juk der dwingelanden bukte ;
toen Joseph meynde zyn zoo duergestaefden eed
ontwast te zyn, en u bedrygde fel en wreed,
ja doór gewaende magt zyn snoode gruwelwetten
ons voórschreéf, om u, om de vryheyd te verpletten ; –
was t' niet dienzelven belg, voór eeuwen heén ontmoet,
die U die vryheyd gaf ten koste van zyn bloed... ?
Ô Ja ... d'onsterflykheyd, zal, met haere eerlauwrieren,
u hoofd en d'hoofden van uw zoónen *blyven* cieren !
de nieuwe krygstrofeên, voór vrankryks adelaer
behaeld, ontwrongen van den vyand, doór uw schaer,
gaen u met onverwelkbre en grootschen luyster dekken.
Een' Luyster die nog eeuw nog nyd en kan bevlekken ;
een' Luyster die doet zien, dat, doór zoo menig daed,
U heldenvolk, nu nog, in volle grootheyd staet.
Ga voort, grootmoedig volk ! toon dat nog in uwe ad'ren,
het eygen bloed rolt van uwe overdappre vadren !
Maek U den eédlen naem van belg, van strydbaer, waerd,
en, stryd voór vrankryk, ter bevrédiging der aerd' !
Zoo zal de vréolyf uw' medewerking kroonen ;
zoo zal geluk en vrede uw vrugtbaer oort bewoonen ;

Zoo koome' er zelfs een stond waeröp, Myn dierbre Scheld !
hy die ons thans beheerscht, den keyzerlyken held,
als Cæsar zeggen zal van uw heldhafte telgen :
„De dapperste van al myn gaulen zyn de Belgen !"

1810.

Eynde van den eersten zang.

Aenmerkingen
op den eersten zang

1. *den grooten Vondel heéft enz.*
Zie Vondels *Rynstroom* en Antonides *Ystroom.*
2. *Rhyngeboortestad*
Keulen zag in zyne mueren de twee grootste mannen die Nederland oeyt in dicht- en schilderkunde voortsbragt, gebooren worden.
Vondel aldaer gebooren 17 9ber. *1587*
Zie *Lieve van ollefens Leven van Vondel* fo 12. &
Rubbens den 29 juny 1577.
Zie *histoire de la vie de Rubbens* par *J.F.M. Michel* fo. 15.
3. ..... *o blanke stroomnajaden !*
duld dat uw zuster enz.
Najaden, dogters van Jupiter, & hadden het opzigt over stroomen en bronnen. Bokalius wilt dat zy hunnen naem van de grieksche woorden (ναμα) t' geen *water* (en νάειν) t' geen *vloeyen* of *stroomen* beteekend, ontleenen. Ook zegt met meer andere Poot (in zyn groot natuur en zedekundig woordenboek of Beeldenspraek in fo Deel 3 fo. 677) dat alle nimfen, van wat soort ook, *zusters* van elkanderen zyn.
Zie verders Virgilius *georg, lid IV* van de vlietnimf *Cirene* spreekende, na vader Vondels vertaling : –
Ze aanbad den oceaen, der dingen bron en vader.
haar zusters nymf by nymf, voogdessen over al
het land en bosch en stroom elk honderd in getal ...
dus dat myne benaming van *zuster* gewettigd is.
4. *Eerst zie 'k den Scyt aen uw toen aklige oevers woonen*
De Scyten zyn de oudste volken die Europa bezeten hebben ; haren naemsoorspronk komt van het schieten waerïn zy alle volken overtroffen zegt *herodotus lib. 4* en *Plinius lib. 7 cap. 56.* Waren groote Dronkaerts ; dusdanig dat, wanneer de grieken te veél gedronken hadde, zeyden : – *wy hebben op zyn Scytisch gedronken (herod. lib VI. cap. 84.)*
5. *Na hem de Celten, zyn gedugte heldenzoónen*
De Scyten onze landstreéken zeer koud bevindende noemden die de *Keltige landen (volgens het hoogduytsch woord kalt en het engelsche Cold)* waerüyt sproot dat hunne nakomelingen *kelten* of *Celten* geheeten wierden. Zeker is het, en het is uyt alle schryvers der oud-

heyd afteleyden dat onder de naemen van Kelten wierden begreépen : de Tenoters, de Usipetes, de Boii, de Cimbers, de teutones, de Belgæ en de Batavi : – Zie over dit volk eene menigte van Schryvers, maer benevens *Herodotus, Polibius, Cæsar, Mela, Claudiaen & Strabo.* voornaementlyk *Schriekii originum rerumque Celticarum & belgicarum lib I N° 17* enz. alsook den geestigen Lud. Smits in zyn *Schatkamer der nederlandsche oudheyd bladz 171.*

6. *Die nauwsgeboóren plonste in uw bevroren nat.*
Excipit hic natos glacies, et Matris ab olvo,
Artus infantum mollis nix cimbrica durat.
(Sid. appollinaris in panegyr. antem)

T' geen aldus is vertaeld geworden :
T'bevroren nat ontfangt de kindren van den buyk
der Cimbers, en hun lyf – hunn' teere en zwakke leden,
Die worden uytgehard doór ys- en sneeuwsgebruyk.
Deeze kinderuytharding wierd ook by andere volken gepleégt als onder andere blykt by Virgiel *Enaidos lib. IX vers 603 :*
Durum a stirpe genus, natos ad flumina primam [lees : *primum*]
Deferimus, sævoque gelu duramus et undis
Door Vondel vertaeld :
..... *Wy zyn op t' wapenspóor*
uit eenen harden stam gesproten, voortsgekomen.
Wy brengen t' jonge kind heel vroeg aan koude stroomen
en leeren t' harden in den regen, koude en wind.

7. *Een volk, t' geén, zegt men, ja het gantsch Euroop bezat*
Dat geheel Europa *Celtica* geweest en geheeten heeft blykt by *Ptolomæe 2 quadripartiti &ª. & Schrikii orig. rerumq. Celticar. & belgic. lib. I n° 49.* waer deezen laesten schryvers alle de Landen by de oude schrijvers voór Celtische bekend, aenhaeld. Zie verders *aenteek. 5.*

8. *De slimme Ulysses .....*
gaen dwaelen met zyn vloót om uwe noordzeestréeken.

Alhoewel het hoogst onwaerschynelyk is dat Ulysses oeyt in deéze Landen geweést zy, en zulks hier moet aengezien worden voór iets dichterlyks, niettegenstaende verzekeren het ons *Tacitus de moribus germanorum, Strabo lib 3. Solinus Cap 25. Mela Schriek* en andere die zelfs, daerby, zeggen : dat hy 'er eene stad (sommige zeggen *asburg* ander ook *Ulyssingen,* vlissingen.) gestigt en altaeren ter eere zyns vaders Laertes opgerigt heeft – lees gemelde *Schriek* lib I N° 63. f°. 24 & 25.

9. ..... *De stoffende Romynen*
versloegen en braveérde in de bebloede plynen
van Allie ;

Brennus aen het hoofd der Celten zegepraelde over de Romynen by den stroom Allia (jaer 364. der stigting van Roomen) deeze laeste wierden 'er geheellyk verslagen ; veele hunner verdronken in den tyber, weynige ontkwaemen het door de vlugt en onze brave

Celten drongen doór tot voór Roomen zie *Schrieck lib II N° 21. Plutarchus &ª.*

T' was uyt oorzaek van deézen veldslag dat virgiel lib 7. allia den *ongelukkigen* stroom, noemde.

10. ..... *t'hooge Capitoól dat hen alleen weérstond beklommen...*

Den derden dag naer den Slag van allie rukten onze Celten of gaulen door de poorte *Colline* in Roomen ; verspreyde 'er hun allerwege en staken de stad langs alle zyden in brand. het Capitoól alleen, weérstond hun nog ; zy bestormden het zonder vrugt. Ten laesten des nachts het zelve beklommen hebbende, terwyl de wagten sliepen, verrieden de ganzen doór hun geschreeuw deeze stoute onderneeming *(bovengedagte schryvers)*

11. *En hooren hoe den bard god Tuïscon ter eere.*

De Barden waeren de poeéten en geschiednisbewaerders der Celten die zy hen, in vaerzen, voórzongen. – Deeze gezangen hieten *barditum* volgens *Tacitus de moribus germanorum*

Schriek orig. rerumq. Celtic. & belgic. lib 4 N° 28 f°. 103. zegt dat den naem der barden van de lange baerden die zy droegen, voortskomt

Zie mede *Strabo. lib. 4. Tacitus de morib. Germ. & Lucanus Pharsaliae lib I vers. 447* die zegt :

Vos quoque qui fortes animas belloque, peremptas
Laudibus in longum vates de[lees : *di*]*mittitis ævum,*
plurima securi fudistis carmina Bardi ...

hetwelk ontrent hier opüyt komt :

Gy braven ! die zoo vroom in krygsörkaenen sneéfde,
krygt schoon de vreede dood uw Lichaem mael tot stof
door duytschen bardenzang een eeuwig' heldenlof.

Dog wie kent de zangen van Ossian den bard der 3e eeuw niet, door Macpherson, uyt het oude gallische, in het engelsch, der geleerde waereld bekend gemaekt ; doór *Van der Kasteelen* in het neérduytsch en *Baour & Ormian* in het fransch vertaeld ?

..... *god Tuïscon ter eere.*

God Tuïscon was de vader der Duytschen geévende zynen naem aen den *(Tuesday)* Dynsdag en word onder de zeven afbeeldingen van de goden der weék, gesteld – *verstege by van Royen bl. 137.* en *D. Smits Schatkamer der Nederl. oudh. blz 107.*

Tuiscon is de Zon Mannus zynen zoon de maen zegt *Schriek Lib I. N° 28 & 29* zyn gevoelen bevestigende met Cesars zeggen : *dat de Duytschen of Celten geene andere godheden kenden als zon, maen & vuer.*

12. *in t' nedrig hutje door uw groene lies bedekt*

De huyzen der Kelten waeren van gebonden houten ; de daken rond, als schildpadden en bedekt met waterlies en biezen *Schriek, lib 4 N° 15.*

13. *Wat tempelplondring m' in appollos Delphis wrogt.*

Na dat Brennus & Belgius die van Macedonien geslagen hadden,

togen zy met hunne legers na Delphis, wiens Tempel, volgens Strabo. lib. 4. doór hun geplunderd wierd. naer veele zegepralen behaeld te hebben, stelden zy asie onder Tribuyt. – *Strabo, Pausanias, Polybius, Plutarchus* en andere.

14. *Den heldenryken stoet der vryheydvolle Belgen*

De Belgen komen voorts uyt de Scyten, Celten, duytschen, Cimbers, en gaulen en hebben deezen naem *(strydbaere)* het eerst van Cæsar bekomen. Zie *Cæsar, de bello gallico. histoire de la Belgique par Des Roches, verhandeling over de belgen voor Verhoeven* enz

h : van heurm in zyne *histoire der meyery van s' hertogenbosch I deel blz. 26.* wilt dat deézen naem van belgen voortsproót uyt de wreedheden en twisten die zy pleegden, zig bevestigende op de woorden *zig belgen* dat is zig vertoórnen.

„maer wat nu de vertellinkjes van de oude stad belgis en van haere koningjes, aengaet, die laet ik aen den schryver Marcus van Vaernewyk ; als te zot en te buitensporig om geloof te verdienen". *D Smits schatkamer f°. 26.*

15. *De legertenten van dien grooten Roomer (Cæsar) branden.*

De Romynen, onder het beleyd van Cæsar, toógen na Nerviën, thans Braband, en sloegen er hunne tenten neder, ter verwintering. De Nerven stonden öp, wierpen potaerdeklooten en gloeyende pylen in hunne tenten, die op de wyze der gaulen met stroo gedekt waeren, en stonden oogenblikkelyk, dewyl het sterk waeyde, in ligterlayen brand – zie hierover wydloopig Schriek lib 5 n° 32 enz jaer 699 der stigting van Roomen.

16. *Want wie ook zette Roome een grootscher luyster by dan uwen heldenstoet in de Pharsaelsche dalen.*

Cæsar van den veldtogt en zegeprael van Pharsalie te Rome weerkomende, bekende, dat dat niet de Legioenen maer wel de Cohorten en Ruytery, de zege behaeld hadden ; en deeze Cohorten, deeze Ruyters, *bestonden uyt germanen, belgen &ª.* Zie *Cæsar de bello Civil, lib. 3 florus lib. 4. Cap. 2. Schriek lib. 6 n° 66 f°. 209.*

17. *Zie daer uw belgen na des heylands grafstad streéven*

Deeze Kruysvaert geschiedde op het laeste der 11de. eeuw, zie *histoire des Croisades, de kerklyke historiën* enz.

18. *Bouillon geleyd hen ...*

Godefroy van Bouillon onzen vaderlander – zie *het verlost jerusalem van Torq. Tasso.*

19. *Nu haest een vierde van een eeuw geleên ...*

Dit ziet op ons zoogenaemd Patriotismus.

20. *De dapperste van al myn' gaulen zyn de belgen*

Zie Cesars gedenkschriften door *Abraham Bogaert* enz *Gallos ... horum omnium fortissimi sunt belgæ ... Cesar Comment. lib 1 – 1.*

1811.

BIJLAGE III
(zie voetn. 20)

DE TOONEEL-LIEFHEBBERS

Blyspel in een bedryf
door

J : F WILLEMS

Lid van t' Antwerpsch tael- en dichtlievend Genoótschap
tot kenspreuk voerende *Tot Nut der Jeugd.*
doór het Zelve vertoond ter gelegenheyd der Tooneelinhuldiging
op deszelfs nieuw Lokael den Mey 1818.

PERSOONEN.

Den Heer van t' dorp.
Mr. Schouwspel Tooneelspelschryver, zynen vriend.
Den Ballieuw van t' dorp,
Meester Jan Barbier,
Vroóman kasteleyn van den heer,
Gommer eenen Smid,
Baes Cornelis eenen herbergier,
Den rondgast van het dorp.

Het Stuk speélt op een dorp tusschen Antwerpen en Lier, voór de deur van de herberg *het hoefyzer* bewoond by *Baes Cornelis*

EERSTE TOONEEL

Den heer. Mr Schouwspel
Zy komen beyde in het dorp aen.

den heer.
Ik ben vermoeyd Mr Schouwspel. Twee ueren gaens voór imand die gewoon is te reyden dueren droevig lang en doen de beenen zwaer worden als lood. 'T is waer, Poeéten en Drama-Schryvers zoo als gy rekenen dat voór een kleyntje, want een dozyn mylen is immers in uwe Tooneelstukken nog een eenheyd van plaets. bh !

(hy zet zig op een bank en droogt zyn zweet af.)

Schouwspel
Een recht verheven geest bepaeld zich aen geen' afstand !

Den heer.
Gy hebt willen te voet gaen niettegenstaende dat ik u met myn Rytuig op min dan een uer had kunnen hier brengen.

Schouwspel

De dichters ryden niet. Het heerlyk vertoog 't geen dit jaergety voór onze oogen oplevert, de heldere opene lugt, de Wellustademende koeltjes, de geurige akkerlanden, de bloemige kleurenryke weyden, de kabbelende beékjes .....

Den heer

Ik heb onderweg uw koeltjes en beékjes en geurtjes wel honderdduyzendmalen verwenscht. Gy zyt eenen onverdraegzaemen wandelaer, gy. Alle oogenblikken houd ge stil ; nu om eenen boom met open ermen te staen bewonderen, dan om den eenen of den anderen vogel te hooren zingen, hier om tegen een kleyn bloemken te staen lachen dat nog nauwlyks het gras uytpiept, ginds om ergens de reukjes optesnoffen als of ge eenen jagthond waerd.

Schouwspel.

Gy lasterd den natuer, mynen vriend. 't is het genot van haeren zuyversten wellust.

Den heer.

Ik ben wel goed van u in alle die grilligheden toetegeéven.

Schouwspel

Uwe vriendschap is onuytputtelyk ; gy gaeft 'er my meer dan een bewys van

Den heer.

Min van vriendschap dan wel van bereydwilligheyd. Waerlyk gy hebt ook Sedert 24 ueren myn geduld maer al te dikwils op de proef gesteld. Gisteren morgen voltroktge het eerste bedryf van een tooneelstuk dat doór uw Genootschap moet worden uytgevoerd. Gy leest het my naer het eéten voór ; 'k Zeg er u openhertiglyk myn gevoelen over, en dat het karakter van uwen ballieuw volstrekt mistroffen is ; gy gelooft my niet, gy betwist my elke aenmerking – 2 ueren lang moet ik u over de regels van aristoteles hoóren argueéren ; 2 ueren lang sta ik het geduldig uyt. Gelukkig nog dat my toen den ballieuw van myn dorp in gedagten kwam, anders waere ik nog zoo haest niet van u los geraekt. Ik zeg u dan dat den bailieuw van myne heerlykheyd het opregt karakter heeft van den geénen die in uw Stuk moest voórkoómen. Seffens wilt gy dat ik u naer myn heerlykheyd brenge, seffens wilt ge vertrekken, en ..... ik moet er in toestemmen, moet u beloven van er u nog deézen morgen heén te voeren. over 3 ueren koom ik u met myn rytuyg afhaelen, en toen wilt ge te voet gaen. alwederom ben ik genootzaekt geweést u te voldoen.

Schouwspel

Den goeden uytslag van myn tooneelstuk zal u het geheugen aen dit alles zoetmaeken.

Den heer.

Ondertusschen ben ik niet min afgemat, myn voeten gezwollen en open ..... ik vrees dat ik niet in staet zal zyn van morgen hier op de kermis eens te danssen.

Schouwspel

Wy bevinden ons dan reeds op het grondgebied van uwe heerlykheyd.

Den heer

Ja, zie daer de eerste herberg.

Schouwspel leést.

in het hoefyzer .... Maer waer woont den balieuw ? ik brand van verlangen om hem te zien, hem afteteeken, om den man te kennen die myn Tooneelstuk moet goedmaeken.

Den heer.

Morgen met de kermis zult gy honderde gelegenheden aentreffen om hem in zyne bezigheden te leeren kennen. Morgen is het den dag dat zyn karakter zig het best ontwikkelen laet. De processie, de danspartyen, het Prysschieten aen de Wip, de Liedekenszangers, hansworsten, kremers en andere kermisloopers zullen deéze dry dagen hem geen rust noch slaep overlaeten, t'is onder dat volkje dat ge hem moet zien rondloopen !

Schouwspel

Die kermis valt schoon in !

Den heer

Zy zal tot de verdiensten van uw tooneelstuk veél moeten bydragen.

Schouwspel

Zy zal het.

Den heer.

Maer, ... my dunkt dat ik mynen kasteleyn zie aenkomen ; inderdaed hy is't.

TWEEDE TOONEEL.

De Vorige ; Vroóman.

Vroóman.

Ziet dan, uw heerschap komt te voet ?

den heer.

Ja Vroóman, en voór den eersten keer.

Vroóman

Dat het uwen onderdanigen kasteleyn geoórlofd zy u van harten te verwelkomen en u eene vrolyke kermis toetewenschen.

Den heer.

Ik dank u Vroóman. Denkt gy dat de kermis veél vermaek zal opleéveren ?

Vrooman

Ik ben verzekerd dat uw heerschap nog meer zal voldaen wezen dan voórlede jaer.

Den heer

Zekerlyk weêr veél pryzen te winnen met schieten en loopen ? Vroóman gy moet uw best doen.

Vrooman

dat zal ik, Mynheer.

Den heer

Een ding heb ik u slegts aentebeveélen. k Zie niet geêrn dat men, zoo als op de laetste kermis, iets ter myner eere verrigte. Ik wil dat men gemeenschaplyk vrolyk zy en dan zal ik in uwe vermaeken deelen. doe niets meer voór my dan voór een ander

Vrooman

Mynheer ! – onze kermis, onze vreugd zou waerlyk onvolmaekt zyn, wanneer wy onzen goeden, braven heer alsdan niet mogten huldigen. ô geheel het dorp is zoo vol vreugd wanneer gy hier aenkoómt, gy maekt geheel het dorp zoo gelukkig.

Den heer, gram

Zwyg Vroóman. Gy vergeet dat gy mynen kasteleyn, mynen huerling zyt ; uwe loftuytingen zyn verdagtelyk

Vroóman

Maer de agting, de liefdesbetuygingen van een gantsche gemeente is het niet.

Den heer, invallende

Hoe staet het met myn dreéven ? begint het jong plantzoen aentekoómen ?

Vroóman

allerwenschelykst.

Den heer

Is de nieuwe waterleyding al haest voltrokken ?

Vrooman

Ik heb de werklieden sedert eergisteren al tot iets anders kunnen bezigen.

Den heer

Gy hebt opgepast, Vroóman *(tegen Schouwspel)* Waerlyk, Mr Schouwspel dien Vrooman is eenen iverigen knaep. Hy is in planten, pooten, bouwen en afbreéken doór en door ervaeren. En dat is nog niet al. Hy bemoeyd zig nog bovendien met de Dichtkunst, en zelfs, om in uw tael te spreéken, hy tokkelt de snaeren nog al tamelyk wel.

Schouwspel

Men zou het hem niet nageéven.

Den heer

Hy heéft my op myn laetste verjaerdag een Compliment in veêrzen toegedreund dat m'er de ooren van zeer deden. Het donderde & bliksemde afgryslyk in zyn dicht. Ik was genootzaekt de voórlezing te onderbreéken en het onweder tot bedaeren te brengen of, god weét waer ons die beroering der Elementen niet zou heén geslingerd hebben.

Schouwspel

Louter poëtische vervoering !

Den heer

Vrooman ! deézen heer is ook Dichter. Ik zal met vermaek zien dat gy zyne kennis maekt.

Vroóman

'T Zal my veel eer zyn.

Schouwspel.

(ter zeyde)
Wie zou hier eenen Confrater komen zoeken ? *(tegen Vroóman, zig buygende)* Ik hoor dat Mynheer zich somtyds met de Dichtkunst onledig houd ?

Vrooman

Poeta sum.

Schouwspel.

Ha ! Mynheer spreékt ook Latyn ? *(Ter zeyde)* Dat ziet er een' origineel uyt.

Vrooman

Ik heb zes jaer te Gheel gestudeérd en wel voórnamentlyk in de Poesis.

Schouwspel

Die is daer zeker goed om leeren en de plaets zeer geschikt voór de verbeéldingskragt.

Vroóman

Ook kan ik u verzeékeren dat myn Poezy in dat opzigt niet te wenschen overlaet.

Schouwspel

Natuerlyk. Zy moet eer doen aen haeren geboórtegrond, aen de Dichtschoól van Gheel waerin zy wierd opgekweekt.

Vrooman *haestig invallende*

Poëta nascitur, Mynheer. den Poeét word zulks geboóren. Dat kan u niemant maeken ; en al had ik zelfs niet gestudeérd ik zou niet minder dichter wezen. Ik was zulks *ab infantia* van kindsbeen af, – en al ist dat het Spreékwoórd zegt *fabricando fabri fimus,* al doende leert men en *Labor omnia vincit* den arbeyd over wint alles, ik antwoórde daerop dat dit ten aenzien der Dichtkunst onwaer is ; want mynheer ! wat kan de kunst alleen voordsbrengen ? *Versus inopes rerum* een veers zonder pit – bloote woórden, anders niet. Want Mynheer ! al zegt Juvinalis ergens : *facit quoque indignatio versum* de verontweêrdiging de Gramschap maekt somtyds den dichter, dat kan en mag maer in eenen relativen zin verstaen worden ; want Mynheer ! .....

Schouwspel *gestoord.*

Ter zeyde

Want Mynheer ! ..... Ik betwist u immers die stelling niet. hy maekt my ongeduldig ! *(tegen vroóman)* Ik geloof dat u de natuer zelve met het Genius-vuer beschonk ....

Vrooman *(dubbend)*

het genius-vuer.

Schouwspel *tegen den heer ter zeyde*

Inderdaed ik weét niet waerom de natuer daer meê altyd naer de stad zou komen. Deézen Vrooman is eenen drolligen kerel, een hyperbolisch hoofd. Daervoór alleen zou men gelooven dat hy poeét is. Bovendien den echten Dichtgeest doet somtyds al vieze sprongen.

Den heer

het kon wel waer zyn.

Vrooman

het Genius-vuer zegt ge ?... het genius-vuer ?... wat is dat ?

Schouwspel

Luyster. Toen de mildadige natuer u tot eenen wereldling vormde en u het leéven ging instorten, gaf zy aen uwe onderscheydene zintuygen alzulke richting, alzulke wyziging als 'er tot het dichterlyke wezen dat in u moest heerschen noodig was. Met een woórd zy gaf u alle de virtualiteyten die u voór dichterlyke gevoelens moesten vatbaer maeken en uwen geest doen ontvlammen

Den heer *ter zeyde*

Ik weét niet wie van beyde het meeste raeskalt. T' begint me te verveélen. *(luyd)* Heeren dichters gylie kont zoolang blyven argueéren als 't u lust. Ik heb rust noodig en ga u op myn hof afwagten *(hy vertrekt)*

DERDEN TOONEEL

De vorige behalven den heer

Vrooman.

Waerlyk Mynheer ik versta u niet – uwe *Demonstratio* is veél te philosophisch. Ik houde niet veél van de Metaphysica of van de Mathesis. Zy zyn, zegt men, vyanden van de Dichtkunst. daerom wil ik er ook geen kennis medemaeken. *non licet.....*

Schouwspel

D'oprechte Philosophie verfynt den smaek. Zy leyd het verstand op tot de kennis der oorzaeken van het verheévene, van het *ideael-schoon.* 'T is haeren Theoretischen Scalpel die de schoonste gedagten ontleden en aenweyzen kan. Zy onderzoekt, vergelykt en beoordeelt alle kunstmatige voordbrengselen.

Vroóman

Maer, Mynheer, waerom heb ik noodig alle die oorzaeken optespeuren en te kennen *Cognoscere Causas ?* Is 't niet genoeg dat ik denk en schryf zonder te onderzoeken waervan ik denk en schryf. beter is het zonder uytstel *ad rem* te gaen dan dat ons anders eene goede gedagte ontsnappe. De gedagten hebben vleugels.

Schouwspel

Verstand en Genie zonder beschaving, zonder Philosophie zyn ruw en ongevormd. *rudis indigestaque.....*

Vrooman

en Philosophie zonder verstand wat is dat ?

Schouwspel

Eene Misgeboórte van de 18e Eeuw.

Vrooman

Maer laet ons daeraen afbreeken. – waeraen mag ik het geluk toeschryven Mynheer, van u hier op de kermis te zien ?

Schouwspel

Aen een tooneelstuk waeraen ik thans arbeyde

Vrooman

Een Tooneelstuk, Mynheer ? is het met den Cothurnus dat gy gaet optréeden ?

Schouwspel

Neen 't is maer een blyspel.

Vrooman *vertrouwlyk aen d'oor van M Schouwspel*

Inter nos, ik heb een blyeyndig treurspel gemaekt.

Schouwspel

Een treurspel, waerlyk ?

Vrooman

Ja en in vyf bedryven

Schouwspel

in vyf bedryven ? dat 's iets raers.

Vrooman

Morgen avond Speélen wy het

Schouwspel

Hier in dit Dorp ? zyn hier Tooneelspeélders ?

Vroóman

Daer heb ik voór gezorgd. 't Zal een vriendenliefhebbery zyn : Ik speél de voórnaemste rol.

Schouwspel

Natuerlyk ; gy zyt den maeker van het stuk. hoe is den naem ?

Vrooman

De Belegering van Constantinopelen doór den grooten Mogol of....

Schouwspel

of .....natuerlyk.

Vroóman

of den Zegeprael der Liefde.

Schouwspel

De Belegering.....den Zegeprael der Liefde ? goed. Ik ben nieuwsgierig om het te zien. Uwe verbeéldingskragt zal er ongetwyffeld zeer sterk in uytschynen.

Vrooman

Ó Mynheer ! daer komt een schoo vuerwerk in. Meester Jan, den Barbier van het dorp heéft het gemaekt. 'k heb dien Meester Jan ook een der gewigtigste personagien van myn treurspel toevertrouwd. 't is geenen Botterik. hy weét wel dat den baerd den man maekt, Barba virum format.

Schouwspel

Een fraeye gevolgtrekking ! *

* In vreemde hand later bijgevoegd.

(ter zeyde) Denklyk geéft gy hem de rol van den grooten turk ? eenen barbier met eenen langen baerd..... 't kan niet beter zyn.

Vrooman

Neen Mynheer. Hy speélt voór de konigin van Constantinopelen, myn vrouw.

Schouwspel

ha ! gy zyt den grooten heer ?

Vrooman

Gy raed het. Een kastelyn kan wel voór eenen grooten heer speélen.... maer om u dit alles verstaenbaerder te maeken zal het noodig zyn dat ik u een beknopt verhael doe van myn ontwerp. Luyster : Den grooten Mogol belegerd Constantinopelen met honderd duyzend man. Zyn Leger heéft de geheele stad omcingeld.

Schouwspel

Toch niet langs den Zeekant ?

Vrooman

hy slaet zyn tenten rondom de geheel stad.

Schouwspel

Dat kan niet bestaen.

Vroóman

T'is een Licencie Mynheer. Gy moet weéten dat de koning van Constantinopelen een vrouw heéft die heel de wereld doór om haere schoonheyd vermaerd is – een tweede heleén.

Schouwspel

den barbier.

Vrooman

Den grooten Mogol brand van verlangen om die Gadelooze te aenschauwen. Die Gadelooze.... (deézen naem heeftze om haer schoonheyd gekreégen...) Maer hoe kan hy haer zien ? .... onbekend zynde in de belegerde stad waegt hy het als parlementair aen het hof van den belegerden vorst te verscheynen. hier begint het stuk. Ik ben op mynen troon gezeten.den geheelen hofstoet heéft zig daerom geschaerd. Men brengt den gewaenden afgezand binnen. Zoo haest mynen eersten kamerling hem den blinddoek afdoet zoeken zyne vuerige oogen langs alle kanten de koningin. deéze staet aen myn zeyde. hy bezietze en word 'er eensklaps raezend verlief op. De hertstogten werken hevig in hem. Maer hy houd zich in en overhandigt my zyne papieren. Ik ..... ik leésze, of te minste ik doe als of ik ze las, want, gy moet weéten Mynheer, die nieuwe Liefde is aen myne Minnenydige ogen niet ontsnapt. Om dus de koningin te beproeven doe ik mynen raed in een ander zael byeenkomen kwansuys of het was om te overleggen wat 'er op de papieren te antwoórden zy. Ik verzoek de koningin met den afgezand my eenige oogenblikken te willen afwagten. De blydschap straelt deézen laetsten uyt d'oogen. Ik vertrek.

Schouwspel

Waerlyk men maekt en speélt slegter Tooneelstukken.

Vrooman

Plotseling koóm ik weder op den oogenblik dat den gewaenden afgezand voór de knien van de koningin legt en zyne liefde kenbaer maekt.
... Ha ! Barbaer ! aen myne vrouw haer voeten ontmenschten ! hoe ! wat zie 'k ? Die stoutheyd gy zult boeten. Wat wederhoud my dat.....

Schouwspel *ter zeyde*

quos ego.....

Vrooman

maer neén ! gy zyt te vuyg.
dan dat ik in uw bloed besmet myn Sabeltuyg.
Doch, des al niet te min gy zult u dat berouwen.
Verrader ! die alhier komt vuyle lusten brouwen.
ó ramp (zegt den grooten mogol) die in myn hof, die in myn huysgezin komt brengen aen den dag uw godelooze min
Wie zyt gy, snoodaerd, wie ?.... was dat uw afgezandschap ?
wat zoekt ge of wilt ge doen ? Staet gy naer myn verwantschap ?
tegen schouwspel
Wat dunkt u van dien rym ?

Schouwspel *lachende*

allerschoonst.

Vroóman *vervolgende.*

Ik heb het wel gezien gy aertschurk aller schurken ! myn vrouw was uwen doel. Gy woud haer aen de turken ontrooven, aen myn min. ô vraek ! ô valsch bestaen.
(met een klagende stem)
en gy... ontaerde vrouw. gy hoort zyn minpraet aen.
Gy ook, gy klieft my 't hart. Wie kost dat van u denken !
myn Liefde was zoo groot. Gy komt die Liefde krenken.
Gy hoort den vyand aen...gy...ô...ô.... ik bezwyk.....

VIERDE TOONEEL

De vorige Meester Jan en Gommer.

Meester Jan, int geheym tegen Vroóman

Vroóman, wy wenschen u eens alleen te spreéken.

Vrooman

over den Theater ?

Meester Jan

Ja.

Vroóman

Spreék maer, Meester Jan..... deézen heer is van onze liefhebbery onderrigt.

Meester Jan en Gommer buygen zig

Schouwspel

Ja vrienden ! Ik zal met vermaek uwe Tooneeloeffeningen bywoonen.

Meester Jan

Volgens afspraek heb ik de schuer van Tist Vlegels gaen zien. Z'is te kleyn' om er een treurspel in te vertoonen en den wind speélt er langs alle kanten zoo sterk in dat men niet in staet is om 'er licht te branden.

Vrooman

Gommer ! hebt gy niets beters gevonden ?

Gommer.

Ik heb de koster gesproóken. Wy zyn samen de school gaen bezigtigen maer daer deugd het ook al niet. De verdieping is te leeg. Als we op de grond speélen dan zal den grooten mogol met zyn pluymen in de wolken komen. Bovendien daer staet eenen lessenaer met zyn steylen in de grond vastgemetzeld en dien zou juyst op den theater komen. hem afbreéken derven wy ook niet want dan valt hy in duygen

Schouwspel *ter zeyde*

Ik zie de Tooneelliefhebbery ook nog in duygen vallen.

Meester Jan

'K ben ook in 't wagenhuys van Boer Arjaen geweést. 't kan niet dienen daer moeten te veel onkosten op loopen.

Vrooman

en daer lyd de bors te veél by .....

VYFDE TOONEEL

De vorigen Baes Cornelis

Baes Cornelis.

Ziet dan, Vrienden ! – hoe is 't met onz' zaeken ?

Meester Jan

Wy spraeken 'er juyst over.

Vrooman

Baes Cornelis – vriendlief – alles mislukt ons. wy vinden geen goede plaets om te speélen.

Cornelis

Dat 's jammer. Ik wist myne rol zoo goed van buyten !

Meester Jan

Het Paleys was al aeneengeplakt.

Gommer

De wolken stonden thuys al gereed !

Meester Jan

De zee was op mynen zolder al bykans droog !

Gommer

Ik had het klatergoud al aen den troon genageld.

Schouwspel

ô blyeyndig treurspel.... ô Constantinopelen !

Vrooman

Zoo gaet het wanneer men groote zaeken verrigten wilt. Men stelt zig niets gemaklyker voór dan derzelver uytvoering. Het doeleynde Scopus schynt ons zeer naby..... men komt er, en Scopulus 't is een klip. Scopus Scopulum. Sic transit gloria Mundi..... Maer zyn 'er dan geene Middels meer te vinden om dat alles te verhelpen..... laet ons eens wel nadenken.... in animo versare...

Baes Cornelis

Wel ! wel ! Wat ben ik beest..... had ik daer gisteren op gedagt.....

Meester Jan

Waerop dat, baes ?

Baes Cornelis

Gy weét dat hier voór myn deur de schoonste plaets van de wereld is om tenten en kraemen te stellen en dat ik er geen gedoog om dat het te schadelyk voór mynen tap is. Gisteren, agter noen, komt er imant uyt de stad aen myn huys vraegen of men hier een Wafelkraem mogt neêrstellen..... daer hadden wy alderbest in gespeeld want den Eygenaer verzekerde my dat hy het zoo groot kan maeken als hy wilde.

Gommer

Wel baes ! waer heéft gisteren uwen kop gestaen !

Baes Cornelis

Ach ! jongen, mynen kop was naer Constantinopelen want ik was juyst bezig myn rol van buyten te leeren.... ik ben ook sedert 8 dagen zoodanig daerin verslonden dat ik alle moeyten heb om te onthouden dat ik baes uyt het hoefyzer ben... – Gisteren kwam Philip den flerecynist eenen Liter Seef drinken ..... Baes, zeyde hy, 't is schoon weêr van daeg, de zon begint weêr te verschynen... nota *verschynen* is een van myn stopregels. Ik val hem in de reden.

Eer zal de Gulde maen, de Zon en ik verdwynen
eer dat, ô rampeling ! uw traenen ende pyn
uyt myn gedenkenis verdweénen zullen zyn.

hy meynde dat ik zot wierd..... nog al... deézen morgen koóm ik de Pastoor tegen en in plaets van mynen hoed aftenéemen maek ik hem een turksche Buyging dat er idereen bleéf op staen.

Gommer

Maer... Vrooman ! terwyl ik er aen denk moet ik u zeggen dat ik niet geêrne de personagie speél die gy my gegeéven hebt. Het gaet niet goed. Ik had eenen koning moeten zyn want ik weét immers beter wat dat speélen is dan gy... 'k heb over 15 jaer tot Lier voór eenen engel gespeéld in 't stuk van Ste Gommarus...

Schouwspel *ter zeyde*

Eenen lieven Engel dien smid !

Vrooman

ach Gommer ! waer van spreéktge ? wy weéten nog niet waer onze tooneelspelen uyttewerken

Meester Jan

Dat w'eens in een tent..... zylen zal men wel vinden.

Gommer

Ja. maer daer kan den regen toch doór, en dat was jammer voór de papiere Decoratien.

Baes Cornelis

Ik weét nog raed, vrienden. maer 't zal kosten ! 't zal kosten.

Meester Jan & d'andere

Laet hooren.

Baes Cornelis

In myn *groote* kamer is 't nog veel te *kleyn* dat weétge. Maer wanneer ik door den muer van myn keuken een groot gat liet bréeken en daer agter de stellagie maeken liet... Wat dunkt u ?...

Meester Jan

Daer maekte men eenen schoonen Mond voór den Theater uyt !

Gommer

Wy komen gelyk in de kosten

allemael

Bravo baes, om den voórstel !

Meester Jan

Niet langer daermede gewagt. Laet ons gaen zien....

Vrooman

Mynheer Schouwspel ; Zoo het u aengenaem is van ons naer binnen te volgen...

Schouwspel

Ik dank u Vroóman. 'k ga my op het hof wat uytrusten.

Vrooman

nu dan *Vale.* *(alle binnen behalven Schouwspel)*

ZESDE TOONEEL

Schouwspel

Wat hebben ze het druk met hun' tooneelvertooningen ! Inderdaed om 'er een gevoeglyke oeffenplaets toe te vinden moet men somtyds al lang rond zoeken. Alles kost moeyte en dat is goed aengezien het niet wel mogelyk is eenigen genoegen te smaeken wanneer het ons niets gekost heéft. Dog, ik zie imand aenkoómen... Zwert gekleed. dat zal den ballieuw zyn. hy héeft imand by zig, denklyk den Rondgast van het dorp. Wat spreéken zy hevig. Ik zal my hier ergens verbergen om te zien en te hooren wat 'er in myn personagie al merkweêrdigs voórkomt. *(hy doet zulks)*

ZEVENDE TOONEEL

Den Ballieuw, den Rondgast

Den Ballieuw. (gaeuw spreékend)

Ik zeg het u nog ; gy moet zorgen dat alles in order is ; dat de straet waer de processie voórby komt effen en zuyver ligge ; dat de kremers ons niet in den wech staen ; dat de Luyërs juyst beginnen als Mynheer en ik daer zyn ; dat de Boeren in de processie linea recta gaen en dat Mynheer en ik doór het volk niet verdrongen worden, dat er een groote ruymte voór ons openblyve, dat de Gildemannen met hun vendel et cetera gereed staen als mynheer en ik....

Den Rondgast

Maek er staet op, Mynheer den Ballieuw.

Ballieuw

Zorg ook dat 'er geen kremers, liedekenszanger of kwakzalvers in het dorp komen nestelen alvoórens myn permissie bekomen, en myn recht betaeld te hebben. Gy moet alles ind' oog houden. Gy moogt geenen oogenblik laeten verloóren gaen..... Zyn de bloemekranssen al gereed die tot de inhaeling van Mynheer moeten dienen ?

Rondgast

Ja Mynheer den Ballieuw.

Ballieuw

hebt ge by meester Jan gaen zien of hy myn beste kalot al opgedaen heéft ?

Rondgast.

'K heb er geweést. hy was niet thuys ; maer zyn vrouw was 'er aen bezig.

Ballieuw

Toe ! gaet zien of er in 't dorp nog niets voórvalt, want ik heb geenen oogenblik tyd. Ik weét niet waer my den kop staet. Daer is nog zoo veél te verrigten dat ik beéve van 'er aen te denken. 'K heb nog den tyd niet gehad ergens een oratie te copieéren om Mynheer te verwelkomen. Alleman komt my spreéken, alleman valt my lastig : waeragtig t' is iet ! t' is iet zoo een kermis !

Rondgast

Maer, nu ik er opdenk..... men heéft u nog niet gezegd dat hier morgen een Comedie zal gespeéld worden ?

Ballieuw

Een Comedie ! een Comedie ! Bliksems ! wie durft dat beginnen ? welhoe ? zullen *hier* Comedianten komen ? zonder myn Permissie....

Schouwspel

Armen Vrooman ! alweêr een hinderpael aen uw genie.

Rondgast

t Zyn geen Comedianten, Mynheer den Ballieuw. 't zyn leden uyt het dorp Vrooman, Meester Jan, Baes Cornelis, Gommer en andere.

Ballieuw

ô Tempora ! ô Mores

Rondgast

Zy zoeken naer een plaets om te speélen en alle dagen repeteeren ze in het hoefyzer. Ik geloof dat z'er weêr bezig zyn. ja. zie daer komen ze er uyt.

Den Balliеuw *gramstoorig*

Ik zal hun .....

AGTSTE TOONEEL

De vorige. Vrooman, Baes Cornelis, Meester Jan, Gommer.

Deéze laetste te gelyk

Goeden dag, Mynheer den Ballieuw.

Den Ballieuw

Ô Gy zedelooze menschen ! gy stoorders van de publieke rust daer ik zoo veel voór doen. Gy oproermaekers.

Vrooman

Waertoe die Apostrophe, Mynheer den Ballieuw, quid agit ?

Den Ballieuw

Wat durft gy vraegen ! Gy baldadige woelgeesten ! Welhoe ! hier in het dorp daer *ik* Ballieuw ben ! hier een Comedie speélen !

Schouwspel *die geduerende dat en het voórgaende Tooneel den Ballieuw in alles nagespeurd, en over hem eenige notes op zyn zakboekje geschreéven had.*

(Ter zeyde :)

Is een blyeyndig Treurspel een Comedie ?

Den Ballieuw

En zoo de zeden van myn onderhoorige bedurven !

Vrooman

De zeden ? dat heéft ons inzigt nooyt geweést.

Den Ballieuw *die Schouwspel bespeurt, terwyl deézen hem aenziende eene nieuwe nota maekt*

(half ter zeyde)

wat beteekend dit ? 'T is al of deézen vreémdeling met my den spot dreéf. ik zal hem dat verleeren *(tegen Schouwspel)* Wie zyt gy Mynheer ?

Schouwspel

Eenen Antwerpenaer.

Den Ballieuw

Wat komt gy hier doen ?

Schouwspel

Ik heb hier gekomen om u te zien

Den Ballieuw

en tot wat oorzaek.

Schouwspel

van u op het Tooneel te stellen

Ballieuw

op het Tooneel ?

Schouwspel

Ik ben eenen Tooneelspelschryver Mynheer. 'k had eenen ballieuw noodig in het stuk waeraen ik thans arbeyde. Men heeft my gezegt dat ik u maer moest Copieéren om een goede personnagie te hebben.

Ballieuw (zeer toórnig)

ô stoutheyd zonder voórbeéld ! Gy onbeschaemden ! my, eenen publieken amptenaer dus beledigen ! gy.... wat houd my tegen dat.....

Schouwspel lachende en wederom iets opteekenende.

Dat is 't ! dat is 't ! Mynheer den Ballieuw. Gy zyt in uw rol !

Ballieuw

Wh ! Ja. Ik zal u toonen dat ik in myn rol ben. *(tegen den Rondgast)* Arjaen leyd hem seffens naer de gevangenis. wat durft my hier.....

NEGENDE EN LAETSTE BEDRYF

De voórige. Den heer

Den Heer

Wel vrienden ! wat is hier te doen ? gy maekt een ysselyk gerugt.

Den ballieuw tegen de boeren zoo haest hy den heer gezien heéft.

Agteruyt ! t' is Mynheer. Laet my doór.
(tegen Mynheer, zig ervattende) verschoon my, Mynheer. 'Ts is deézen oproerigen kerel uyt Antwerpen die d'oorzaek is dat.....

Den heer

Gy Mr Schouwspel ! hebt gy al iets onbetaemelyks konnen verrigten sedert een half uer dat ik u verlaeten heb ?

Den Ballieuw (ter zeyde)

bliksems ! t' is eenen vriend van Mynheer.... ô ballieuw ! *(tegen den Rondgast)* Rondgast ! laet Mynheer. *(tegen Schouwspel)* ik bidde u Mynheer... myn ampt....

Schouwspel

T' is wel.

Vrooman tegen den heer,

Volstrekt niets onbetaemelyks. Mynheer. Gy moet weéten dat deéze vrienden een blyeyndig Treurspel doór my vervaerdigd morgen met de kermis gingen vertoonen. Den Ballieuw stelt zig daer tegen.

Den Ballieuw.

Dat is myn pligt. Mynheer weét wel dat de Tooneelspelen hier op dit Dorp tot niets anders dienen kunnen dan om de boeren te bederven.

Schouwspel

Ik houde het tegendeel staende.

(bykans tegelyk.)

Vrooman

en ik met u.

Meester Jan

Daer is immers geen kwaed in gelegen Mynheer.

Baes Cornelis

neén zeker niet. Mynheer gaet alle dagen naer de Comedie.

Gommer

Mynheer kan wel oordeelen dat wy niets doen willen dat strydig is aen de goede zeden.

Den heer

Vrienden ! Spreekt zoo niet allen tegelyk. Gy Ballieuw ! laet hooren wat redens hebt ge tegens het speélen van tooneelstukken aentevoeren.

Ballieuw.

Primo Mynheer dat zy het weynig goed 't geén 'er nog in de boeren is van kant helpen doór stadsche spitsvindigheden en overdreévene denkweyzen – Secundo Mynheer dat de zeden en de goede manieren er doór lyden ; dat de Ledigheyd, de wulpscheyd 'er doór geboóren, de zinnen 'er te sterk doór gestreeld en van het goede afgetrokken worden ; dat er de Regeltugt doór verbroken word de goede order, de Policie ; dat er honderde onheylen uyt kunnen voordspruyten ; dat 'er de boeren te verwaend, te vrydenkend doór worden ; Dat de Geldverkwisting 'er nog zal doór aengroeijen ; dat ...

Vrooman

Wel Mynheer den Ballieuw, wat derftge zeggen ?

Meester Jan, Baes Cornelis, Gommer

'T is schroomelyk !

Den heer

Ballieuw ! Gy stelt u de zaek wel wat erg voór. De boeren zullen nog zoo gaeuw geen philosophen zyn.

Den Ballieuw

Ó Mynheer ! daer is niets ter wereld dat meer aengroeyd dan 't kwaed. Uyt een kleyn kwaed dat niet vernietigd word *moet* er een grooter ontstaen en zoo viceversa

Den heer tegen Schouwspel

Inderdaed ik heb meer dan eens over de zaek nagedagt, en my nooyt wel kunnen overtuygen dat de schouwspelen in der zelver Gevolgen geheel onnadeelig voór de zeden zyn kunnen. Ik ben dus nieuwsgierig om 'er uwe gedagten over te hooren. Gy moet, natuerlyk, uwe eygene zaek kunnen verdedigen... wat dunkt u....

Schouwspel

Daer is veél over te zeggen. Dan – eer ik begin te antwoórden zal het noodig zyn dat wy wel bepaelen waer over het geschil loopt. Daer is een groot onderscheyd tusschen openbaere schouwspelen en tusschen die van afzonderlyke gezelschappen.

Ballieuw

Dat in 't publiek niet deugd, deugd ook int' geheym niet.

Vrooman

wanneér 'er van eene goede zaek een openbaer Misbruyk gemaekt word daeruyt volgt niet dat zulks in het Casus Contrarius niet goed wezen kan.

Den heer

Laeten wy slegts van de Tooneelliefhebbery der gezelschappen in het afzonderlyke spreéken en in aenzien derzelver strekking tot vermaek

Schouwspel

'Er is tweederlye vermaek. vermaek der zinnen en vermaek des Geests. Dat van den Geest moet op gezonde reden ja op de deugd gegrond zyn. 'T vermaek der zinnen kan niet nut zyn tenzy dat hetzelve zich naer het eerste, naer de reden wyzigen laet. Hier uyt volgt dat de Tooneelspelen maer goet zyn wanneer zy aen beyde voldoen.

Den Ballieuw

en die Tooneelstukken worden er juyst niet gespeéld. De aenschouwers zouden niet voldaen zyn wanneer 'er geene hevige en onmatige hertstogten op traden en dien auteur welke slegts brave en deugdzaeme lieden liet te voórschyn komen wierd zeker geflooten. Dus deugd geen Comedie.

Schouwspel

Eenen goeden schilder mag geen Schaduwen vergeéten ! T'is het zelfde met de deugd : de ondeugd moet 'er nevens staen. het meestendeel der deugden zouden zelfs zonder de aenwezigheyd van tegenoverstaende ondeugden niet bestaen. Welk denkbeéld zoud gy van een eerlyk regtveerdig mensch kunnen hebben, wanneer 'er geen schelmen waeren ? Zoo er deugdzaeme zyn moeten 'er ook deugnieten gevonden worden.

Meester Jan

Ja Ja. daer ontbreékt het niet aen

Schouwspel

De deugd is meerder Deugd wanneer zy lyd en vervolgd word ; Daerom *moet* elken tooneelspelschryver ook slegte personagien opvoeren.

Den Ballieuw

Maer die slegte. persoonagien moeten vertoond worden en wel doór deugdzaeme Lieden. Is het niet schandelyk voór een eerlyk man de rol van eenen schelm te leeren en te speélen.

Den heer

Inderdaad Mr Schouwspel. er is iets in. Is het geene onbetamelyke bezigheyd eenen geruymen tyd by zichzelve te studeéren hoe dat men de rol van eenen booswigt op de treffendste weyze uytvoeren zal ?

Den Ballieuw

Bovendien Mynheer. Om u een voórbeeld te geéven wat kwaede gevolgen dit heéft : Ziet maer eens eenen kundigen Tooneelspeler in het karakter van eenen schurk optreéden, word hy niet in elke slegte daed doór de aenschouwers toegejuygd ?

Schouwspel

Ballieuw ! Ballieuw ! Gy maekt geen goede Gevolgtrekkingen... en... dog laet ons regelmatig spreéken..... Mynheer en gy zyt van gevoelen dat het

voór een eerlyk man onbetaemelyk is de rol van een slegt mensch te leeren en te speélen en dat men met die rol goed uyttevoeren de aenschouwers iets kwaeds doet toejuychen. 'K zal u daer in weynige woórden op antwoórden. Voór eerst wanneer het waer is datmen doór het bestudeéren der ondeugende karakters zelf ondeugend word dan zyn ook alle schryvers, die zulkdanige persoonen in rym en onrym, in treur en blyspeélen, of in alle andere boeken, zelfs in sermoonen, voórgesteld hebben, altemael ondeugende menschen geweest, aengezien die karakters doór hun, ten koste van veél arbeyds zyn uytgevonden. Zoo voordsgaende vallen de schilders, beeldhouwers en andere kunstenaeren ook almede onder uw vonnis.

Vrooman

en misschien sommige Ballieuws ook al, *per extentionem.*

Schouwspel

Ten andere. Zoo wy het levendig afschetzen van zulkdanig kwaed bewonderen en toejuychen, dan is het de kunst en niet de ondeugd die wy verëeren. Zelfs zullen wy, verre van ons in het euveldadige te verlustigen nog des temeer daervan afgeschrikt worden naermaete den kunstenaer in het voórstellen best geslaegd heéft. Ik houde dus staende dat de Tooneelspelen, goed ingerigt zynde, veel goed kunnen voordsbrengen en dat bygevolg een gezelschap dat goede stukken vertoond er niet dan beter kan door worden.

Den heer

Maer wat noemt gy Goede Stukken ?

Schouwspel

Stukken daer men de deugd, de goede zeden beminlyk en de ondeugd haetelyk en verfoeylyk doór maekt, of te minsten stukken die niet dan eene onschuldige tydkorting ten voórwerp hebben.

Den heer

Ballieuw ! ik begin te gelooven dat hy de waerheyd zegt... ja ! Een tooneelstuk waerin geene laekbaere hertstogten op eene al te toegeévende of te streelende weyze voórkoómen, uytgevoerd zynde door eenige brave lieden, tot *hun'* vermaek, en in eenen vriendenkring, neén dat kan, dunkt me, niemant aenstootelyk zyn

Gommer.

Toen ik te Lier medespeélde, kwamen de treffelykste en kundigste mannen altyd eerst byëen om het stuk dat moest vertoond worden rypelyk te beöórdeelen en dan wierd het maer eerst op het tooneel gevoerd.

Den heer

Dat was wyzelyk gedaen. Zulks behoort men altyd te doen.

Den ballieuw (tegen Vroóman)

Nu dan ... wanneer gy my het uwe laet examineéren .... dan .... ja...

allen

Victorie !

Vrooman (tegen de Aenschouwers)

Wanneer u onze pooging, wanneer u deéze proefneeming aengenaem is en dat gy in onze gevoelens deel neémt, dan zullen wy van tyd tot tyd onze tooneeloeffeningen hervatten, en, beurtelings het nuttige en het vermaeklyke tot den aenwasch onzer vriendschap doen dienen.

Respice finem

Eynde

Beoordeling van „Le sentiment religieux en Flandre à la fin du Moyen-Age" van Jacques Toussaert

door

Prof. Dr. M. DIERICKX S.J.

Toen in het begin van 1963 Toussaerts lijvig boek van 900 bladzijden over het religieus gevoel in Kust-Vlaanderen op het einde van de middeleeuwen [1] verscheen, werd het in tal van dag- en weekbladen uitbundig geprezen. Het schiep een heel nieuw beeld van Vlaanderen, met tal van pikante details en ongekende anecdotes, die dan nog in een kleurrijke taal werden verhaald. In de Brugse boekhandels werd het boek zo waar een best-seller.

De auteur, Jacques Toussaert, is een priester van Duinkerken van Vlaamse origine, die eerst in het rechtstreeks apostolaat stond, en pas daarna zich aan „de edele conste der geschiedenis" wijdde, volgens Le Bras een ideale voorbereiding om een studie als deze te ondernemen. Onder de meer juiste titel : „Sentiment religieux, vie et pratique religieuse en Flandre Maritime et au Westhoeck de langue flamande (XIVe-XVe-début XVIe siècle)" verdedigde hij deze doctorsthesis in mei 1959 voor de *Faculté des Lettres et Sciences Humaines* te Rijsel. Zijn promotor was de bekende Michel Mollat, professor aan de Sorbonne, en niemand minder dan de meest beroemde godsdienstsocioloog van onze dagen, G. Le Bras, was op de promotie aanwezig.

Grondidee van het boek

Hoe lijnt nu de auteur zijn studie af in de tijd en in de ruimte ? Hij vangt ongeveer aan met 1302, het eerste beslissende verzet tegen een opslorping van het graafschap Vlaanderen door Frankrijk, en sluit zijn studie af in 1526, wanneer door het verdrag van Madrid de Franse koning alle suzereiniteit op Vlaanderen verzaakte. Een periode dus van twee-en-een-kwart eeuw, die samenvalt met het herfsttij, zoals Huizinga het treffend noemde, van de

1. Jacques Toussaert, *Le sentiment religieux en Flandre à la fin du Moyen-Age* (Civilisations d'hier et d'aujourd'hui), Plon, Paris, 1963, 902 bl., 4 krtn, 12 grafieken.

christelijke middeleeuwse cultuur, de periode vlak voor de protestantse hervorming.

Geografisch beperkt de schrijver zijn onderzoekingsgebied tot het aartsdiaconaat Vlaanderen, behorend tot het bisdom Terwaan, en het aartsdiaconaat Brugge, deel van het bisdom Doornik. M.a.w. hij bestrijkt het gebied van Kust-Vlaanderen tussen de zee en een landgrens lopend van Watervliet over Beernem en Lichtervelde naar Houthulst, vandaar pal naar het zuiden naar Komen, een hele tijd de bovenloop van de Leie volgend, om dan van Thiennes in nagenoeg rechte lijn noordwestwaarts naar Grevelingen aan zee te lopen (kaart op bl. 56-57) ; om het nog eens anders te zeggen : de noordelijke helft van de provincie West-Vlaanderen en Frans-Vlaanderen. Merken wij onmiddellijk op dat zijn titel dus misleidend is, aangezien het boek slechts een klein deel van het graafschap Vlaanderen omvat en een miniem deel van hetgeen wij op onze dagen Vlaanderen (Vlaams-België) noemen.

De inhoud van het boek kunnen wij het best weergeven door hetgeen de auteur zelf schrijft op de stofwikkel van zijn boek : „Une société à peine entamée par l'Évangile, bien mal dégagée du vieux paganisme germanique, dominée par un naturalisme sans frein ni honte. L'Église constituait bien un cadre social qu'on n'imaginait ni autre, ni absent. Mais à l'intérieur de ce cadre parfois vermoulu, les ardeurs du sexe et les violences du sang n'admettaient aucune contrainte, ni physique ni morale. Des sanctions aussi graves que l'excommunication n'intimidaient pas ce peuple instinctif et vite débridé. La plupart s'abandonnaient aux flambées collectives d'une religiosité spasmodique. Une élite difficile à distinguer accédait à une piété plus intérieure, mais très émotive, pénétrée de superstitions 'parapolythéistes', toujours peu nourrie par les sacrements et la liturgie. Un clergé de bonne volonté, réformé sur le modèle des communautés régulières, donc inadapté aux nécessités pastorales, mordait mal sur la masse indomptée". Excuseer dit lange citaat, maar het geeft in detail een heel ander beeld van Kust-Vlaanderen in de late middeleeuwen dan wij gewoon zijn.

In 1953 schreef Zuster Imelda in een merkwaardige studie over de godsvrucht in de Nederlanden in de 15e eeuw : „In het algemeen woonde het volk dan ook ijverig de verplichte zondag-mis bij ; velen gingen nog op gewone werkdagen ter kerke" [2]. Na ontleding van de *appoort* – waarover dadelijk – in de Sint-Jacobskerk te Brugge, besluit Toussaert : „Que peut démontrer, en

2. Im. Meertens, *De godsvrucht in de Nederlanden naar de handschriften van de gebedenboeken der XVe eeuw,* IIIe Deel, Leuven, 1932, bl. 11.

définitive, cette étude de l'appoort ? Un ensemble de signes et peut-être des proportions, et un fondement pour pouvoir rejeter d'emblée une pratique dominicale constante et universelle, en ville de Bruges, au cours du XVe siècle et au début du XVIe siècle" [3], en enkele bladzijden verder : „Tout cela sonne le glas d'une „Flandre-très-chrétienne-et-très-pratiquante-depuis-toujours" [4]. En wanneer hij het lange hoofdstuk van 80 bladzijden over het sacrement van de Eucharistie besluit, schrijft hij meer algemeen : „on fréquente mal le Sacrifice et on se dispenserait assez facilement de l'assistance à la messe. De l'Aliment de vie, on se nourrit peu et, même malgré une forte proportion de pascalisants, malgré une enviable quantité de „saisonniers", l'irrégularité demeure le phénomène le plus voyant" [5].

Terwijl Steph. Axters in zijn levenswerk over de vroomheid in de Nederlanden, in 1953 schreef : „het is duidelijk dat er sinds den aanvang van de veertiende eeuw in de Nederlanden een mystieke atmosfeer heerste" [6], begint Toussaert zijn besluit over de privé-devotie ironisch met de woorden : „Tout cela ne trahit pas une atmosphère mystique généralisée !" [7]

Welke is de eindconclusie van de auteur ? „Sans avoir étudié de manière approfondie les périodes postérieures à 1521, je suis souvent, par les lectures, amené à formuler une hypothèse. Je me permets de la suggérer ici : dans quelle mesure l'introduction de la Contre-Réforme et l'appui autoritaire des Archiducs, puis le mouvement janséniste belge, le passage de Jansen à l'évêché d'Ypres et la formation d'un clergé remarquable ou d'un peuple instruit de sa religion n'auraient-ils pas contribué à établir dans nos contrées un esprit religieux n'existant guère auparavant avec une telle profondeur et une telle extension ?" [8]

Uit deze met opzet letterlijk geciteerde uitspraken van de auteur blijkt dat hij een totale ommekeer teweeg wil brengen in onze opvattingen betreffende het religieuze leven in Vlaanderen, althans het noordwesten van Vlaanderen in de late middeleeuwen. Houden de aangevoerde bewijzen steek ? Zijn de gevolgtrekkingen werkelijk bewezen ? Moeten wij de late middeleeuwen als een dieptepunt van het godsdienstig leven in onze gewesten beschouwen ? Welk is ons oordeel over dit boek, met zijn 600 bladzijden tekst, zijn meer dan vijftig bladzijden bronnen (bl. 609-661), zijn bijna

3. J. Toussaert, *o.c.*, bl. 137.
4. Idem, *o.c.*, bl. 148.
5. Idem, *o.c.*, bl. 203.
6. St. Axters, *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden.* Deel II : *De eeuw van Ruusbroec,* Antwerpen, 1953, bl. 465-466.
7. J. Toussaert, *o.c.*, bl. 360.
8. Idem, *o.c.*, bl. 591-592.

tweehonderd bladzijden noten in kleine druk (bl. 663-846), waarop dan nog twee uitvoerige indices volgen ?

Grote verdiensten van de auteur

In deze „Beoordeling" hebben wij een tiental artikels of recensies over het boek van Toussaert verwerkt, en wij menen wel nu een tamelijk volledige kritiek van het boek te kunnen voorleggen. Het is opvallend hoe alle besprekingen in Franse tijdschriften, mits een of ander voorbehoud, uiterst lovend zijn, en hoe alle besprekingen in Belgische tijdschriften door auteurs die beter de geschiedenis van ons land kennen en op de hoogte zijn van de bestaande bronnen, alle dit boek zeer streng beoordelen, zoals wij in detail zullen zien. Nochtans brengen alle historici die over dit boek gesproken hebben, hulde aan ene of andere verdienste van de auteur. Laten wij hiermee beginnen.

Toussaert heeft met een onuitputtelijk geduld en een bewonderenswaardig doorzettingsvermogen een massa bronnen, vaak in handschrift, onderzocht. Hij weet zijn vondsten op een suggestieve manier voor te stellen in een boeiende, kleurrijke, meeslepende stijl, zodat het lezen van deze grondige studie een echt genot is, en de niet-deskundige lezer gemakkelijk overtuigt. Af en toe opent hij nieuwe perspectieven met flitsende ideeën of frappante hypothesen. Hij zet zeker aan om over het onderwerp opnieuw eens grondig te gaan nadenken.

Een tweede grote verdienste is dat hij niet bij de gewone literaire bronnen die rechtstreeks over het godsdienstig leven handelen, is blijven stilstaan, maar tal van nieuwe bronnen heeft aangeboord. In de oorkonden en geschriften die het dagdagelijkse werkelijke leven van de Vlaamse middeleeuwers schetsen, is hij op speurtocht gegaan naar hetgeen zij onrechtstreeks over het christelijk leven meedelen, en hierin verschilt hij bijv. van Bremond, of, bij ons, van Axters. Zeker heeft hij hier een nog niet gebaande weg gewezen voor toekomstige Vlaamse historici, en is hij een terrein beginnen te ontginnen, waar onze geschiedkundigen tot nog toe schromelijk in gebreke waren gebleven.

Maar de voornaamste verdienste van Toussaert in dit boek is ongetwijfeld dat hij, met de statistische methode van de moderne godsdienstpsychologie, tracht het godsdienstig leven van de middeleeuwse Vlamingen te leren kennen. Hij heeft enkele statistieken ontdekt in verband met het mishoren en het communiceren van de gelovigen, en zoekt hiermee de geloofspraktijk te benaderen. Le Bras aarzelt niet zijn bespreking van Toussaerts boek te beslui-

ten met deze zin : „il est surtout un plaidoyer plein de force pour la sociologie historique" [9].

Eenzelfde waardeoordeel velt Michel Mollat in de *Préface* op het boek van Toussaert : „L'abbé Jacques Toussaert a uni le sens critique à la perspicacité, la curiosité de l'historien à l'art du confesseur. Ses hypothèses bénéficient de la vraisemblance. (...) L'étude des mentalités collectives, religieuses surtout, est la forme la plus délicate de l'histoire, mais, qui sait, la plus décisive" [10]. In *„Le Monde"* [11] was ook Prof. Latreille van Lyon vol lof over deze studie, terwijl diens collega Pacaut in de *Revue du Nord* ze noemde „une contribution de toute première valeur", „un travail absolument remarquable et sans équivalent dans l'historiographie française" [12] en E. Tesson zijn bespreking in de *Études* besloot met : „Ouvrage remarquable, comme il en faudrait beaucoup, avant d'oser brosser les brillantes synthèses" [13].

Wat te denken van Toussaerts statistieken over de geloofspraktijk ?

Laten wij bij het onderzoek van de waarde van Toussaerts besluiten beginnen met zijn statistieken over de geloofspraktijk in de late middeleeuwen, want hij zelf steunt voortdurend op deze als definitief vaststaand beschouwde gegevens om andere minder duidelijke feiten in dezelfde zin te interpreteren [14].

1. In de Sint-Jacobsparochie te Brugge en in de Onze-Lieve-Vrouwkerk te Kortrijk zijn de lijsten bewaard van de opbrengst van de *appoort* ; dit was blijkbaar een collecte die op bepaalde feestdagen werd gehouden. Toussaert geeft zelf toe dat men niet op alle feestdagen een collecte hield en hij weet niet of er verscheidene missen waren en men misschien alleen in de Hoogmis rondging. Hoe kan nu het bedrag van deze collecte ons toch een kijk geven op het aantal aanwezigen in de kerk op die feestdagen.

Laten wij veronderstellen, zegt de auteur, dat de gelovigen gewoonlijk de kleinst bestaande munt in de schaal legden, een denier

9. G. Le Bras, bespreking in *Archives de sociologie des religions,* n° 17, 1964, bl. 215.

10. J. Toussaert, *o.c.,* bl. 5. Onlangs heeft Prof. R. Van Caenegem een zeer lovenswaardig en uiterst gedocumenteerd artikel geschreven over de noodzaak om de *histoire des mentalités* grondig te bestuderen : *Psychologische Geschiedenis* in *Tijdschrift voor Geschiedenis,* deel 78, 1965, bl. 129-149.

11. A. Latreille, bespreking in *Le Monde,* 5 octobre 1963.

12. M. Pacaut, bespreking in *Revue du Nord,* t. 46, 1964, bl. 107-110.

13. E. Tesson, bespreking in *Etudes,* t. 320, 1964, bl. 128.

14. Twee studiën hebben zich hiermee beziggehouden : R. Mols, *Emploi et valeur des statistiques en histoire religieuse,* in *Nouvelle Revue Théologique,* t. 86, 1964, bl. 388-410, vooral de bl. 401-407 en M. Dierickx, *Christelijk Vlaanderen in de late middeleeuwen,* in *Streven,* deel 17, 1963, bl. 48-56.

of penning of grote. Welnu bijv. in 1450 legden de gelovigen op Onze-Lieve-Vrouw-Lichtmis 90 denieren in de schaal, op Goede Vrijdag 221, op Pasen 149, op Pinksteren 108, op Allerheiligen 84 en op Kerstmis 124 denieren. Nu maakt de auteur weliswaar allerlei voorbehoud vooraleer hij conclusies trekt : „Tous les fidèles qui assistaient à la messe étaient-ils touchés par ce rite de la quête ? Autrement dit, le chiffre donné est-il absolument représentatif de l'assistance présente à la messe ? Faut-il assimiler 'offrants' et 'présents' d'une part, absents d'autre part ? Les chiffres ici rapportés méritent-ils une confiance sans réserve ? Non" [15]. Het is maar jammer dat de auteur deze bedenkingen in zijn besluiten niet verwerkt.

Hij berekent de gemiddelden voor de jaren 1445-1467 en komt tot een aantal offerenden dat variëert tussen 73 en 240. Zelfs maakt hij curven en hier heet het : „Nombre supposé d'assistants aux différentes fêtes de l'année d'après les comptes de l'appoort" [16]. En hij besluit : „L'irrégularité de la pratique de la messe des jours de fête n'est pas impensable, ni impossible (...). De même, lorsqu'on examine le détail de chacune des années, on constate un caractère spasmodique ne répondant en rien aux belles illusions qui ont cours sur la constance et l'élévation du sentiment religieux flamand au Moyen-Age. (...) Quand on compare ces chiffres, même multipliés par 2, 3 ou 4, on est loin des 3 000 âmes que devrait probablement compter la paroisse Saint-Jacques" [17].

Op deze argumentatie zijn een hele reeks bedenkingen te maken. Allereerst is het in deze 15e eeuw uiterst moeilijk muntbedragen te interpreteren. De auteur schijnt te veronderstellen dat het pond parisis bestond uit 20 sous, solidi of schellingen en een schelling uit 12 denieren, penningen of groten, zoals het huidige Britse pond. Maar dan kloppen in de tabellen de detailopgaven volstrekt niet met de totalen, die ongeveer viermaal te hoog liggen. Er was trouwens beneden de denier of grote, nog een kleinere rekenmunt : de mijt. Indien, zoals de auteur veronderstelt, iedereen het kleinst bestaande muntstuk in de schaal legde, ligt het aantal offerenden enkele malen hoger dan Toussaert veronderstelt. Daarenboven, niet alle gelovigen leggen een bijdrage in de schaal : in mijn prille jeugd heb ik de tijd nog gekend dat alleen de burgers iets in de schaal legden, en dat zeer armen zelfs geen stoelgeld hoefden te betalen. Men kan geredelijk aannemen dat armen en minderjarigen niets offerden. En waarom zou nu iedereen de kleinst bestaande munt in de schaal leggen ; er zijn althans enkele gelovigen die

15. J. Toussaert, o.c., bl. 130.
16. Idem, *o.c.*, bl. 135.
17. Idem, *o.c.*, bl. 136-137.

wat dieper in de beurs tasten. Uit het toenemen van het geofferde bedrag besluit de auteur dat het aantal aanwezigen met de jaren stijgt ; maar ligt dit niet veeleer aan de muntdevaluatie, die in alle tijden heeft bestaan. En wat de onregelmatigheid in de bedragen aangaat, heeft de auteur verwaarloosd er rekening mee te houden dat het prinsenkasteel te Brugge in de Sint-Jacobsparochie ligt, en dat, wanneer de hertog of de prins in Brugge vertoefde, een aantal van de rijke gelovigen, vooraanstaande burgers, in de hofkapel de Mis bijwoonden, en dus enkele flinke stortingen uit de schaal wegbleven. In slechte jaren zal het bedrag der stortingen ook terug zijn gelopen. Wij besluiten : uit hetgeen bepaalde, eer welgestelde burgers in de offerschaal legden, kan men niets concluderen betreffende het aantal kerkgangers.

De statistieken van de Onze-Lieve-Vrouwkerk van Kortrijk geven ons intrigerende cijfers. In 1485 bijv. offerden de gelovigen op Onze-Lieve-Vrouw-Lichtmis 1260 denieren, op Goede Vrijdag 1684, op het Kerkwijdingsfeest 1344 en op Kerstmis 768 denieren, maar op Pasen slechts 144 denieren, op Pinksteren 88, op Onze-Lieve-Vrouw-Hemelvaart 33 en op Allerheiligen 45 denieren. Al toont zich Toussaert argwanend tegenover deze statistieken, toch beschouwt hij ze als een bevestiging van de constataties van Brugge : „le caractère spasmodique demeure identique ici" [18]. Indien hij geweten had, dat de Onze-Lieve-Vrouwkerk van Kortrijk geen parochiekerk was, dan had hij meteen de uitleg gekend waarom op de voornaamste feestdagen er zo weinig kerkgangers waren in deze kerk.

2. Toussaert zoekt het aantal communicerenden op de grote feestdagen af te leiden uit een eigenaardig gegeven. Het was toen het gebruik dat de gelovigen op de grote feestdagen, na gecommuniceerd te hebben, een teug wijn dronken, zoals nu nog op de priesterwijding de neomisten. Aangezien op onze dagen bij de priesterwijding één liter wijn volstaat voor 25 à 50 pas gewijde priesters, had men toen, zo redeneert de auteur, een *stoop* (d.i. twee-en-een-halve liter) nodig voor 65 à 125 communicerenden. „En définitive, j'ai pris le nombre moyen de 100 personnes par 'stoop', nombre qui facilitait les calculs ensuite" [19]. Men heeft dus maar het aantal verbruikte stopen wijn te vermenigvuldigen met honderd en men kent het aantal mensen die op die bepaalde feestdag communiceerden.

Wat te zeggen van deze redenering ? Vooreerst dat het getal „honderd" willekeurig is genomen (namen de gelovigen een flinke

18. J. Toussaert, *o.c.*, bl. 137.
19. Idem, o.c., bl. 167.

teug of bevochtigden ze amper hun lippen ?). Vervolgens hebben wij de indruk dat de rekening van de Sint-Jacobsparochie soms wel het aantal aangekochte stopen wijn vermeldt, maar andere malen alleen het bedrag aangeeft. Voor 1444 staat een som vermeld van 192 schellingen voor 8 stopen, of 24 schellingen de stoop, voor 1445 50 schellingen voor één stoop, voor 1446 staan 12 stopen vermeld, voor 1447 12 schellingen voor 3 stopen op Paaszaterdag, en 48 schellingen voor 12 stopen op Pasen, dus aan 4 schellingen de stoop. Dit alles maakt een verwarrende indruk : schommelde de prijs van de wijn op drie jaar van 24 naar 50 schellingen de stoop om dan op 4 schellingen te vallen ? Volgens de berekeningen van de auteur gingen op Pasen 1447 3 000 gelovigen te communie, op Pasen 1448 echter 4 500 en op Pasen 1449 slechts 1 775 ; in 1312 zouden er zelfs 7 250 gelovigen hun Pasen hebben gehouden. Voor een parochie van 3 000 zielen, waarvan, kinderen afgerekend, een tweeduizend tot de paasplicht gehouden waren, is dit nogal eigenaardig.

De auteur heeft nog een tweede statistiek gevonden, ditmaal het door de gelovigen geofferde bedrag voor de ablutiewijn, zodat er nog een onbekende bijkomt : offerden de gelovigen te veel of te weinig om de ablutiewijn te betalen?

R. Mols die deze gegevens ontleedde besluit : „Le moins que l'on puisse dire c'est que cette statistique du vin d'ablution pose peut-être plus de problèmes qu'elle n'apporte de solution" [20]. Wij menen het duidelijk gemaakt te hebben dat uit de statistieken bereffende de *nataelwijn* of ablutiewijn niets te halen valt. Trouwens een curve van het aantal communicerenden zoals op bl. 176 staat, veroordeelt zichzelf.

3. De Sint-Jacobsparochie van Brugge bezorgt ons nog een derde statistiek, die op het eerste gezicht van kapitaal belang is om het aantal communicerenden in deze kerk te kennen, namelijk het aantal gekochte hosties. Het is aan de hand van de gekochte hosties dat op onze dagen de pastoors hun jaarlijkse statistieken betreffende het aantal uitgereikte communies opmaken. Ongelukkig geven de rekeningen drie categorieën op : grote hosties, blijkbaar voor de priesters, kleine hosties, blijkbaar voor de gelovigen, en hosties *tout court,* waarvan we niet weten voor wie zij bestemd zijn. Daarenboven geven de rekeningen voor twee periodes het aantal hosties aan, voor twee andere periodes alleen de betaalde prijs, waarbij dan Toussaert enigszins willekeurig het aantal hosties berekent aan de prijs van 340 hosties voor een denier. In 1444

20. R. Mols, *Emploi et valeur des statistiques en histoire religieuse,* in *Nouv. Revue Théol.,* t. 86, 1964, bl. 407.

werden in de Sint-Jacobsparochie te Brugge 11 500 grote hosties gekocht, 3 000 kleine en 27 000 'hosties', samen 41 500 ; in 1447 slechts 500 grote, 3 500 kleine en 5 000 'hosties', samen 9 000 ; en in 1454 staan alleen 3 500 grote hosties vermeld, en geen andere ! Is het aantal communicerenden in drie jaar tijd op min dan een vierde gevallen, dan plots tot niets, en hebben de priesters, die in 1447 op 30 à 50 worden geschat, in 1447 slechts eens in de maand de Mis opgedragen, en drie jaar vroeger bijna dagelijks ? Toussaert durft hieruit toch een conclusie trekken, al weze het onder vorm van vraag : „Le seul apport utile, que tout cet amoncellement de chiffres indécis pourrait fournir, ne serait-il pas, au moins, une confirmation d'une irrégularité déconcertante ?" [21]

Maar hoe kunnen wij hier besluiten uit trekken als wij niet weten hoelang men in deze tijd de hosties kon bewaren, of men geen aankopen deed voor verscheidene parochies samen, en evenmin of alle leveringen van hosties betaald hoefden te worden, en of de rekeningen nauwkeurig zijn gehouden. Daarenboven weten wij niet of wij nu die „hosties" zonder meer onder de grote, voor de priesters, of de kleine, voor de gelovigen, moeten rangschikken. En ten slotte, volgens de rekeningen werden in 1488, 1490, 1496 en 1506 geen hosties aangekocht, waaruit wij toch moeilijk kunnen besluiten, dat er dat jaar geen missen werden opgedragen en niemand communiceerde ! Persoonlijk menen wij dan ook dat uit deze statistieken niets zekers te halen valt.

Maar laten wij een kruisproef nemen en de drie statistieken [22] met elkaar vergelijken : indien zij vaststaande besluiten toelaten moeten de cijfers althans ongeveer dezelfde zijn. In de Sint-Jacobsparochie hielden in 1444 volgens de *appoort,* slechts 412 gelovigen hun Pasen, terwijl er volgens de statistiek van de ablutiewijn datzelfde jaar 2 000 waren, en er, weer datzelfde jaar, 41 500 hosties waarvan 11 500 grote werden aangekocht, zodat de, naar raming, 2 000 volwassen gelovigen dat jaar 30 000 communies zouden hebben gedaan : m.a.w. volgens de *appoort* een geweldige verwaarlozing van de paasplicht en volgens de hostiënstatistiek een uitermate bloeiende eucharistische devotie. In 1448, vier jaar later, zijn er volgens de appoort-berekeningen van de auteur slechts 412 paascommunies, volgens de ablutiewijnstatistiek echter 4 500, terwijl er dat jaar 5 000 kleine hosties en 9 000 'hosties' werden aangekocht. Het leukste is het jaar 1506 : de appoort bracht niets op, hosties werden er niet aangekocht, maar 7 000 paschanten

21. J. Toussaert, *o.c.,* bl. 184.
22. Idem, *o.c.,* bl. 132-133 (appoort), bl. 168-169 (ablutiewijn) en bl. 181-182 (hosties).

deden zich te goed aan de ablutiewijn die na de Paascommunie werd uitgereikt !

Toch besluit de auteur in zijn „essai de regroupement" : „si les affirmations claires et nettes sont à proscrire, si les chiffres n'indiquent rien d'absolu, on soupçonne, on pressent, on devine une situation à esquisser en deux traits : l'irrégularité de la pratique pascale, observée dans le brouillard et sans l'aide de phare puissant, mais de tous les côtes, l'existence d'une petite élite. On constate également une tendance à des améliorations avec le temps, à la fin de la période étudiée" [23]. Hier, vlak na de betwistbare statistieken is de auteur nog voorzichtig in zijn besluiten, maar verderop worden deze gissingen vaste gegevens, en wordt het Vlaamse kustvolk beschuldigd van *versatilité,* wispelturigheid.

Tot staving van deze onthutsende gevolgtrekking maakt de auteur een vergelijking met een statistiek van het aantal paschanten in de dekenij Ninove op het einde van de 16e eeuw [24]. Hij stelt vast dat het aantal paschanten in het twintigtal parochies van deze dekenij constant bleef tussen 1567 en 1576, maar in 1592 op de helft, op een derde, soms zelfs op minder is gevallen. Na een paar vragen, schrijft hij : „Il faut avouer sa perplexité, tout en soupçonnant que l'irrégularité, avec ces proportions invraisemblables, ne datait pas de la veille, ni même des décennies précédentes" [25].

Naar aanleiding van een monografie over mijn geboortedorp [26], dat, zoals de dekenij Ninove, in het zuiden van Oost-Vlaanderen ligt, heb ik kunnen constateren dat, ten gevolge van de troebelen tussen 1576 en 1584, de bevolking van de dorpen in deze streek op de helft, een derde en zelfs minder is gezonken. De door De Potter geciteerde cijfers geven niet alleen het aantal paschanten aan, maar op enkele eenheden na, ook het aantal bewoners die tot de paasplicht gehouden waren. Trouwens voor het jaar 1595 geven zes pastoors „omnes" : „allen" aan [27], wat een kritisch ingesteld historicus argwanig had moeten maken. Dit verhindert echter niet dat de auteur dit voorbeeld van Ninove herhaaldelijk in zijn boek gebruikt, maar telkens totaal ten onrechte.

4. Toussaert had het geluk de hand te kunnen leggen op een eigenaardig „register van geëxcommuniceerden van het dekenaat Oudenburg", dat loopt van juni 1450 tot december 1454. De 44 parochies van deze dekenij zouden in die vier-en-een-half jaar

23. J. Toussaert, *o.c.,* bl. 187.
24. J. De Potter, *De dekenij Ninove op 't einde der XVIe eeuw,* Gent, 1945.
25. J. Toussaert, *o.c.,* bl. 189.
26. M. Dierickx, *Geschiedenis van Zingem,* Antwerpen, ²1960, bl. 266.
27. J. Toussaert, *o.c.,* bl. 187-189.

niet minder dan 1 667 excommunicaties hebben gekend, terwijl zij in 1527 slechts 4 683 „communicanten" telde [28]. De auteur staat zelf argwanend tegenover deze lijst, maar aangezien hij meer dan eens deze statistiek in zijn bewijsvoering betrekt, moeten wij nagaan wat ze betekent. Nu is het wel zo, dat het register de titel „registrum excommunicatorum" draagt, maar wanneer wij bijv. voor Middelkerke de lijst van de 81 namen doorlopen [29], merken wij dat er naast geen enkele naam *excommunicatus* staat, maar *interdictus* of niets of een onbegrijpelijke formule. De auteur schrijft : „Plusieurs archivistes professionnels se sont penchés sur ces questions avec moi, puis séparément, puis tous ensemble. Tous les détails étant examinés, chacun de ces fort aimables Messieurs se refusait à proposer la moindre solution" [30]. Waarom is Toussaert niet even wijs geweest als de ondervraagde archivarissen en legt hij dit onbegrijpelijk register niet gewoonweg op zij, in plaats van er neerhalende besluiten uit af te leiden betreffende het religieuze leven van de kustbevolking ? Het is toch wel eigenaardig dat in 1450-1454 nagenoeg een derde van deze bewoners van landelijke parochies geëxcommuniceerd zou zijn geweest, terwijl, naar de auteur zelf zegt [31], er in 1527 geen enkele geëxcommuniceerde wordt opgegeven.

Onvolledige en eenzijdige documentatie

Andriessen wees erop dat Toussaert „zeker voor bepaalde gebieden nog al te weinig vertrouwd blijkt met bronnen en literatuur die zijn onderwerp rechtstreeks aanbelangen. Dit is met name zeer sterk het geval voor de geestelijke traktaten en de preken" [32]. Slechts één voorbeeld : over een sacramententractaatje, gevonden in de „Bibliothèque Nationale" te Parijs, schrijft Toussaert : „De tous les textes de l'époque que je connaisse, celui-ci est le seul à concevoir avec autant de profondeur l'Eucharistie-nourriture" [33], waarop Andriessen opmerkt „dan mogen we daaruit wel besluiten

28. J. Toussaert, *o.c.*, bl. 440-442.
29. Idem, *o.c.*, bl. 802-805.
30. Idem, *o.c.*, bl. 802.
31. Idem, *o.c.*, bl. 806. Toen wij op de plenaire vergadering van de Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis, op 10 oktober 1965, deze voordracht over Toussaerts boek hielden, merkte Prof. R. Van Caenegem op, dat misschien de kerkelijke overheid hele groepen parochianen had „geëxcommuniceerd", omdat deze de tienden niet betaalden, wat nog is gebeurd. En feitelijk zou dit een begrijpelijke zin geven aan de telkens weerkerende formule „interdictus pro" : „heeft het interdict opgelopen omdat hij zich borg had gesteld voor een ander, die zijn tienden niet betaalde".
32. J. Andriessen, *De vroomheid in het middeleeuwse Vlaanderen,* in *Ons Geestelijk Erf,* deel 37, 1963, bl. 426.
33. J. Toussaert, *o.c.*, bl. 706, n. 209.

dat hij niets afweet van Ruusbroec's *Brulocht* of diens *Spieghel der eeuwigher salicheit* of diens *VII Sloten*" [34].

Onze meest eminente kenner van de middeleeuwse vroomheid, Steph. Axters, maakt de auteur hetzelfde verwijt waar hij schrijft : Toussaert „ne voulant pas écrire une Histoire de la spiritualité, a estimé superflu d'étudier les traités mystiques, les vies de saints et d'importants sermonnaires parce qu'il lui semblait, peut-être à tort, qu'il n'y aurait jamais affaire à l'homme de tous les jours" [35]. En verder : „Aussi s'expose-t-on à commettre les pires impairs en négligeant, de propos délibéré, d'étudier un certain nombre de documents contemporains concernant les milieux laïques de l'époque. Pourquoi l'auteur, par exemple, a-t-il omis d'étudier plusieurs des chroniques de Flandre (...). Pourquoi les principales pièces du dossier concernant les Flagellants en Flandre semblent-elles lui avoir paru dépourvues d'intérêt ?" [36]. En hij haalt nog een hele reeks andere verwaarloosde documentengroepen aan.

Hetzelfde constateert men waar de auteur herhaaldelijk steunt op schilderijen van Jeroen Bosch en Brueghel – die leefde van 1530 tot 1569, dus na de door de auteur bestudeerde periode –. Axters stelt zich de vraag : „Pourquoi les sbires de Jérôme Bosch et le flamand pansu de Brueghel (p. 498) captivent-ils beaucoup plus d'intérêt de l'auteur que les nombreuses Madonnes de nos Primitifs, témoins elles aussi de la manière dont on concevait le problème religieux dans certains milieux laïques ?" [37]

Voor het onderwerp van de auteur ware het interessant het gildewezen van naderbij te kunnen bestuderen. In de vier bladzijden hierover weet hij echter weinig te vertellen. Hij erkent : „On ne connaît pratiquement rien de l'importance des confréries dans les paroisses rurales" en hij kan alleen de Rozenkransconfrerie van Hondegem aanhalen, waarover weinig of niets bekend is [38]. Antoon Viaene weet echter, alleen reeds uit gedrukte bronnen en enkel voor de provincie West-Vlaanderen, twintig gemeenten aan te halen, die een of meerdere gilden of confrerieën hadden [39].

34. J. Andriessen, *a.c.*, bl. 426.
35. St. Axters, *M. l'abbé Jacques Toussaert et l'histoire du sentiment religieux en Flandre à la fin du Moyen-Age*, in *La Vie Spirituelle. Supplément*, t. 16, 1963, bl. 576.
36. Idem, *a.c.*, bl. 577-578.
37. Idem, *a.c.*, bl. 581.
38. J. Toussaert, *o.c.*, bl. 481.
39. A. Viaene, *Lichten op Rood. Aantekeningen bij een werk van Jacques Toussaert*, in *Biekorf*, deel 64, 1963, bl. 279. Typerend is, dat na het verschijnen van Viaene's artikelen over het boek van Toussaert, de verkoop van het boek in de Brugse boekhandels stilviel.

Onjuiste citaten en lezingen en fantasievolle interpretaties

In zijn gematigde kritiek op het boek van Toussaert, wijst Axters erop dat de auteur hem zeer vrij aanhaalt, en zijn gedachte verdraait. Toussaert citeert uit Axters' *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden* deze tekst, die hij tussen haakjes plaatst : „De XVe eeuw is het roosvenster van een middeleeuwse kathedral (*sic*) in flamboyant gotische stijl" [40]. De tekst van Axters echter luidt letterlijk : „Wanneer wij een vergelijkingspunt mogen zoeken in de ontwikkeling van de Middeleeuwse bouwkunst, roept het betoog van Hadewych ons namelijk nog de sobere lijn van de Romaanse kerken voor den geest, terwijl Ruusbroec's uiteenzettingen, waarin ieder ondergeschikt punt met zorg wordt uitgewerkt, nog het best bij het roosvenster van een Middeleeuwse kathedraal in flamboyant gotischen stijl kan worden vergeleken" [41]. Terecht vestigt Axters er de aandacht op dat hij niet de 15e eeuw – „de eeuw van Ruusbroec" is trouwens de 14e eeuw – maar Ruusbroec, die niet heel de 14e eeuw is, met een roosvenster in flamboyant gotische stijl vergeleek, en besluit : „Je ne puis donc que récuser la phrase prétendue authentique que l'auteur a bien voulu mettre à ma charge" [42].

Dit is geen alleenstaand geval. Wanneer echter de auteur huidige schrijvers zo vrij citeert, wat moeten wij denken over zijn citaten of gegevens uit middeleeuwse bronnen, die wij zo moeilijk of niet kunnen nagaan. Daarover heeft Antoon Viaene, de uitstekende kenner van het Westvlaams verleden, ons wel een en ander te vertellen.

Om aan te tonen hoe wild en woest het leven in het middeleeuwse Brugge was, haalt Toussaert o.a. dit geval aan : „à l'intérieur d'un même couvent de Frères Mineurs, deux prétendants au grade de 'gardien', (ô ironie des usages ! Le vieux flamand disait 'capitaine' !) règlent leur rivalité par un homicide" [43] ; m.a.w. in een minderbroedersklooster twisten twee gardianen, en het geschil eindigt ermee dat de ene de andere neersteekt. Viaene is de middeleeuwse tekst gaan nakijken en bevindt dat het gaat over een „hofman", d.i. tuinman of hovenier, van de Minderbroeders, die door een zekere Joos, die lange tijd ook tuinman „ten hoove" van

40. J. Toussaert, *o.c.*, bl. 844, noot 21.
41. St. Axters, *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden.* Deel II. *De eeuw van Ruusbroec,* Antwerpen, 1953, bl. 469. Toussaert verwijst naar bl. 467.
42. St. Axters, *M. l'abbé Jacques Toussaert et l'histoire du sentiment religieux en Flandre à la fin du Moyen-Age,* in *La Vie Spirituelle. Supplément,* t. 16, 1963, bl. 580.
43. J. Toussaert, *o.c.*, bl. 419.

de paters was geweest, werd vermoord [44]. Van het woord „hofman", heeft Toussaert een „hooftman" gemaakt, die hij „capitaine" noemt, om er een gardiaan of overste van de Minderbroeders onder te verstaan.

Het *Boeck van Brugghe* vermeldt dat, in de verwarde strijd van Maximiliaan van Oostenrijk, op 24 mei 1489 een kolonne artillerie naar het strijdtoneel trekt : „men voerde huuter stede van Brugghe 12 metalen serpentinen, 24 haghebussen, 6 cortauwen, eenen wagen vul kerksparen, drie waghenen vul schouplancken, buspoeder, steenen, hartyljerye, targyen ... ende voord alle ghereedschepe dat ten oorloghe diend ende toebehoordt" [45]. Kerksparren, zegt Viaene, zijn sparren van grote afmeting die o.m. als masten voor legertenten gebruikt werden. Maar Toussaert ziet het anders en vertaalt zonder verpinken „eenen waghen vul kerksparen" door „une charrette d'ornements d'église". Zijn arendsblik heeft weer eens ontdekt hoe die middeleeuwse Vlamingen het profane en het heilige vermengden en daardoor het heilige profaneerden, want hij besluit : „La prière ne sera donc pas oubliée, car elle sert à la victoire : 'ter oorloghe diend' !" (met een uitroepingsteken, om de lezer te doen delen in zijn verontwaardiging) [46].

Op 20 november 1411 kwam te Brugge het goede nieuws aan dat hertog Jan zonder Vrees een overwinning had behaald op de Armagnacs, waarop het stadsbestuur van Brugge een mis van dankzegging liet opdragen : „doe men daer sanc eene messe van den helighen gheest in bliscepen van den goeden maren die commen waren...". In deze door Gilliodts uitgegeven en dus gedrukte tekst vervangt Toussaert „goede maren" door „goede waren" en roept dan verontwaardigd uit : „la messe est mêlée à tout" [47] ; en hij vertaalt „in bliscepen van den goeden maren die commen waren" door „en réjouissance de l'arrivée de bonnes marchandises" [48].

Toussaert bezorgt ons nog meer leuke lezingen en interpretaties. In de middeleeuwen werd Sint-Michiel vereerd als de overwinnaar van hel en duivel en voorgesteld met de roede Gods waarmede hij de muil van de helledraak heeft gebroken. De Sint-Michielskerk van Bordeaux was in het gelukkig bezit van die „roede Gods" en was meteen een druk bezocht bedevaartsoord. In de Vlaamse bedevaarttarieven van de 14e eeuw is Bordeaux een bedevaart van

44. A. Viaene, *Lichten op Rood. Aantekeningen bij een werk van Jacques Toussaert,* in *Biekorf,* deel 64, 1963, bl. 145.
45. Idem, *a.c.,* bl. 148.
46. J. Toussaert, *o.c.,* bl. 790, noot 246.
47. Idem, *o.c.,* bl. 157.
48. Idem, *o.c.,* bl. 696, noot 117. Zie A. Viaene, *a.c.,* bl. 150.

6 ponden groot. Het Gentse tarief schrijft : „Te Bordiaux, te sente Michiels daer de roede es daer God de helle mede brac, 6 lb". Toussaert leest evenwel : „Te Bordiaus tsente Michiels, daer de roede is, daer God de helle mede brat" [49]. Het woord „brat" (i.p.v. „brac") doet de auteur denken aan „braden", en „roede", dat hij begrijpt als „rode", aan wijn. En ziehier wat hij er nu van maakt : „Tous les pèlerinages ne présentaient pas le même caractère ; on en connaissait d'austères (...). On en connaissait de gais ; l'aubaine était enviable de partir pour Bordeaux Saint-Michel, où on „trouve le vin rouge avec lequel Dieu fait rôtir tout le monde aux enfers". Le vin, on s'en doute, devait couler à profusion ... et convertir" [50].

Het meest vrije omspringen met zijn bronnenmateriaal is zeker het geval van Ieper. Toussaert schrijft : „De la ville d'Ypres on conserve des textes de loi concernant la lutte contre le débordement de l'immoralité. La sévérité des peines prévues pour le viol (la potence), l'adultère féminin (la noyade dans un puits), etc. n'a pas empêché, au cours de quelque six semaines du XIVe siècle, la condamnation de 17 viols et de 14 adultères connus, avec 18 condamnations de proxénétisme" [51]. Twee bladzijden verder schetst de auteur opnieuw het ontstellende zedenbederf te Ieper met aanhalingen uit zeven processen en roept dan uit : „Et toutes ces 350 pages n'intéressent que six petites années" [52]. Hier zijn het dus niet meer zes weken, maar zes jaren geworden. Weer is Antoon Viaene de registers gaan nakijken en vindt 16 vonnissen voor verkrachting tussen 1344 en 1392, d.i. 48 jaren, 14 vonnissen voor overspel tussen 1319 en 1395, dus 76 jaren, en de 18 vermelde vonnissen voor koppelarij tussen 1314 en 1395, d.i. 81 jaar. De 48 Ieperse zedenprocessen liggen dus niet gespreid over zes weken of over zes jaren, maar over tachtig jaren. „De misrekening van Toussaert", zo schrijft Viaene, „bereikt hier een rekordcijfer dat een merkwaardig document wordt voor de historiografie van onze eigen tijd. (...) Uit zulk een zorgeloze omgang met de geschiedbronnen moeten noodzakelijk legenden geboren worden. De Kattestad loopt nu met een van de grote prijzen uit die tombola van legenden" [53].

Maar ziehier een geval waar aan de fantasie van de auteur zeer zware eisen werden gesteld, en hij moet tevreden zijn geweest over zijn vondst, want driemaal vermeldt hij het geval. De Vlaamse mannen wisten algemeen dat ze door hun vrouwen werden

49. J. Toussaert, *o.c.*, bl. 735, noot 38.
50. Idem, *o.c.*, bl. 277. Zie A. Viaene, *a.c.*, bl. 149-150.
51. J. Toussaert, *o.c.*, bl. 376.
52. Idem, *o.c.*, bl. 378.
53. A. Viaene, *a.c.*, bl. 184.

bedrogen. „En attendant, on s'en va, tout plaisantant, pour fonder une confrérie spéciale à la Flandre et réservée aux maris trompés : la confrérie de Saint-Arnould ('tbroederscap van Sint Arnout'). Leur insigne est le même que celui qu'on connaît mondialement : 'les porteurs de corne' ('hoornedraghers')" [54]. En verder : „Ce saint devint patron d'une confrérie très populaire, où l'on inscrivait, tout plaisantant, les maris trompés" [55]. Heel deze voorstelling van onze auteur steunt op twee elementen : vooreerst weten wij dat Sint-Arnout vereerd werd te Tiegem ; vervolgens vermeldt de Franse *Roman de la Rose* van Guillaume de Lorris en Jean de Meung, die ook in het Diets werd vertaald, een zekere Saint-Ernol, Sint-Arnout, als patroon van de bedrogen echtgenoten, en vermeldt ook „la confrarie Saint-Ernol, le seigneur des cous" d.i. cocus. Wel hebben Prof. Muller en Dr. Enklaar uitgemaakt dat de Sint-Arnout uit de *Roman de la Rose* niets te maken heeft met de Sint-Arnoutsverering te Tiegem of elders, maar Toussaert zal dit niet geweten hebben en zijn fantasie eens te meer vrije loop hebben gelaten. Viaene besluit dan ook : „De plezante confrerie is louter verzinsel. Tegen de feiten in, heeft abbé Toussaert een versgebakken legende te meer gestoken onder de Breugeliaanse kaft van zijn werk" [56].

In zijn strenge kritiek op het boek van Toussaert in de *Revue d'Histoire Ecclésiastique,* schrijft Dom Louis Gaillard : „On se doute bien que les dévotions collectives, si répandues dans le peuple chrétien des Flandres, tiennent une place éminente dans notre ouvrage. Elles sont parfois traitées de façon déconcertante, telle la procession du St-Sang à Bruges" [57]. Zoals men weet werd, sinds de Guldensporenslag in 1302, de reliek van het H. Bloed in Brugge jaarlijks plechtig in processie rondgedragen. Ziehier nu wat Toussaert ervan maakt : „Tout au long des deux siècles suivants, à chaque bataille engagée contre la France, la relique du Saint-Sang est portée en procession générale" [58]. „La relique du Saint-Sang, à force d'être mêlée aux événements capitaux de l'histoire flamande devient un 'tabou' provincialiste, autonomiste comme les Flamands, indépendant et antifrançais comme eux" [59]. Welke zijn echter de feiten. Allereerst was de verering van het H. Bloed een typisch Brugse cultus, en de relikwie was buiten Brugge weinig of niet bekend. Vervolgens verliet de relikwie tussen 1302 en 1465, behalve op de jaarlijkse omgang van de mei-

54. J. Toussaert, *o.c.,* bl. 240.
55. Idem, *o.c.,* bl. 269 ; zie ook bl. 384.
56. A. Viaene, *a.c.,* bl. 185-186.
57. *Revue d'Histoire Ecclésiastique,* t. 59, 1964, bl. 308.
58. J. Toussaert, *o.c.,* bl. 264.
59. Idem, *o.c.,* bl. 265 ; zie ook bl. 535.

dagen, geen enkele maal de H. Baseliskapel. Toen veranderde dit. Zo werd de relikwie van het H. Bloed tussen 1477 en 1491 negenmaal omgedragen, maar de relieken van Sint-Donaas 25 maal en die van Sint-Baselis 18 maal. Antoon Viaene, aan wie wij deze gegevens weer ontlenen, besluit : „Doch hier betreden we het terrein van de oorkonden waar de auteur geen voet heeft op gezet. Aan de Franse vertaling van een vliegend blad uit 1641 (...) meent hij genoeg te hebben om zeven bladzijden met een goedkope montage over de Brugse processie te helpen vullen" [60].

Nog een laatste voorbeeld om aan te tonen welke de psychologische houding van Toussaert tegenover religieuze volksgebruiken is. De gelovige middeleeuwers wilden volstrekt een priester bij hun sterfbed hebben om een laatste biecht te kunnen spreken. Ook vóór een veldslag, die men misschien niet zou overleven, verlangden de krijgslui te biechten, en, bij gebrek aan een priester, biechtten ze zelfs bij een leek ; zo lezen wij bijv. in het leven van Sint-Ignatius van Loyola dat hij vóór de bestorming van de vesting van Pamplona een lekebiecht sprak. Toussaert vermeldt dat de Vlaamse krijgers vóór de Guldensporenslag in 1302 en vóór de veldslag van West-Rozebeke in 1382 zich door biechten, vasten en gebed op de strijd voorbereidden. Daarop reageert hij dan, uitroepend : „De grâce, ne voyons pas nécessairement là un haut exemple de religiosité collective !" en ondervragend : „à la place de religion ne devrait-on pas quelque peu mettre le mot 'fanatisme' ?" [61]. Niemand zal betwisten dat de volksdevoties zelden of nooit volledig zuiver zijn van magische of superstitieuze bijelementen, maar om op een manier à la Toussaert deze gewoon te doodverven, dat heeft met een studie van de religieuze mentaliteiten niet veel meer te maken.

Ons slotoordeel

Bij het begin van dit artikel hebben wij verscheidene verdiensten van de auteur onderstreept ; het is overbodig hierop terug te komen. Wij willen ons hier bepalen tot een algemeen oordeel over zijn werkwijze en zijn besluiten, en hierbij enkele uitspraken van recensenten aanhalen.

Een eerste constatatie is dat de auteur de neiging vertoont om het verleden volgens hedendaagse normen te beoordelen. In zijn

60. A. Viaene, *a.c.*, bl. 278.
61. J. Toussaert, *o.c.*, bl. 116-117.

bespreking in *Le Monde* schreef Prof. Latreille van Lyon : „On a, en lisant la thèse de J. Toussaert (...), le sentiment d'une certaine sévérité pour de pauvres gens un peu rudement traités, pour ces frustes baptisés du quinzième siècle, jugés au nom des exigences élevées d'un intellectuel chrétien du vingtième" [62]. Ook Prof. Pacaut merkte in zijn overdadig lovende recensie op : „L'auteur a trop souvent tendance à saisir ces questions selon des critères modernes" [63]. In de *Revue d'Histoire Ecclésiastique* schrijft Dom L. Gaillard : „Toute l'enquête de l'auteur, pour minutieuse qu'elle soit, paraît, au départ, 'orientée' et cela permet de poser de nombreuses questions" en verder spreekt hij van „cette orientation systématique et obstinée" [64]. St. Axters besluit zijn lange bespreking van Toussaert met deze zin : „Au cours d'un voyage d'exploration dans les dépôts d'archives et dans les bibliothèques, on aurait tort de se fier outre mesure à un guide dont les convictions semblaient être établies dès avant le départ et qui, de ce fait, est porté à grossir tel élément plus ou moins impressionnant et à en donner, chiffres à l'appui, une interprétation qui demanderait un dépouillement des sources autrement exhaustif et aussi un souci d'objectivité à toute épreuve" [65]. Ook Andriessen schrijft dat de auteur „met een al te twintigeeuwse mentaliteit over middeleeuwse toestanden oordeelt", en vat zijn beoordeling aldus samen : „Wat het resultaat betreft, moet ons oordeel luiden : we staan hier voor een onbetrouwbare weergave van het verleden, en in plaats van een sereen-wetenschappelijke uiteenzetting horen we al te zeer verwrongen voorstellingen en onbewezen beschuldigingen" [66].

Ons hoofdbezwaar is dan ook dat de auteur zijn bronnen niet kritisch en niet zuiver-wetenschappelijk gebruikt. Over zijn totaal verkeerde interpretatie van de schaarse statistische gegevens uit de late middeleeuwen hebben wij boven voldoende gesproken : zijn abusieve vergelijkingen met toestanden in de dekenij Ninove na de troebelen van de 16e eeuw zijn typerend. Waarom ook meer dan eens verwijzen naar toestanden te Krombeke in de 18e eeuw, alleen maar omdat hij hierover een studie heeft gemaakt. En over het algemeen kunnen wij zeggen dat hij herhaaldelijk gegevens van vóór 1300 of uit de 17e en 18e eeuw aanhaalt, tot staving van een visie of oordeel. De lezer zal intussen trouwens reeds ervaren hebben, dat de auteur, ook geografisch, voortdurend Kust-

62. *Le Monde,* 5 octobre 1963.
63. M. Pacaut in *Revue du Nord,* t. 46, 1964, bl. 109.
64. L. Gaillard in *Revue d'Histoire Ecclésiastique,* t. 59, 1964, bl. 307.
65. St. Axters, in *La Vie Spirituelle. Supplément,* t. 16, 1963, bl. 583-584.
66. J. Andriessen in *Ons Geestelijk Erf,* t. 37, 1963, bl. 431 en 430.

Vlaanderen verlaat om van elders argumenten te halen, niet altijd terecht.

Wat nu de inhoud zelf aangaat, bij het beschrijven van het zedelijk leven van de laat-middeleeuwers steunt Toussaert voortdurend op biechtspiegels en synodevoorschriften, die alle het kwaad willen beteugelen of straffen, en hij houdt er volstrekt niet voldoende rekening mee dat dit normerende, en dus eenzijdige bronnen zijn. Trouwens, stemt het niet tot nadenken dat de auteur, zo geneigd om de zwarte kleuren wat aan te dikken, toch moet erkennen dat de strenge vasten- en onthoudingswetten stipt werden nageleefd [67], wat toch wijst op een diep geloof en een hoogstaand zedelijk leven. Eigenaardig is eveneens dat hij in zijn lang hoofdstuk over de parochiale clerus [68] naar aanleiding van een document uit 1527 over de pastoors van de dekenijen Aardenburg, Brugge en Oudenburg, vol lof is over de plattelandse pastoors : o.i. verliest hij zelfs te veel uit het oog dat het document een verdediging van deze pastoors is tegen uitgebrachte beschuldigingen. Maar, zo vragen wij ons af, indien de clerus tamelijk goed was, en indien de vasten streng werd nageleefd, dan zijn dit toch twee sterke bewijzen om te beweren dat de rest wellicht niet zo zwart was als de auteur ons wil doen geloven.

Maar hij heeft nu eenmaal de hebbelijkheid om de zwarte zijden speciaal aan te zetten. Andriessen noteerde eveneens : „Zo gemakkelijk komt hij uit één of meer losse (en niet altijd duidelijke) teksten of feiten tot algemene of gedurfde konklusies die wel eens aangekondigd of verzacht worden door woorden als 'semble' of 'probablement', maar die verder in zijn betoog als bewezen worden verondersteld. Zo vervalt hij onbewust in de fout die hij zelf meermaals wat smalend aan voorgangers verwijt. Merkwaardig genoeg gebeuren dergelijke veralgemeningen haast altijd in negatieve richting, terwijl andere gevallen die een aanduiding in positieve richting zouden kunnen geven, als geïsoleerde feiten worden voorgesteld, zodat men op de duur aan een zekere vooringenomenheid zou moeten gaan denken" [69]. Ook Axters schreef dat Toussaert „s'arrête de préférence à tout ce qui relève de l'impiété". Hij stelt de vraag : „A-t-il voulu écrire une *Chronique scandaleuse de la piété,* dont les mots 'J'accuse', donnés en sous-titre, feraient connaître dans ce cas toute la portée ?" en al antwoordt hij „Je ne le crois pas" [70], toch verstaat men dat die vraag spontaan rijst als men het boek aandachtig en kritisch leest.

67. J. Toussaert, *o.c.,* bl. 428-434.
68. Idem, *o.c.,* bl. 557-583.
69. J. Andriessen, in *Ons Geestelijk Erf,* t. 37, 1963, bl. 428.
70. St. Axters, in *La Vie Spirituelle. Supplément,* t. 16, 1963, bl. 583.

Persoonlijk herhalen wij, na een tweede maal een studie te hebben gemaakt van het lijvig werk van Toussaert en kennis te hebben genomen van talrijke recensies erop, het eindoordeel dat wij in 1963 in *Streven* aldus formuleerden : „Al zullen wij dit boek geen pamflet noemen, toch moeten wij als slotoordeel geven dat het tegen elementaire wetten van de historische kritiek zondigt, en in zijn hoofdlijnen onbetrouwbaar is [71].

71. M. Dierickx in *Streven,* deel 17, 1963, bl. 56.

De valentie van *ze* in Vroegnieuwhollands taalgebruik

door

G. GEERTS

docent K.U. Leuven

Als Warnar en Ritsert in het vierde toneel van het vierde bedrijf, elkaar, het hoofd vol muizenissen, ontmoeten, ontstaat er een komische en spanningverwekkende spraakverwarring, die, gelet op de intensiteit waarmee de beide heren respektievelijk met de pot vol gouden „schijven" en de zwangere bruid op het moment van de ontmoeting bezig zijn, gemakkelijk te begrijpen is. Ritsert is naar het huis van Warnar gekomen met de bedoeling zijn huwelijksplannen bekend te maken. Hij doet dit o.m. met de woorden „dat ik ze veur de mijn hoû" (vs. 1128) [1]. Warnar wil 'ze' echter voor zich houden : „daer ze my toekomt" (vs. 1129), zo luidt zijn verklaring ! De deixis van het door beide gebruikte *ze* is evenwel verschillend : Ritsert verwijst naar zijn bruid, Warnar denkt daarentegen aan zijn kostbare pot én hij meent bovendien dat Ritsert eveneens over die pot heeft gesproken. Vandaar het misverstand tussen beide gesprekspartners.

Voor de lezer met taalkundige belangstelling is met deze verklaring de kous echter geenszins af. Naar *pot,* zo redeneren immers de Nederlandse-taalgebruikers, verwijst men niet met *ze. Pot* is een zaaknaam, en in het Zuidnederlandse taalgebruik bovendien een maskuliene zaaknaam, zodat het passende pronomen niets anders kan zijn dan *hij* c.q. *hem.* Het feit dat Warnar *ze* als ook naar *pot* verwijzend kan opvatten, is dus – mede doordat er geen aanwijzigen zijn dat *pot* vroeger een ander genus zou hebben gehad – niet normaal. Dit gebruik van *ze,* besluit men tenslotte, moet door Hooft bedacht zijn om het misverstand mogelijk te maken ; Hooft moet *pot* 'vrouwelijk denken' om het pronomen *ze* dubbelzinnig te kunnen laten funktioneren (deze redenering vindt men b.v. bij Bergsma, 4e editie blz. VII). Bij Plautus maakt immers *aula,* bij Molière *cassette,* hetzelfde qui(d)proquo mogelijk...

1. Ik citeer P. C. Hooft's *Warenar.* Met inleiding en aantekeningen van Dr. J. Bergsma. Klassiek Letterkundig Pantheon 99 ; J. Thieme en Cie, Zutphen. 4e ed. z.j.

Welnu, op het eerste gezicht lijkt een dergelijke ingreep van de auteur helemaal niet onmogelijk. Als verklaring van het misverstandsprocédé kan deze opvatting echter niet bevredigend genoemd worden. Als men het hele geval zuiver taalkundig benadert, blijken er immers ook na déze uitleg nog vele vragen open te zijn gebleven. Zo kan men zich b.v. afvragen waarom Hooft met het oog op deze passage niet van het begin af een feminien substantief zou hebben gebruikt (*kan, kruik* of *doos* hadden toch net zo goed gekund ?). Een dergelijk woord had de misverstandsscène heel wat natuurlijker gemaakt. Het komt me voor dat een auteur thans bezwaarlijk een soortgelijke scène zou kunnen bouwen op een zo evidente taalfout, zonder dat de passage op de toeschouwers een gezochte en gekunstelde indruk zou maken, en ik vraag me daarom dan ook af, of dat in de 17e eeuw in Amsterdam wel kon. Dat Hooft voor deze kleinigheden wel oog had blijkt overigens herhaaldelijk : b.v. ook uit de natuurlijkheid van de woorden waarmee de dubbelzinnige passage wordt besloten : W. zegt „Gans elementen geef j'et niet weêr ?" R. antwoordt „Wat ?" (vs. 1134). Hier heeft Hooft kennelijk *ze* vermeden, om de eenvoudige reden dat dit pronomen, anders dan het door Hooft gebruikte *(h)et,* de vraag „Wie ?" had moeten oproepen, wat de ontknoping ongetwijfeld bemoeilijkt zou hebben.

Belangrijker echter is de vraag waarom Hooft elders m.b.t. *pot* eveneens *ze* gebruikt : zo b.v. in vs. 105 „zien of ze noch staet zoo ik ze heb esteld", in vs. 934-936 „hy betrouwt ze hier niet langer. Maar nu hy ze thuis niet verzeekert houdt, denk ik evenwel Dat hij ze noch ergens al versteeken zel", in vs. 1042 „z'is vol ouwe dubbeloenen", en in vs. 1464 „zal ik ze anvaerden". Antwoordt men daarop dat deze manier van doen juist wijst op een degelijk doordacht plan, dan rijzen de volgende vragen : Waarom staat in vs. 923 dan toch „daer laet ik de Pot niet, ik gae en graef hem weêr op" ? en vervolgens : Hoe moet men het feit verklaren dat net als bij *pot* het pronomen *ze* te vinden is bij substantieven als *wijn* (in vs. 538 : „is ze noch niet ekomen ? zoo kompt ze dan flus" en in vs. 793 : „was ze ... noch niet ingekomen ?"), *emmer* (in vs. 144 : „z'is tot de kuiper"), *kop* (in vs. 597 : „dat zy d'ierste maent het niet vergeten en zal") en *zak* (in vs. 913 : „je meught ze wel open doen"), dit terwijl zowel het 'historische' genus, als de genussituatie in het huidige Hollands én bovendien de omstandigheid dat het zonder twijfel in de bedoeling van Hooft heeft gelegen de Amsterdamse volkstaal weer te geven, veeleer *hij* c.q. *hem* hadden doen verwachten. Hoe is het, tenslotte, mogelijk dat Ritsert op het bevel van Warnar : „jy zelt ze mijn weêr geeven" (vs. 1119) repliceert met : „Wat wil je van mijn heb-

ben ? jou dochters maeghdom ?". Warnars *ze* had toch een feminien woord bij zijn toehoorder moeten oproepen...

Het is zonder meer duidelijk dat deze laatste vragen niet met een verwijzing naar een toneeltechnische noodzakelijkheid beantwoord kunnen worden. (Is het overigens reeds nu al niet twijfelachtig geworden dat Hooft *pot* 'vrouwelijk gedacht' zou hebben ?) Gaat men naar een ander antwoord zoeken, dan blijken twee mogelijkheden van verklaring zich voor te doen : óf Hooft heeft zich, behalve in vs. 923 („ik ... graef hem weêr op") telkens vergist bij de keuze van het anaforisch pronomen (in de misverstandsscène moet hij zich dan opzettelijk vergist hebben !), óf hij heeft met dit *ze* de Amsterdamse spreektaal uit zijn tijd, net als in zovele andere opzichten, juist weergegeven (het misverstand is dan niet 'gemaakt', doch gewoon mogelijk op grond van wat in de taal aanwezig is ; slechts *hem* uit vs. 923 moet dan als een vergissing beschouwd worden).

De eerste mogelijkheid aanvaarden kan bezwaarlijk zonder Hooft zoveel onkunde of tenminste slordigheid toe te moeten schrijven, dat het, gezien zijn reputatie als taalvaardig artiest, niet minder dan ongeloofwaardig gaat klinken. De tweede veronderstelling lijkt op het eerste gezicht evenwel uitermate spekulatief. Is men immers niet van mening óf dat het Hollands van de 17e eeuw nog keurig de oude drieledige nominale klassifikatie had behouden (deze mening wordt o.m. verkondigd in recente publikaties van W. J. H. Caron [2] en H. M. Hermkens [3]), óf dat de nominale klassifikatie in die tijd niet van de huidige toestand verschilde (een opvatting die o.a. C. G. N. de Vooys en R. A. Kollewijn herhaaldelijk hebben verdedigd, zonder echter overtuigend de juistheid ervan te hebben kunnen bewijzen) ? Welnu, geen van beide opinies biedt plaats voor het *ze*-gebruik zoals we dat zoëven hebben beschreven. Nader onderzoek is dus volstrekt onmisbaar gebleken. Gelukkig kwam daarbij spoedig aan het licht dat de gebruiksgevallen van *ze* in het werk van Hoofts tijdgenoten zo talrijk zijn, dat daardoor alleen reeds de veronderstelling dat het niets anders dan vergissingen zouden zijn, ook m.b.t. tot de geciteerde gevallen uit de *Warenar,* in zeer hoge mate onwaarschijnlijk wordt. Men kan ze aantreffen in alle soorten van taalgebruik, zowel in hyper-verzorgde renaissancistische teksten en ambtelijk proza als in ongekunstelde reisverhalen en populaire kluchten. Ze komen al voor in het werk van Coornhert, en tegen

2. Zie o.m. zijn Inleiding, *voor* Christiaen van Heule, *De Nederduytsche Grammatica ofte Spraec-konst* [*1625*] ; Trivium nr. 1, deel 1, [1953].

3. *Bijdrage tot een hernieuwde studie van Constantijn Huyghens' gedichten,* 322 [1964].

het eind van de 17e eeuw zijn ze nog steeds te vinden, ook in de geschriften van een man als Cornelis Bontekoe, wiens taalgebruik geenszins konventioneel of gekunsteld aandoet [4].

Uit dit overvloedige materiaal laat ik hier slechts enkele voorbeelden volgen. Bij Coster vindt men b.v. : „de roskam ... spantse de kroon" (Co 33 [5]) en „je hebt sulcken moyen breen rugh ... se is moy rondt" (Co 46) ; in Bredero's *Moortje* : „so haast desen yver in my branden, soo flucx is sy ook wederom uytgeblust" (Mo 9) en „wist ick den oorsprongh maar ... ick souse weeren" (Mo 29) ; bij Van Santen leest men : „besien sy de stien wel 10. mael, eer syse leggen" (LW 165), „de pot sou aers den heugel verwijten, datse swart is" (LW 159) en „mantel ... sel ickse jou we'er geven" (LW 187) ; in Grambergens *Klucht van de Levendighe Doodt :* „wijn ... diese hebben elickt" (LD B 1 r°) en „mantel ... ick wilse niet verkoopen" (ib.) ; in Kemps *Klucht van de bedrogen smith :* „brief ... wiltse lesen" 55 (M 408), „lanteeren ... wy hebbense niet van doen" 55 (M 410), „maaghdom ... wiltse niet wagen" 55 (M 412) enz. Ook uit reisjournalen tekende ik talloze gevallen op : b.v. „beecker ... ofte men se ... hadde gheworpen" (HG 21, 276), „wy vonden noch de beste ende cortsten wech ..., hoewelse noch ... oneffen was" (Li 14, 127) en „hoeck ... hoese aen beyden zyden omvalt" (ib. 166). Uit de renaissancistische stukken vermeld ik b.v. „dat die mijn fiere gheest zo boers begint te suffen, daarse noch angst noch vrees te voren kond' verbluffen" (Co 389), „de kamp, hoe swaar sy vil, aanvaarden" (Co 417), „myne raadt ... zalze strecken tot" (Co 476), „jou mont, dan heeftse rust" (Co 532) ; uit Hooft : „brief ... geeftse aen P., leest gijs' mijn heer" (Ho 2, 72), „den lof des dichters ... ick bense' u schuldigh" (ib. 428) ; uit Bredero : „ick weet een beter raat, al iszy schoon wat wreet" (Bo 1, 368), „jou pols voelt, of sy jaacht of slaat" (Bo 2, 305). En tenslotte volgen hier nog enkele aanhalingen uit Coornhert : „men moet den wijn wateren ... alsmense ghedroncken heeft" (LH 78b), „een eycken boom wordt langsaam, zy duyrt lang" (Zk 301), „den wille Godes ... want zy drijft ... uyt al des herten boosheydt" (CC 431) ; en verder uit Bontekoe : „de swavel ... sal onse neus en longer door sijn suur aandoen, ofte men kanse onder een glas vergaderen" (CB 1b, 372), „den honger is nog een siekte ... ende alsse op syn hoogste is" (CB 2b, 251) en „dat den opium niet koud is, om datse bitter is" (ib. 257).

Aan dit opvallende verschijnsel is, merkwaardig genoeg, nooit ernstig aandacht besteed. De Vooys, Schönfeld noch Van Loey

4. Verg. L. C. Michels, *Cornelis Bontekoe, geen purist, N.Tg.* 45, 110-113 [1952].
5. De afkortingen vindt men verklaard op blz. 350.

hebben er in hun grammatika's over gesproken. Van Helten (in *Ts.* 10, 210-211 [1891]), Kollewijn (in zijn opstel over de *Geschiedenis van de Geslachten* – in Opstellen over Spelling en Verbuiging[3] 43 – [1892] en in *Museum* 13, 55 [1906]) en Stoett (in zijn *Middelnederlandsche Spraakkunst. Syntaxis*[3] § 32) vermelden wel enkele gelijksoortige voorbeelden, doch zien daar niet meer in dan een bewijs voor het in verval zijn van de drieledige nominale klassifikatie. Het opvallende gebruik van *ze* in de *Twee-spraack* (het komt me niet onwaarschijnlijk voor dat de talrijke substantieven die daar „wyflick" genoemd worden – zie ed.-Caron 43 en 44 – juist aan dit verwijzende *ze* die kwalifikatie te danken hebben !), noch de kommentaar van Leupenius dat *ze* kan „veranderen in geslagte, getall of gevall" (ed.-Caron 37) zijn bij mijn weten ooit besproken.

In spraakkunstige geschriften uit de 17e eeuw vindt men verder slechts bij Ampzing een opmerking over *ze* : dit pronomen, zegt Ampzing is een „aengehechte voor-naem" (ed.-Zwaan 181) die „van seer gemeyn, ende liefelijk ende loffelijk gebruyk is in onse sprake". Deze uitlating wordt door De Vooys besproken ; de door Ampzing daaraan toegevoegde kommentaar wordt evenwel niet juist geïnterpreteerd, zoals blijkt uit deze opmerking over de funktie van *ze* : „die hij merkwaardigerwijze ook uitbreidt tot de nominatief en accusatief mannelijk enkelvoud, „de brief isze besteld ?" „ik hebse besteld" in plaetze van „is hij besteld ? ik hebbe hem besteld." Het woord „brief" om die reden ook vrouwelijk te noemen, komt dus niet bij hem op." [6] Ook de beschouwingen over het gebruik van *ze* bij zaaknamen, die men aan kan treffen in de *Grundrichtig-Vollkommene doch kurzt-gefaszte Nider-Teutsch- oder Holländische Grammatica* [1716] van M. Kramer heeft De Vooys als onjuist bestempeld [7]. Uit een voorbeeld als : „werpt dien appel weg ; want ze is rottig", dat de Dordtse dominee A. van Moerbeek in zijn editie van Kramers werk in 1774 vermeldt (blz. 53), blijkt evenwel dat enig verband met de hogerop gegeven voorbeelden niet uitgesloten geacht behoeft te worden, wat meteen ook de vraag doet rijzen of De Vooys ook in dit geval met zijn oordeel niet te voorbarig is geweest. Blijkt uit het bijeengebrachte materiaal inderdaad niet dat Ampzing, Leupenius, Kramer en Van Moerbeek zich niet hebben vergist ?

De gegevens zijn zo overvloedig dat ik het uitgesloten acht dat men bij de 'historische' maskulienen telkens aan hyperkorrektie, eventueel onder Zuidnederlandse invloed bedreven, zou moeten

6. C. G. N. de Vooys, *Verzamelde Taalkundige Opstellen* 1, 303-304 [1924].
7. Id., ib. 3, 263 [1947].

gaan denken. Men zou dan van de veronderstelling uit moeten gaan dat de Hollanders geen substantieven meer kenden waarbij *ze* gebruikelijk was, dat ze er echter, op grond van oude, inzonderheid Zuidnederlandse teksten, overtuigd van waren dat dergelijke substantieven wel degelijk bestonden, en uit angst om er een te missen bij vrijwel alle substantieven *ze* gingen gebruiken. Tegen een dergelijke redenering, en dus tegen de opvatting dat deze plurivalentie van *ze* slechts een papieren verschijnsel zou zijn, zijn heel wat bezwaren in te brengen.

Men kan er, ook al acht men met Kloeke de „konventionele zuidnederlandse taalinvloed" [8] zeer groot, in de eerste plaats op wijzen dat de kluchtenschrijvers toch meestal de bedoeling hadden hun personages de eigen moedertaal in de mond te leggen. Verder zou het de zich naar Zuidnederlandse normen richtende auteurs toch moeten opgevallen zijn dat niet alle *de*-zaaknamen met *ze* verbonden konden worden. Men kan zich dan ook afvragen hoe ze er konden toe komen enerzijds een substantief met *des* of *den* of met *zijn* te verbinden, daardoor bewust bij het Zuidnederlandse gebruik aansluiting zoekend, en anderzijds hetzelfde substantief – vaak in één en dezelfde taaluiting – met *ze* aan te duiden, een manier van doen die ze zeker niet in het taalgebruik van Zuidnederlanders hebben kunnen aantreffen: b.v. „hebben wy de hoochte des sons genomen alse op zijn hoochste was, ende bevonden datse verheven stont ..., zijn declinatie was..." (Li 14, 110), „of desen huyt ghenaeyt was dan niet, ende wiese ghenaeyt hadde" (CC 326) en „den pot heeft zijn zwager in de kluiven ... omze hier, of daer te schuiven" (TL B 3 r°). Als deze Hollandse auteurs er inderdaad op uit waren geweest de Zuidnederlandse pronominale aanduiding toe te passen, dan hadden ze dergelijke inkonsekwenties toch zonder moeite kunnen vermijden... Neen, langs deze weg komt men klaarblijkelijk de juiste verklaring niet op het spoor. Men zal dus wel uit het materiaal het besluit moeten trekken dat *ze* in het Vroegnieuwhollands als verwijzend pronomen bij alle niet-onzijdige zaaknamen gebruikelijk is geweest. Men zal dus ook wel moeten aanvaarden dat *ze* bij de 'historisch' maskuliene zaaknamen in die taal zonder meer korrekt is, even korrekt als bij de vroegere feminiene substantieven. Voor de aanvaarding van deze oplossing pleiten overigens nog verscheidene andere faktoren. Zo is me gebleken dat Coornhert, die als geen ander aandacht heeft besteed aan de verzorging van genus- en flexie-elementen, het feit dat hij de niet-persoonlijke *de*-substantieven niet meer in twee genera wist te onderscheiden, o.m. probeerde te

8. G. G. Kloeke, *De Amsterdamsche Volkstaal voorheen en thans* 20 [1934].

verdoezelen door aan bepaalde woorden het genus van een vreemd ekwivalent toe te kennen. Hij kwam er zo b.v. toe „la quelle caue prenoit son iour" (Macon 95 v°) te vertalen met „eenen kelder ... de welke haar lucht ontfinck" (LH 41b). Opvallend is het daarom zeker wel dat Coornhert zich niet liet beïnvloeden door het genus van het Franse voorbeeld in de volgende gevallen : „cest anneau et le tenoit (Macon 87 v°) : ring ... hy hieltse soo waerdt datse (LH 39a) ; le poulx ... qu'il n'auoit accoustumé (Macon 52 r°) : de puls ... stercker began te kloppen dan sy ... gedaen hadde (LH 29d) ; le vin ... quant on le boit (Macon 162 v°) : wijn ... alsmense ghedroncken heeft (LH 78b) ; par ce chemin ... qu'il ne soit si hanté ... est il le plus court (Macon 227 v°) : wegh ... dat zy niet soo seer als d'ander ghebaent is, so is sy nu veyliger (LH 113 c)". Hieruit blijkt duidelijk dat het gebruik van *ze* bij deze woorden zeer diepe wortels in het taalsysteem van Coornhert moet hebben gehad.

Een gelijksoortig verschijnsel kan men bij Hooft vaststellen. Als deze meer aandacht gaat wijden aan de flexie, kan het gebeuren dat hij ennetjes gaat plegen waar ze niet thuishoren. Deze manier van doen brengt hem er evenwel geenszins toe ook het pronomen *ze* bij de maskulien gemaakte woorden te doen verdwijnen : zo schrijft hij b.v. „dees uwen straff is niet alleen rechtvaerdich, maer alsse groter waer, ghij waertse beeter waerdich" (Ho 2, 64). Ook in Coster, Bredero, Six van Chandelier e.a. 17e-eeuwse auteurs treft men vele dergelijke gevallen aan. Het gebeurt overigens ook herhaaldelijk dat bij substantieven als *appel, aanslag, avond, beker, bok, brief, emmer* en *oorsprong,* waarbij de Hollanders toen naar alle waarschijnlijkheid nog vrij vaak *den* gebruikten – wat geenszins behoeft te betekenen dat ze die woorden nog als maskuliene substantieven kenden [9] – het anaforische *ze* gebruikt wordt : „beker ... dat ikze mee genoomen had (SM 26) ; brief ... gy kunt ze leezen, 65 (M 494) ; emmer ... z'is tot de kuiper (W 24) ; hoe dujr sal jck bekoopen den aenslagh, bij aldien zij t'ontijd is ontdeckt (Ho 2, 393) ; de pot sou aers den heugel verwijten, datse swart is (LW 159)" enz. Dergelijke gevallen wijzen er niet enkel op dat *ze* bij alle *de*-substantieven gebruikelijk is, maar bevestigen bovendien dat *den* m.b.t. het genus voor de Hollandse-taalgebruikers uit de 17e eeuw volkomen irrelevant was geworden. Op dit moment kan ik op deze kwestie niet nader ingaan, maar ik moest dit toch wel even zeggen om mijn betoog verder te kunnen ontwikkelen. Wat de adnominale woorden betreft is de nominale klassifikatie in het vroege Nieuwhollands zonder enige twijfel tot

9. Zie G. Geerts, *Genus en Geslacht in de Gouden Eeuw,* 159-169 [1966].

twee groepen beperkt : er is een *het*-groep en een *de*-groep, waarbij nog een beperkt aantal substantieven horen die van oudsher met *den* vergroeid zijn (met vokaal, b, d, of t als anlaut). De gevolgen van deze nieuwe klassificering lieten zich uiteraard ook voelen m.b.t. de pronominale aanduiding. We konstateren dat de nieuwe *de*-klasse het possessivum *zijn* krijgt toegewezen, hoofdzakelijk ten gevolge van het feit dat *haar* steeds vollediger 'vrouwelijk' pronomen wordt, d.w.z. nog slechts m.b.t. de namen van seksueel vrouwelijke wezens gebruikt kan worden [10]. *Haar* verdween bij alle niet-vrouwelijke zelfstandige naamwoorden en moest dus wel vervangen worden. De enige mogelijkheid was dan uiteraard *zijn,* dat tot op dit moment bij maskuliene en neutrum substantieven gebruikelijk was. *Ze* bleef daarentegen bij álle *de*-woorden (bij vrouwelijke substantieven én bij feminiene zaaknamen) in dienst. Ligt het dan ook niet voor de hand dat bij voortschrijdende adnominale deflexie en daarmee gepaardgaande uitbreiding van het aantal uitsluitend *de*-woorden, het gebruiksveld van *ze* steeds groter werd ? Dat dit *ze* zich wist te handhaven is begrijpelijk als men er rekening mee houdt dat het niet direkt, specifiek geslachtelijk pronomen was en dat de overgang van *den*- naar *de*-klasse, zolang er nog een *den*-klasse bestond, tenminste de schijn had van een overgang van maskulien naar feminien, zodat *hij* en *hem* als vanzelf voor de nieuwe klassifikatie minder geschikt bleken. Dit waren immers de pronomina der *den*-woorden ! Attraktie door het neutrum-pronomen, zoals bij *zijn* mede het geval is geweest, moet wel uitgesloten geweest zijn. Bovendien was *ze* in talrijke enklitische verbindingen, (*datse, ofse, gafse* enz.) met name ook als meervoudig omnivalent pronomen, een vertrouwd en zeer frekwent taalfeit. Door deze verbondenheid had het uiteraard een stevige positie verworven. En daar maakte het tijdens de verschuivingen die plaatsvonden, handig gebruik van om zijn valentie tot steeds meer *de*-woorden uit te breiden, merkwaardig genoeg echter niet tot alle *de*-substantieven.

Mijn onderzoek heeft nl. ook uitgewezen dat de namen van vaartuigen, van dieren en van mannelijke personen voor *ze* buiten schot bleven ! Voor de eerste reeks substantieven kan ik geen plausibele verklaring bedenken. Beide andere gevallen zijn het gevolg van het optreden van het *geslacht* als grammatische reflex van de sekse. Bij de namen van mannelijke personen waren altijd al de pronomina *hij* en *hem* gebruikelijk geweest, en ook in de 17e eeuw wisten de Hollanders deze substantieven duidelijk van de andere te onderscheiden – alle grammatika's bewijzen het ! –,

10. Nadere biezonderheden in G. Geerts, *a.w.,* 184-185.

zodat zich hier vanzelfsprekend geen veranderingen konden voltrekken... Ook m.b.t. de diernamen kan aan invloed van het geslacht gedacht worden, en wel in deze zin : naar analogie van de persoonlijke substantieven worden de diernamen eveneens in mannelijke en vrouwelijke onderscheiden, als daar behoefte aan bestaat. Voor de als vrouwelijk herkenbaar te maken diernamen is dan uiteraard slechts *ze* ter beschikking – *haar* is immers volledig persoonlijk vrouwelijk pronomen geworden –, zodat dit *ze* niet tevens m.b.t. de mannelijke of seksueel niet nader herkenbaar te maken diernamen gebruikt kan worden. Daar moest dus ook *hij* c.q. *hem* bij gaan funktioneren.

De voornaamwoordelijke aanduiding is in het Vroegnieuwhollands nog steeds drieledig. Maar het is een drieledigheid van een andere aard dan vroeger, omdat ze niet langer meer berust op een tegenstelling tussen neutra, maskulienen en feminienen, doch op de tegenstelling tussen enerzijds neutra, anderzijds niet-neutra ; en binnen deze twee groepen bestaat dan een derde groep : de namen van levende wezens, die naar de sekse in mannelijke en vrouwelijke substantieven zijn verdeeld. De vrouwelijke groep is, dank zij de verbindbaarheid met *haar,* het sterkst gemarkeerd ; de mannelijke groep blijkt zich af te tekenen, enerzijds door niet-verbindbaarheid met *ze,* anderzijds als wel verbindbaar met *hij* en *hem.* Slechts schijnbaar een uitzondering is *ze* in „men kan nu qualijk een goet knecht vinden al zochtmense met en lantaren" (VG A 2 v°) : *ze* is hier nl. het meervoudige (omnivalente) *ze,* net zoals in „is den mensch geboeren tot arbeijen moet mense groot heeten" (St 43) en in de volgende gevallen die alle twijfel daaromtrent wegnemen : „ick soen t'vrou volck dattet klapt, of ick se ken, of niet en ken" (LW 241) en „het wasser soo vol onghediert, dat mense schier sach weyen over de vloer" (SS 315). Dergelijke voorbeelden van logische attraktie zijn te vergelijken met het gebruik van *haar* in zinnen als „dat ons volck haar devoor dede" (PH 11) en „'t ghevogelt ... was vergaerdt om eenen koningh uyt haer allen te kiesen die haer mocht gevallen" (Svb 183). Ook hier is geen uitzondering op de regel in te vinden. Wel treffen we, zoals reeds gezegd, uitzonderingen aan op de regel van het *ze*-gebruik bij niet-geslachtelijke *de*-woorden. Naar alle waarschijnlijkheid zijn deze gevallen de kiem geweest van de verdere evolutie, die zoals bekend ertoe heeft geleid dat *ze* bij niet-geslachtelijke *de*-substantieven geleidelijk door *hij* en *hem* is vervangen.

Als alles inderdaad verlopen is zoals hier is geschetst, dan zou men het nog sporadisch voorkomen van *ze* bij stofnamen in het huidige Hollands als een laatste spoor kunnen beschouwen van dit

stevige vroegnieuwhollandse (in casu wellicht ook nog meervoudige of althans kollektieve) *ze*. Bij de andere niet-vrouwelijke met *ze* verbindbare *de*-woorden werd het verdwijnen van dit *ze* in de hand gewerkt door het bestaan van de reeds genoemde uitzonderingen, verder door het feit dat *ze* met *haar* inniger geassocieerd geraakte en ook vrouwelijk pronomen werd, terwijl het ruim verbreide *zijn* (samen met het reflexieve *hem* en het na voorzetsels bij deze woorden waarschijnlijk enig mogelijke *hem*) anderzijds het gebruik van *hem* en vervolgens ook *hij* moet hebben bevorderd. Hoe dit proces precies in zijn werk is gegaan zal nader onderzoek, voornamelijk ook van 18e- en 19e-eeuws taalgebruik nog moeten uitwijzen. Het staat immers vast dat *ze* tegen het eind van de 17e eeuw nog springlevend is. In de geschriften van C. Bontekoe komt het nog veelvuldig voor : b.v. „een koele dronk water... hoe aangenaam isse ! hoe refrecheert sy !" (a.w. 9), „wat heeft doch iemand vande smaak alsse verby is" (ib. 154) en „hoede steen groeit in de nieren, en datse altyd daar groeit" (ib. 284). Wel zijn *hij* en *hem* in deze teksten frekwenter geworden. De keuze tussen *ze* en *hij* c.q. *hem* wordt m.i. meestal bepaald door de positie van het pronomen in de uiting : het lijkt me vrij waarschijnlijk dat de positie van *ze* in enklitische verbindingen als *datse, ofse* en *soose* het langst onaangetast is gebleven ; men vergelijke b.v. „de gal ... doctoren hem calangeren" (a.w. 86) met „de gal omdatse heet is" (ib. 80). Maar ook op dit stuk is nader onderzoek uiteraard geboden.

Uit deze uiteenzetting is ondertussen, naar ik hoop, wel duidelijk gebleken dat er geen tegenspraak bestaat tussen de gebruikte pronomina in gevallen als : „(wij) settede de tonne op zijn bodem, ende dronckense eerst leech" (Li 14, 77), „de kas ... ik hebze ... ik had wel zin in zijn gewicht" (VG A 2 r°) en „dese drank is altyd goed, want sy helpt de maag syn spyse verteren ... of sy verwekt sijn lust, of soose qualijk te pas is..." (Thee 155). In het Vroegnieuwhollands is ieder niet-mannelijk *de*-substantief, behalve de dier- en scheepsnamen, enerzijds met *ze,* anderzijds met *zijn* verbindbaar. Deze pronomina hebben een andere valentie dan in het vroegere drieledige nominale klassifikatiesysteem. Ze zijn in dit taalgebruik, behalve dan bij de geslachtelijke zelfstandige naamwoorden, waarbij immers geslacht en genus kunnen samenvallen, niet langer exponenten van het genus femininum of het genus masculinum. Hun valentie is groter en daarmee ook hun deixis veel ruimer geworden.

Men zou Hooft onrecht aandoen door te veronderstellen dat hij daar geen weet heeft van gehad. Uit de misverstandsscène in het vierde toneel van het vierde bedrijf van de *Warenar* blijkt juist dat

Hooft deze mogelijkheid tot dubbelzinnige interpretatie van *ze* heeft gekend en dat hij van dit taalfeit, van deze trek in het Hollandse taalsysteem van zijn tijd, even handig gebruik wist te maken als Plautus van het feit dat *aula* en *filia,* en Molière van het feit dat *cassette* en *fille* beide feminien zijn. Met het gebruik van *ze* bij *pot* is hier dus niets biezonders aan de hand. Wel merkwaardig is het voorkomen van *hem* in vs. 923 : „daer laet ik de pot niet, ik gae en graef hem weêr op". Het is me niet bekend dat er een editie van de *Warenar* bestaat waarin bij dit biezondere *hem* een aantekening is te vinden ! Nu het echter duidelijk is geworden dat dit pronomen hier niet helemaal gewoon is, en dat een woordje uitleg op zijn plaats zou zijn, komt men er wellicht spoedig toe ook naar een verklaring van dit verschijnsel vol goede moed op zoek te gaan...

AFKORTINGEN

Bo	*De Werken van G. A. Bredero.* Volledige Uitgave, naar de beste oude drukken bezorgd en opgehelderd. Door J. ten Brink, H. E. Moltzer e.a. ; 3 dln. Amsterdam [1885-1890].
CB	*Alle de Philosophische Medicinale en Chymische Werken van den heer Corn. Bontekoe.* 2 dln. Amsterdam [1689].
CC	Coornhert D. Vz., *Het Roerspel en de Comedies van Coornhert.* Uitgegeven en van commentaar voorzien door P. van der Meulen. Leiden [1955]. (Teksten van ca. 1550 tot ca. 1580).
Co	*Samuel Costers Werken* uitgegeven door R. A. Kollewijn. Haarlem [1883] (Teksten uit de eerste decennia van de 17e eeuw).
HG 21	*Reisverhaal van Jacob van Neck [1598-1599],* medegedeeld door H. T. Colenbrander ; in *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 21, 194-329 [1900].
Ho	*Gedichten van P. C. Hooft.* Volledige Uitgave door F. A. Stoett. 2 dln. Amsterdam [1899-1900].
LD	M. Grambergen, *Klucht van de Levendighe Doodt, of Bedroogen Kassier.* Amsterdam [1649].
LH	Coornhert D. Vz., *Vijftigh Lustighe Historien oft Nieuwigheden Joannis Boccatij.* Van nieuws overgheset in onse Nederduydtsche spraecke door Dirck Coornhert, Secretaris der Stede van Haerlem. Amsterdam [1564].
Li 14	*Reizen van Willem Barents, Jacob van Heemskerck, Jan Cornelisz. Rijp en anderen. Naar het Noorden (1594-1597)* verhaald door Gerrit de Veer. (ed.-L'Honoré Naber. 's-Gravenhage [1917]).
LW	G. C. van Santen, *Lichte Wigger.* Leiden [1617]. (ed.-Crena de Iongh. Assen [1959]).
Macon	A. le Macon, *Le Decameron de Messire Jehan Florentin.* Paris [1545].
Mo	*G. A. Brederoos Moortje* [1615]. (ed.-Moltzer, in Bo 2, 7-129).
PH	*De Westafrikaanse Reis van Piet Heyn* 1624-1625. Uitgegeven door K. Ratelband. 's-Gravenhage [1959].
SM	Th. Asselijn, *De Stiefmoer.* Amsterdam [1684].
SS	G. C. van Santen, *Snappende Siitgen.* Leiden [1620]. (ed.-Crena de Iongh. Assen [1959]).
St	*Een spul van sinnen van den siecke stadt* [1e h. 16e eeuw]. (ed.-Grondijs. Borculo [1917]).
Svb.	*Gedichten van Simon van Beaumont* [ca. 1620]. Met eene inleiding en aanteekeningen uitgegeeven door J. Tideman. Utrecht [1843].
Thee	*Tractaat van het Excellenste Kruyd Thee door Cornelis Bontekoe.* 's-Gravenhage [1678].
TL	M. G. Tengnagel, *Amsterdamsche Lindebladen.* Amsterdam [1639].
VG	M. Fockens, *Klucht van de Verliefde Grysert.* Amsterdam [1659].
W	P. C. Hooft, *Warenar* [1617] (ed.-Brandt. Amsterdam [1671], uitgegeven door J. Bergsma ; Klassiek Letterkundig Pantheon nr. 99. Zutphen z.j.).
Zk	D. Vz. Coornhert, *Zedekunst dat is Wellevenskunste* [1586] (ed.-Becker. Leiden [1942]).
55 (M 404-412)	J. Kemp, *Klucht van de bedrogen Smith.* Amsterdam [1661] (in ed.-Van Moerkerken. Sneek [1899]).
65 (M 487-497)	*De Vrijer in de kist.* Amsterdam [1678]. (ib.).

De studie van de neolatijnse letterkunde: bibliografisch supplement

(De studiis litterarum Latinarum recentioris aetatis : supplementum bibliographicum)

door

Dr. J. IJSEWIJN

Dit bibliografisch supplement is tegelijk een aanvulling en een voortzetting van het hier door ons vóór twee jaar gepubliceerde overzicht van de neolatijnse literatuurstudies (Zie *Handelingen,* XVII, 1963, pp. 293-318). Indeling en presentatie van de stof bleven gelijk aan deze van de eerste bijdrage.

Om de consultatie te vereenvoudigen hebben we de titels, die in onze vorige publicatie nog in extremis als *addenda* konden opgenomen worden (p. 318), mede verwerkt in deze nieuwe lijst.

Voor sommige landen, waar de Latijnse auteurs eerder zeldzaam zijn geweest en voor wie globale studies ontbreken – we denken b.v. aan Roemenië, Rusland, Amerika enz. – hebben we in afwijking van de elders gevolgde regel enkele monografieën over auteurs geciteerd. Hetzelfde deden we voor enkele nog niet of nog onvoldoende synthetisch behandelde genres.

Voor alle eventuele aanvullingen en verbeteringen zullen we onze lezers ten zeerste erkentelijk zijn.

Leuven, 1 augustus 1965.

* * *

In hoc supplementum, quo bibliographia duobus annis ante edita (Cf. *Handelingen,* XVII, 1963, pp. 293-318) *augetur et continuatur, recepta sunt opera, quae*

1) *aut olim nos fugerunt ;*

2) *aut interim edita sunt ;*

3) *aut a nobis olim non debito loco sed inter „addenda novissima" (p. 318) laudata sunt.*

Item accepimus studia quaedam de singulis auctoribus, quae quidem pertinent ad civitates regionesque, quarum rari sunt scriptores Latini (puta Russiam, Dacoromaniam, Americam), aut ad litterarum genera ex toto nondum parumve tractata.

Eum semper ordinem, quem olim secuti sumus, servavimus.

Auctor omnibus gratus erit, qui hunc librorum indicem emendaverit aut suppleverit.

Lovanii, Kal. Aug. 1965.

1. GENERALIA.

— Curtius E. R., *Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter.* (Bern 1965, editio 5a).
— Eberle J., *Poeta laureatus – Dichterkrönungen,* in : *ATTEMPTO, Nachrichten f. d. Freunde d. Univ. Tübingen,* nr. 12 (nov. 1963), pp. 11-17.
— Gerlo A. - Lauf E., *Bibliographie de l'Humanisme Belge, précédée d'une bibliographie générale concernant l'humanisme européen.* (Brussel 1965).
— Grant W. L., *Scholarship in the Renaissance : Neo-Latin Studies,* in : *Renaissance News,* 16 (1963), pp. 102-106. – Nuntius bibliographicus.
— Id., *Neo-Latin Materials at Saint-Louis,* in : *Manuscripta,* 4 (1960), pp. 3-18. Index operum Latinorum magna ex parte nondum editorum.
— Id., videsis sub 3°, *Bucolica et Pastoralia,* p. 358.
— Kristeller P. O., *Iter Italicum : a Finding List of uncatalogued or incompletely catalogued Humanistic Manuscripts of the Renaissance in Italian and other Libraries.* Vol. I, Italy : *Agrigento to Novara* (Leiden-London, 1963). Index operum Latinorum, quae inter annos 1300 et 1600 condita sunt et manu scripta servantur.
— Morabito J., *La figura di Orazio nella poesia Latina moderna.* (Roma 1938). In hoc libello agitur de poetis saeculi XX[1].
— Pighi G. B., *Orazio nella poesia Latina moderna,* (Milano, *Pubblic. Università S. Cuore,* s. IV, vol. 22 (1936), pp. 131-146). Agitur de poetis nostrae aetatis.
— Prete S., *The Contribution of the Humanists to Classical Philology,* in : *Thought,* 40 (Fordham Univ. 1965), pp. 41-55. Loquitur etiam de litteris neolatinis, quas magni momenti ducit (cf. e.g., p. 54).
— Schottenloher K., *Kaiserliche Dichterkrönungen im heiligen Römischen Reiche Deutscher Nation,* in : *Papsttum und Kaisertum... P. Kehr dargebracht... hrsg. von A. Brackmann* (München 1926), pp. 648-sqq.
— Smith A. J., *Theory and Practice in Renaissance Poetry : two Kinds of Imitation,* in : *Bulletin John Rylands Library,* 47 (1964), pp. 212-243.
— Tateo F., *Retorica e Poetica fra Medioevo e Rinascimento.* Milano, 1961.

Latinitas Ordinum Religiosorum :

— Benoît-Marie de la Croix (Zimmermann), *Les Carmes humanistes (environ 1465 jusque 1525),* in : *Etudes Carmélitaines,* 20 (1935), pp. 33-93. Recensentur praecipui Ordinis Carmelitarum scriptores Latini : Gaguinus, Arnoldus Bostius Gandavensis, Baptista Mantuanus etc.

— Picanyol L., *Rerum Latinarum Scriptores ex ordine Scholarum Piarum* (Roma 1956). Est index scriptorum et operum. Idem auctor doctus quosdam Ordinis sui scriptores singillatim tractavit ; e.g. :
  – *Un educatore insigne : P. Urbano Appendini delle Scuole Pie* (Roma 1935).
  – *Un insigne latinista : Marcos Faustino Gagliuffo (en occasión del centenario de la muerte)* (Roma 1934).
— Sommervogel C., *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus,* praesertim tom. X (Paris 1909 ; anastatice : Heverlee 1960), pp. 986-1122 (*Eloquence*) et 1134-1237 (*Poésie latine*).

2. LITERATUURGESCHIEDENISSEN / HISTORIA LITTERARUM.

a) *Algemene Werken — Tractatus generales.*

— Angyal A., *Die Slawische Barockwelt* (Leipzig 1961), pp. 80-139 : *Barocker Humanismus.*
— IJsewijn J., *Conspectus poetarum Latinorum saeculi vicesimi : auctarium,* in : *Palaestra Latina,* 34 (Zaragoza, 1964), pp. 383-388.

b) *Geschiedenis van één land – Singularum nationum historia.*

BRITTANNIA.

— Boas F. S., *University Drama in the Tudor Age* (Oxford 1914).
— Churchill G. B. & Keller W., *Die Lateinische Universitäts-Dramen Englands in der Zeit der Königin Elisabeth,* in : *Shakespeare Jahrbuch,* 34, 1898, pp. 221-323.
— F. J. Lelièvre, *Cory's Lucretilis* (Cambridge 1964). Libellus lacunam libri Bradneri Leicester de *Musis Anglicanis* supplet.
— Sparrow J., *Poems in Latin,* Oxford, I (1941) ; II (1942). Delitiae poetarum Britannicorum notis illustratae.
— Ad opera prosâ oratione conscripta cognoscenda perutiles etiam sunt generales litterarum Brittanicarum historiae, e.g. librorum series, quae inscribitur : *Oxford History of English Literature.*

DUITSLAND en OOSTENRIJK – GERMANIA et AUSTRIA.

— Adel K., *Das Jesuitendrama in Oesterreich* (Wien 1957).
— Von Wegele, F. X., *Geschichte der Deutschen Historiographie seit dem Auftreten des Humanismus* (München-Leipzig, 1885).
— Wehrli M., *Deutsche und Lateinische Dichtung im 16. und 17. Jahrhundert,* in : *Das Erbe der Antike* (Zürich 1963), pp. 135-151.
— Vide etiam infra s.v. *Topographia* (p. 361).

FRANKRIJK – FRANCOGALLIA.

— Chamard H., *Joachim Du Bellay* (Lille 1900). Libri carminum Latinorum apud Francogallos annis 1525-50 editorum p. 105 recensentur.
— Chevalier U., *Poésie liturgique des églises de France aux XVIIe et XVIIIe siècles* (Paris, 1912).

— Joukovsky-Micha F., *Tombeaux et offrandes rustiques chez les poètes français et néo-latins du XVIe siècle,* in : *Bibliothèque Humanisme et Renaiss.,* 27 (1965), pp. 226-247.
— Ruutz-Rees C., *A Glance at some Renaissance Latin Literature,* in : *Todd Memorial Volumes,* II (New York 1930), pp. 151-163. Imprimis agitur de Macrino et Susannaeo poetis.

HONGARIJE – HUNGARIA.

— Klaniczay T., *La Renaissance Hongroise : les nouvelles recherches et l'état de la question,* in : *Bibliothèque Humanisme et Renaiss.,* 26 (1964), pp. 439-475.

IJSLAND – ISLANDIA.

— Thorkelsson J., *Om Digtningen i Island i det 15. og 16. Århundrede.* (København, 1888).

ITALIA.

— *Atti del III Congresso Nazionale di Studi Romani,* vol. IV, Bologna, 1935.
— *Atti del IV Congresso Nazionale di Studi Romani,* vol. IV, Bologna, 1938. Uterque liber complures dissertationes continet de poetis Italo-latinis saeculorum XIX et XX.
— Bonaventura A., *La poesia neo-latina in Italia dal secolo XIV al presente* (Città di Castello, 1900). Anthologia CV poetarum. Excerpta Italice versa proponuntur.
— *Prosatori Latini del Quattrocento, a cura di E. Garin* (Milano, 1952).
— *Poeti Latini del Quattrocento,* a cura di Fr. Arnaldi, Lucia Gualdo Rosa, Liliana Monti Sabia (Milano 1964). Cf. J. IJsewijn, *Rectification bibliographique,* in : *Latomus,* 23, 1964, p. 655.
Hae duae anthologiae amplissimae et momentosae partes sunt seriei, quae *La Letteratura Italiana : Storia e Testi* inscribitur. Cuius seriei libri historici (e.g. N. Sapegno, *Storia letteraria del Trecento,* 1963) etiam Latinitatis studiosis perutiles sunt.
— Perosa A., *Repertorio degli Umanisti Italiani. Fascicolo di saggio* (Firenze 1943).
— Sorbelli T., *Relazioni fra la letteratura Italiana e le letterature classiche,* in : *Problemi ed Orientamenti Critici,* ed. A. Momigliano : vol. IV, *Letteratura comparata* (Milano 1948), pp. 338-366.
— E. Springhetti, S.J., *Alexander VII P.M. poeta latinus,* in : *Archivum Historiae Pontificiae,* 1 (1963), pp. 265-294.
— Stäuble A., *Francesco da Fiano in difesa della poesia,* in : *Bibliothèque Humanisme et Renaiss.,* 26 (1964), pp. 256-259.
— *Storia dei generi letterari Italiani* (Milano). Complura huius seriei volumina cum scriptores vernaculos cum Latinos illustrant. Videsis infra s.vv. : *epigramma, epos, fabula, romanensis fabula, satira.*
— *Storia letteraria d'Italia* (Milano) : Libri, quos in bibliographia superiore laudavimus, iterum iterumque augentur et eduntur. E.g. : V. Rossi, *Il Quattrocento : sesta ristampa... con supplemento bibliografico* (1932-1956) a cura del prof. A. Vallone (1956).

— Vide etiam infra s.v. *Eloquentia* (p. 359), et s.v. *Scaenica :* Bahlmann (p. 361).

LITHAUEN – LITHUANIA.

— Lühr G., *24 Jesuitendramen der Litauischen Ordensprovinz* (Königsberg i.Pr., 1901).
Plerique huius regionis scriptores cum Polonicis una tractantur.

NEDERLANDEN – BELGIUM/NEDERLANDIA.

— Te Winkel J., *De Ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde.* Praesertim primum volumen (Haarlem 1923) partis totius operis, quae inscribitur : *Republiek der Vereenigde Nederlanden.*
— Copiosissimum et pernecessarium repertorium bibliographicum est *Bibliotheca Belgica,* quae Bruxellis editur.
— Cf. supra, sub 1°, Generalia : Gerlo A.

POLEN – POLONIA.

— Stawecka Krystyna, *Religijna Poezja Lacinska XVI wieku w Polsce : Zagadnienia wybrane* (Lublin 1964). Breve summarium Francogallice scriptum non sufficere videtur ad copiosam libri materiam satis cognoscendam.

PORTUGAL – LUSITANIA.

— Barchiesi R., *Poesia latina su Enrico il Navigatore : Ignazio Arcamone e Timoteo de Oliveira,* in : *Estudos Italianos em Portugal,* 19 (Lisboa, 1960), pp. 15-40.
— Frèches Cl. H., *Le théâtre néo-latin au Portugal (1550-1745)* (Lissabon-Paris, 1964). Agitur etiam de theatro Latino in Brasilia.

ROEMENIË – DACOROMANIA.

— Pauci sunt scriptores Dacoromani, qui opera Latina condiderunt. Praecipuus est Demetrius Cantemir, princeps Moldavus (1674-1723), de quo videas historias litterarum Dacoromanarum, passim (e.g. *Grundriss Romanisch. Philologie,* II. 3, p. 326) et *Operele principelui Demetriu Cantemiriu,* edidit Academia Dacoromana, Bucarest 1872-1901.

RUSLAND – RUSSIA.

— Borovskij J. M., *Latinskij jazik Lomonosova,* in libro : *Lomonosov, sbornik statej i materialov,* IV (Moskva-Leningrad, 1960), pp. 206-218.

SCANDINAVIA.

— Bergman J., *Suecia Latina. Valda prov på svensk medeltidslatinsk och nylatinsk litteratur* (1918).
— Id., *Den latinska diktninger i Sverige,* in : C. E. A. Söderström, *Valda dikter,* III, 1895.
— Klemming G. E., *Sveriges dramatiska litteratur intill 1875* (1863-1879).

— Paludan J., *Fremmed Indflydelse paa den Danske Nationalliteratur i det 17. og 18. Aarhundrede.* Vol. I, *Renaissancebevaegelsen i Danmarks Literatur, isaer i det 17. Aarhundrede* (København 1887).
— Thura A., *Idea historiae litterariae Danorum* (Hamburg 1723).

SPANJE – HISPANIA.
— Garcia Soriano J., *El Teatro de Colegio en España,* in : *Boletin R. Acad. Española,* 14, 1927, 235 sqq.

TSJECHO-SLOWAKIJË – BOHEMOSLOVACIA.
— Hrabàk J., *Dejiny Ceské Literatury,* vol. I (Praha 1959), pp. 281-379 : Svejkovsky Fr., *Starsi Ceskà Literatura.* Historia litterarum Latinarum in Bohemia, annis 1470-1620. Cfr. etiam *Bibliotheca Classica Orientalis,* 8, 1963, pp. 187-190.

AMERICA.

a) BRASILIA.
videsis supra s.v. *Portugal.*

b) MEXICO.
— Osorio R., *Diego José Abad. I, Bibliografia,* in : *Boletin Biblioteca Nacional,* 14 (Mexico 1963), nn. 1-2, pp. 71-97.

c) USA.
— Kaiser L. M., *John Beveridge, Latin poet of two worlds,* in : *Classical Journal,* 58, 1963, pp. 215-225.
— Oliver R. P., *A Voice in the Wilderness,* in : *Classical, Mediaeval and Renaissance Studies in honor of B. L. Ullman,* vol. II (Roma 1964), pp. 515-535. De F. Glassio, vitae Washingtonii scriptore.

c) *Geschiedenis van een streek – Unius regionis historia.*

BEIEREN – BAVARIA.
— Videsis infra s.v. *Scaenica* (Dürrwächter).

ELZAS – ALSATIA.
— *Les lettres en Alsace ; préface de P. Imbs* (Publications de la société savante d'Alsace et des régions de l'Est) (Strasbourg 1962). Passim auctores latini laudantur, imprimis a F. Rapp (pp. 75-92), H. Dubled (pp. 209-237) et Maria-J. Bopp (p. 281). Admodum mirati sumus quod nusquam mentio facta est Francisci Xaverii Reuss poetae (1842-1925), de quo vide *Notam* Thomae Sorbelli in : A. M. Casoli e S.J., *Lyricorum liber alter* (Mutinae 1930), p. 24.

NEDERRIJN – RHENANIA INFERIOR.
— Videsis infra s.v. *Scaenica* (Bahlmann).

OPPER-OOSTENRIJK – AUSTRIA SUPERIOR.
— Newald R., *Beiträge zur Geschichte des Humanismus in Oberösterreich,* in libro suo : *Probleme und Gestalten des Deutschen Humanismus* (Berlin 1963), pp. 67-112.

PALTS – PALATINATUS.

— Wille J., *Der Humanismus in der Pfalz,* in : *Zeitschrift f. d. Geschichte d. Oberrheins,* NF 23, 1908, pp. 9-40.

SCHOTLAND – SCOTIA.

— Kinsley J. (ed.), *Scottish Poetry* (London 1955), chapter III : J. W. L. Adams, *Scottish Neo-Latin poetry.*

SICILIA.

— Evola N. D., *Scuole e maestri in Sicilia nel secolo XV,* in : *Archivio Storico Siciliano,* serie III, 10, 1959, pp. 35-90.

d) *Geschiedenis van een stad – Unius urbis historia.*

BRESLAU-WROCLAW.

— Wissowa A., *Ueber eine Anzahl Lateinischer Schuldramen aus der Bibliothek des Kathol. Gymnasiums ad S. Matthiam* (Breslau). Schulprogramm Breslau 1861.

EICHSTÄTT.

— Dürrwächter A., *Das Jesuitentheater in Eichstätt,* in : *Sammelblatt des histor. Vereins,* 10, Eichstätt 1896, pp. 42-94.

FIRENZE.

— Santini E., *Firenze e i suoi „oratori" nel Quattrocento* (Palermo 1922).

HORN.

— Endl F., *Die Serie der Schuldramen und Komödien... der Piaristen zu Horn, 1659-1735,* in : *Mitteil. Gesellsch. Deutsche Erziehungs- und Schulgeschichte,* V, 1, 1896, pp. 296-316.

INGOLSTADT.

— Haas C. M., *Das Theater der Jesuiten in Ingolstadt. Ein Beitrag zur Geschichte des geistlichen Theaters in Süddeutschland. – Die Schaubühne,* 51 (Emsdetten 1958).

KONSTANZ.

— Seidenfaden Ingrid, *Das Jesuitentheater in Konstanz* (Stuttgart 1963).

LUZERN.

— Fleischlin, *Die Schuldramen am Gymnasium und Lyceum zu Lüzern von 1581-1797,* in : *Schweizerblätter,* N.F. I, Luzern 1885.

MOLSHEIM.

— Barth M., *Das Schultheater im Jesuitenkolleg Molsheim,* in : *Archiv f. Elsäss. Kirchengeschichte,* 8, 1933.

MÜNCHEN.

— von Reinhardstöttner K., *Zur Geschichte des Jesuitendramas in München,* in : *Jahrbuch f. Münchner Geschichte,* III, Bamberg 1889.

PADERBORN.

— Lahrkamp H., *Ferdinand von Fürstenberg,* in : *Westfälische Zeitschrift,* 101-102, 1953, pp. 301-400.

— Rediger F., *Zur dramatischen Literatur der Paderborner Jesuiten* (Münster Westf., 1935).

PADOVA.

— Serena S., *S. Gregorio Barbarigo e la vita spirituale e culturale nel suo seminario di Padova* (Padova 1963, 2 vol.).

SCHLETTSTATT – SÉLESTAT.

— Adam P., *L'humanisme à Sélestat. L'école, les humanistes, la bibliothèque* (Sélestat 1962).

STRASSBURG – STRASBOURG.

— Sommerfeld M., *Das Strassburger Akademietheater und die Werde von der Renaissance zum Barock,* in : *Elsass-Lothring. Jahrbuch,* 12, 1933, pp. 109-134.

WIEN.

— Adel K., *Das Wiener Jesuitentheater und die Europäische Barockdramatik* (Wien 1960).

3. STUDIES OVER BEPAALDE GENRES – STUDIA DE SINGULIS LITTERARUM GENERIBUS.

Bucolica et Pastoralia.

— Grant W. L., *Neo-Latin Literature and the Pastoral* (Chapel Hill 1965).

Critica.

— Weinberg B., *A History of Literary Criticism in the Italian Renaissance* (Chicago 1961, 2 vol.).

Dialogus.

— Niemann G., *Die Dialogliteratur der Reformationszeit* (Leipzig 1905 : editio geminata).

Didactica.

— Fleischmann B., *Zum Anti-Lucretius des Kardinals de Polignac,* in : *Romanische Forschungen,* 77 (1965), pp. 42-63.

— Gordon C. A., *The Imitators of Lucretius,* in libro suo : *A Bibliography of Lucretius,* appendix II, pp. 293-307 (London 1962). Indicem auxit J. IJsewijn in *Latinitas,* 13, 1965, pp. 227-228.

— Lehnerdt M., *Lukrez in der Renaissance* (Königsberg 1904).

Emblemata.

— Clements R. J., *Picta Poesis : Literary and Humanistic Theory in Renaissance Emblem Books* (Roma 1960).

— Schöne A., *Emblematik und Drama im Zeitalter des Barock* (München 1964).

Eloquentia.

— Santini E., *L'Eloquenza Italiana dal Concilio Tridentino ai nostri giorni.* I. *Gli oratori sacri* (Palermo 1923). II. *Gli oratori civili* (Palermo 1928).

Encomium.

— Hammer W., *Latin and German Encomia of Cities* (Chicago 1937).

Epigramma.

— Previtera C., *La poesia giocosa e l'umorismo, dalle origini al Rinascimento* (Milano 1953² – *Storia generi lett. Ital.*).

Epistolographia.

— Neubert E., *Einführung in die Französische und Italienische Epistolarliteratur der Renaissance und ihre Probleme,* in : *Romanist. Jahrbuch,* 12, 1961, pp. 67 sqq., praesertim pp. 70-73.

Epos.

— Belloni A., *Il Poema epico e mitologico* (Milano 191[illegible] *Storia generi lett. Ital.*).
— Di Cesare M., *Vida's Christiad and Vergilian Epic* (New York 1964).
— Greene Th., *The Descent from Heaven : A Study in Epic Continuity* (New Haven 1963). Illustrat „locum communem epicum", i.e. nuntios a deis caelitus missos, a carminibus Homericis ad Litteras Renatas.
— Wehrli M., *Sacra Poesis,* in : *Festschrift Fr. Maurer* (Stuttgart 1963), pp. 262-283. Agitur de carminibus epicis biblicis, usque ad M. H. Vidam.
— Zabughin V., *Vergilio nel Rinascimento Italiano* (Bologna, I, 1921 ; II, 1923).

Fabula/apologus.

— Filosa C., *La favola e la letteratura esopiana in Italia* (Milano 1952 – *Storia generi lett. Ital.*).
— Soullie P., *Fables latines depuis la Renaissance,* in libro suo : *La Fontaine et ses devanciers* (Paris 1861), pp. 126-154.
— Perutilis etiam est articulus *Fabel* in : *Reallexikon der Deutschen Literaturgeschichte, begründet von P. Merker und W. Stammler ; 2. Aufl. hrsg. von W. Kohlschmidt und W. Mohr* (Berlin, 1958 sqq.).

Historiographia.

— Fueter E., *Geschichte der neueren Historiographie* (München-Berlin 1936³).
— Von Wegele F. X., *Geschichte der Deutschen Historiographie seit dem Auftreten des Humanismus* (München-Leipzig 1885).

Hymnus.

— Szövérffy J., *Die Annalen der Lateinischen Hymnendichtung* (Berlin, Band II, 1965, pp. 430-447).
— Vide porro s.v. *Francogallia/Frankrijk* librum U. Chevalier et s.v. *Polonia/Polen* librum Chr. Stawecka.

Lyrica.

1) *Catulliana :*

— Ramminger A., *Aus dem Nachleben des Catullischen Basiagedichte,* in libro suo : *Motivgeschichtliche Studien zu Catulls Basiagedichte* (Diss. Tübingen ; Würzburg 1937), pp. 76-119.

— Morrison M., *Catullus and the Poetry of the Renaissance,* in : *Bibliothèque d'Humanisme et de Renaiss.,* 25, 1963, pp. 25-26. Vide eiusdem auctoris dissertationem, quam in superiore bibliographia laudavimus s.v. *Frankrijk* (p. 307).

2) *Horatiana.*

— Hrdina, *Ohlasy horatiovské u nasich latinskych humanistu 16. stoleti,* in : *Listy Filologicke,* 63, 1936, pp. 35-66. De influxu Horatiano in poetas Bohemiae Latinos.

— Krokowski G., *De septem sideribus quae N. Copernico vulgo tribuuntur* (Krakau 1926). De carminibus pseudo-Copernicianis et de variis Horatii imitationibus in genere.

— Stemplinger E., *Parodien zur Lyrik des Horaz,* in : *Neue Jahrbücher,* Jahrg. 1906 ; XVII. Bd., 7. Heft.

— Id., *Das Fortleben der Horazischen Lyrik seit der Renaissance in England, Frankreich, Italien und vornehmlich in Deutschland* (Leipzig 1906).

— Id., *Horaz im Urteil der Jahrhunderte* (Leipzig 1921).

Maccaronica.

— Videsis supra s.v. *Epigramma* librum C. Previterae.

Poetica.

— Borinski K., *Die Poetik der Renaissance,* vol. II. Aus dem Nachlass hersg. von R. Newald (Leipzig 1924).

— Tateo F., *„Retorica" e „Poetica" fra Medioevo e Rinascimento* (1961).

— Vossler K., *Poetische Theorien in der Italienischen Frührenaissance* (Berlin 1900 – *Literarhistorische Forschungen,* H. XII).

Roman(ensis fabula).

— Di Francia L., *La novellistica* (Milano, 1924-25 – *Storia generi letter. Ital.*).

— Kristeller P. O., *Una novella Latina e il suo autore Francesco Tedaldi, mercante Fiorentino del Quattrocento,* in : *Studi Letterari E. Santini* (Palermo 1956), pp. 159-180. Additus est index romanensium Latinarum ab Italis saeculo XV conscriptarum. Deest mentio fabulae Francisci Florii Florentini *De amore Camilli et Emilie Arretinorum* (Parisiis 1475 ?).

— Vide etiam infra s.v. *Utopia.*

— In universitate Lovaniensi varia studia incepta sunt de fabulis romanensibus neolatinis.

— Raya G., *Il Romanzo* (Milano 1950 – *Storia generi letter. Ital.*).

Satira.

— Cian V., *La Satira* (Milano 1945 ; 2 vol. – *Storia generi letter. Ital.*).

— Viviani A. e Mons. Fabbri G., *„De Triumpho Stultitiae" di Faustino Perisauli* (Firenze, „Il Fauno", 1964). Editur carmen satiricum, quod Erasmus novisse (*falso !*) dicitur cum *Stultitiae Laudem* scriberet.

Scaenica/Toneel.

— Bahlmann P., *Die Lateinischen Dramen der Italiener im 14. und 15. Jahrhundert,* in : *Centralblatt für Bibliothekwesen,* 11, 1894.
— Id., *Die Erneuerer des antiken Dramas und ihre ersten dramatischen Versuche, 1314-1478* (Münster 1896).
— Id., *Jesuiten-Dramen der niederrheinischen Ordensprovinz,* in : *Beihefte z. Zentralblatt f. Bibliothekswesen,* 15 (Leipzig 1896).
— Dürrwächter A., *Die Darstellung des Todes und des Totentanzes auf den Jesuitenbühnen, vorzugsweise in Bayern* (Ansbach-Leipzig, 1897 = *Forschungen z. Kultur- und Literaturgesch. Bayerns*).
— Endl F., *Ueber die Schulkomödien und dramatischen Aufführungen der Piaristen im 17. und 18. Jahrhundert* (Jahrbuch der Leo-Gesellschaft, 1895).
— Sanesi I., *La Comedia,* vol. I (Milano 1935 – *Storia generi letter. Ital.*).
— Schoenbaum S., (ed.), *Renaissance Drama. A Report on Research Opportunities,* nr. VI (1961-62), (Evanston 1963), pp. 14-20 : *Neo-Latin Drama : two Views* (by L. A. Schuster and L. Bradner).
— Videsis etiam supra s.v. *Britannia,* opus : *Boas F.*
Churchill G. B.
Duitsland, » : *Adel K.*
Lithauen, » : *Lühr G.*
Portugal, » : *Frèches Cl.*
Spanje, » : *Garcia Soriano J.*
et s.v. *Breslau,* » : *Wissowa A.*
Eichstätt, » : *Dürrwächter A.*
Horn, » : *Endl F.*
Ingolstadt, » : *Haas C. M.*
Konstanz, » : *Seidenfaden I.*
Luzern, » : *Fleischlin*
Molsheim, » : *Barth M.*
München » : *von Reinhardstöttner.*
Paderborn, » : *Rediger F.*
Strassburg, » : *Sommerfeld M.*
Wien, » : *Adel K.*

Supplementa auctorum antiquorum.

— Schmidt P. G., *Supplemente Lateinischer Prosa in der Neuzeit : ein Ueberblick über Rekonstruktionsversuche zu Lateinischen Autoren von der Renaissance bis zur Aufklärung* (Göttingen 1964). Supplevit J. IJsewijn, *Latinitas,* 12, 1964, pp. 321-322.

Topographia.

— Strauss G., *Sixteenth Century Germany. Its Topography and Topographers* (Madison 1959).

Utopia.

— *Les Utopies à la Renaissance (Colloque international - avril 1961)* (Brussel 1963) – *Travaux de l'Institut Etude Renaiss. et Humanisme,* 1.

Versiones/Vertalingen in het Latijn.

— Desmed R., *Une traduction latine des fables de La Fontaine,* in : *Latomus,* 23, 1964, pp. 86-93.

— Weitzel K. L., *Dantis Alagherii Divinae Comoediae Latini interpretes : supplementum ad indicem, quem composuit Ioannes Ambrosi* (Waldshut, 1965 : opusculum dactylographice multiplicatum).

4. VARIA MINORA.

— Browne R. A. & Forster L., *Renaissance Latin,* in libro : *EOS : An Inquiry into the Theme of Lovers' Meetings and Partings at Dawn in Poetry,* edited by A. T. Hatto (Den Haag 1965), pp. 282-298.

5. TAAL-STIJL-METRIEK – LINGUISTICA-STILISTICA-METRICA.

— Clark V. Seldon, *Studies in the Latin of the Middle Ages and the Renaissance* (Lancaster-Pa., 1900). De latinitate Dantis, Petrarcae et Erasmi.

— Hazard P., *Etude sur la latinité de Pétrarque d'après le livre XXIV des Epistolae Familiares,* in : *Mélanges d'archéol. et d'histoire, publ. par l'école franç. de Rome,* 24 (1904), pp. 219-246.

— Lindholm G., *Studien zum Mittellateinischen Prosarhythmus. Seine Entwicklung und sein Abklingen in der Briefliteratur Italiens* (Stockholm 1963).

— Newald R., *Der Uebergang vom Mittellatein zum Humanistenlatein,* in libro suo : *Probleme und Gestalten des Deutschen Humanismus* (Berlin 1963), pp. 113-121.

— Spitzer L., *Zu Pontanos Latinität,* in libro suo : *Romanische Literaturstudien* (Tübingen 1959), pp. 913-922.

HOFFMANN VON FALLERSLEBEN

Einleitung zu den niederländischen Studien

herausgegeben von

Peter H. NELDE

Einleitung des Herausgebers

Bereits in seinen ersten Studienjahren zeigte Hoffmann von Fallersleben ein reges Interesse an der niederländischen Sprache und Literatur. Das beweisen seine Veröffentlichungen [1] und Reisen [2] in dieser Zeit. Hoffmanns großes philologisches Werk, die *Horae Belgicae,* lassen deutlich seine eifrige Beschäftigung mit dem Niederländischen erkennen. Doch der erste Band erschien erst 1830.

War in diesen Jahren, zwischen seiner Reise nach Leiden im Sommer 1821 und dem Erscheinen des ersten Bandes der *Horae Belgicae,* Hoffmanns Anteilnahme für die niederländische Sprache und Literatur erloschen ? Ewald Berneisen behauptet jedenfalls in seiner Dissertation : „Am 6. Oktober (1821) nahm Hoffmann von Leiden Abschied [...] Für die folgenden Jahre fehlt jede Andeutung einer intensiveren Beschäftigung mit der niederländischen Volkspoesie." [3]

Hoffmanns Quellenübersicht *Altholländische Sprachdenkmale,* für die er am 14.VII.1823 den Ehrendoktor der philosophischen Fakultät der Leidener Universität erhielt und die eine gründliche Auswertung seiner niederländischen Aufzeichnungen darstellt, lassen an der Auffassung Berneisens zweifeln.

In seinen Briefen an H. W. Tydeman [4] hebt Hoffmann seine

1. *Germaniens Sprach- und Völkerstämme,* unveröffentlicht, geschrieben Ostern 1817 in Göttingen, Veröffentlichung in Vorbereitung.
Bonner Bruchstücke vom Otfried nebst andern deutschen Sprachdenkmälern, Bonn 1821.

2. 1819 unternahm Hoffmann mit Kommilitonen eine Wanderung durch den südöstlichen Teil der Niederlande, 1821 weilte er mehrere Monate in Leiden.

3. *Hoffmann von Fallersleben als Vorkämpfer und Erforscher der niederländisch-vlämischen Literatur,* Münster 1914, S. 48.

4. Sechs Briefe zwischen 1821 und 1826, teilweise abgedruckt bei Alexander Reifferscheid : *Briefe von Jakob Grimm an Hendrik Willem Tydeman. Mit einem Anhange und Anmerkungen,* Heilbronn 1883, S. 94-109.

Freude hervor, die ihm das Studium der niederländischen Sprache und Dichtung bereitet. In einem Brief vom 29.VII.1822 spricht er vom „wachsenden Eifer" seiner Pläne auf diesem Gebiet, in einem Brief vom 15./16.V.1824 berichtet er von einem jungen Historiker, den er für das Niederländische begeistern konnte. Hoffmann fährt fort: „Ich hege die Hoffnung, durch einen deutschen Geschichtsforscher die altholl[ändischen] Werke auch für unser Vaterland benutzt zu sehen." Ein weiteres Argument für Hoffmanns intensives Studium des Niederländischen in diesen Jahren liefert die *Einleitung* zu seiner Übersicht über die mittelniederländische Dichtung – die Reinschrift wurde kürzlich in Fallersleben wiederentdeckt.[5] Von dieser Handschrift sind zwei Autorabschriften bekannt. Von der einen wissen wir nur aus Hoffmanns Lebenserinnerungen[6], daß sie spätestens am 14. Januar 1823 fertiggestellt und dem preußischen Innenminister von Altenstein übergeben wurde.[7] Diese *Einleitung* ist einem Werk vorangestellt, das eine Vorarbeit zum ersten Bande der *Horae Belgicae* enthält, womit Hoffmann, der sich nach seiner Rückkehr aus Leiden noch stellungslos in Berlin aufhielt, die Aufmerksamkeit auf seine Bemühungen um die mittelniederländische Literatur lenken wollte. Was mit dieser Abschrift geschah, ist nicht bekannt.

Eine zweite Autorabschrift schickte Hoffmann unter dem Titel *Altholländische Sprachdenkmale* am 7. Februar 1823 an H. W. Tydeman und bat ihn, diesen Band – unterteilt in Vorrede, Einleitung und die Übersicht über die mittelniederländische Dichtung – der philosophischen Fakultät der Leidener Universität zu übergeben, der das Werk auch zugeeignet ist. Hoffmann schreibt in einem Begleitbrief: „Euer Wohlgeboren bin ich so frei, den ersten Band meiner altholländischen Sprachdenkmale zu übersenden, und bitte Sie ergebenst, selbigen den hochverehrten Mitgliedern der philosophischen Fakultät zu überreichen. Mein Zweck war, 1., dem Studium der altholländischen Litteratur in Deutschland und Holland förderlich zu sein, und 2., mit diesem Werke meine Dankbarkeit gegen Holland an den Tag zu legen. Sollte ich jenes erste nicht erreicht haben, so wird mir das zweite gelungen sein."[8]

5. Im Besitze des Hoffmann von Fallersleben-Archivs in Fallersleben, in dem das Manuskript in diesem Jahr vom Herausgeber wiedergefunden wurde. Das Manuskript trägt nur den Titel *Einleitung*.
6. *Mein Leben*, Bd. I-VI, Hannover 1868.
7. Vgl. *Mein Leben*, Bd. I, S. 335.
8. Reifferscheid, Anmerkung 101, S. 149-150. Die Handschrift für die Leidener philosophische Fakultät befindet sich in der Bibliothek der Leidener Universität unter der Standnummer 235.

Diese Abschrift der *Einleitung* unterscheidet sich von der Fallerslebener Reinschrift – im folgenden Handschrift F genannt – nur unwesentlich. Vom Sinn und Inhalt her bestehen keine Unterschiede. Die Leidener *Einleitung* – im folgenden Handschrift L genannt – enthält mehr Schreib- und Flüchtigkeitsfehler, die auf eine weniger gründliche Durchsicht des Textes schließen lassen; einige Ausdrücke sind verändert, einige Ergänzungen vorgenommen worden, die bei der Veröffentlichung berücksichtigt wurden.

Die *Einleitung* der Handschrift F umfaßt dreiundzwanzig Bogen (20 × 32 cm) ohne Seitenzählung. Diese Blätter sind aus graugrünem, stark holzhaltigem Papier; als Schreibstoff diente schwarzbraune Tinte. Hoffmann schrieb in deutscher Schrift, allein für die mittelniederländischen Zitate verwandte er lateinische Buchstaben. Auf Seite [22] des Manuskripts endet die *Einleitung* und hier beginnt die „Vorrede zum ersten Bande", die außer einer kurzen Rechtfertigung seiner Arbeit nur eine Danksagung an seine niederländischen Freunde enthält. Die Vorrede ist weniger deutlich und mit einer feineren Feder geschrieben worden als der übrige Text.

Das Leidener Manuskript wurde mit dem gleichen Schreibstoff auf grauweißem, holzhaltigem Papier, auf kleineren Bogen wie die Handschrift F, in Druckschrift geschrieben. Die *Einleitung* ist zusammen mit der Vorrede und dem eigentlichen Text – der mittelniederländischen Literaturübersicht – in einen grünen Halblederband gebunden. Die *Einleitung* endet mit Hoffmanns Unterschrift und einer Zeitangabe: „Berlin, in den ersten Tagen des J[ahres] 1823." Die Handschrift F muß also – das geht auch aus einer Bemerkung auf Seite [7] der *Einleitung* hervor – um die Jahreswende 1822/23 entstanden sein.

Zwar hatte Hoffmann durch die *Altholländischen Sprachdenkmale* die Leidener Ehrendoktorwürde erhalten, zur Veröffentlichung aber waren sie, entgegen seinem Wunsch, nicht gelangt. Sie in Deutschland herauszugeben, hatte Hoffmann noch nicht den Mut. Für die ausgearbeitete und vervollständigte Quellenübersicht *De antiquioribus Belgarum Literis,* die endlich 1830 als erster Band der *Horae Belgicae* in lateinischer Sprache erschien, schrieb Hoffmann eine neue, kurze *Praefatio,* die nur seine Reise in die Niederlande (1821) und seine Bemühungen um die alte niederländische Literatur zum Inhalt hat. Seine Ansichten über den Wert alter Dichtungen und über die frühe niederländische Sprach- und Literaturforschung führt er hier nicht weiter aus.

Obwohl Hoffmanns Auffassungen, die in der *Einleitung* zum Ausdruck kommen, für die niederländische Philologie von großem

Interesse sind, gehen weder sein Biograph Gerstenberg [9], noch Berneisen [10] oder de Raaf [11] auf diese Arbeit ein.

In diesen Jahren suchte Hoffmann nach einer Bestätigung und Anerkennung seiner wissenschaftlichen Befähigung. Vor allem bemühte er sich um eine Anstellung an einer Universitätsbibliothek. Seine Eingaben beim preußischen Innenministerium waren bisher erfolglos geblieben. Doch zum Jahreswechsel 1822/23 schrieb er : „Ich hegte die beste Hoffnung und wartete sehnsuchtsvoll." [12]

Ein Grund für dieses fleißige wissenschaftliche Streben ist deshalb in Hoffmanns großem Ehrgeiz zu suchen ; in seiner Biographie schreibt er, nachdem es ihm endlich gelungen war, an der Breslauer Universitätsbibliothek eine Anstellung als Kustos zu erhalten : „An Dichten war wenig zu denken, ich mußte trachten, daß ich durch wissenschaftliche Schriften die bereits eingenommene amtliche Stellung behauptete und eine bessere zu erhalten würdig erachtet würde." [13] Das war sein großes Ziel : in möglichst kurzer Zeit auf philologischem Gebiet viel zu leisten, um einen guten Namen und eine vorteilhafte Stellung, die seinen Verdiensten Rechnung trug, zu bekommen. Dieser unermüdliche Eifer erklärt auch Hoffmanns lobende Erwähnung der holländischen Gelehrtenwelt in der *Einleitung* – in früheren Jahren war sein Urteil weitaus kritischer gewesen (Seite [22-23]).

Doch darf neben dem Streben nach Ruhm und dem Wunsch, Karriere zu machen, nicht Hoffmanns eigentliches Vorhaben – die Erforschung und „Beförderung" der niederländischen Sprache und Literatur – außer acht gelassen werden. In dem bereits erwähnten Brief an H. W. Tydeman vom 15./16.V.1824 schreibt Hoffmann, daß er dies Ziel weiterhin „mit unverwandtem Blick" verfolge.

Der Sinn dieser *Einleitung* im besonderen ist es, dem deutschen Leser einen Überblick über die Geschichte der niederländischen Sprach- und Literaturwissenschaft zu verschaffen, Hoffmanns Bemühen um die alten Sprachdenkmäler zu rechtfertigen und nicht zuletzt, den niederländischen Gelehrten Dank abzustatten für ihre bereitwillige Mithilfe und Unterstützung bei seinen Nachforschungen.

Worauf stützt sich Hoffmanns Arbeit im wesentlichen ? Noch

9. Zahlreiche Veröffentlichungen zum dichterischen und wissenschaftlichen Werke Hoffmanns ; neben einer Gesamtausgabe des Hoffmannschen Werkes ist vor allem der Briefwechsel von Bedeutung, den Gerstenberg herausgab : *An meine Freunde. Briefe von Hoffmann von Fallersleben,* Berlin [1907].

10. Siehe Anm. 3.

11. *Hoffmann von Fallersleben, voortrekker in het oude land der Dietsche letteren,* Den Haag 1943.

12. *Mein Leben,* Bd. I, S. 335.

13. *Mein Leben,* Bd. II, S. 16.

immer war er mit der Auswertung der Aufzeichnungen seiner großen niederländischen Reise im Jahre 1821 beschäftigt. Die niederländische Gelehrtenwelt lernte er in Leiden im Verkehr mit Hochschullehrern und Bibliothekaren kennen. Darüber berichtet Hoffmann ausführlich im ersten Band seiner Biographie. Von einigen Abstechern nach Amsterdam und zum Haag abgesehen, hatte er sich größtenteils in der Bibliothek der *Maatschappij der Nederlandsche letterkunde* aufgehalten und sich Notizen gemacht, die er jetzt in Ruhe in Berlin ausarbeiten konnte.

Der Inhalt der *Einleitung* ist – wie bereits angedeutet – für die Geschichte der niederländischen Philologie von besonderem Interesse. Er widerlegt nicht nur die oben angeführte Auffassung Berneisens, die auch K. H. de Raaf [14] vertritt, sondern gibt zugleich Aufschluß über die Entstehung einer selbständigen niederländischen Philologie aus der Sicht Hoffmanns. Eine sinngemäße Gliederung soll versuchen, das Verständnis für die nicht sehr übersichtliche Studie zu erleichtern.

1. Teil : A. Zeitkritik

B. Überblick über die niederländische Sprach- und Literaturforschung
- I. Bis zum XIX. Jahrhundert
  1. Huydecoper
  2. Clignett und Steenwinkel
  3. Van Wijn
- II. 1800-1820
  1. Deutsche Philologie : Gräter, Weckherlin
  2. Bilderdijk
  3. *Maatschappij der Nederlandsche letterkunde*
  4. Die niederländische Philologie seit 1819
  5. Jakob Grimm

2. Teil : A. Die niederländische Philologie in der Sicht Hoffmanns
- I. Hoffmanns Vorschläge
  1. Notwendigkeit einer Quellenübersicht
  2. Informationen durch Reisen in die Niederlande
  3. Das Interesse der Niederländer wecken
     a. Lexikographie
     b. Grammatikstudium
     c. Allgemeine philologische Studien
     d. Etymologie
  4. Beseitigung der bestehenden Vorurteile

14. Siehe Anm. 11.

II. Rechtfertigung des Studiums
1. Historischer Wert alter Dichtungen
2. Poetischer Wert alter Dichtungen
B. Hoffmanns Dank den Niederländern für die Förderung seiner philologischen Studien (zugleich Vorrede zum ersten Band)

Während Hoffmann im ersten Teil einen recht ausführlichen bio- und bibliographischen Überblick über die früheren Versuche, die ältere niederländische Sprache und Dichtung zu erforschen, gibt, macht er im zweiten Teil auf Grund von Erfahrungen, die er auf seiner Reise in die Niederlande 1821 gesammelt hatte, konkrete Vorschläge zur „Beförderung" der niederländischen Philologie. Sie zeigen, daß Hoffmann sehr genau erkannt hatte, was zur systematischen Erfassung und wissenschaftlichen Bearbeitung der älteren Literatur getan werden mußte.

Mit einem Lob auf seinen Freund und Lehrer Jakob Grimm und einer allgemeinen Rechtfertigung des Studiums der alten Sprachdenkmäler schließt die *Einleitung.*

Gerade die letzten Seiten zeigen Hoffmanns konstruktive Kritik an den damaligen Zuständen der Philologie in den Niederlanden. Gegenüber den niederländischen Gelehrten vermeidet er – wohl mit Absicht – jede Schärfe. Über die Sprachforscher, die zu der Zeit in den Niederlanden auf diesem Gebiet tätig waren, schreibt er vorsichtig auf Seite [15] : „Weil sich ihr Streben aber zu sehr auf die lebende Sprache bezog, wodurch es auch veranlaßt war, konnten sie für die ältere Sprache wenig Ersprießliches schaffen ; sie zeigten nun von neuem, wie nothwendig es sei, bei jeder Untersuchung über die neugebildete u[nd] sich fortbildende Sprache zu der vorhergehenden, in sich abgeschlossenen, zurückzusehen, um sie in schwierigen Fällen als Gewährsmännin anzuführen."

Bei anderen Gelegenheiten befleißigte sich Hoffmann einer viel massiveren und weniger zaghaften Kritik. In seiner ersten wissenschaftlichen Veröffentlichung, den *Bonner Bruchstücken vom Otfried nebst andern deutschen Sprachdenkmälern* [15] gab er den Holländern [16] die Schuld am mangelnden Interesse für ihre eigene alte Dichtung, er beklagt „die Unzugänglichkeit ihrer Bibliothe-

15. S. XIV.

16. Hoffmann schrieb für *niederländisch* stets *holländisch,* bis Jan Frans Willems ihn in einem Brief vom 17.IX.1836 auf seinen Irrtum aufmerksam machte : „U neem ik het kwalyk af dat gy bestendig voor Nederlandsch *Holländisch* schryft." Diese Aufforderung nahm sich Hoffmann zu Herzen. Vgl. Ada Deprez : *Briefwisseling van Jan Frans Willems en Hoffmann von Fallersleben (1836-1843). Met een inleiding en aantekeningen,* in : *Studia Germanica Gandensia* IV, Gent 1962, S. 53-164.

ken, die Untheilnahme ihrer Gelehrten, ihre Gleichgültigkeit gegen Deutschland und der aus allem diesen entstehende Abbruch litterarischen Verkehrs, welcher selbst die Kunde von den vorhandenen sehr theueren Hülfsmitteln zur Kenntniss ihrer Sprache nicht einmal über die Gränze kommen lässt". Hoffmann fährt fort: „Wenn aber selbst in späterer Zeit holländische Gelehrte über ihre eigene ältere Litteratur nicht mehr wissen oder wissen wollen, so bleibt das immer sehr sonderbar."

Obwohl Hoffmann die Bemühungen einzelner Sprachforscher anerkennt, muß er die Gesamtsituation in den Niederlanden verurteilen: Während im Zeitalter der Romantik in den meisten Ländern Europas Forscher, Dichter und Wissenschaftler altes Volksgut sammelten, aufzeichneten und sich mit der alten Sprache ihres Landes befaßten, waren die Niederlande aus ihrem Dornröschenschlaf noch nicht erwacht. Hier hatte die Romantik keinen Fuß fassen können. So schildert Hoffmann diese Zustände [17]: „Bei allen rühmlichen Bestrebungen einzelner gelehrter Männer in Holland, so wie der dortigen Maatschappeyen [!], hat doch die Kenntniss der ält[eren] Litteratur im Ganzen wenig gewonnen; sie liegt unübersehbar und unbenutzt für Kultur- und Sittengeschichte; weniges nur ist bekannt gemacht, und sehr weniges kritisch bearbeitet. Es giebt unseres Wissens noch nicht einmal eine rein bibliographische Uebersicht aller Sprachdenkmäler der früheren Jahrhunderte [18]."

Hoffmanns Urteil in der *Einleitung* ist den Niederländern nützlicher, da er jetzt in der Lage ist, Vorschläge zur Abhilfe zu machen.

Es bleibt bedauerlich, daß dies Manuskript in den Niederlanden niemals veröffentlicht worden ist. Nun – auch so ist es Hoffmann gelungen, die niederländische Gelehrtenwelt auf den Wert ihrer alten Poesie aufmerksam zu machen; das beweisen zur Genüge die nun folgenden Jahre und Jahrzehnte, in denen sich die niederländische Philologie zu einer eigenständigen Wissenschaft entwickelte.

* * *

Bei der Veröffentlichung wurde auf eine möglichst treue Textwiedergabe geachtet. Abkürzungen sind ergänzt, beziehungsweise vervollständigt worden. Die Hinzufügungen des Herausgebers stehen in eckigen Klammern, die runden Klammern stammen von Hoffmann selbst.

17. *Bonner Bruchstücke* ..., S. XV.

18. Dieser Aufgabe hat sich Hoffmann später mit Fleiß und Ausdauer gewidmet. Davon zeugt vor allem der erste Band der *Horae Belgicae*.

Soweit es vom Inhalt oder von der Syntax her notwendig erschien, wurden Streichungen und Verbesserungen berücksichtigt. Die Hoffmannsche Rechtschreibung wurde, da sie das Verständnis der Lektüre kaum erschwert, bis auf geringfügige Änderungen beibehalten.

Alle Fußnoten stammen vom Herausgeber. Bei der Seitenzählung wurden die Bogen der Handschrift F zugrunde gelegt.

* * *

Mein Dank gebührt Herrn Prof. Dr. O. Basler, Universität Freiburg im Breisgau, der mich bei der Bearbeitung des Textes freundlichst unterstützte und Herrn Prof. Dr. E. Ruprecht, Universität Marburg, der meine Arbeit bereitwillig förderte.

Zugleich sei dem Direktor des Volksliedarchivs in Freiburg, Herrn Prof. Dr. W. Heiske, seinen Mitarbeitern und den Herren Rektor T. Rehn † und G. Seiffert vom Hoffmann von Fallersleben-Archiv in Fallersleben für ihre Mithilfe herzlich gedankt.

HOFFMANN VON FALLERSLEBEN

Einleitung zu den niederländischen Studien

[S. 1] Das Fremde bewundern, liebgewinnen, loben und preisen – war von jeher bei uns und bei allen Völkern deutschen Stammes herkömmlich ; das sei immerhin recht schön und herrlich. Damit begnügten wir uns leider nicht, wir ahmten es nach in unserer Litteratur und Kunst, selten bis zur Unübertrefflichkeit, desto häufiger bis zur Karrikatur, stellten es bei jedem mißlungenen Versuche immer wieder von neuem als Muster auf und vergaßen in übermüthiger Vornehmthuerei jedes einheimische Erzeugnis. Was halfen alle Klagen und Eiferungen jener Männer, welche das Verderbnis einsahen, ihrer Einsicht folgten und das Vaterländische nicht vergessen wollten ? Schlimmer konnte es wol niemals werden, als am Ende des 16. bis zum Anfange des 17. Jahrhunderts. Schon waren es nicht mehr die Römer und Griechen, welche Europas geistige Bildung beherrschten, nein, Franzosen mit mißverstandenen Grundsätzen des klassischen Alterthums und den engherzigen [a] Ansichten und Gefühlen des Hoflebens.

Holland, damals reich an allen Gütern für Bedürfnis u[nd] Wohlgenuß des Lebens, empfänglich für geistige Freuden, jedes geistige Streben befördernd und beschützend, hätte sich einer

a. *L* einseitigen

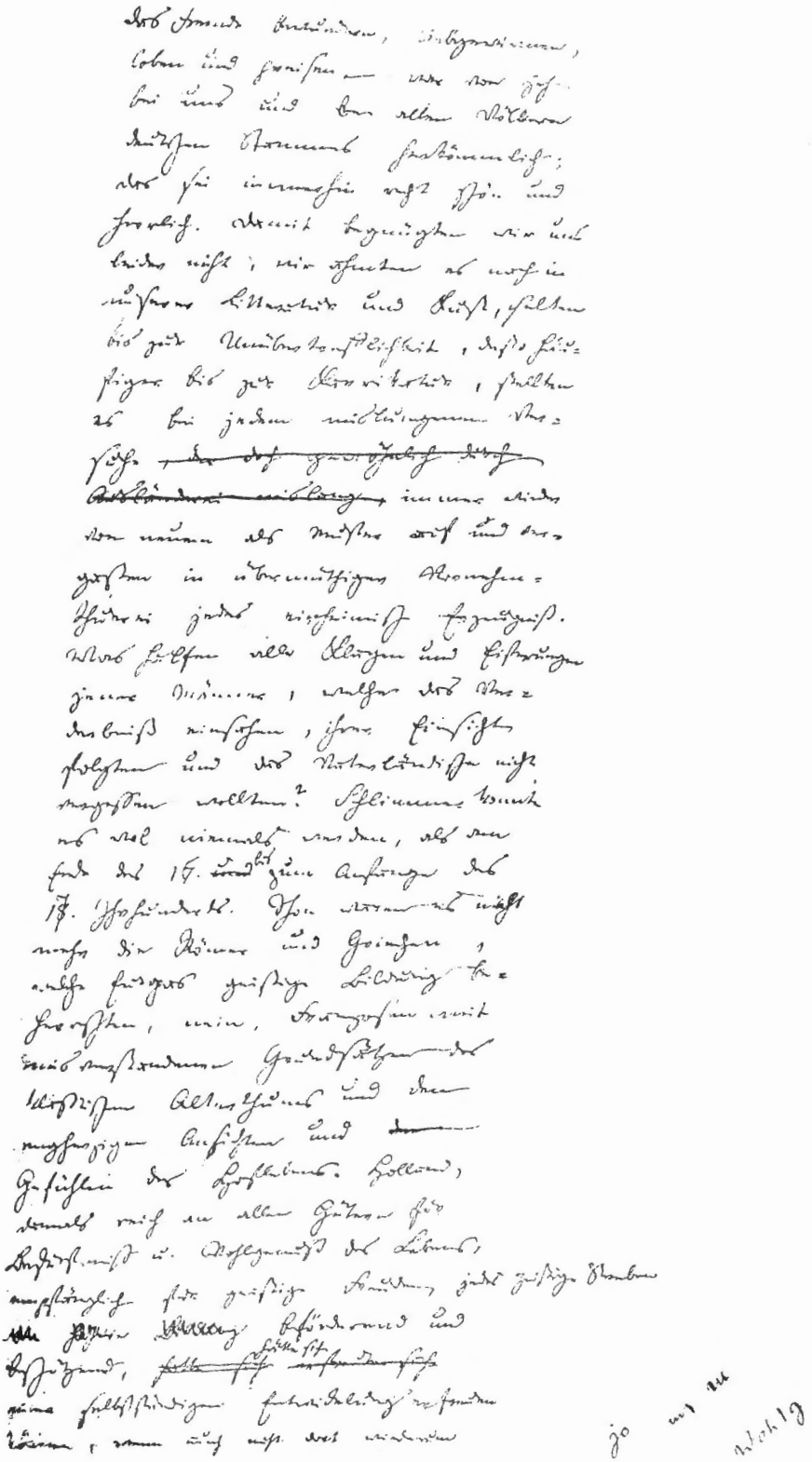

Die erste Seite der Handschrift F, die sich
im Hoffmann-von-Fallersleben-Archiv
in Fallersleben befindet

selbständigen Entwicklung erfreuen können, wenn auch nicht dort wiederum [S. 2] jener französische Einfluß hinderlich gewesen wäre. Denn dieser fremde Einfluß zeigte sich weniger anregend als vielmehr unmittelbar einwirkend.

Von einer früheren Litteratur mochte oder konnte niemand mehr etwas wissen. Wie wäre es sonst denkbar, daß der thätige, vielumfassende Franz Junius († 1677) [1] niemals deren erwähnt oder darauf hindeutet ? Seine Liebe für das Angelsächsische, welche ihn auf das Friesische führte, hätte ihn doch auch ins Altholländische gelegentlich bringen können. Justus Lipsius († 1606) [2], Paulus Merula († 1607) [3], Bonaventura Vulcanius († 1614) [4], Pancratius Castricomius († 1619) [5], Marcus Zuerius Boxhorn († 1653) [6] hatten alle guten Willen, wurden aber entweder bei ihren anderweitigen Bestrebungen ebenfalls nicht darauf geführt, oder waren alle nicht so glücklich, irgend einer H[andschrift] habhaft zu werden.

Dies gelang dem biederen Jan van der Does († 1604) [7] ; seine Begeisterung für die Geschichte seines Vaterlandes ließ ihn den Melis Stoke finden ; er gab ihn heraus (1591), u[nd] so verdanken wir ihm den ersten Abdruck eines altholl[ändischen] Werkes. Petrus Scriverius († 1660) [8] entdeckte darauf in einem P[ergament]bruchstücke den Namen des Verfassers, welcher in der

1. Der Sprachforscher Franciscus Junius (1589-1677), in Heidelberg geboren, in Leiden erzogen, verbrachte den größten Teil seines Lebens als Bibliothekar in London, wo er sich dem Studium der älteren germanischen Sprachen widmete. Er besorgte die erste Ausgabe des *Codex Argenteus* der Bibelübersetzung des Ulfilas.

2. Der flämische klassische Philologe Justus Lipsius – eigentlich Joost Lips – (1547-1606), der unter anderem in Jena und Köln Professor war, beschäftigte sich mit der Textkritik und besorgte kritische Ausgaben lateinischer Schriftsteller (Tacitus, Livius, Caesar).

3. Der niederländische Rechtsgelehrte, Historiker und Sprachforscher Paulus Merula (1558-1607) war Hofadvokat und später Hochschullehrer für Geschichte in Leiden.

4. Der niederländische Humanist und Leidener Professor Bonaventura Vulcanius – eigentlich de Smet – (1538-1613) gab eine Reihe von lateinischen Übersetzungen griechischer Kirchenväter heraus ; er versuchte als erster auf historisch-vergleichendem Wege die Verwandtschaft des Gotischen mit dem Althochdeutschen nachzuweisen.

5. *Nomenclator Latinorum scriptorum Hollandiae, Zelandiae, Westfrisiae, Ultrajecti, quos una cum ipsorum monumentis publ. juris propediem est facturus Pancr. Castricomius.* Lugduni Batavorum 1601.

6. Der niederländische Historiker und Leidener Hochschullehrer Marcus Zuerius Boxhorn (1612-1653) schrieb eine Reihe – meist oberflächlicher – Geschichtswerke ; bekannt sind vor allem seine Chroniken (*Chronijck van Zeelandt, Chronijck van Hollandt*).

7. Der Humanist, Historiker und Dichter Jan van der Does – auch Janus Dousa – (1545-1609) war Bibliothekar der Leidener Universität und schrieb das große Geschichtswerk *Bataviae Hollandiaeque Annales* (1601). Er schrieb die Vorrede zu H. L. Spiegels erster Ausgabe der Reimchronik des Melis Stoke (1591).

8. Der Geschichtsschreiber Petrus Scriverius (1576-1660) versah eine Reihe mittelalterlicher Chroniken mit kritischen Anmerkungen.

H[andschrift] des v[an] d[er] Does fehlte. Durch diese Entdeckung u[nd] seine Liebe für Geschichte bekam Scriverius vielleicht eine Richtung seiner Studien, welche wahrscheinlich noch bessere Erfolge gewesen wären, [S. 3] wenn sie in seine Jugendzeit gefallen wäre [b].

Um der Sache selbst willen war noch keiner thätig gewesen; die Geschichte mußte immer Vermittlerin sein und sollte es noch lange bleiben. Die erste Auflage von Melis Stoke verbrannte beinahe ganz; jetzt wurde das Buch schon gesucht, u[nd] ein Nachdruck (1620) sollte diesem Bedürfnisse abhelfen; aber bald reichte auch dieser Nachdruck nicht mehr aus und Cornelius van Alkemade († 1737) [9] fühlte sich bewogen, den Melis Stoke zum dritten Male (1699) u[nd] zwar in einer prachtvollen Folioausgabe seinem Vaterlande zu schenken. Jetzt scheinet wirklich eine einseitige Ansicht mehr gethan zu haben, als eine umfassendere, wie sie der Gegenstand verlangt. Geschichte wollte man überall haben, u[nd] zog die einheimischen Chronisten, besonders den Melis Stoke, welcher schon eine litt[erarische] Heiligkeit bekommen hatte, in den Kreis der Historik.

Wie wenig Sprache u[nd] Poesie berücksichtiget ward, davon zeugen alle 3 Ausgaben des M[elis] Stoke, noch mehr aber Le Long's [10] Schriften. Dieser thätige, vielseitige, in vielen Dingen gründliche Mann, war im Gebiete der Alterthumskunde glücklich als Entdecker und Erlanger schöner [c] Hülfsmittel, aber als Sprach- u[nd] Geschichtsforscher ungenau und flüchtig; aus Mangel an gründlicher Sprachkunde aufs Rathen verwiesen, ebenso oft falsch als richtig. Er gab [S. 4] den Lodewijc van Velthem heraus, in einem so anständigen Äußeren wie v[an] Alkemade den M[elis] Stoke, übersäete ihn aber mit Fehlern u[nd] schiefen Erläuterungen. Wozu halfen ihm nun seine schönen Hülfsmittel? Er besaß davon mehr als jemand vor ihm und konnte mehr sehen und in seinen Besitz bringen, als späterhin mancher Gelehrte mit mehr Mühe u[nd] Geld erstrebt hätte. Den einzigen Gebrauch, den er davon machte, war eben die Herausgabe des Lod[ewijc] v[an] Velthem und die Litterar-Notiz über Jac[ob] van Maerlant. Dennoch wollen wir sein Andenken ehren u[nd] ihn nicht der

9. Der Altertumsforscher und Maler Cornelius van Alkemade (1654-1737) illustrierte die Reimchronik von Melis Stoke: *Hollandse Jaar-boeken of Rijm-kroniek.* [...] *Alles* [...] *opgehelderd door C. van Alkemade* (1699).

10. Der niederländische Bibliograph Isaac Le Long (1683-1762) wurde bekannt durch sein Werk *Boekzaal der Nederduytsche Bijbels* (1732).

b. *L* hätte sie in seine Jugendzeit fallen können
c. *L* vortrefflicher

Verachtung preisgeben, wie es seit Huydecoper [11] üblich geworden ist. Schon das Sammeln, der Besitz der schönen holl[ändischen] u[nd] alten Drucke, die obschon übertriebene Werthhaltung derselben, sein bibliomanisches „selten !", „Schön u[nd] vortrefflich geschrieben !" mußte den Zeitgenossen, welchen Le Long nur rühmlich bekannt war, Anregung u[nd] Lust für die Suche erzeugen.

Wahrscheinlich verwendete auch noch mancher andere Gelehrte seine Muße u[nd] Mühe auf dies Studium, ohne daß wir von seinen Bemühungen Kunde vorfinden. Die Geschichte blieb dann auch hier, wie immer, noch Vermittlerin.

U[nd] sehen wir jetzt plötzlich Huydecoper (1730) als Sprachforscher auftreten in seiner *Proeve van Taal- en Dichtkunde,* so fanden wir ihn später (1772) wieder [d] [S. 5] im Gebiete der Geschichte, worin er seine sprachlichen Forschungen nur so weit gedeihen ließ, als es ihm zur Aufklärung u[nd] Berichtigung irgend eines historischen Faktums nothwendig schien.

Somit konnte schon Huydecoper mit aller seiner ausgebreiteten Belesenheit, seinen vielfachen litt[erarischen] Auszügen, im Besitze so schöner [da] Hülfsmittel beinahe wie Le Long, bei allem seinem meist glücklich sondernden u[nd] tastenden Sprachsinne doch nicht aus Melis Stoke ein Werk machen, welches sich als Muster in jeder Hinsicht empfehlen ließe. Seine Polemiken lenkten ihn auch oft ab von der wahren Bahn, u[nd] der Schatz der Ergebnisse seines Strebens, welcher jetzt als Zugabe zum Melis Stoke erscheinet, war zu groß, als daß er selbst nicht oftmals verleitet worden wäre, in Weitschweifigkeit zu verfallen, naheliegende Dinge fern herzuholen u[nd] manches lieber mit philologischer Künstlichkeit zu erklären.

Für ihn kam die Theilnahme des Publikums zu spät – er war bereits in einem hohen Alter u[nd] nach Vollendung seines 3. Bandes sehr schwach geworden, so daß er nicht einmal dies sein Hauptwerk mit einer Vorrede zu versehen vermochte. Dennoch bleibt er der Vater altholl[ändischer] Sprachforschung u[nd] ihr erster Beförderer, indem er der Welt durch seine Werke zeigte, wozu diese bespöttelten, verachteten Überbleibsel anzuwenden wären. Er hat auch die bis dahin beschränkten Ansichten zu umfassenderen erhoben [e], indem er [S. 6] nicht nur Lehrgedichte

11. Der Sprachforscher *Balthazar Huydecoper* (1695-1778) gab als erster eine wissenschaftliche Bearbeitung der Reimchronik des Melis Stoke (1772) heraus und gilt deshalb als Begründer der wissenschaftlichen Sprachforschung in den Niederlanden.

d. *L* so treffen wir später (1772) ihn wieder
da. *L* vortrefflicher
e. *L* er erhob auch die bis dahin beschränkten Ansichten

und Fabeln des Durchlesens u[nd] Durchforschens werthachtete, sondern auch Romane u[nd] Erzähl[ungen] jeder Art für seine Studien nützlich fand, wovon seine Werke zeugen; wogegen Wagenaar [12] u[nd] seine Anhänger diese Denkmale unbedingt verschmähten u[nd] in ihrer Unkunde allerdings auch nichts besseres konnten.

Ein Jahrzehend später vereinigten sich zwei Gelehrte, Steenwinkel [13] u[nd] Clignett [14], um gemeinschaftlich für das Feld der altholl[ändischen] Litteratur zu wirken. Sie waren bei ihrem jugendlichen Eifer sehr glücklich im Wiederfinden vermißter und abhanden gekommener und im Entdecken unbekannter Denkmale. Ihr erstes Werk war der Abdruck des *Spieghel Historiael* mit einer Vorrede, worin mehr zusammengebracht ist, als man bis dahin gewußt hatte über J[acob] v[an] Maerlant u[nd] seine Werke. Ein Jahr später gerieth das junge Unternehmen ins Stocken u[nd] schloß mit dem 2. Bande, da doch dann wol 6 hätten erscheinen sollen.

Das Streben beider Gelehrten geht meist nach urkundlichem Abdruck der H[andschrift], wie solche der Text giebt, wie auch Erläuterung dunkler Wörter durch Aufführung einer Menge Stellen, worin dieselbe schon in dieser oder einer anderen Bedeutung vorkommt. Huydecoper's Fleiß u[nd] Belesenheit konnte von beiden erreicht werden, wenn Steenwinkel länger leben blieb u[nd] Clignett fortgefahren hätte, wie er im J[ahre] 1819 [S. 7] wieder begann, aber durch erschöpfende Wortforschung u[nd] grammatische Kenntnis würden sie Huydecoper immerhin übertroffen haben.

Van Wijn [15], durch seine Bemühungen für Geschichte, zugleich auf Sprache und Litteratur, geleitet, unternahm im J[ahre] 1800, nach Art der ersten Beförderer altdeutscher Litteratur, in kurzen Abschnitten auf einige Dichter aufmerksam zu machen u[nd]

12. Der Geschichtsschreiber Jan Wagenaar (1709-1773) gelangte über das Studium des Mittelniederländischen zur Geschichte. Seine *Vaderlandsche historie* (21 Teile) fand große Verbreitung, obwohl sie von Bilderdijk aufs schärfste verurteilt wurde.

13. Der niederländische Gelehrte Jan Steenwinkel (1754-1812) veröffentlichte mittelniederländische Dichtungen zusammen mit Clignett: *Spiegel Historiael of Rijmkroniek van Jacob van Maerlant, met aanteekeningen door Mr. J. A. Clignett en Mr. J. Steenwinkel,* 2 Teile (1784).

14. Der niederländische Sprachforscher Jacob Arnout Clignett (1756-1827) beschäftigte sich ausführlich mit dem Mittelniederländischen und schrieb eine Vorrede zu der von C. Boonzaajer herausgegebenen *Teuthonista of Deutschlender van Gherard van der Schuere* (1804).

15. Der niederländische Gelehrte und Historiker Hendrik van Wijn (1740-1831) war der Begründer des Reichsarchivs im Haag. Er war ein Liebhaber der mittelniederländischen Dichtung – ein zusammenhängendes wissenschaftliches Werk zu schaffen gelang ihm nicht.

theilte einzelne poetische oder sonst interessante Stellen daraus mit. Was er sonst thun wollte, kann hier ebenso wenig genannt werden als bei den früheren Gelehrten – genug, er hat durch seine Übersicht sehr viel genützt, indem er das genießende u[nd] anderweitig beschäftigte Publikum mit vielen unbekannten vaterländ[ischen] Dingen bekannt machte – nur leider eben dadurch auch mancher Litterator sich des Selbstsehens (!) überhoben glaubte. Wieviel wäre geschehen, wenn dieser fleißige Mann bei dem herrlichen Vorrathe von Quellen jeder Art, begünstigt durch eine gute äußere Lage u[nd] durch vertraute Bekanntschaft mit Bibliotheken, Archiven und gelehrten Männern, ein Verzeichnis altholl[ändischer] H[andschriften] damals vollendet u[nd] herausgegeben hätte.

Damals war allerdings schon weniger vorhanden als vor hundert Jahren zu Le Long's Zeit, jedoch wäre die Ausbeute größer gewesen als jetzt nach 23 Jahren der Drangsale mancher Art u[nd] politischen Umwälzungen.

[S. 8] Während dieser Zeit regte sich in Deutschland eine kleine Theilnahme für das Holländische, veranlaßt durch das Aufblühen der altdeutschen Litteratur. Gräter [16] ließ den Reineke Vos aus der vor vielen Jahren (!) durch ihn entdeckten Comburger H[andschrift] abdrucken, wodurch allerdings nicht viel geschah, wenn wir bei den Lese- u[nd] Druckfehlern u[nd] der unvollständigen Beschreibung der H[andschrift] stehenbleiben [f].

Weckherlin [17] besaß bereits mehr Kenntnis darin als Gräter u[nd] hätte gewiß einen besseren Abdruck geliefert, starb aber früh mit allen den Hoffnungen, welche seine Beyträge zur altdeutschen Sprache [18] erweckt hatten.

Unter Bilderdijk's [19] Vorsorge mit Unterstützung der damal[igen] Regierung erschien der dritte Band des *Spieghel Hist[oriael]*, über dessen Vollendung Steenwinkel gestorben war. Außerdem wurden von der Sprachklasse [g] Pläne zur Beförderung dieses Zweiges der Vaterlandskunde entworfen, Handschriften ange-

16. Der deutsche Germanist David Friedrich Gräter (1768-1830) gab zur Förderung der germanischen Philologie die ersten germanistischen Zeitschriften *Bragur* (1791-1802) und *Iduna und Hermode* (1812-1816) heraus und veröffentlichte eine Handschrift des *Reinaert* nach dem Comburger Codex (1812).

17. Ferdinand Weckherlin, deutscher Philologe.

18. *Beyträge zur Geschichte altteutscher Sprache und Dichtkunst,* Stuttgart 1811.

19. Der niederländische Dichter Willem Bilderdijk (1756-1831) war ein vielseitiger Gelehrter. Seine *Taal- en dichtkundige verscheidenheden* zeugen von Belesenheit und einer großen Auffassungsgabe. Wissenschaftlich ist sein Werk größtenteils veraltet.

f. *L* wenn wir die vielen Lese- u[nd] Druckfehler u[nd] die unbefriedigende Beschreibung der H[andschrift] mit in Anschlag bringen

g. von der Sprachklasse *fehlt in F*

kauft, abgeschrieben u[nd] verglichen, Nachrichten jeder Art eingezogen, u[nd] thätige Männer durch Beehrung der Mitgliedschaft dafür gewonnen. Mit diesem dritten Band begann u[nd] schloß das neue Unternehmen u[nd] was sonst noch geschah ist nur Anregung geblieben. [h]

[S. 9] Die Maetschappij van Nederl[andsche] Letterkunde theilet das Schicksal aller Gesellschaften ; durch die Regsamkeit u[nd] Thätigkeit ihrer Mitglieder ward auch ihre Wirksamkeit bedingt [i]. Die ersten Bände ihrer Werke enthalten viele lehrreiche Abhandlungen. Wenn in späteren Zeiten die Mitglieder nicht mehr so theilnehmend waren wie Huydecoper, Alewijn [20] u[nd] a[ndere], so liegt das in den Verhältnissen und dem zerstörenden Einfluß der Zeit.

Es ist erstaunlich genug, daß eine Gesellschaft im Lande bestehet, welche, im Besitze der vorzüglichsten Sprachdenkmale, nebenbei so reich begründet ist, daß sie ihre Sitzungen sorglos forthalten kann, immerwährend anreget, unterstützet u[nd] mit Zuvorkommenheit ihre H[andschriften] zur Benutzung darleihet, also mehr durch die Idee wirket, als viele durch die Thaten vermögen. Zumal wenn nun andere gelehrte Vereine, hochgebildete, vaterländisch gesinnte Männer dieselben Neigungen theilen ? Wenn die neue Ordnung der Dinge das Bedürfnis der Muttersprache hervorruft, dieselbe begünstigt und wahrhaft befördert ? Wenn Lehrstühle dafür errichtet werden auf allen Universitäten und höheren Gymnasien ? Sprachlehren, Rechtschreibungen u[nd] Wörterbücher erscheinen ? Wiedergewonnene Landschaften auch der Muttersprache ein neues Gebiet eröffnen ? ...

[S. 10] Darum fühlte sich auch J[acob] A[rnold] Clignett bewogen, im J[ahre] 1819 die lange verlassene Bahn wieder zu betreten, [die] vorzügl[ich] Bilderdijk mit stillem Eifer, nur zu karg zum Mittheilen, fortgewandelt war.

In Deutschland aber fand das ganze Studium in Jac[ob] Grimm [21] einen treuen Pfleger u[nd] Anbahner ; mit bewunderungswürdigem Fleiße u[nd] einer unvergleichlichen Ausdauer stellt er aus den ihm bekannten Schriften ein grammatisches

20. Der niederländische Sprachforscher Zacharias Henric Alewijn (1742-1788) widersetzte sich der allzu straffen Reglementierung der Sprache, wie Huydecoper sie forderte. Sein bedeutendstes Werk : *Verdediging van de voornaamste Dichterlijke Vrijheden* (1774).

21. Jakob Grimm (1785-1863) behandelt das Mittelniederländische ausführlich im ersten Band seiner *Deutschen Grammatik* (1819).

h. *F* u[nd] von den übrigen sind auch Anregungen, keine Früchte in's Leben getreten
i. *F* durch die Thätigkeit u[nd] Anregung ihrer Mitglieder ward auch ihre Thätigkeit bedingt

Gebäude auf, wozu weder ten Kate [22] noch van der Mijl [23] einen Beitrag geben konnten, weil ihnen das Altholländische (bei Grimm : Mittelniederländische) unberücksichtiget u⌈nd⌉ beinahe fremd geblieben war.

Das wäre etwa ein kurzer Abriß der Geschichte[j] des Studiums, wie es bis zum J⌈ahre⌉ 1819 gediehen war. Nichts schien mir zunächst förderlicher dafür zu sein als ein Verzeichnis der vorhandenen Denkmale, wo auch jeder Schriftsteller nach einer gewissen Ordnung aufgeführt wird mit allen H⌈andschriften⌉, Abschriften, alten u⌈nd⌉ neuen Drucken, worin dasselbe ganz oder bruchstücklich uns aufbewahret ist. Warum sollte damit gezögert werden ? Der Gegenstand der Forschung u⌈nd⌉ die vorhandene Masse der Vorabeiten – beides war bereits größer als in manchem Studium, was sich zur Wissenschaft erhob, ehe eigentlich[k] daran zu denken sein konnte. Schon früher fühlte ich das Bedürfnis eines solches Verzeichnisses, worin ⌈alle bekannten Handschriften angeführt sein sollten⌉[l].

⌈S. 11⌉ ⌈Im Jahre 1821⌉ führte ich in der Vorrede zu den Bonner Bruchstücken vom Otfried [24] mein Vorhaben aus[m]. Mangelhaft u⌈nd⌉ sogar hin und wieder ungenau mußte dieser erste Versuch einer litt⌈erarischen Quellenübersicht⌉ ausfallen[n], dazu war in Deutschland der Mangel an Hülfsmitteln zu groß. Um meine Arbeit der Vollendung näher zu bringen, schien es mir der Mühe werth, eine Reise dafür anzustellen. Das geschah noch im selben Jahre. Als ich die Mosellande, die Eifel u⌈nd⌉ endlich die Gegenden des Niederrheins verlassen hatte, weil ich nichts für meine Zwecke mehr fand, betrat ich Holland [25] u⌈nd⌉ fand in Leiden eine überaus freundliche, gastfreie Aufnahme, wodurch es mir dann möglich ward, den Sommer über sorglos meinen Zweck zu meiner Zufriedenheit u⌈nd⌉ über meine Erwartung zu erreichen. Einen Theil meiner Ergebnisse habe ich in diesem Werke niederglegt [26] u⌈nd⌉ hoffe, hinfort dafür zu thun, was sich in

22. Der Sprachgelehrte Lambert ten Kate (1674-1731) bemühte sich, aus der Linguistik eine Wissenschaft zu machen. Seine Ansichten stimmen häufig mit denen Jakob Grimms überein ; Lautverschiebung und Ablautreihen waren ihm bereits bekannt.

23. *Abraham vander Milii Lingua Belgica* [...] Lugduni Batavorum (1612).

24. *Bonner Bruchstücke vom Otfried nebst andern deutschen Sprachdenkmälern*, Bonn 1821.

25. Am 12.VI.1821.

26. Ein Hinweis darauf, daß diese *Einleitung* seinem niederländischen Werk vorangestellt werden sollte – den Plan zu den *Horae Belgicae* hatte Hoffmann

j. der Geschichte *fehlt in F*
k. *L* eigentlich
l. *L* vorhanden war noch kein solches Verzeichnis
m. *L* um doch etwas dafür zu thun, benutzte ich die Vorrede zu den Bonner Bruchstücken vom Otfried
n. *fehlt in L*

Deutschland ohne Wirkungskreis [o] thun läßt, hoffe ferner, daß die verehrten Mitglieder der Sprachvereine in Holland [und] Belgien es nicht an Ergänzungen u[nd] Berichtigungen fehlen lassen werden, da mir keine Reise dafür vergönnet sein wird. [27]

Jetzt erst läßt sich ziemlich klar übersehen, was bereits gethan ist und zu thun übrig bleibt. Wer seine Muße verwenden, seine Kenntnisse erweitern u[nd] mittheilen will, wird sich leicht etwas herausfinden.

[S. 12] Die wenigste Berücksichtigung fand bisher die Lexikographie. Kilian Dufflaeus [28] († 1607) fühlte am lebhaftesten den Mangel zur Ausarbeitung [p] eines guten [q] Wörterbuches, wol zunächst zum Behufe der veralteten Rechtsbücher u[nd] Urkunden. Auf Ermunterung seines Freundes Christo[phorus] Plantinus [29] gab er solches heraus im J[ahre] 1588 und später 1598 [30]. [r] Mit lobenswerthem Fleiße benutzte er die ihm zugänglichen Schriften vaterländischer Sprachgelehrter und geschichtskundiger Männer und schöpfte sogar aus altdeutschen Werken als Otfried u[nd] Willeram. Sein Hauptverdienst bestehet jedoch in dem Aufnehmen landschaftlicher Wörter und Redensarten, zumal brabantischer, worunter eine große Menge alter, aus der Schriftsprache seiner Zeit bereits verschwundene Wörter vorkommen, welche auch im Munde des Volkes jetzt zum Theil nicht mehr leben. Das häufige Wiederauflegen dieses Buches bürgt für seine Nützlichkeit: G[erard] van Hasselt [31] besorgte noch im J[ahre 1777] einen prachtvollen Abdruck davon mit sehr wenigen Anmerkungen. Die Indices zu Huydecoper's Schriften können als Ergänzung zu Kilian angesehen werden.

Was Steenwinkel, Clignett u[nd] Bilderdijk thaten, verdient Lob u[nd] Nacheiferung. Ein Wörterbuch, zunächst aus den Quellen geschöpft, mit vollständiger, genauer Entwicklung der Bedeutungen u[nd] möglichst vollständiger Aufführung aller

schon in früheren Jahren, spätestens 1821, gefaßt. Vgl. die *Bonner Bruchstücke* ..., S. XXII.

27. Die nächste Reise in die Niederlande mußte einige Male aufgeschoben werden, bis Hoffmann sie 1836, nachdem ihm Urlaub gewährt worden war, endlich antreten konnte ; Flandern besuchte er 1837.

28. Der flämische Sprachforscher Kiliaan – eigentlich Cornelis van Kiel – (1528 oder 1529-1607) wurde berühmt durch sein *Dictionarium Teutonico-Latinum*, das oft nachgedruckt wurde.

29. Der bekannte flämische Drucker Christophorus Plantinus – eigentlich Christoffel Plantijn – (1520-1589) war auch ein Förderer der Wissenschaft.

30. Richtig : 1599.

31. Zu Kiliaans Wörterbuch besorgte der Geschichtsschreiber *Gerard van Hasselt* (1751-1825) aus Geldern einen Abdruck (1777).

o. ohne Wirkungskreis *fehlt in F*
p. zur Ausarbeitung *fehlt in F*
q. *L* etymologischen
r. *fehlt in F*

Wörter ist ein Werk, wozu die vorhandenen Vorarbeiten lange noch nicht hinreichen. [32]

[S. 13] Gerhard van der Schueren's [33] *Theutonista* (herausgeg[eben] durch Clignett) enthält die mundartliche Sprache der Landschaft Jülich und Kleve [s] [und] kann nur als bestätigend zu Rathe gezogen, nicht aber zu Grunde gelegt werden, ebensowenig wie Kilian, welcher Altes und Neues durcheinander stellte und aus allen german[ischen] Sprachen soviel aufnahm, als ihm gut schien.

Das grammat[ische] Studium begann am spätesten u[nd] schritt den übrigen am weitesten vor. Im J[ahre] 1822 erschien J[acob] Grimm's gramm[atisches] Gebäude in einer neuen Gestalt, klarer entwickelt, umfassender und in sich vollendeter. Besonders wichtig ist die Buchstabenlehre, weil sie den Herausgeber alter Denkmale eine Richtschnur zur Wiederherstellung des Textes an die Hand giebt. Manches, was J[acob] Grimm aufstellt, wird sich durch die besten Handschriften bewähren, manches widerlegen lassen. Auf den Reim legt er zu viel Werth ; der Reim muß immer in schwierigen Fällen Berücksichtigung verdienen, aber alles daraus herleiten und darauf zurückführen, scheint uns im Altholl[ändischen] [t] zu gewagt. Kürzung u[nd] Verlängerung der Reimsilben war schon damals bei einem Schriftsteller mehr, beim anderen weniger üblich und erlaubt [u] ; für *daer* findet man *dare* und *dar,* sogar außer dem Reime *der* oder *er,* wie *mer* u[nd] *mar* für *maer* usw. Wie die Dichter verfuhren lehrt uns deutlich folgende Stelle des Diederic van Assenede : [S. 14]

Men moet corten ende linghen
Die tale, hat menhc te rime bringhen,
Ende te redenen die aventure.
Hetc worden harde te hure
Van asse(e)nede diederike.

32. Zu diesen Vorarbeiten hat Hoffmann durch die beiden Ausgaben des siebenten Bandes der *Horae Belgicae* beigetragen ; doch hielt er die Zeit für die Herausgabe eines Wörterbuchs noch nicht für gekommen, obwohl er mehrfach dazu aufgefordert worden war. J. F. Willems schrieb ihm am 21.VII.1843 : „Waerom verwezentlykt Gy uw voornemen niet tot het in 't licht geven van een *Mittelniederländisch Wörterbuch ?* zoo iets is wezenlyk een behoefte geworden." (A. Deprez, a.a.O., S. 58).

33. Der niederdeutsche Chronist und Sprachforscher Gert van der Schueren (1411-?) wurde bekannt durch sein Werk : *Vocabularius qui intitulatur Teuthonista vulgariter dicendo der Duytschlender* (1475-1477).

s. *L* Berg *statt* Kleve
t. im Altholl[ändischen] *fehlt in F*
u. *L* bei dem anderen weniger üblich, bei allen aber erlaubt

Auch nahmen sie bei ihrer geläufigen Mundart andere zu Hülfe, wenn es ihnen noth schien, darum sagt selbst Jacob van Maerlant in dem Leben des heil[igen] Franciscus (s[iehe] hier S[eite] 156):

Ende om dat ic vlaminc ben,
Met goeder herte biddic hen,
Die dit dietsce sullen lesen,
Dat si mijns ghenadich wesen ;
Ende lesen sire in somich woert,
Dat in haer lant es onghehoert,
Men moet om de rime soeken
Misselike tonghe in boeken :
Duets(c), dietsc, brabants(c), vlaemsc, seeus(c),
Walsc, latijn, griex, ende hebreeux(c),
Om vrai thoudene rijm ende sin.
Help mi frans'. dits tbeghin. [34]

Damit mußten doch andere Formen und somit auch Schreibarten entstehen. Ob sich die Verdoppelung der Vokale aus den ältesten H[andschriften] rechtfertigen läßt, möchten wir bezweifeln, hingegen die Lehre der Konsonanten bis auf einige Punkte für vollgültig anerkennen.

[S. 15] Unverdrossenes Aufsuchen u[nd] Vergleichen urkundlicher Stellen, ein ungestörtes Studium der Eigenthümlichkeit jedes Dichters, wobei das Feststellen seiner Zeit und seiner Heimath vorangehen muß, wird hier das Beste thun und in Zukunft eine grammat[ische] Richtschnur hervorbringen, wonach jedes Wort geschrieben wird und geschrieben werden muß.

Andere Theile der Grammatik, welche J[acob] Grimm mit einer neuen Ansicht u[nd] seinem ein allgemeines durchgreifendes Gesetz erzielenden Geiste behandelt, wurden schon von anderen Sprachforschern mit vieler Theilnahme ergriffen ; weil sich ihr Streben aber zu sehr auf die lebende Sprache bezog, wodurch es auch veranlaßt war, konnten sie für die ältere Sprache wenig Ersprießliches schaffen ; sie zeigten nun von neuem, wie nothwendig es sei, bei jeder Untersuchung über die neugebildete u[nd] sich fortbildende Sprache zu der vorhergehenden, in sich abgeschlossenen, zurückzusehen, um sie in schwierigen Fällen als Gewährsmännin anzuführen. So ward besonders die Lehre vom Geschlechte der Hauptwörter wegen des darin obwaltenden verschiedenen Gebrauches mit Vorliebe aufgenommen, worin Hoog-

34. Der mittelniederländische Text ist ohne Korrektur in der Hoffmannschen Fassung übernommen worden.

straten [35], Adr[iaan Kluit] [36] u[nd] van Lelyveld [37] sich einen großen Ruhm erwarben, Bilderdijk sie aber endlich alle in gründlicher Sprachkenntnis u[nd] philosophischer Entwicklung übertraf.

[S. 16] Das Feld der Etymologie fand bei allen den unwiderstehlichen Reizen, welches alles Etymologisieren in sich trägt, schon frühzeitig viele Freunde u[nd] Anbauer ; jeder pflegte dann gewöhnlich eine benachbarte Sprache zu Hülfe zu nehmen, welche ihm gut bekannt u[nd] liebgeworden war oder sonst irgend eine Sprache, welche ihm am geeignetesten für den vorhabenden Zweck schien.

Huydecoper schweifte darin hin u[nd] wieder aus ; er wäre durch seinen altholländischen Wortschatz in wohlthätigen Fesseln gehalten worden, wenn ihm nicht ein zu großer Schatz [v] etymologischer Funde aus anderen verwandten u[nd] fremden Sprachen zu Gebote gestanden hätte. Seine Vorgänger, wenn wir deren annehmen können, lassen sich nicht ihm vergleichen u[nd] Huydecoper, der in so vielen Dingen der festere war, bleibt auch hier der Erste. Leider hat Franz Junius sich nicht um diesen Zweig mitbeworben, u[nd] wenn er's thut, so geschiehet es gelegentlich u[nd] ohne sonderlichen Erfolg. Clignett u[nd] Steenwinkel haben mehr das Verdienst des Sammelns für einen künftigen Etymologen u[nd] lassen sich selten ein auf klare, erschöpfende Darlegung der Haupt- u[nd] Nebenbedeutungen eines Wortes u[nd] folgerechte Herleitung der einen aus der anderen. Clignett's Werke zumal geben das beste Zeugnis davon.

[S. 17] Eine freudige Erscheinung sind Bilderdijk's Forschungen, zu deren Lobe sich nicht genug sagen ließe, wenn nicht hier u[nd] da die Phantasie etwas verführerisch mitspielte.

Über Syntaxis ist am wenigsten geschehen ; demungeachtet stehet bald vieles zu hoffen.

Diese kleine Abschweifung, das Verweilen bei den einzelnen Theilen des ganzen Studiums schien mir nothwendig, wenn der Standpunkt desselben im Besonderen gezeigt werden sollte. Indem es uns mehr dabei auf die Sache ankam, so wurden auch jene Gelehrten, *insofern* sie etwas *dafür* thaten, berücksichtigt. Hätten

35. Der Sprachforscher David van Hoogstraten (1658-1724) schrieb das Werk *Aenmerkingen over de geslachten der zelfstandige naamwoorden* (1711).

36. Der holländische Geschichtsforscher Adriaan Kluit (1735-1807) war ein Vertreter der sogenannten demokratischen Geschichtsbetrachtung. Er war einer der ersten Historiker, der sich mit alten niederländischen Urkunden kritisch auseinandersetzte ; viele seiner Auffassungen wurden von Bilderdijk übernommen.

37. Der Fabrikant und Sprachforscher Frans van Lelyveld (1740-1785) wollte eine niederländische Sprach- und Literaturgesellschaft nach dem Vorbild der *Académie française* gründen.

v. *L* Reichthum *statt* Schatz

alle einzelnen Bestrebungen einzeln verzeichnet werden müssen, so wäre des Lobens und Tadelns kein Ende gewesen und die klare Übersicht über das ganze Studium darüber untergegangen. Nicht einmal mochten wir uns aufhalten bei den Verächtern u[nd] Spöttern : Wir wissen alle recht gut, daß sich derzeit weder Lob, Ehre u[nd] Ruhm, noch ein äußerer Wirkungskreis gewinnen läßt. [38]

Stünde es aber wirklich so schlecht darum, wie jene Verächter u[nd] Spötter u[nd] vielleicht noch andere unbefangene Gelehrte glauben, so wäre das ein Irrthum, den man wieder nicht schelten kann, da es einmal schwer hält, eine richtige Ansicht von dem zu gewinnen, was man nicht wissen mag oder wogegen man so voreingenommen ist, wie gegen alles eifrige, ernste Studium der vaterländischen Sprache.

[S. 18] Um aber auch nicht erhaben zu sein über der schwachen Seite, welches jeder Schriftsteller so leicht zeigt, indem er alles das lobt, was er einmal ergriffen hat u[nd] sein liebstes Besitzthum nennen möchte, so mag auch meine Stimme mit jener wohlwollenden sich vereinigen !

Wozu diese Denkmale ? [39] Heißt das nicht : Wozu alte Geschichte ? Was wir von ihr fordern und in ihr suchen, finden wir hier doppelt, Geschichte, wie sie die Zeitgenossen niederschrieben u[nd] Geschichte, wie sie uns verhüllet in ihren Schriftwerken liegt. Nehmen wir beides als ein theueres Erbgut an, so eröffnet sich uns die Vorzeit unserer Väter mit ihrer Sprache, ihrer geistigen Bildung, ihrer Denkungs- u[nd] Handlungsweise, ihrer Lebensart, ihren Sitten, Trachten, Gebräuche u[nd] Gewohnheiten.

Melis Stoke, Lodew[ijc] van Velthem, Nicolaes de Clerc u[nd] so viele andere namhafte und ungenannte haben uns die Geschichte ihrer Zeit aufgezeichnet. Wenn wir auch Poesie meist darin vermissen, indem tausend und aber tausend Verse nur durch den Reim locker zusammengehalten werden und sonst kein poetisches Kennzeichen an sich tragen, um so mehr können wir auf treue Aufzeichnung der Thatsachen rechnen u[nd] eine schriftstellerische Unbefangenheit voraussetzen, wofür unsere Zeit beinahe keinen Sinn mehr haben kann.

[S. 19] Zwar hegen wir zu unseren einheimischen Chronisten gewöhnlich einen großen Unglauben, aber können wir dann etwa

38. Auch an anderer Stelle beklagt sich Hoffmann über die geringe Anerkennung und den – anfänglich – schwachen Widerhall, den seine Bemühungen finden. Vgl. die Schilderung seiner niederländischen Reise in *Mein Leben,* Bd. I, S. 258-296.

39. Hier beginnt Hoffmann seine Rechtfertigung, indem er nachdrücklich auf Wert und Bedeutung der alten Dichtungen hinweist.

den gleichzeitigen lat[einischen] füglich einen größeren Glauben beimessen ? Kommen wir jemals dahin, bei unseren alten Geschichtsschreibern historische Kritik anzuwenden u[nd] jeden einzelnen in seinem Geiste u[nd] seinen Verhältnissen aufzufassen, dann werden die Ergebnisse wichtig genug sein und uns mit besserem Glauben dafür beseelen, als wir derzeit haben mögen.

Was die Geschichtsschreiber u[nd] sogar einige Lehrdichter an Poesie entbehren, ersetzen andere Dichter in reichlichem Maße. Der *Lekenspieghel* zeichnet sich aus durch seine reine, einfache Sprache, die schöne Wahl seiner Bilder u[nd] den Aufschwung seiner Gedanken ; selbst als Lehrdichter denkt u[nd] redet er so poetisch über Poesie, daß er vollkommen seinen Beruf beurkundet. Bei den größeren Romanen finden wir das Poetische zu sehr bedingt durch das Original, dem der Dichter zu folgen sich geflissentlich vornahm, weil die meisten nach den Welschen oder Lateinischen bearbeitet wurden ; dennoch sind der schönen Blumen so viele darin verstreuet u[nd] so viele Einwebungen vaterländischer Sitten und Gebräuche u[nd] Ergießungen eigenen Gefühles darin [w] enthalten, daß wir beim Lesen immer von neuem gereizet werden, den großen Umfang dieser Bücher ganz zu kennen u[nd] zu durchforschen.

[S. 20] Angenehmer läßt sich verweilen bei den schmucklosen Fabeln im Esopet, bei den Sittensprüchen des Jac[ob] v[an] Maerlant, des Dietsce Doctrinael u[nd] a[nderen], worin wir selten etwas Überflüssiges antreffen, noch durch die sich gefallende Weitschweifigkeit der erzählenden Gedichte gestöret werden.

Von allen diesen Fehlern und anderen, welche selbst die Verächter altdeutscher Litteratur bei aller ihrer Unkunde der Sprache und Sache so leicht bemerken konnten, ist Reineke de Vos beinahe ganz frei. Kein Werk brachte so viel Glück in die Litteratur des deutschen Volkes, und es verdienet es auch in vollem Maße ; ohne es zu beeinträchtigen, könnten wir davon nichts hinwegnehmen, noch etwas hinzuthun; ganz Poesie, ganz in sich vollendet, in einer einfachen, klaren, fließenden Sprache entspricht es allen Anforderungen, welche die neuesten Theorien an diese Gattung von Poesie machen. In seinem Schicksal spricht sich der Ruhm und die Theilnahme aus, worin es Jahrhunderte fortgelebet hat, es wurde jedes Jahrhundert hindurch gelesen, abgeschrieben, unzählige Male gedruckt, unzählige Male übersetzt und bearbeitet, so daß eine vollständige Sammlung aller verschiedenen Exemplare u[nd] alles darauf Bezüglichen, der vielen Schriften über seine Entstehung, seine Quellen, der vielen litterarischen Nachrichten,

w. darin *fehlt in F*

ästhetischen Beurtheilungen u[nd] s[o] w[eiter], eine hübsche Bibliothek ausmachen würde.

[S. 21] Selbst in den Zeiten allgemeiner Geschmacksverbildung und gränzenloser Geringschätzung des Einheimischen ist Reineke de Vos das, was bei den Litteraturen sein Publikum fand und im Volke behielt.

Der altholl[ändische] Text würde nie in solche schmähliche Vergessenheit gerathen sein, wenn er nicht schon im 15. J[a]hrh[undert] in Prosa aufgelöset worden wäre oder vor diesem unglücklichen Unternehmen schon in seiner ursprünglichen Gestalt existiert hätte. Mit Freuden sehen wir der Ausgabe J[acob] Grimm's [40] entgegen u[nd] hoffen, daß unser [Urteil] der Leser selbst fällen u[nd] als seine freie Ansicht bestätiget sehen möge. [x] Möge dann der altholl[ändische] Reineke bei uns dieselbe Theilnahme finden wie der niedersächsische u[nd] für das Studium der altholl[ändischen] Litteratur Freunde u[nd] Beförderer gewinnen. [y]

Vorrede zum ersten Bande.

Je mehr der Hoffnung uns belebet, einen litterarischen Gegenstand erschöpfet darstellen zu können, desto mehr hält uns die Scheu zurück, vor der Erfüllung jener Hoffnung öffentlich aufzutreten. Gern hätte auch ich gezögert, um einige Nachrichten vollständiger zu geben, andere zu berichtigen, neue hinzuzusetzen u[nd] weitere Forschungen anzustellen, wenn die poetischen Werke der altholl[ändischen] Litt[eratur], wofür dieser Band bestimmt war, bekannt wären, die Zeit ihrer Entstehung, ihre Quellen u[nd] s[o] w[eiter]. Der Wunsch aber, recht früh mit den Ergebnissen meines Aufenthaltes in Holland zugleich meine Dankbarkeit an den Tag zu legen, veranlaßte mich, diesen ersten Band in seiner jetzigen Gestalt mitzutheilen.

[S. 22] Was ich jetzt leisten konnte, verdanke ich meist der Unterstützung u[nd] dem wohlwollenden Zutrauen, das mir, einem Fremdlinge ohne litter[arischen] Ruf, in Holland überall reichlich zu Theil ward.

Mit froher, dankbarer Erinnerung nenne ich hier besonders die Herren Bilderdijk [41], Bodel [42], Reuvens [43], Clarisse [44], Hamaker [45],

40. Jakob Grimm : *Reinhart Fuchs,* Berlin 1834.

41. „Willem Bilderdijk, damals schon als erster Dichter Hollands anerkannt und gefeiert und als Gelehrter und Sprachforscher in hohem Ansehn, lebte sehr zurückgezogen. [...] Ich besuchte ihn oft und konnte ihn besuchen wann ich wollte. Er hat mich jederzeit freundlich aufgenommen, und selbst bei körperlichen

x. *nur in F*
y. *nur in L*

van Langen [46], van Kampen [47], Kemper [48], van der Palm [49], Siegenbeek [50], Tydeman d[er] j[üngere] [51] u[nd] d[er] ä[ltere] [52], te Water [52], meist Professoren zu Leiden, dem H[errn] van Wijn [53],

Leiden, bei sichtlicher Gemüthsverstimmung mir zu erkennen gegeben, daß ich auch dann ihm willkommen sei. [...] Meine Mittheilungen erfreuten ihn und regten ihn an, sich von neuem eifriger mit der alten niederländischen Sprache und Dichtung zu beschäftigen." (*Mein Leben,* Bd. I, S. 277-278).

42. Über den Leidener Hochschullehrer Joachim Bodel (1767-1831) berichtet Hoffmann nichts näheres in seinen Lebenserinnerungen.

43. „Caspar Jacob Christianus Reuvens († 1836), Professor der Archäologie, vor ihm war ein solcher Lehrstuhl nicht vorhanden. Er lebte ganz diesem Berufe und scheute weder Mühe noch Kosten. Für deutsche Kunst und Wissenschaft hatte er große Vorliebe, wie denn ja auch sein Fach erst in Deutschland zu einer eigenen Wissenschaft ausgebildet war." (*Mein Leben,* Bd. I, S. 287-288).

44. „Joannes Clarisse († 1847). Er war Professor der Theologie, beschäftigte sich aber viel und gern mit der alten niederländischen Sprache und Dichtung. Er sprach deutsch und liebte deutsche Bildung und Wissenschaft und auch dadurch standen wir uns nahe." (*Mein Leben,* Bd. I, S. 285).

45. „Henrik Arend Hamaker († 1835), regsamen Geistes und obschon Orientalist – und er war ein ausgezeichneter – doch beseelt für jedes wissenschaftliche Streben. Er war mir herzlich zugethan, und freute sich, daß ich mich so eifrig mit seiner Muttersprache beschäftigte." (*Mein Leben,* Bd. I, S. 286).

46. Stephanus Jacobus van Langen (1758-1847) erwähnt Hoffmann in seinen Lebenserinnerungen nicht.

47. „Nicolaus Godfried van Kampen († zu Amsterdam 1839), zwar ein Holländer von Geburt, aber seiner ganzen Bildung und Richtung nach ein Deutscher. [...] Weil er aber nicht classisch gebildet war, d.h. zu wenig oder gar nicht Latein und Griechisch verstand, so konnte er es bei der Universität Leiden nur zum Lektor der deutschen Sprache bringen." (*Mein Leben,* Bd. I, S. 288-289).

48. „Jan Melchior Kemper, ein ausgezeichneter Lehrer der Rechte und Vertheidiger des Rechts, ein Mann von rechtem Freisinn, Muth und Thatkraft und glühender Vaterlandsliebe [...], ein reiner, edeler Charakter, ein treuer Anhänger der Grundsätze, welche er bisher gelehrt hatte und ferner lehrte. [...] Ich habe frohe Stunden mit ihm und seiner Familie verlebt." (*Mein Leben,* Bd. I, S. 289-290).

49. „Jan Henrik von der Palm († 1840). Er galt für den größten holländischen Redner und Prosaisten seiner Zeit. Es ist wahr, ich habe das Holländische nie schöner sprechen hören als aus seinem Munde. Sein ganzes Wesen athmete Sanftmuth. Ich besuchte ihn gerne, man fühlte sich in seiner Nähe immer behaglich." (*Mein Leben,* Bd. I, S. 287).

50. „Matthijs Siegenbeek († 1850). Kein Genie, aber ein achtungswerther Gelehrter, voll des redlichsten Willens, für sein Vaterland durch Lehre und Schrift zu wirken. [...] S. war ernst und bedächtig, ohne Feuer und Leben, und konnte recht langweilig sein. Dabei war er aber immer wohlwollend und half, wo man ihn oder seine Bibliothek in Anspruch nahm." (*Mein Leben,* Bd. I, S. 285-286).

51. „Henrik Willem Tydeman, Professor der Rechte, der jüngere zwar, aber doch schon damals ein Mann in den besten Jahren. Er war rasch und lebendig in seinem Sprechen und seinen Geberden, leicht beseelt für jedes Gute und immer zum Handeln bereit. Er war ein Chamäleon in seiner Thätigkeit, vielseitig wie selten einer. [...] So nahm er sich auch meiner an und vermittelte mir die Bekanntschaft mit den dortigen Gelehrten und die Benutzung aller litterarischen Sammlungen." (*Mein Leben,* Bd. I, S. 276).

52. „Den alten M. Tydeman († 1825) und Jona Willem te Water († 1822), zwei sehr geachtete und einflußreiche Männer der Universität, besuchte ich auch. Sie empfingen mich sehr freundlich und bewiesen sich, wie mir noch erinnerlich, sehr wohlwollend." (*Mein Leben,* Bd. I, S. 277).

53. „Der war die Freundlichkeit selber, ein lieber alter Herr, der mich fast herzlich empfing, wie einen alten Bekannten, und das war ich eigentlich auch : ich

Reichsarchivar im Haag, H[errn] Jac[obus] Koning [54], H[errn] van Swinderen [55], Prof[essor] zu Groningen und meinen beiden Landsleuten Herrn Dr. Salomon [56] zu Leiden u[nd] Joh[annes] Müller [57] zu Amsterdam u[nd] kann, wie jener Dichter sein langes Gedicht von dem Einzuge des Kaisers Friedrich in Trier vielleicht noch besser meine kurze Vorrede schließen :

So willic sluten mijn ghedicht,
Welc ic heb gheset in vormen licht
Ter liefden den heren, die uut trouwen
Mijn (mi) ghenoet hebben en opghehouwen.
Des es hem danc voorwaer gheseit !
Die meeste doocht es dancbarheit. [z]

hatte schon lange mit ihm in Briefwechsel gestanden und früher von ihm seine *Avondstonden* zum Geschenk erhalten. [...] Er zeigte mir Alles, was ich zu sehen wünschte und vieles andere." (*Mein Leben,* Bd. I, S. 271).

54. „Jacobus Koning. [...] Der Mann war gegen mich immer so liebenswürdig und gefällig, daß ich gerne bei ihm weilte. [...] Doch ganz abgesehen von dem für Holland zu schmeichelhaften Endergebnisse der Forschungen Koning's, hat dieser doch sich große Verdienste erworben um die Buchdruckergeschichte seines Vaterlandes, und seine Schriften und seine Sammlungen sind zugleich ein Ehrendenkmal für ihn." (*Mein Leben,* Bd. I, S. 295).

55. „Zu meiner Freude war eben Professor van Swinderen aus Groningen auch in Leiden. Er war im Sommer in Bonn gewesen und ich hatte ihm manche Gefälligkeit erwiesen, so daß er mich nun seinen hiesigen Freunden recht warm empfahl." (*Mein Leben,* Bd. I, S. 261).

56. „Dr. G. Salomon, ein Königsberger von Geburt [...]. Er war ein tüchtiger, ebenso geachteter als beliebter Arzt. [...] Er war in Denk- und Lebensweise, in politischen und religiösen Ansichten durch und durch Holländer geworden. [...] Salomon bewieß sich recht väterlich gegen mich in allen Beziehungen." (*Mein Leben,* Bd. I, S. 272-273).

57. „Müller war ein Buchhändler, der seinem Vaterlande Ehre machte. [...] Müller stand in hoher Achtung, jeder verkehrte gern mit ihm. Er hatte gründlichere Bildung als man damals in der Buchhändlerwelt anzutreffen pflegte." (*Mein Leben,* Bd. I, S. 294).

z. nur in L

De Nederlandse benamingen voor de sluiting van de fles

door

Drs. J. P. PONTEN

In deze voordracht zou ik de synonymiek voor *stop* (op de fles) in de Nederlandse dialecten naar aanleiding van een woordkaart voor dit gebied willen behandelen. Daartoe dienen eerst de bronnen en de geografische uitbeelding van het materiaal toegelicht te worden ; tevens is een synchronische beschrijving van de verbreiding der verschillende synoniemen noodzakelijk. Bij deze beschrijving moet helaas, daar hier in een kort bestek het belangrijkste der materie naar voren dient te worden gebracht, van een behandeling der verschillende klankvarianten worden afgezien. Slechts van de woordtypes zal hier sprake kunnen zijn. De verklaring van de etymologie der synoniemen zal echter een belangrijk punt van onderzoek in deze verhandeling moeten vormen, voordat tot slot een poging kan worden gedaan de verbreiding der benamingen te verklaren, waartoe deze vanzelfsprekend in een groter verband d.w.z. in continentaalwestgermaanse samenhang beschouwd dienen te worden.

Het materiaal voor de kaart werd ontleend aan gegevens van het Instituut voor Dialectologie te Leuven, waar ik in augustus 1964 – daartoe in staat gesteld door een beurs in het kader van het Nederlands-Belgisch Cultureel Akkoord – op grond van ongeveer 350 opgaven uit drie vragenlijsten van Grootaers een verantwoorde kaart voor het woord *stop* (op de fles) kon tekenen. Het Noordnederlands materiaal heb ik door middel van een vragenlijst, die met hulp van de Dialectencommissie in Amsterdam aan haar correspondenten werd toegestuurd en als lijst 36 is geregistreerd, kunnen verzamelen ; ongeveer 800 ingevulde lijsten zijn binnengekomen.

Zoals U ziet, vormt de geografische uitbeelding een mengeling van de bestaande methoden, waardoor ik mij verplicht zie het een en ander te verklaren. Men kan bij het in kaart brengen van taalkundig materiaal naargelang de aard hiervan eigenlijk drie systemen toepassen t.w. het tekenen van directe kaarten, wanneer de gegevens door directe enquête zijn verkregen, van symbolenkaarten, wanneer een grote hoeveelheid indirect, dus schriftelijk

Stop (op de fles) *Woordkaart voor het Noord- en Zuidnederlandse taalgebied volgens vragenlijst 36 van de Dialectencommissie te Amsterdam en volgens gegevens van het Jnstituut voor Dialectologie te Leuven.*

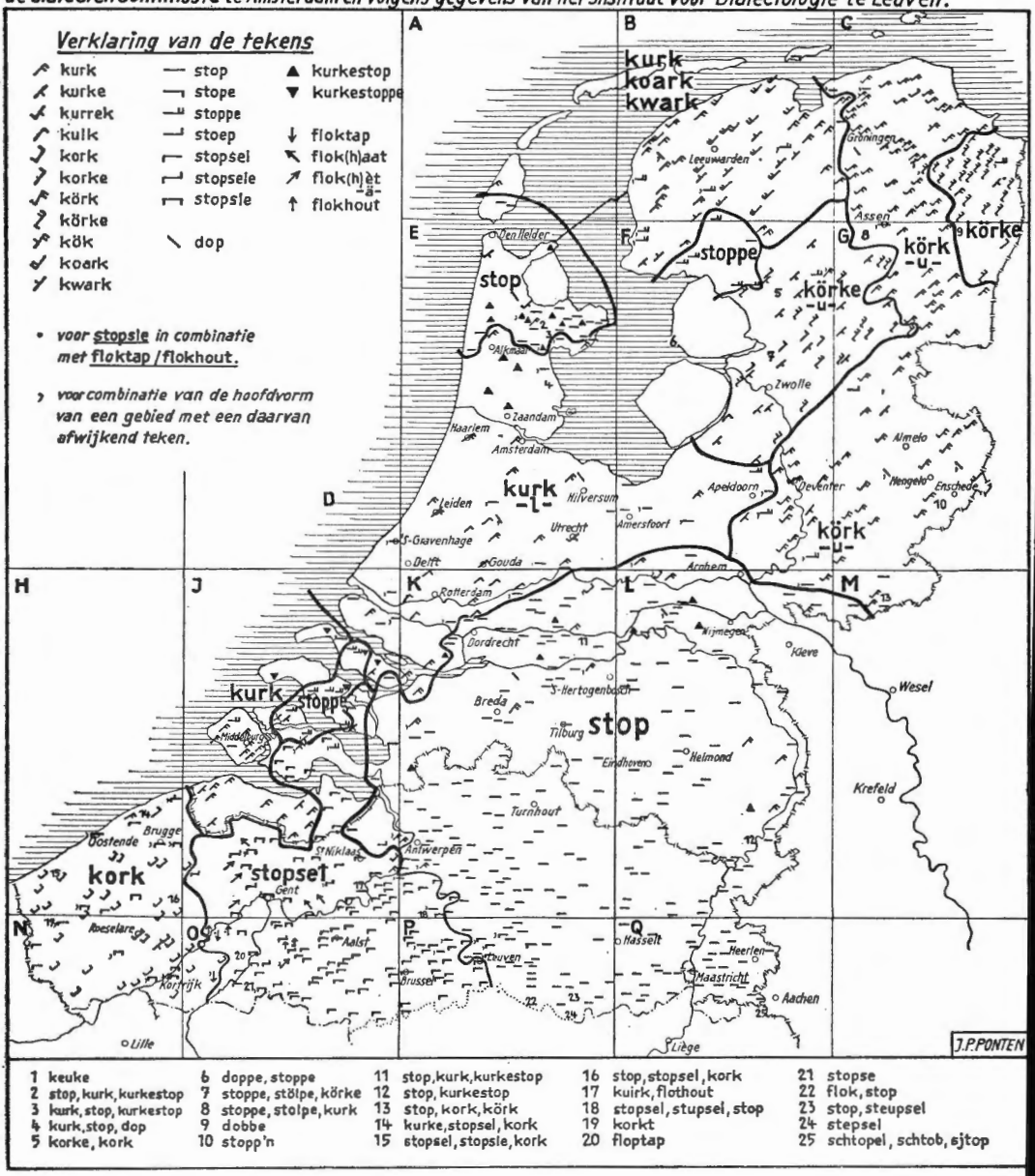

1	keuke	6	doppe, stoppe	11	stop, kurk, kurkestop	16	stop, stopsel, kork	21	stopse
2	stop, kurk, kurkestop	7	stoppe, stölpe, körke	12	stop, kurkestop	17	kuirk, flothout	22	flok, stop
3	kurk, stop, kurkestop	8	stoppe, stolpe, kurk	13	stop, kork, körk	18	stopsel, stupsel, stop	23	stop, steupsel
4	kurk, stop, dop	9	dobbe	14	kurke, stopsel, kork	19	korkt	24	stepsel
5	korke, kork	10	stopp'n	15	stopsel, stopsle, kork	20	floptap	25	schtopel, schtob, ejtop

gewonnen materiaal om redenen van overzichtelijkheid volgens een symbolensysteem wordt uitgebeeld en ten slotte het tekenen van open kaarten, wanneer men het materiaal nog meer vereenvoudigd in kaart wil brengen en daartoe slechts de na het tekenen gevonden grenzen als isoglossen laat staan. Daar mijn materiaal, zoals reeds gezegd, door middel van een schriftelijke enquête werd verkregen, heb ik een symbolenkaart moeten tekenen, die ter vergemakkelijking van de interpretatie werd voorzien van isoglossen en hoofdvormen in de resp. gebieden zonder dat dit laatste ook maar in enig opzicht een vereenvoudiging van de kaart betekent. De kaart heeft haar documentaire waarde behouden doordat al het materiaal 't zij door symbolen, 't zij door cijfers in kaart werd gebracht. De isoglossen zijn dus hier, zoals eigenlijk zo vaak, als globale grenzen te beschouwen; de mogelijkheid al het materiaal te registreren, verlichtte het aanbrengen der isoglossen zeer, daar dit in gebieden met weinig opgaven in dit geval geen directe interpretatie meer betekende en de kaartelezer zich persoonlijk van de juiste loop der isoglossen kan overtuigen. De isoglosse *stopsel/kork* b.v., die ik gemakshalve vrijwel met de grens tussen de provincies Oost- en West-Vlaanderen heb laten samenvallen, kunt U, daar voor het grensgebied weinig opgaven bestaan, met evenveel recht vijf kilometer meer oostelijk of westelijk projecteren. U ziet dit echter, daar al het materiaal op de kaart is uitgebeeld. Had ik de symbolen voor de hoofdvormen laten wegvallen, dan had U nolens volens mijn absolute isoglosse moeten erkennen. Hetzelfde geldt o.a. ook voor de isoglosse *stop/kork* in de provincie Utrecht en op de Veluwe.

Alvorens de verbreiding der synonymiek te beschrijven, zou ik gaarne nog een enkel woord over de „Sachkunde" van de flessluiting willen zeggen. Men mag bij het bestuderen der benamingen voor de *stop* niet uit het oog verliezen, dat deze behalve *kork/kurk* oorspronkelijk ter aanduiding van vat- en tonsluitingen werden gebruikt. Voor het Germaanse houten vat en de Romeinse geïmporteerde aarden amfora werden om technische redenen twee soorten sluitingen ontwikkeld t.w. de houten plug voor het houten vat en de weke dichting voor de amfora.

Reeds in de oudheid werd kurk gebruikt, zoals Plinius, Cato en Horatius berichten [1]. In de noordelijke streken heeft men, daar het kurk na de Romeinse tijd niet meer ingevoerd en onbekend werd, een ander materiaal moeten vinden en men heeft als vervangingsmiddel voor het kurk het werk, dat door de vlascultuur

1. Plinius, *Naturalis Historia,* 16, 34 ; Cato Censorius, *De Agricultura* 120 ; Horatius, *Carmina,* III, 8, 10.

alombekend was, gekozen ; de vlassluiting (met was of pek dichtgesmeerd) werd vooral bij opslagvaten toegepast.

De oudste flessen waren geenszins, zoals tegenwoordig, van glas. Oorspronkelijk zijn ze van hout ; *„Vasa lignea, quae vulgo flascones vocantur"* luidt de omschrijving bij Gregorius de Grote [2]. Ook de Duitse familienamen *Flaschendreher, Flaschendräger* wijzen daarop.

Dit feit maakt het gebruiken van oorspronkelijke vatsluitingen als flessluitingen begrijpelijk en aannemelijk. Na de houten flessen komen eerst de tinnen en blikken flessen en nog iets later met de grote verbreiding der gebottelde Franse wijnen de glazen flessen. De sluitingen van de tinnen en blikken flessen hebben de benamingen voor de sluiting der houten flessen bewaard en deze vindt men nu ook behalve bij *kurk,* zoals nog zal blijken, bij de synoniemen op de kaart terug.

Stop, stopsel en *kork* vormen drie grote gebieden, terwijl voor *flokhout/floktap* in een vrij klein gebied rond Gent slechts elf opgaven geregisteerd werden. Het gehele oosten van het Zuidnederlands taalgebied wordt tot aan een westergrens, die van noord naar zuid midden door Brabant en gedeeltelijk door Antwerpen en Oost-Vlaanderen loopt, beslagen door het synoniem *stop.* Deze westergrens vormt de isoglosse *stop/stopsel ; stop* kent ook in het noorden een groot gebied. De provincies Limburg, Brabant, de oostelijke strook van Zeeland en delen van de provincies Gelderland, Utrecht, en Zuid-Holland ongeveer tot aan de Rijn en Lek worden door *stop* en varianten beheerst.

Stopsel treft men afgezien van het reeds vermelde *stop*-gebied en West-Vlaanderen, dat het synoniem *kork* kent, in het overige Zuidnederlandse taalgebied aan. In het noorden en oosten van dit *stopsel*-gebied vindt men ten noordwesten van de Schelde een niet-geapocopeerde klankvariant t.w. *stopsle,* dat ook aan de andere kant der Belgisch-Nederlandse grens nog een klein gebied vormt, hetwelk het oostelijke gedeelte van de provincie Zeeland beslaat. De isoglosse *kork/stopsel* valt, zoals reeds vermeld, bijna geheel samen met de grens tussen Oost- en West-Vlaanderen. Ook deze isoglosse loopt, zoals U ziet, in het Noordnederlands taalgebied verder, hoewel hier een klankvariant n.l. *kurk* in plaats van *kork* voorkomt.

De synoniemen in het Noordnederlandse taalgebied wijken wat hun types betreft – met uitzondering van *flokhout/floktap,* dat hier niet voorkomt, – niet van die in het zuiden van het taalgebied

2. Gregorius de Grote († 604), Dial., 2, 18 ; Trübners Deutsches Wörterbuch, Berlin 1939 e.v., II, blz. 366.

af. De klankvarianten vertonen natuurlijk aanmerkelijke verschillen. Bij de beschrijving der synoniemen werd reeds gewezen op het grote *stop*-gebied, dat met zijn varianten *stoppe/stopsel* in het oostelijke gedeelte der Zeeuwse en Zuidhollandse eilanden, vanuit het zuiden komende, bijna een derde van het taalgebied beslaat. Maar er bestaan nog twee kleine *stop*-gebieden t.w. de kop van Noord-Holland en het zuidwesten van Friesland. Voor het overige komt in het Noordnederlandse taalgebied *kurk* (met varianten) voor en wel met dien verstande, dat zowel het westen der Zeeuwse en Zuidhollandse eilanden als Zeeuws-Vlaanderen de verbinding met het Westvlaams *kork*-gebied vormen.

De etymologische verklaringen van *stop* vertonen een nogal verwarrend beeld. De theorieën variëren van vanzelfsprekende Germaanse oorsprong tot stellige ontlening uit het Latijn. Veel voorzichtiger is echter de theorie, op grond waarvan men bij *stop,* subst., en *stoppen,* ww., een vermenging wat vorm en betekenis betreft van een Germaans woord en een leenwoord uit het Latijn zou moeten aannemen. De Germ. oorsprong wordt dan afgeleid uit idg. **steu-*, een wortel, die zowel met een dentaal, een gutturaal als een labiaalsuffix voorkomt, steeds echter 'stoten' of 'steken' betekent. Met een labiaal suffix levert **steu-* de basis voor een grote groep woorden met de betekenis 'stoten, steken' (odh. *stupf, stopfo, stopfa, stupfôn* ; mnl. *stopen, stoepen* ; nhd. *stupfen, stüpfen* enz.) en uit deze overwegingen is b.v. voor het SID een volledig Germaanse basis voor *stop* bewezen [3]. Uit het On. wordt *stoppa* en uit het Oe. *for-stoppian* echter met de betekenis 'obturare' overgeleverd ; in deze dialecten bestaat kennelijk geen *stoppôn* met de betekenis 'steken', zodat hier 'stoten' geen zelfstandige ontwikkeling vertoont [4]. De twee ohd. glossen *pistoppôs, furistoppôt* (slechts éénmaal *pistophintis*) en het feit, dat *stoppen* als 'obturare' in de oude Germ. dialecten zeer zeldzaam is, doen aan een leenwoord denken. Het leenwoord, dat voor de betekenis van *stoppen* 'sluiten, vullen' aangenomen zou kunnen worden, is het mlat. *stuppa. Stuppa* is op haar beurt weer een leenwoord uit het Grieks (στύππη) en betekent zowel in het Grieks als het Latijn 'werk, grove, ruwe vlas'. De ontlening vond vanuit een Dorische kolonie in Zuid-Italië plaats en het woord is via het Latijn in ongeveer alle Romaanse talen overgenomen [5]. Ook in het

3. *Schweizerisches Idiotikon, Wörterbuch der schweizerdeutschen Sprache,* Frauenfeld 1881 e.v., XI, 1168.

4. *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur,* XVIII, blz. 216 e.v., G. Ehrismann, „Die Wurzelvariationen s-teud, s-teub, s-teug im Germanischen".

5. A. Walde - J. B. Hofmann, *Lateinisches Etymologisches Wörterbuch,* Heidelberg 1938, II, blz. 608/609. „Stuppam linum impolitum appelant Graeci Dorii"

Duitse taalgebied werd *stuppa* als leenwoord aanvaard en wel via het Gallo-Latijn, zoals Frings in zijn Germania Romana aantoont [6]. Behalve de reeds vermelde ohd. glossen bewijzen dit ook onfr. *stuppon* 'sluiten' en vla. *stoppe* 'werk, vlas'.

Zoals reeds een directe afleidig uit een Germ. basis moest worden afgewezen, daar deze om redenen van overlevering, vorm en betekenis zeer twijfelachtig bleek, moet men ook een onmiddellijke ontwikkeling uit het Latijnse leenwoord van de hand wijzen, want de vermelde ohd. glossen leveren met de stand van hun klankontwikkeling een terminus post quem d.w.z. dat de ontlening op het einde der ohd. tijd moet hebben plaatsgevonden, waardoor echter de -pf- in het nhd. en mhd. *stopfen* zeer problematisch wordt. Dit zou men kunnen verklaren door de invloed, die het Germ. woord *stopfen* 'steken' in dit verband heeft uitgeoefend. In het Duits, in dit geval het taalgebied aan de Nederrijn, zijn dan *stopfôn* 'steken' aan de ene kant en *stoppôn,* afgeleid van *stuppa,* met de betekenis 'met werk dichtmaken', aan de andere kant samengevallen ; hierdoor kon wellicht bij het laatstgenoemde ww. de intervocale *-pf-* ontstaan.

Moet men nu op grond van deze uiteenzetting bij de ontwikkeling van *stop* als 'sluiting' uitgaan van het ww. *stoppen* 'sluiten, vullen', daar pas na het ontwikkelingsproces der betekenis van het ww. een verbaalnomen gevormd zou kunnen zijn, of stamt *stop* rechtstreeks van *stuppa* af ? Door gebrek aan materiaal is deze vraag moeilijk te beantwoorden, hoewel de laatste mogelijkheid niet waarschijnlijk lijkt, daar enerzijds *stop(pe)* als 'werk, grove, ruwe vlas' in de dialecten voortleeft en anderzijds de oorspronkelijke betekenis 'steken' van *stoppen* bij het naamgevingsmotief een belangrijke rol speelt.

Reeds in de Cameraars-rekeningen van Deventer (1368) vindt men *stop* als 'flessluiting' [7] ; ook van der Schueren (1477) kent in zijn Teuthonista *stopp* als 'obstructorium' [8]. Voor de taal der zeventiende eeuw is *stop* als 'afsluiting' o.a. in het Journael van Bontekoe bewaard gebleven [9].

Aan het tweede grote synoniem in het Zuidnederlands taal-

in Sexti Pompei Festi de verborum significatu, quae supersunt cum Pauli epitome, ed. C. O. Müller, Lipsiae 1880.

6. Th. Frings, *Germania Romana, Mitteldeutsche Studien,* Halle/Saale 1932, II, blz. 102.

7. E. Verwijs en J. Verdam, *Middelnederlandsch Woordenboek,* 's-Gravenhage 1885, VII, 2218 : Rek. d. Cam. 3^2, 126.

8. Gherard van der Schueren, *Teuthonista of Duytschlender,* uitgeg. door C. Boonzajer, Leiden 1804, blz. 261^a.

9. *Journael ofte gedenckwaerdige beschrijvinghe vande Oost-Indische Reyse van W. Ysbrantsz. Bontekoe,* Begonnen den 18. December 1618. en voleynt den 16. November 1625. Hoorn 1646, blz. 27.

gebied, *stopsel,* ligt een verbaalstam ten grondslag ; het suffix *-sel,* dat van got. *-sl* afstamt [10], duidt op een nomen instrumenti, zodat hier, zoals trouwens ook bij *stop* 'het voorwerp, dat in een opening wordt gestoken en waarmee b.v. een fles gesloten, de opening wordt dichtgestopt', de etymologisch verantwoorde betekenis vormt en de betekenis van *stoppen,* 'sluiten, vullen (van een opening)', het naamgevingsmotief voor dit voorwerp blijkt te zijn geweest. Kiliaan kent als benaming voor 'obturamentum' alleen *stopsel* ; noch *stop* noch *korck* is hem in dit verband bekend [11]. Hooft en Vondel gebruiken *stopsel* algemeen als benaming voor '(fles)-sluiting' [12].

In tegenstelling met *stop* en *stopsel,* die zich wellicht onder de invloed van een leenwoord hebben ontwikkeld, vormt *kurk* een direct leenwoord, dat weliswaar ook uit het Latijn komt, maar uit de aard der zaak pas veel later en langs omwegen in het Nederlands is opgenomen. Meyer-Lübke gaat bij de etymologische verklaring van *kork/kurk* uit van spa. en port. *alcornoque* 'kurkboom' en *alcorque* 'schoen met een kurken zool' [13]. Deze woorden zijn onder de invloed van het Arabisch uit lat. *quercus* ontstaan. *Alcorque* komt uit het Mozarabisch, de taal der Spaanse christenen onder de heerschappij van de islam, en is in het Spaans overgenomen. *Alcorque,* waarin men de Arabische invloed nog herkent, werd in het Spaans *corcho,* 'kurk'.

Via de koopvaart kwam dit woord met het artikel van het Iberisch schiereiland naar Engeland en Nederland. In het Meng. der 15e eeuw n.l. in een Anglo-Latijns lexicon uit 1440 worden *corktre* 'kurkboom' en *corkbarke* 'kurkschors' voor het eerst vermeld [14]. Deze vroege gegevens hebben op het materiaal resp. de boom, die het voortbrengt, betrekking en niet op de uit dit artikel vervaardigde voorwerpen, wat pas later het geval is. In The Acts of Edward IV (1463) leest men : „*Botes, Shoen, Galoches* or Corkes", waar *Corkes* de betekenis 'pantoffel' heeft [15].

Nadat men het nieuwe materiaal had leren kennen, werd het

10. Vergelijk voor *-sel* : W. Wilmanns, *Deutsche Grammatik,* Straßburg 1897, Deel II (Wortbildung), blz. 271.

11. C. Kiliaan, *Etymologicum Teutonicae Linguae,* Antwerpen 1599, 534[b].

12. P. Cz. Hooft, *Brieven* (door J. van Vloten), 4 dln., Leiden 1855-1857, 1, blz. 335, „*stopsel* in zijnen mondt" ; J. van den Vondel, *Werken* (door J. van Lennep), 12 dln. Amsterdam 1855-1869, 6, blz. 499, „de *stopsel* van de wijnkruick". *Woordenboek der Nederlandsche Taal,* XV, 1971/1972.

13. W. Meyer-Lübke, *Romanisches Etymologisches Wörterbuch,* Heidelberg 1935, blz. 574[b], 6951.

14. Promptorium parvulorum sive clericorum, Lexicon Anglo-Latinum princeps, anno 1440, blz. 93. *The Oxford English Dictionary,* II, blz. 992.

15. Acts 2-3, Edward IV, anno 1463/64. *The Oxford English Dictionary,* II, blz. 993.

dus aanvankelijk voor het vervaardigen van pantoffels gebruikt. Pas daarna en zelfs aanmerkelijk later komen de eerste gegevens voor de betekenis 'stop' n.l. in 1540 ; naar Frans voorbeeld werd nu ook de flessluiting uit kurk gemaakt. Of *kurk* van Engeland naar Nederland is gekomen, omdat het hier later dan daar wordt vermeld, of dat het op een later tijdstip direct vanuit Spanje in Nederland is geïmporteerd, is niet precies te bepalen. De eerste vermeldingen van *kurk* treft men echter in het Nederlands meer dan honderd jaar later aan. In de Nomenclator van Junius, Antwerpen 1577, staat de *quercus suber* als 'Corkboom' te boek evenals in het Cruydt-Boek van Dodonaeus (1608) [16].

Men constateert dus in het Nederlands dezelfde ontwikkeling als in het Engels ; men schijnt echter hier te lande vrij vlug de eigenschappen van het nieuwe importmateriaal te hebben vastgesteld, want Dodonaeus verraadt ons reeds het nuttig gebruik ervan door de vissers en de schoenmakers, die er resp, dobbers en zolen van maken [17]. Kiliaan vermeldt bij het thans uitgestorven synoniem voor lat. *suber, pantoffelhout,* de nuttige eigenschappen van *kurk* : „lignum crepidarum, quod calceatui accomodatur" [18] ; tevens blijkt hieruit, dat men niet onmiddellijk het leenwoord heeft willen overnemen, maar dat men heeft getracht een eigen benaming voor de onbekende stof te vinden. We zien echter, dat noch Dodonaeus noch Kiliaan de betekenis 'stop' voor *kurk* kennen ; het gebruik hiervan ter vervaardiging van flessluitingen vindt ook hier later plaats. Het is echter moeilijk precies te dateren, wanneer men tot dit gebruik is overgegaan. Volgens het Groot Placaet-boeck moet er in 1750, daar er sprake is van een concurrentie tussen geïmporteerde en in Nederland vervaardigde kurken, in deze tijd reeds een kleine kurkindustrie hebben bestaan [19]. Uit de Haagsche Mercurius van Doedyns, waar „Een kramer ..... Bouteille- of *kurketrekkers* verkogt", blijkt, dat in 1697 ('t jaar der 1e druk) de nieuwe sluiting reeds zo bekend was, dat de hiervoor benodigde opener algemeen werd verkocht [20].

16. H. Junius, *Nomenclator omnium rerum propria nomina variis linguis explicata indicans,* Antwerpen 1577, blz. 118[b] ; R. Dodonaeus, *Cruydt-Boeck volgens sijne laetste verbeteringe,* Leiden 1608, blz. 1392[b].

17. Dodonaeus, *Cruydt-Boeck,* blz. 1393[a].

18. Kiliaan, *Etymologicum,* blz. 394[b].

19. *Groot Placaatboek, vervattende de Placaten, Ordonnantien ende Edicten van de Staten Generael der Vereenighde Nederlanden, van de Staten van Hollandt en West-Vrieslandt, mitsgaders van de Staten van Zeelandt.* By een gebracht door C. Cau, S. van Leeuwen en J. van der Linden, 9 dln., 's-Gravenhage en Amsterdam, 1658-1796, 7, 1630[a].

20. H. Doedyns, *Haagsche Mercurius,* 1[e] dr. 's-Gravenhage 1697, 2[e] dr., 2 dln., Amsterdam 1735, 2, 56. *Woordenboek der Ned. Taal,* VIII, 1, blz. 601.

In het Nederlands der zeventiende eeuw heeft zich dus *kurk* pas als 'stop' ontwikkeld en verbreid.

Het synoniem *flokhout/floktap* zou ik hier niet willen behandelen, daar ik hieraan onder de titel „Het flokhout, etymologische en woordgeografische beschouwingen naar aanleiding van een woordkaart" een uitvoerige verhandeling heb gewijd, die in nr. 1, 1966 der Leuvense Bijdragen zal verschijnen.

Bij de diachronische beschouwing der synonymiek bleek *stop* een woord, dat reeds vroeg onder invloed van een leenwoord in het Neder-Rijn-gebied werd gevormd en zich van daaruit verbreidde ; voor het Nederlands taalgebied kon reeds een vroege overlevering worden aangetoond. *Kurk* werd als jong leenwoord in het Nederlands geïdentificeerd, waarbij opgemerkt diende te worden, dat het gebruik van deze benaming voor de stof eerder plaats vond dan bij het voorwerp het geval was. Deze feiten worden door de synchronische beschouwing der kaart ten volle bevestigd. Men kan n.l. zowel uit het grote gebied in het zuiden van het taalgebied als uit de twee kleinere gebieden in Noord-Holland en Zuidwest-Friesland het oude gesloten *stop*-gebied afleiden.

Ook de opgagven *stop(pe)* op Schiermonnikoog, Urk en Marken, die door hun geïsoleerde ligging het oorspronkelijke synoniem konden bewaren, geven een duidelijk beeld van dit gebied.

Over deze grondlaag schoof in de 17e eeuw het nieuwe leenwoord, dat zo'n invloed op de synonymiek heeft kunnen uitoefenen, dat *stop* in het midden en noorden van het taalgebied weldra geheel verdwenen of slechts nog in kleine verspreide gebieden in het noorden voortleefde.

Hierdoor wordt ook het gesloten *stop*-gebied in Oost-Friesland, dat op de woordkaart voor het Duitse taalgebied aanvankelijk moeilijk te interpreteren was, verklaarbaar. Ook dit is een rest van het oorspronkelijk grote *stop*-gebied, ook al is *stop* hier in tegenstelling met het Nederlands taalgebied niet door het opdringen van *kurk,* maar door de verbreiding der *prop*-varianten geïsoleerd komen te liggen.

De ontwikkeling *stop-kurk,* die zich kenmerkt door de verbreiding van *kurk* ten koste van *stop,* schijnt nog steeds in volle gang te zijn ; de vele contaminatievormen in de grensgebieden van *kurk* en *stop,* die leiden tot de samenstellingen *kurkestop* en *-stoppe,* doen n.l. ook vermoeden, dat deze samenstellingen de eerste stap op de weg der verbreiding van *kurk* in de vroegere *stop*-gebieden betekenen. In het grensgebied is men, daar men hier met het enkelvoudige *kurk* in aanraking komt, het eerste bereid om het tweede gedeelte der samenstellingen weg te laten vallen,

waardoor uit *kurkestop* of *kurkestoppe* weldra *kurk* kan ontstaan.

Stop was echter niet het enige synoniem, dat door *kurk* werd verdrongen. *Prop,* dat volgens F. de Haan in zijn verhandeling over de Preanger Regentschappen (1910-1912) daar nog bij de inlanders „evenals vroeger (bij) de Compagnie" als benaming voor 'kurk' gold [21] en dat ook in het huidige Zuidafrikaans nog deze betekenis kent en algemeen wordt gebruikt [22], is, zoals de kaart aantoont, in de dialecten volledig door *kurk* vervangen.

Het is opmerkelijk, dat *kurk* in een betrekkelijk korte tijd zowel bijna het gehele noordelijke taalgebied als het westen der provincie Zeeland en heel West-Vlaanderen is kunnen gaan beslaan. Als belangrijkste factoren dienen hier wel de invloed van de koophandel, de scheepvaart en de visserij genoemd te worden, die het nieuwe materiaal resp. importeerden of intensief gebruikten. In de eigenlijke kernlanden der Republiek, die economisch een grotere eenheid vormden dan het overige gebied, kon het nieuwe woord zich door de vluggere verspreiding van het artikel weldra verbreiden.

Men kan dus concluderen, dat de synonymiek van *stop* in het Nederlands taalgebied afgezien van *flokhout/floktap* uit twee tot drie lagen bestaat t.w. de oorspronkelijke *prop* en *stop*-lagen, waarvan de laatste nog het gehele zuiden en midden van het taalgebied beslaat en de jongste laag, *kurk,* die het noorden ongeveer geheel en het zuidwesten ten dele bedekt.

Ik hoop met deze beschouwing een beeld te hebben gegeven van de ontwikkeling van de synonymiek van *stop,* die niet alleen interessante taalkundige aspecten, maar ook een even belangwekkende economische en kultuurhistorische achtergrond bleek te bezitten.

Marburg/Lahn, oktober 1965.

21. F. de Haan, Priangan. *De Preanger Regentschappen onder het Nederlandsch Bestuur tot 1811,* 4 dln. Batavia en 's-Gravenhage 1910-1912, 2, 383[b].

22. *Pfropf,* 'prop, kurkprop' ; *Pfropfen,* 'kurkprop', *Wörterbuch Deutsch-Afrikaans* von H. G. Schulze und G. P. J. Trümpelmann, 5e dr. Pretoria 1957, blz. 237.

Kritiek op de ontcijfering van het Mykeens

door

Dr. R. THIBAU

Twaalf jaar na het verschijnen van M. Ventris' artikel *Evidence for Greek Dialect in the Mycenaean Archives* [1] lijdt het geen twijfel meer dat zijn ontcijfering van het Lineair B als een der belangrijkste gebeurtenissen van de twintigste eeuw op oudheidkundig gebied mag beschouwd worden. Reeds de prestatie zelf was merkwaardig, want alle specialisten inzake schrift hadden iets dergelijks voor principeel onmogelijk gehouden, aangezien het ging om een niet gekende taal in een niet gekend syllabarium. Het rezultaat was het niet minder, daar men aldus voor een Griekse taaltoestand kwam te staan die meer dan vijf eeuwen ouder was dan de oudste Griekse tekst, en die bijgevolg chronologisch overeenstemde met het Hittietisch.

Hoe groot de bewondering en de waardering voor een dergelijke geniale vondst ook moge zijn, de wetenschap eist een nauwkeurige verifikatie van de gevolgde methode en van het bereikte rezultaat. Welnu, tot op heden bestaat er geen onbevangen kritisch onderzoek van deze ontcijfering, die op zoveel gebieden zo vèrstrekkende gevolgen moét hebben. Betekent dit het stilzwijgend bewijs dat M. Ventris voor het Lineair B raadsel de meest volmaakte en definitieve oplossing vond ?

Velen zijn inderdaad deze mening toegedaan, doch ons lijkt dit niet zo waarschijnlijk. Naast de louter theoretische overweging dat het bij een ontcijfering nog nooit gebeurde dat niets hoefde herzien te worden, is er ook de vaststelling dat sommige terzake bevoegde geleerden, die de ontwikkeling van de mycenologie van dichtbij en met belangstelling volgden – we denken hier o.a. aan N. Platon [2] – nog steeds een zeker voorbehoud maken omtrent de juistheid van de ontcijfering. Zij zijn van oordeel dat, in het bereikte rezultaat, lang niet alles even gunstig uitvalt en dat de

1. Verschenen in *Journal of Hellenic Studies* 73, 1953, pp. 84-103. Men raadplege in dit verband ook : J. Chadwick, *The Decipherment of Linear B*, Cambridge, 1858 (thans in Nederlandse vertaling, Aula-reeks n° 58) ; en vooral M. Ventris-J. Chadwick, *Documents in Mycenaean Greek*, Cambridge, 1956, meestal afgek. als DOCS.

2. In zijn bespreking van *Evidence*, verschenen in *Krêtika Chronika* 8, 1954, pp. 143-163.

voorstanders dikwijls de ogen sluiten voor talrijke en evidente moeilijkheden.

Voor iemand die onbevooroordeeld kennis neemt van de ontcijfering, van de hieraan gewijde besprekingen pro en contra, en daarna van de nu reeds vertaalde en gekommentarieerde Lineair B tabletten, wordt het inderdaad vlug duidelijk :

a. dat we in feite zeer weinig begrijpen van deze teksten en niet eens weten welke transakties opgetekend werden. Zelfs de tabletten waarvan de vertaling nu definitief schijnt vast te staan, blijven nog zeer duister. Wat betekent immers een tablet met de volgende tekst : *de priesteres en bezit dit en verklaart dat de godheid het grondeigendom bezit, maar de bezitters van de percelen verklaren dat de godheid slechts de pacht van de gemeenschappelijke percelen bezit* – ideogram 474 liter tarwe ? En dergelijke voorbeelden zijn legio, cfr. DOCS 140-147 ;

b. dat anderzijds voor heel wat tabletten zeer uiteenlopende interpretaties werden gegeven. Wat bijvoorbeeld voor C. Gallavotti [3] offergaven voorstelt in verband met de held of godheid Proitos, houdt L. R. Palmer [4], en met een zeker voorbehoud ook J. Chadwick [5], voor een rituele kalender of voor een zuiveringsfeest van de stad Pylos, voltrokken in het heiligdom van Poseidoon, met het oog op een gunstige zeevaart ;

c. dat in de argumentatie van de tegenstanders J. Henle [6], E. Grumach [7], W. Eilers [8] en J. Beattie [9], ofschoon ze over het algemeen de nodige wetenschappelijke sereniteit miste, toch enkele punten voorkwamen die hout sneden en meer aandacht hadden verdiend ;

d. dat ,tenslotte, sedert het verschijnen van de *Documents in Myceaean Greek,* 1956, nu nog het standaardwerk op het gebied van de mycenologie, geen noemenswaardige vooruitgang meer

3. Cfr. artikel *I documenti unguentari e gli dei di Pilo,* verschenen in *Parola del Passato* 14, 1959, pp. 87-105.

4. Cfr. artikel *A Mycenaean Calendar of Offerings,* verschenen in *Eranos* 53, 1955, pp. 1-13. De idee van een kalender heeft hij ondertussen laten varen zoals blijkt uit zijn twee volgende werken *Mycenaeans and Minonans,* Londen, 1961, pp. 121-126, en *Interpretation of Mycenaean Greek Texts,* Oxford, 1963, pp. 261-268.

5. In navolging van A. Furumark, cfr. DOCS 172.

6. Cfr. artikel *Have we Criteria for judging a Decipherment of Minoan ?,* verschenen in *American Journal of Archaeology* 59, 1955, p. 171.

7 Cfr. artikel *Bemerkungen zu M. Ventris & J. Chadwick – Evidence for Greek Dialect in the Mycenaean Archives,* verschenen in *Oriental. Literaturzeitung* 52, 1957, pp. 293-342.

8. Cfr. artikel *Kretish-Kritisches : Betrachtungen zur angeblichen Entzifferung der minoischen Strichschrift,* verschenen in *Forschung und Fortschritte* 31, 1957, pp. 326-332.

9. Cfr. artikel *Mr. Ventris' Decipherment of the Minoan Linear B Script,* verschenen in *Journal of Hellenic Studies* 76, 1956, pp. 1-17.

werd geboekt, noch wat betreft het identificeren van de tekens, noch wat betreft de interpretatie der tabletten. Gelet op het feit dat ondertussen talrijke nieuwe tabletten gevonden werden en gezien het stijgend aantal geleerden die aan mycenologie doen, zou men eerder het tegenovergestelde verwachten. Deze stilstand die niemand ontgaat, kan natuurlijk te wijten zijn aan de aard zelf van het materiaal, dat slechts bestaat uit kleine lapidaire teksten. Het zou echter ook kunnen zijn dat de ontcijfering, niettegenstaande al het goede dat ze bevat, toch in zekere zin op een verkeerd spoor terechtkwam.

Als men tot deze overtuiging komt, moet men konsekwent verder gaan en nauwkeurig de verschillende bewerkingen van de ontcijfering nagaan om zich van de gefundeerdheid derzelve te vergewissen. Doch hoe kan men deze bewerkingen nagaan ? Deze vraag ligt aan de basis van de kontroverse die door de tegenstanders werd uitgelokt. Immers, M. Ventris had in zijn befaamd artikel *Evidence* enkel het rezultaat van zijn ontcijfering meegedeeld, in de overtuiging dat dit zo verbluffend was dat hij er geen verdere verantwoording voor hoefde te geven. Dit verzuim werd hem door sommigen zeer kwalijk genomen. Ze gingen zo ver te beweren dat de door hem gevonden Griekse woorden niets bewezen en enkel het gevolg waren van een *hinein-interpretieren.* Daarom eisten ze eerst meer konkrete gegevens over de gevolgde methode. Nu is het enerzijds wél mogelijk op grond van de rezultaten de wetenschappelijke ernst van M. Ventris' werk na te gaan, vooral als men de vorige mislukte ontcijferingspogingen kent, maar is het anderzijds ook juist dat deze nooit op zichzelf het uiteindelijk bewijs van de absolute geldigheid der ontcijfering kunnen leveren. Methode en rezultaat zijn steeds eng verbonden, en voor een ontcijfering als die van het Lineair B lijkt het wel onontbeerlijk om stap voor stap de redenering te kunnen volgen. Nochtans hebben M. Ventris en J. Chadwick daaromtrent nooit iets gepubliceerd, en als men de artikulatiepunten der methode wil onderzoeken, is men op zichzelf aangewezen om de verschillende bewerkingen te rekonstrueren. Doch hiervoor schrikt men licht terug, want het is geen eenvoudige taak.

Het vergt inderdaad moeite en tijd om de ontcijfering in alle details te beheersen, daar ze veel komplexer is dan de lektuur van *Evidence* of van *Documents* laat vermoeden. Het is zeker niet zo maar de dekodering van een geheimschrift, zoals wel eens beweerd werd. Integendeel, de ontcijfering van het Lineair B vormt een zeer ingewikkeld geheel waarvan de samenstellende elementen methodologisch helemaal niét uit mekaar voortvloeien, maar toch voortdurend naar mekaar verwijzen. Feitelijk had J. Beattie niet

volledig ongelijk, wanneer hij ze bestempelde als *an evergrowing house of cards.*

Schematisch voorgesteld bestaat de ontcijfering uit drie afzonderlijke hoofdbewerkingen waartussen geen eigenlijk verband kan worden gelegd : ze berusten op gans verschillende premissen en moeten bijgevolg elk afzonderlijk nagezien worden.

1. *Het opstellen van het rooster* geschiedde volgens de door A. Kober [10] uitgedachte methode en assumpties. Grosso modo komt dit hierop neer : twee of drie sign-groups die volkomen identiek zijn op het laatste teken na en die in een gelijkwaardige kontekst optreden, zijn zeer waarschijnlijk de buigingsvormen van één zelfde woord. De tekens in finale positie bevatten dus wellicht dezelfde medeklinker, maar een verschillende klinker. Door vergelijking van verschillende dergelijke reeksen, die blijkbaar hetzelfde buigingsschema vertonen, vindt men dan verder tekens die dezelfde klinker, maar een ander medeklinker voorstellen. Als men een groot aantal van dergelijke verwisselbare tekens bezit, kan men op grond van de aldus gevonden interrelaties een rooster opstellen. Deze redenering is onaanvechtbaar.

Wat echter zeer waarschijnlijk is voor finale tekens, wordt het veel minder voor tekens die in voorlaatste of derdelaatste positie voorkomen, daar het hier zeker niet meer om buigingsvormen gaat ; en nóg veel minder wanneer de interrelaties enkel berusten op frekwentieberekeningen, d.w.z. in het geval dat twee tekens vaak samen voorkomen. Meerdere tekens die op M. Ventris' rooster figureren en aldus geïnterreleerd werden, zouden derhalve van een of twee vraagtekens dienen gevolgd te zijn. Wat er ook van zij, men ziet dat reeds in deze eerste hoofdbewerking gegevens verenigd werden, die niet van dezelfde orde zijn.

2. *De klanksubstitutie.* Om van dit rooster over te gaan naar een verantwoorde klanksubstitutie bestaat geen methode, dus ook geen kontrole. Een geniale inval bracht M. Ventris er toe met enkele klankwaarden te beginnen en, gezien de interrelaties, werd het een soort kettingreactie, tenminste voor de circa 45 tekens die op het rooster aangebracht waren.

Wat hier bijzonder dient onderstreept te worden is dat enerzijds deze kettingreaktie een waarborg biedt, nl. dat geen willekeurige klankwaarden werden toegekend, maar dat anderzijds M. Ventris uitsluitend opereerde met Griekse woorden (zij het dan ook plaatsnamen), dus met Griekse fonemen van het Ionisch-Attisch. Het

10. In een drietal artikels *Evidence of Inflection in the Chariot Tablets from Knossos ; Inflection in Linear B Class-Declension,* en *The Minoan Scripts – Facts and Theory,* verschenen in *American Journal of Archaeology* respekt. 49, 1945, pp. 143-151 ; 50, 1946, pp. 268-276 ; 52, 1948, pp. 82-103.

lijkt dan ook niet zo onredelijk het vermoeden uit te spreken dat er een zeker verband kan bestaan tussen het invoeren van Griekse fonemen en het vinden van zeer fraai klinkende Griekse woorden. Voegen we daaraan toe dat circa 40 tekens, die niet op het rooster voorkwamen, achteraf een klankwaarde toegewezen kregen ook weer op grond van Griekse ekwivalenties; en dat 5 tekens die wel op het rooster voorkwamen, moesten gewijzigd worden, daar ze anders zekere ekwivalenties in de weg stonden.

De draagwijdte van deze opmerking kan misschien door een analogie verduidelijkt worden. Gesteld dat we te doen hebben met twee Germaanse dialekten : een Gd1 dat we bezitten in een nog niet ontcijferd syllabair schrift, en een Gd2 dat we dank zij talrijke teksten zeer goed kennen. Veronderstellen we ook dat Gd1 de tweede Germaanse klankverschuiving zou ondergaan hebben, maar Gd2 niet, m.a.w. dat de verhouding tussen beide enigszins te vergelijken valt met die welke bestaat tussen het Duits en het Nederlands. Een eventueel chronologisch verschil willen we hier buiten beschouwing laten.

Als nu de ontcijfering van Gd1 precies verloopt zoals voor het Lineair B, en als we aan een veertigtal geïnterreleerde tekens klankwaarden gaan toekennen enkel op grond van Gd2-fonemen, zullen we moeten besluiten dat tussen Gd1 en Gd2 een buitengewoon nauwe verwantschap naar voren treedt. Door de onmiddellijk gevonden fonetische en semantische overeenkomsten, zoals bijvoorbeeld man, kind, spiegel, enz..., zullen we verplicht zijn, en zeker niet ten onrechte, om voor de verdere klanksubstitutie alleen met Gd2 fonemen te opereren ; werkwijze die zeker heel wat nieuwe overeenkomsten zal opleveren. Immers wordt naast de p- en k-reeks ook nog een t- reeks gepostuleerd, dan zal men vrij vlug tam, tang, tegel, tong, tin... vinden, dank zij dezelfde fonetische en semantische overeenkomst. Iedere nieuwe vondst zou bijgevolg de bevestiging brengen dat Gd1 en Gd2 hetzelfde fonologisch systeem bezitten, en dat de ontcijfering volledig geslaagd is. Een absolute zekerheid zal onder de Gd1-specialisten heersen en kritiek op de ontcijfering zal niet meer geduld worden. Het kan niet anders of een dergelijke overtuiging moet een sterke druk uitoefenen op het verder onderzoek, nl. waar het gaat om nieuwe sign-groups te identificeren of om blijkbaar niet-identificeerbare sign-groups te beoordelen. Zo bijvoorbeeld voor een sign-group $T_1T_2T_3T_4$, waarvan reeds vaststaat dat T_1 = sa, T_2 = ta, T_3 = ra, en waarvan de kontekst verband houdt met een stad, zal men onmiddellijk denken aan een Gd2 woord *strata* (= straat). Dan moet natuurlijk aan T_4 de waarde van *ta* toegekend worden, maar aangezien T_2 diezelfde waarde reeds bezit, wordt T_4 = ta_2. Het

invoeren van homofonen in een syllabarium dat voor al het overige zo ekonomisch te werk ging, zou bij iedereen de vraag moeten doen rijzen of dit niet een aanwijzing is dat er iets hapert met de klanksubstitutie. Nochtans, daar niemand meer aan de ontcijfering twijfelt, wordt er liever beroep gedaan op onbekende schrijftradities, op de onbeholpenheid van een syllabair schrift, op vergissingen van scribae, of op verschillen van kulturele aard.

Het besluit dat we uit deze analogie willen trekken is tweeërlei. Ten eerste, het feit dat vele Gd1 sign-groups gemakkelijk kunnen geïdentificeerd worden door middel van Gd2 woorden bewijst hoogstens de relatieve waarde van de ontcijfering. Daardoor wordt natuurlijk het dispuut „juist-onjuist" een afgedane zaak, maar stelt zich des te scherper het probleem van de juiste klankwaarden. Ten tweede, het voordeel dat uit het aanwenden van Gd2 fonemen kon worden gehaald heeft als schaduwzijde dat de ontcijfering in een impasse komt. Dit kan slechts verholpen worden door het elimineren der homofonen en door het zoeken naar een meer genuanceerd fonologisch systeem.

3. *Het invoeren van de spellingkonventies.* Het aantal ekwivalenties met Griekse woorden kon nog veel groter gemaakt worden door het invoeren van een tiental spellingregels ; regels die de Mykeense scribae zouden in acht genomen hebben bij het schrijven en veel overeenkomst vertonen met een soort stenografie. We menen dat deze voldoende gekend zijn en dat we ze hier niet meer hoeven op te sommen [11].

Twee eigenaardigheden vallen hierbij op. Enerzijds de asymmetrie van het systeem, dat twee dentale reeksen onderscheidt en slechts één labiale en één gutturale reeks ; dat w-diftongen onderscheidt, maar geen y-diftongen ; en dat de initiale *s* voor een medeklinker niet de regel van de clusters laat volgen. Bovendien lijken de meeste van deze regels geheel nutteloos, en zeker niet van aard om, zelfs voor de Mykeense schriftgeleerden, de lektuur der sign-groups te vergemakkelijken. Het wil ons voorkomen dat slechts beroep gedaan wordt op schrijfkonventies wanneer het gebruikte schrift niet bij machte is om bepaalde fonemen te noteren.

Dit lijkt wel enigszins verdacht, maar we kunnen de spellingregels natuurlijk niet verwerpen enkel op grond van deze eigenaardigheden : we weten inderdaad nog te weinig over het Lineair B en over de antecedenten van deze schrijftechniek. Doch er zijn o.i. een paar argumenten die meer gewicht in de schaal leggen. Ten eerste is het duidelijk dat M. Ventris en J. Chadwick deze

11. Cfr. *Evidence* p. 92, of J. Chadwick, *De Ontcijfering van Griekenlands oudste schrift, Aula-boeken,* 1961, pp. 103-104.

regels opstelden in de overtuiging dat het Lineair B, indien het Grieks was, niets anders kón zijn dan de taal waaruit zich later het Arkadisch en het Cyprisch ontwikkelden ; m.a.w. ze staan in funktie van een apriorisme waarvan men zich niet altijd voldoende bewust is. Ten tweede willen we herinneren aan het feit dat latere Griekse dialekten, gesproken op het extensiegebied van het Mykeens imperium, enkele fonetische kenmerken bezitten die volkomen overeenstemmen met wat ook het Lineair B zou vertonen, indien men aanvaardde dat de Mykeense scribae heel eenvoudig noterden wat zij hoorden. Het belang van deze overeenstemmingen kan niet genoeg onderstreept worden. Bovendien zouden ze, paradoxaal genoeg, bijna op zichzelf het bewijs leveren van de degelijkheid van M. Ventris' ontcijferingspoging.

Alles samengenomen, een zwaar dossier tegen de spellingregels, of, voorzichtiger uitgedrukt, tegen de opvatting die de mycenologen er van schijnen te hebben.

Besluit :

Aan de waarde van het door M. Ventris opgestelde rooster valt niet te twijfelen. Het moet de basis blijven voor alle verder onderzoek en iedere poging om nieuwe klankwaarden voor te stellen moet rekening houden met het aldus verkregen fonologisch oppositioneel systeem. Het ware echter wenselijk nauwkeuriger te weten hoe het opgesteld werd. Het zou ook voortdurend moeten gekontroleerd en bijgewerkt worden, naarmate nieuwe tabletten aan het daglicht komen. Alle spellingregels die niet rechtstreeks door de syllabaire schrijfwijze te verklaren zijn, mogen slechts voorwaardelijk aanvaard worden, d.w.z. als men ze maar niet tot Mykeense schrijfkonventies verabsoluteerd. Ondertussen kunnen ze wel diensten bewijzen om het aanvankelijk onderzoek binnen de perken van het redelijke te houden en al te fantastische interpretaties te vermijden. De klanksubstitutie op zichzelf kan methodologisch niet verantwoord worden. De talrijke en onloochenbare overeenkomsten met Griekse woorden wijzen er op dat de voorgestelde klankwaarden weliswaar een betrouwbaar uitgangspunt vormen ; doch ze zijn slechts bij benadering juist. Het fonologisch systeem van het Lineair B was veel gekompliceerder, en zolang er homofonen bestaan, kan er geen sprake zijn van een definitieve ontcijfering. Het ideaal zou zijn dat men een „derde term" vindt, die dus buiten het Lineair B en buiten het Grieks zou staan en waaraan men de tothiertoe aanvaarde Lineair B fonemen zou kunnen toetsen ; we denken o.a. aan leenwoorden in het Ugaritisch of het Hittietisch.

Deze kritiek impliceert dat de ontcijfering van M. Ventris ons een beeld geeft van het Lineair B, voldoende scherp om te zeggen dat het een taal is die wel past in de diachronie van het Grieks. Maar als we de spellingkonventies als dusdanig verwerpen, en *a fortiori* als we aan andere mogelijke klankwaarden denken, moeten we aan het Lineair B een speciale plaats toekennen t.o.v. de overige Griekse dialekten. Het valt zeker niet samen met het Acheïsch, dat nadien uiteenviel in Arkadisch, Cyprisch en Pamphylisch. Het is een taal waarin bepaalde innovaties werden doorgevoerd die andere Griekse dialekten niet kennen ; een taal met een sterk afgesleten kasussysteem en op weg om dit te vervangen door een toenemend gebruik van suffixatie (-pi, -de, -te). Dat het Lineair B een eigen evolutie doormaakte, die nergens elders in het Grieks sporen naliet (met uitzondering evenwel van sommige, reeds vermelde, fonetische kenmerken in latere dialekten), hoeft ons niet uitermate te verwonderen, want het was toch de kultuurtaal van een maritiem wereldimperium. En aan deze kultuur, zoals waarschijnlijk ook aan deze taal, werd een vrij brutaal einde gesteld. Als het Lineair B in een of andere vorm voortleefde, was het zeker niet in Griekenland.

Hoe het Lineair B zich verhoudt tot de andere Griekse dialekten valt natuurlijk moeilijk uit te maken. De onzekerheid inzake fonologie is daarvan slechts gedeeltelijk de oorzaak. De moeilijkheid is echter van meer algemene aard, omdat de isoglossenmethode, toegepast op een zeer gesloten corpus van dialekten die slechts fragmentair en veel later zijn geattesteerd, weinig of geen houvast biedt en hoogstens in grove trekken een tendens aanduidt. Enkele trekken zouden kunnen wijzen op een oorspronkelijk ietwat nauwere verwantschap met het Eolisch, of dan toch op een beïnvloeding vanwege dit dialekt.

Wat de homerische epen betreft, is het uitgesloten dat er een direkte kontinuïteit zou bestaan tussen het Lineair B en de taal van deze beide epen. De dichter van de Ilias of van de Odyssea wist niets meer over de instellingen, de zeden en gebruiken van de Mykeense periode. De konkrete gegevens, waaruit een zekere kennis zou kunnen blijken, haalt hij uit de vaste halfverzen en uit de traditionele epitheta, eigen aan de orale poëzie, die als het ware over een soort eigen geheugen beschikken. Daaruit vloeit meteen voort, dat de ontcijfering van het Lineair B de homerische kwestie niet kan oplossen, en omgekeerd dat de homerische epen geen opheldering kunnen verstrekken omtrent het Lineair B.

Tenslotte zij er ook nog op gewezen dat iedere ontcijferingspoging van het Lineair A, gesteund op de thans aanvaarde klanksubstitutie, een uiterst gewaagde onderneming blijft.

Deze kritische bemerkingen doen geen afbreuk aan M. Ventris' werk, dat zeker geniaal te noemen is : ze mogen niet beschouwd worden als een betwisting, maar enkel als een relativering van de geldigheid der ontcijfering. En met deze relativering beogen we niet een kompromis-oplossing te geven die de voor- en tegenstanders tot een akkoord zou brengen. Ze werd ons opgedrongen door linguïstische overwegingen die trouwens, tot op zekere hoogte, ook gelden voor de klankwaarden van het Cyprisch syllabarium en die o.i. voor het verder onderzoek van belang zijn.

Werkzaamheden

De Maatschappij hield haar gewone vergaderingen op zondag 14 maart 1965 en op zondag 10 oktober 1965 in de Universitaire Stichting, Egmontstraat 11, te Brussel.

Vergadering van 14 maart 1965

GROEPSVERGADERINGEN

1. Algemene Geschiedenis. – De vergadering werd te 10u.45 geopend door Dr. A. Cosemans, die Prof. Dr. H. Van Werveke verving. Er waren 14 leden aanwezig.

Lic. R. De Keyser sprak over „De hogere geestelijkheid te Brugge onder de eerste Bourgondiërs", door hem als volgt samengevat : „De term 'hogere' geestelijkheid is enigszins misleidend : bedoeld wordt de lokale seculiere geestelijkheid als kanunniken georganiseerd in kapittels. Beschouwd binnen het beperkt kader van een stad als Brugge, en gesteld tegenover de pastoors, kapelanen en *clerici* kan men haar als 'hogere' geestelijkheid betitelen. Enkele aspecten, historico-sociologisch gezien, van de kanunniken uit het St.-Donaaskapittel te Brugge worden belicht. Op intellectueel gebied vormden zij een elitegroep ; hoewel de statuten geen voorwaarden stelden omtrent studies, hadden toch 2/3 van de kanunniken aan een universiteit gestudeerd ; praktisch geen enkele beperkte zich alleen tot de *Artes* ; burgerlijk en kerkelijk recht genoten de voorkeur. Meestal studeerden ze te Parijs ; Angers en Orléans waren ook niet zonder betekenis, deze laatste universiteit vooral voor burgerlijk recht.

Wat betreft de geestelijke wijdingen werden de statuten streng toegepast : ongeveer de helft van de kanunniken moest priester zijn ; de feitelijke toestand was merkelijk beter en 3/4 waren priester.

Met de residentieverplichting was het minder goed gesteld ; 2/3 resideerden niet. De grote kwaal was deze van het cumuleren : het merendeel van de kanunniken bezit nog een ander benificie of werkt in dienst van een kerkvorst of van een wereldlijk heer. In hun privaat leven betonen velen, zonder zware fouten te begaan, een zekere onverschilligheid tegenover hun religieuze plichten en een toenemende belangstelling voor het materiële.

Zo tekent zich binnen het kapittel, naast een traditionele groep, een nieuwe groep af, geestelijken die in de eerste plaats ten dienste

zullen staan van de Bourgondiërs". – Deze boeiende voordracht, waarin vooral de menselijke aspecten werden belicht, werd gevolgd door een geanimeerde bespreking waaraan alle aanwezigen deelnamen.

Dr. J. Baerten handelde over : „In Hasbanio comitatus quatuor – Verdrag van Meersen, 870". Deze lezing wordt in deze bundel opgenomen. – Te 12u.45 werd de vergadering geheven.

2. Klassieke Filologie en Geschiedenis. – Prof. Dr. E. De Strycker S.J. opende te 10u.40 de vergadering, die door 6 leden werd bijgewoond. – Lic. D. Knecht had het over „Problemen in verband met het Corpus Priapeorum". Zijn beknopte samenvatting : „Na een korte schets van de evolutie van de eredienst van de god Priapus, wordt onderzocht of de 80 gedichtjes die het Corpus Priapeorum uitmaken, van één of van verschillende dichters stammen. Het feit dat de bundel twee inleidingsgedichten bevat, wijst niet noodzakelijk op twee auteurs : ook Martialis leidt verscheidene boeken van zijn Epigrammen met twee gedichten in. Sommige *carmina* bestaan uit een mededeling, gevolgd door een spitse opmerking : eerder dan aan epigrafische oorsprong te denken zal men echter aannemen, dat de dichter hier in een inschrift het antwoord nabootst. Verder vertoont de bundel grote metrische eenheid en kunstige motiefspreiding, wat op één auteur schijnt te wijzen". – Prof. E. De Strycker wees erop, dat men wellicht aan Ovidius moet denken, aangezien carmen 3 van het Corpus door Seneca Rhetor aan deze dichter wordt toegeschreven.

Lic. R. Deman sprak vervolgens over „De pederastie in de oudheid". Spr. beperkte zich tot het oude Athene. Hij bestreed de veel verspreide stelling dat men in het oude Athene een specimen bij uitstek moet zien van een homofiel gerichte beschaving. Volgens hem mag men enkel spreken van een maatschappij, die in de 4e en 5e eeuw een stroming heeft gekend, die haar misschien deze richting heeft willen uitdrijven. Spr. steunt vooral op de literaire testimonia van deze periode. Daar ook Plato bij die testimonia voorkomt, concentreerde zich het debat, dat volgde, rond deze figuur : de vraag in hoever men Plato homofiel mag noemen, vormde het onderwerp van een levendige bespreking tussen Lic. R. Deman en Prof. E. De Strycker. – Te 13u.20 werd de vergadering gesloten.

3. Taalkunde. – Prof. Dr. R. Derolez, voorzitter, opende te 10u.40 de vergadering. Twaalf leden waren aanwezig. Dr. R. Thibau hield een lezing over „Kritiek op de ontcijfering van het Mykeens", die in deze „Handelingen" verschijnt. Vervolgens werd het woord

gevoerd over „Taalwetenschappelijk onderzoek met behulp van de computer" door Lic. E. Nieuwborg. Spr. beoogt een overzicht te geven van wat in het „Instituut voor Toegepaste Linguistiek" te Leuven geschiedt. – De analyses, die er opgesteld worden, gaan tot op het niveau van het niet-samengestelde woord en beogen vast te stellen :

1 De distributie van de onderdelen in de zin
2 De frequentie daarvan

De daarbij gebruikte methode is inductief. Aan de hand van een statistische steekproefmethode worden geschreven teksten van 1960 tot heden (poëzie en gespecialiseerde poëzie zijn uitgesloten) onderzocht. Een zeer groot probleem is hoe het materiaal op kaarten dient te worden gebracht.

De „werkeenheid" is wat tussen twee punten staat. (Spreker gebruikt liever de term „werkeenheid" dan „zin").

Er worden verschillende methoden van ontleding tegelijkertijd gebruikt. De zinsdelen zijn zo klein mogelijk gekozen. Wel worden substantief- en adjectiefgroepen, maar geen werkwoordgroepen genomen.

Na een opsomming van verschillende technische en linguistische moeilijkheden vat spr. de vier belangrijkste beginselen samen, die bij de codificering gelden :

1 De functies volgens de traditionele terminologie
2 De beschrijving van de zinsdelen „substantiefgroep, bijwoordgroep..."
3 De beschrijving van de lengte van de groep
4 De woordfrequentie (afzonderlijke en globale telling).

Aan de besprekingen werd deelgenomen door Prof. Dr. R. Derolez, Prof. Dr. F. Van Acker, V. Claes, Dr. R. Van de Velde, Lic. J. De Bie, Prof. Dr. L. Engels.

4. Moderne Filologie en Literatuur. – Onder voorzitterschap van Prof. Dr. W. Schrickx begon de vergadering te 10u.40. Twaalf leden waren aanwezig.

Mej. Dr. Ada Deprez behandelde het onderwerp „Jan Frans Willems tot 1824". Deze lezing verschijnt in deze „Handelingen".

Dr. N. De Paepe sprak over „Preliminaria tot de studie van Hadewychs Visioenen: aantal, structuur, betekenis". Zijn samenvatting : „Er zijn niet 14 Visioenen, zoals ze in de uitgaven van Van Mierlo worden geteld, er zijn er slechts 11. Deze 11 Visioenen vertonen alle hetzelfde drieledige schema : 1. situering van de gebeurtenis op een bepaald ogenblik in een niet nader te bepalen verleden ; 2. het relaas van het visionair geschouwde + de verklaring ervan, = relaas verwerkt tot onderricht ; 3. de mededeling

door God met de mystieke genade te zijn begunstigd, *in* of *buten den gheeste.* – Hadewych tekende deze Visioenen niet op ten behoeve van haar biechtvader maar voor een vriendin van wie ze zeer veel hield, en die waarschijnlijk dezelfde was voor wie de Brieven bestemd waren. Langs deze vriendin om bereikte ze ook nog andere mensen die ze in het mystieke leven wou opleiden en voor wie ze dan ook de mystieke beleving schetste aan de hand van haar eigen ervaringen. Hoogstwaarschijnlijk werd de bundel bewaarde Visioenen als één geheel geconcipieerd en werden de 11 Visioenen in dezelfde winter geredigeerd".

Aan de besprekingen werd deelgenomen door Lic. L. Simons, Drs. Jef Notermans, Lic. H. Van Gorp, Dr. A. Ampe S.J., Prof. Dr. A. Van Elslander.

5. Afrikanistiek. – Prof. Dr. A. E. Meeussen, voorzitter, opende de vergadering te 10u.40. Hij was tevens de eerste spreker, over : „Toonvervoeging in het Ganda". Zijn samenvatting : „De toonverschijnselen die optreden in de vervoeging van het Gandawerkwoord worden eerst dan begrijpelijk als we een inzicht hebben in de fundamentele toonregels van deze taal. De belangrijkste daarvan is : vanaf de eerste grond-hoge tot en met de eerstvolgende ongedekte grondhoge is alles hoog („ongedekt" heet een hoge als ze door grond-laag wordt voorafgegaan) ; verder in het woord wordt een grond-hoge alleen onrechtstreeks gemanifesteerd, doordat ze niet in aanmerking komt voor de automatische verhoging die aan de grondlage eigen is. De waargenomen gegevens, met hun intern parallellisme, brengen ons ertoe voor het eindmorfeem met drie mogelijkheden van grond-toon te werken : laag, hoog, en laag-hoog, – dit laatste om die gevallen tot hun recht te laten komen waarin een eindmorfeem kennelijk als ongedekte grondhoge behandeld wordt.

Als voorlopig resultaat wordt de Ganda-vervoeging herleid tot één korte formule voor iedere vervoegingsvorm, plus een achttal manifestatieregels ; deze formules en regels vormen bovendien een geschikt aanknopingspunt bij komparatieve studie".

Daarna handelde Dr. M. Van Spaandonck over „Anticipatie als representatiemogelijkheid voor het hoog morfotoneem in de Bantutalen". Zijn samenvatting :

„1. Anticipatie is de representatie van een hoog morfotoneem op de more of de lettergreep die de morfotoneemcel voorafgaat.
2. K. Van den Eynde heeft voor het Cokwe reeds gewezen op de mogelijkheid van representatie van een hoog morfotoneem op het eindmorfeem /-e/ „door prefinale voorhoge". Voorbeelden

van dergelijke occasionele anticipatie hebben we ook genoteerd voor het Luvale, Ciluba, Rundi en Yao.

3. Dit waren echter verschijnselen die buiten het overheersende toonsysteem optraden. In het Tonga (Rhodesië) is de anticipatie een systematisch verschijnsel, precies zoals de toonverschuiving kenmerkend is voor het Holoholo, Bangubangu, Songye, Gikuyu, Bangala-dialecten (moerasdialecten), en de toonherhaling predominant is voor het Shambala, Budja, Tetela, Cindau, Yao e.a.
4. De toonanticipatie wordt *altijd* vergezeld van toonherhaling in het Tonga en *occasioneel* in het Olunhkumbi (wanneer de fonologische omstandigheden gunstig zijn).
5. Zelfs wanneer grammaticale morfotonemen in het toonpatroon optreden, blijft het verschijnsel van de toonanticipatie een voorname rol spelen, al of niet vergezeld van de toonherhaling."

PLENAIRE VERGADERING

Prof. Dr. R. Derolez, Voorzitter, opende te 15u.20 de vergadering. – 45 leden waren aanwezig.

Hadden bericht van verhindering gezonden : Prof. em. Dr. R. Foncke, Prof. Dr. E. Rombauts, Prof. Dr. H. Van Werveke, Prof. Dr. G. De Smet, Prof. Dr. C. A. Zaalberg, Prof. Dr. W. Thys, E.P. Lic. Julius van Gurp, E.P. Dr. B. de Troeyer, Prof. Dr. M. Dierickx S.J., Drs. G. Verbeet, E.P. Dr. S. H. Scholl, A. I. J. M. Schellart, A. Demedts, Lic. A. Jans, Lic. en Mevr. Fr. Wagemans, George Goossens, Prof. Dr. A. Keersmaekers, Drs. J. Sprenger, Dr. R. Haeseryn, Mej. Dr. G. Schieb, E.H. Lic. P. van Zeir, Dr. M. Cloet, Prof. en Mevr. Dr. K. Meeuwesse, Dr. Guido Peeters.

Agenda

1. De Voorzitter bracht hulde aan de nagedachtenis van onze afgestorven medeleden : Mgr. E. van Cauwenbergh, Prof. Dr. F. Closset, Dr. R. Boumans, Dr. W. Janssen.

2. De notulen van de vorige vergadering werden door de Secretaris voorgelezen en goedgekeurd.

3. De Secretaris verontschuldigde in het bijzonder Prof. Dr. R. Sterkens, penningmeester, die verhinderd was het gebruikelijk financieel verslag te komen voorlezen. Naar hij evenwel had meegedeeld bleek de uitgave van „Handelingen 1964" financieel verzekerd te zijn. – Verder deelde de Secretaris nog mee, dat bij het

verstrijken van zijn mandaat, Prof. Dr. Th. Luykx zich bereid verklaard had onze Mij te blijven vertegenwoordigen in het „Nationaal Belgisch Comité voor Geschiedkundige Wetenschappen", dat Dr. A. Cosemans echter gevraagd had zich te laten vervangen door Prof. Dr. M. Dierickx S.J., en dat deze laatste deze vertegenwoordiging in bedoeld Comité had aanvaard.

4. De verslagen over de groepsvergaderingen werden opgesteld door Lic. H. De Belder (Mod. Filologie en Literatuur), Lic. R. De Keyser (Algem. Geschiedenis), Lic. D. Knecht (Klass. Filologie en Geschiedenis), Dr. R. Van de Velde (Taalkunde), Prof. Dr. J. Jacobs (Afrikanistiek).

5. Werden tot lid benoemd : Lic. E. Nieuwborg, Dr. R. Thibau, Mevr. Lic. Leni Verhofstadt-Denève, Lic. H. De Belder, Dr. Pierre Hessmann, Lic. G. De Schutter, Lic. E. Eylenbosch, Prof. Dr. H. Servotte, Prof. Dr. J. Wils, P. H. Vermeulen, W. Heystek.

6. Voor de periode 1965-1967 diende er nog een ondervoorzitter benoemd te worden, daar Prof. Dr. E. Rombauts, om persoonlijke redenen, die benoeming niet had kunnen aanvaarden. Met algemene stemmen werd Prof. Dr. J. Aerts tot ondervoorzitter benoemd, die deze functie heeft aanvaard.

7. Een belangwekkend colloquium over „Aspecten van het periodiseringsprobleem in de geschiedenis van de Nederlandse Letterkunde" werd ingeleid door Prof. Dr. J. Aerts, Prof. Dr. A. Van Elslander en Prof. Dr. J. Weisgerber. De teksten van deze inleidingen zullen in de „Handelingen" verschijnen. Aan het colloquium werd verder deelgenomen door Prof. Dr. E. De Strycker S.J., Prof. Dr. R. Derolez, Prof. Dr. Theo Luykx, Bernard Kemp en Drs. Jef Notermans.

8. Bij de laatste rondvraag betreurde de Voorzitter, in aansluiting bij een brief van Prof. Dr. G. De Smet aan de Secretaris, het uitvallen in 1965 van het Vlaamse Filologencongres, wat evenwel, aldus de Voorzitter, hoofdzakelijk op rekening dient gebracht te worden van de nieuwe officiële regeling van de Paasvakantie, waardoor het niet mogelijk bleek dit congres op de gewone datum te houden.

Vergadering van 10 oktober 1965

GROEPSVERGADERINGEN

1. Algemene Geschiedenis. – Te 10u.45 opende Prof. Dr. Th. Luykx, die Prof. Dr. H. Van Werveke en de eerste spreker, E.H. J. De Brouwer, verontschuldigde, de vergadering. Er waren zestien leden aanwezig.

Prof. em. Dr. L. Ceyssens handelde over : „Het jansenisme : diepere oorsprong". Zijn samenvatting : „Historisch onafscheidbaar aan elkander verbonden, vinden jansenisme en antijansenisme hun verwijderde oorsprong in de Renaissance : de terugkeer-naar-de-bronnen-beweging voerde tot de herontdekking van het augustinisme, dat met al zijn rigorisme weldra het protestantisme zou beïnvloeden ; de optimistische levensopvatting van de renaissancemensen leidde naar een nieuwe dogmatiek (molinisme), moraal (probabilisme, laksisme) en spiritualiteit (devoot humanisme). Beide dogmatische strekkingen stonden tegenover elkander in de langdurige *Congregationes de auxiliis* te Rome gehouden, waar twee pausen de genadekwestie proklameerden tot het meest dringende probleem van de Kerk, en, voor de methode om tot een oplossing te komen, aanwezen : Augustinus, *doctor gratiae,* de enige arbiter. Het molinisme stond op het punt veroordeeld te worden. Toen echter, om uiterlijke redenen, de aangekondigde beslissing uitbleef, hebben talrijke theologen het probleem van de Kerk volgens de aanbevolen methode tot een goed einde trachten te brengen. Jansenius was slechts een onder hen, en wel degene die op de meest ernstige wijze had geprocedeerd. Bij de verschijning van Jansenius' posthuum werk (1640) waren de toestanden erg veranderd. De eerste repressieve maatregelen waren niet van doctrinele maar juridische aard. Ze veroorzaakten moeilijkheden met de leke Raden, wegens hun opvattingen omtrent het *placet.* Om de tussenkomst van de Raden uit te sluiten, werd overgegaan tot een doctrinele beslissing (*bulla dogmatica*) waarin de Kerk alleen competent meende te zijn. De Raden oordeelden er anders over. Omdat de eerste dogmatische bulle, bij gebrek aan placet, niet gepubliceerd kon worden, spitsten de moeilijkheden zich steeds meer en meer toe. Nieuwe bullen verschijnen, doch gezien hun inhoud en strekking, kunnen ze de rust niet herstellen. Integendeel ze voeren tot steeds grote verwarring. De strijd werd onuitvechtbaar".

Theo De Vries onderhield de aanwezigen over „Oudheidkunde onder water" (met lichtbeelden). De samenvatting : „De oudheidkunde onder water verlangt niet alleen archeologische kennis, maar ook een training als duiker. Bovendien moeten de opgravingstechnieken en -metingen geheel anders geschieden dan op land. Al eeuwen geleden begon men – met primitieve hulpmiddelen – de zeebodem naar schatten af te zoeken (denk aan de galjoenen van Vigo). Dit is tegenwoordig uitgelopen op een zoeken naar oudheidkundige „schatten", weinig van waarde – soms – in geld maar onschatbaar voor onze kennis. Vaak komen de gaafste vondsten van de zeebodem, waar ze eeuwenlang, onberoerd hebben gelegen.

Eerst in onze eeuw nam de ware submarinearcheologie een aanvang ; om na de Tweede Wereldoorlog tot hoogtepunten te komen, mogelijk gemaakt door de verbeterde duiktechniek. In Nederland zijn verschillende projecten aan de gang : zoals voor de kust het zoeken van de „verdronken" Brittenburg ; het naspeuren van in de rivieren verloren gegane kastelen, of het opzoeken van een Romeinse brug bij Maastricht. Hierdoor wordt al bewezen dat de oudheidkunde onder water iets anders is dan vondsten bij elkaar schrapen op de bodem van rivieren of de zee – zoals in enkele plaatsen in Europa gebeurt. Het is in werkelijkheid de vondsten – en vindplaatsen – TER PLAATSE bestuderen".

Aan de besprekingen werd deelgenomen door Prof. Dr. M. Dierickx S.J., Prof. Dr. P. Lenders S.J., Prof. Dr. Th. Luykx en Prof. Dr. R. Van Caenegem. De vergadering eindigde te 12u.30.

2. Klassieke Filologie en Geschiedenis. – Prof. Dr. E. De Strycker S.J., voorzitter, opende de vergadering te 10u.40. Er waren 11 leden aanwezig.

Prof. Dr. P. Gorissen handelde over : „Xenophon, Symposium IV, 26", „dat een opmerking inhoudt over de kus, die het betoog van Socrates onderbreekt. Voor en na weidt Socrates uit over de gevaren van de kus in de knapenliefde. In de besproken zin integendeel beweert hij dat de kus eervol is, omdat het Grieks woord 'kussen' homoniem is met 'beminnen naar de ziel'. Er zijn drie houdingen mogelijk tegenover deze zin : 1. hem integraal verwijderen, de oplossing van Lud. Dindorf (1862) die gevolgd wordt door alle uitgaven tot nu toe; 2. hem integraal behouden, oplossing voorgestaan door de hedendaagse Xenophoncommentator, O. Gigon : volgens hem is het een sophistische opmerking, die Xenophon niet tot de zijne wil maken ; 3. hem wijzigen : nl. door het laatste woord (*entimoteron*) te vervangen dor *deinoteron* ; deze conjectuur wordt hier verdedigd op grond van de vorm en van de inhoud" [1].

Vervolgens sprak Prof. Dr. J. IJsewijn over : „Het gedicht 'De Triumpho Stultitiae' van Faustinus Perisauli bron van Erasmus' Laus Stultitiae ?". Deze lezing zal in de „Handelingen" verschijnen.

Aan de besprekingen werd deelgenomen door Prof. De Strycker, Prof. Van Loey, Prof. Van Bilsen, Lic. J. De bie. De vergadering duurde tot 12u.35.

1. De tekst zal verschijnen in een feestalbum uitgegeven ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van de Faculteit van Wijsbegeerte en Letteren van de Universiteit Lovanium.

3. Taalkunde. – Prof. Dr. R. Derolez, voorzitter, opende de vergadering te 10u.35. Dertien leden waren aanwezig. Drs. J. P. Ponten sprak over „De Nederlandse benamingen voor de sluiting van de fles". De tekst verschijnt in deze „Handelingen".

Vervolgens handelde Prof. Dr. G. Geerts over „De valentie van ze in Vroegnieuwhollands taalgebruik". De tekst verschijnt in deze „Handelingen".

Namen deel aan de besprekingen : Prof. G. De Smet, Dr. N. Bakker, Prof. J. Goossens, Dr. L. Peene, Dr. V. Verstegen. Te 12u.35 werd de vergadering geheven.

4. Moderne Filologie en Literatuur. – Drs. Jef Notermans, voorzitter, opende de vergadering te 10u.40. 25 leden waren aanwezig.

Peter H. Nelde behandelde het onderwerp : „Die niederländische Gelehrtenwelt in der Sicht Hoffmanns von Fallersleben". De samenvatting van dit in het Duits voorgedragen referaat luidt als volgt : „De inleider beschrijft enkele kinderziekten van de Nederlandse filologie. Hij wijst op de soms grote onverschilligheid ten overstaan van de eigen Middelnederlandse letterkunde, dit dan vooral in Noord-Nederland. In het Zuiden was men daarentegen snel bezig een eigen filologie op te bouwen en hierbij reageerde men positief op belangstelling vanwege Duitse geleerden. Het wetenschappelijk peil van de vroege neerlandistiek werd nochtans in Zuid-Nederland wel enigszins naar omlaag gehaald door een meer noodzakelijke opdracht : de strijd om het behoud van de taal *überhaupt* : de zuivere filologie werd aldus wel eens ondergeschikt gemaakt aan deze taalstrijd.

Tevens worden in dit referaat de belangrijkste verschilpunten tussen de Duitse en de Nederlandse filologie van ongeveer 1820 tot ongeveer 1840 aangegeven.

De inleider bouwt zijn referaat op, vooral aan de hand van Hoffmann von Fallersleben".

Vervolgens sprak Prof. Dr. Marcel Janssens over „De 'Max Havelaar' als raamvertelling". De tekst ervan verschijnt in de „Handelingen".

Tenslotte handelde Dr. Karel De Clerck over „Noordnederlandse auteurs in Zuidnederlandse Schoolbloemlezingen 1830-1900". Zijn samenvatting : „Wie een antwoord zoekt op de vraag, hoe het na 1830 in het Zuiden gesteld was met de kennis van de Noordnederlandse literatuur, moet vaststellen, dat – wegens de gebrekkige verspreiding van het Hollandse boek in Vlaanderen – hem weinig concrete gegevens ter beschikking staan. Hij zal bijgevolg op allerlei hulpbronnen moeten beroep doen. Eén daarvan is de schoolbloemlezing. Spreker heeft een groot deel van de

tussen 1830 en 1900 in het Zuiden gebruikte schoolbloemlezingen nagegaan en heeft kunnen constateren, dat – over het algemeen – de Noordnederlandse auteurs behoorlijk (tot zeer behoorlijk) vertegenwoordigd zijn. Bijzondere voorkeur genoten blijkbaar Willem Bilderdijk, Jan Pieter Heye en Hendrik Tollens".

Aan de besprekingen werd deelgenomen door E.P. Emm. Janssen, Prof. J. G. Bomhoff, Prof. C. A. Zaalberg, Lic. H. Van Gorp, Prof. B. F. Van Vlierden.

5. Afrikanistiek. – Onder het voorzitterschap van Prof. Dr. A. E. Meeussen werd de vergadering te 10u.40 geopend. Er werden twee lezingen gehouden : 1. Dr. J. Voorhoeve „Toonvoegingsverschijnselen in het Bamileke (Kameroen)" : „Spr. had het over toonverschijnselen in één der dialecten van het Bamileke, een Bantoeïde taal in het westelijk bergland van Kameroen. Hier worden 18 zeer van elkaar verschillende idiomen gesproken, die nog niet grondig bestudeerd werden. – Het besproken idioom bezit een toonsysteem, dat een afwijkende variante is van de tot nog toe bekende *terrastoontalen* met toonverlaging. – Getracht werd de regels te formuleren van de toonverschijnselen van het nomen. – Spr. maakt een beschrijving van het Bamileke. Wat hij heeft meegedeeld zijn enkele resultaten van zijn jongste linguïstische onderzoekingen in Kameroen". 2. Prof. Dr. J. Larochette : „De structuur van het Zande" : „Spr. behandelde een gedeelte van de structuur van de fonologie en morfologie van het Zande, een taal die gesproken wordt in het Noorden van de Republiek Kongo en in het Zuiden van Soedan. Vooral werd de rol van de volgende supra-segmentaire fonemen belicht : 1. faryngalisatie ; 2. nasalisering ; 3. toonhoogte ; 4. klinkerlengte. Elk van deze verschijnselen heeft een fonologisch-oppositionele functie te vervullen. Meer dan één, – soms twee à drie, van deze supra-segmentaire fonemen kunnen aan eenzelfde segment verbonden zijn. Deze supra-segmentaire fonemen kunnen ook segmenten, die voorafgaan, en vooral segmenten die volgen, beïnvloeden. Spr. heeft de begrenzing van deze invloed nagegaan."

PLENAIRE VERGADERING

Prof. Dr. R. Derolez opende de vergadering te 15u.30. 36 leden waren aanwezig.

Hadden bericht van verhindering gezonden : Prof. em. Dr. R. Foncke, Prof. Dr. E. Rombauts, Prof. Dr. H. Van Werveke, Prof. Dr. R. Sterkens, Dr. A. Cosemans, Dr. Ernest Claes, Mevr. St.

Claes-Vetter, A. Demedts, Drs. G. Verbeet, E.H. J. De Brouwer, E.P. Herwig Ooms O.F.M., Dr. H. Van der Wee, Dr. J. Weyns, E.H. Lic. P. Van Zeir, Lic. A. Jans, Prof. Dr. A. Gerlo, Lic. L. Decorte, Prof. Dr. H. Dyserinck, Dr. J. Van Haver, Dr. R. De Coninck, E.P. Lic. Julius Van Gurp, Prof. Dr. W. Schrickx, Dr. G. Schieb, Prof. Dr. W. Thys, Prof. Dr. M. Hanot, Dr. Eva Lüders, E.P. Dr. Jos Andriessen S.J.

Agenda

1. De Voorzitter bracht hulde aan de nagedachtenis van Dr. A. Schillings, Dr. L. Crick en M. Kemp.

2. De notulen van de vorige vergadering werden goedgekeurd.

3. De Secretaris dankte in zijn verslag de instanties, die aan onze vereniging een toelage verlenen, en stelde een spoediger verschijning van de Handelingen in het vooruitzicht.

4. Het verslag over de groepsvergaderingen werd opgesteld door Lic. H. De Belder (Mod. Filologie en Literatuur) ; Prof. Dr. R. De Schryver (Algemene Geschiedenis) ; Lic. H. Leclercq (Klass. Filologie en Geschiedenis) ; Prof. Dr. G. Geerts (Taalkunde) ; Afrikanistiek (Prof. Dr. J. Jacobs).

5. Werden tot lid benoemd : Mevr. Ida Baerten-Ilegems, Drs. G. Borgers, E.P. Dr. L. Brouwers S.J., Lic. F. A. J. Dambre, Dirk De Jong, Dr. F. G. Droste, R. A. Joostens (Albe), Drs. W. H. Th. Knippenberg, Drs. L. Milis, Prof. Dr. P. Minderaa, Peter H. Nelde, Prof. Dr. H. Schultink, Mej. Prof. Dr. B. Siertsema, E.H. Drs. P. Thomas, Prof. Dr. B. Van den Berg, E.H. Dr. H. Vandermoere, Drs. F. Vanhemelryck, Lic. K. Wauters, C. Verleyen, Prof. Dr. Fr. Debus, Lic. P. Hadermann, Mej. Lic. M. Peremans, O. Kieser, Drs. F. Brekelmans.

6. Prof. Dr. M. Dierickx S.J. hield een lezing over „Beoordeling van 'Le Sentiment religieux en Flandre à la fin du Moyen-Age' van Jacques Toussaert", waarna een tussenkomt van Prof. Dr. R. Van Caenegem en Prof. Dr. R. De Schryver. De tekst van deze lezing verschijnt in deze bundel.

Na een dankwoord van de Voorzitter, werd de vergadering te 17u.10 geheven.

Ledenlijst 1965

E.P. G. ACHTEN S.J., Oude Abdij, Drongen.
E.H. Lic. Florent G. ADRIAENS, Collegestraat 11, Geraardsbergen.
A. J. AERNOUTS, Tuitenberghof, Sint-Kwintens-Lennik.
Prof. Dr. J. AERTS (A. Westerlinck), Frederik Lintsstraat 129, Leuven.
Prof. Dr. Jan AERTS, Minderbroedersstraat 15, Leuven.
Prof. Dr. W. Jappe ALBERTS, Bongerds Kamp 10, Voorst (Ned.).
E.P. ALCANTARA MENS, Bankstraat 71, Leuven.
E.P. Dr. Alb. AMPE S.J., Prinsstraat 17, Antwerpen.
E. AMTER, Volmolenlaan 47, Leuven.
E.P. Dr. J. ANDRIESSEN S.J., Prinsstraat 17, Antwerpen.
Prof. em. Dr. R. Fr. APERS, Ieperstraat 37, Gent.
Prosper ARENTS, Vestinglaan 27, Mortsel.
Prof. Dr. W. ASSELBERGHS (A. van Duinkerken), Regentessestraat 23, Nijmegen.
E.P. Stephanus AXTERS O.P., Justus Lipsiusstraat 18, Leuven.
Jef M. A. BAARTS, Scharnerweg 113a, Maastricht.
Lic. Fr. BACCAERT, Herreynsstraat 25, Mechelen.
Dr. F. G. BACKBIER, Elisabethstraat 26, Geleen (Ned.).
Mevr. Dr. M. BAERLECKEN, Xantenerstrasse 8, Düsseldorf (D.B.R.).
Mevr. Ida BAERTEN-ILEGEMS, Saksen-Coburgstraat 3, Brussel-3.
Dr. J. BAERTEN, Saksen-Coburgstraat 3, Brussel-3.
H. BAILLIEN, St.-Maternuswal 12, Tongeren.
Mej. Dr. Nienke BAKKER, Scholtenstraat 12, Leiden (Ned.).
Dr. J. BEHETS, H. Memlinglaan 9, St.-Denijs-Westrem.
Maur. BECQUAERT, Guido Gezellelaan 44, Brugge.
Cor BERTRAND, Parallelweg 16, Wylré (Ned.).
Dr. C. BETERAMS, Vrijbroeckstraat 13, Mechelen.
BIBLIOTHÈQUE MORETUS, 61, rue de Bruxelles, Namur.
E.P. Dr. J. BOETS, a.a., Veldenstraat 11, Kapelle-op-den-Bos.
Dr. R. BOGAERT, Koning Albertlaan 4, Gent.
Th. BOGAERTS, De Smet de Naeyerlaan 613, Brussel-2.
Dr. Th. BOGAERTS jr., Jan Palfijnlaan 16, Brussel-2.
Dr. A. BOILEAU, 57, avenue d'Esneux, Méry-Tilff (Liège).
Prof. Dr. A. BOLCKMANS, Willem Eekelersstraat 41, Antwerpen.
Prof. Dr. J. G. BOMHOFF, Rijnsburgerweg 187, Leiden.
Drs. G. BORGERS, Nassauplein 41, Den Haag (Ned.).
Lic. W. BOURGOIGNIE, Platanendreef 52, Merelbeke.
Dr. A. BOUSSE, Cogels-Osylei 67, Berchem-Antwerpen.
Dr. A. P. BRAAKHUIS, Sterrebosstraat 18, Groningen (Ned.).
Prof. Dr. P. BRACHIN, 81, Boulevard Malesherbes, Paris VIIIe.
Lic. en Mevr. W. BRAEKMAN-DEVOLDER, Jozef Vervaenestraat 43, Ledeberg.
Lic. A. BRISAU, Em. Braunstraat 13, Gentbrugge.
Prof. Dr. J. L. BROECKX, Brandstraat 20, St.-Martens-Latem (Gent).
Mgr. P. BROECKX, Lombaardstraat, Hasselt.
Lic. A. BROUNTS, Jan Frans Willemsstraat 6, Gent.
E.P. Dr. L. BROUWERS S.J., Haachtsesteenweg 8, Brussel-3.
Prof. Dr. A. BURSSENS, Verschansingstraat 6, Mariakerke (O.-Vl.).
Prof. Dr. H. BURSSENS, Kromme Leie 14, St.-Denijs-Westrem.
E.P. Dr. J. CALBRECHT, Vlamingenstraat 13, Leuven.
Prof. em. Dr. L. CEYSSENS, Vanderlindenstraat 15, Brussel-3.
Dr. E. CLAES, Washingtonstraat 163, Brussel-5.
Mevr. St. CLAES-VETTER, Washingtonstraat 163, Brussel-5.
Dr. V. CLAES, Karmelietenstraat 71, Berchem-Antwerpen.
Dr. Michel CLOET, Brabançonnestraat 86, Leuven.
Mevr. Lic. E. COCKX-INDESTEGE, Frankenstraat 54, Brussel-4.
E.P. Maur. COENS S.J., Sint-Michielslaan 24, Brussel-4.

Prof. Dr. Abel COETZEE, Escombelaan 51, Parktown, Johannesburg (Z.-Afrika).
Mgr. Prof. Mag. J. COPPENS, Hogeschoolplein 3, Leuven.
Dr. M. CORDEMANS, Leo de Bethunelaan 40, Aalst.
Prof. Dr. A. CORIN, 27, rue Bois l'Evêque, Liège.
Dr. A. COSEMANS, Vinkenlaan 11, St.-Pieters-Woluwe.
E.H. C. COUPE (A. Van Wilderode), Klein Seminarie, St.-Niklaas (Waas).
Drs. H. L. COX, 53 Bonn, Rheinweg 89, D.B.R.
Dr. J. CRAEYBECKX, Minervalaan 21, Brussel-19.
Lic. M. DAEM, Dr. De Reusestraat 32, St.-Amandsberg.
Lic. F. A. J. DAMBRE, President Rooseveltlaan 59, Gent.
Lic. L. DANHIEUX, Koninginlaan 82, Blankenberge.
Prof. Dr. L. DEBAENE, Hof-ter-Schriecklaan 60, Berchem-Antwerpen.
Lic. H. DE BELDER, Fraikinstraat 16 B, Herentals.
Lic. Jacques DE BIE, Singel 3, Oude-God.
Eug. DE BOCK, Alice Nahonlei 19, Schoten-Antwerpen.
Mevr. Prof. Dr. R. DE BOCK-DOEHAERD, Neufchâtelstraat 64, Brussel-6.
Dr. Fr. DE BRABANDERE, Kuipersstraat 37, Brugge.
E.H. J. DE BROUWER, Van Schoorstraat 12, St.-Gillis-Dendermonde.
Dr. J. G. DE BROUWERE, Openveldstraat 69, Brussel-8.
Prof. Dr. C. C. DE BRUIN, Zoeterwoudsesingel 57a, Leiden.
Drs. G. DE BRUIN, Het Bat 14, Maastricht.
Lic. A. W. A. DE BRUYNE, Kistestraat 9a, Tielt.
Prof. Dr. Friedhelm DEBUS, 355 Marburg/Lahn, Alter Kirchhainer Weg 42a, (D.B.R.).
Dr. Karel DE CLERCK, XVIII Oktoberstraat 12, St.-Andries-Brugge.
Prof. Dr. R. DE CONINCK, Prudent Bolslaan 157, Brussel-2.
Lic. Luc DECORTE, Hugo Verriestlaan 184, Kortrijk.
Lic. J. E. DE DEURWAERDER, Sparrebosdreef 2, Elene.
Prof. W. DE GEEST, Koningin Fabiolalaan 7, St.-Denijs-Westrem.
Prof. Dr. G. DEGROOTE, Herderinlaan 22, Brussel-8.
Dirk DE JONG, Franchimontlaan 23, Leiden (Ned.).
Prof. Dr. M. J. G. DE JONG, 10 A, rue de Rhisnes, Emines-Rhisnes (lez Namur).
Prof. em. Dr. P. DE KEYSER, Egmontstraat 12, Gent.
Lic. R. DE KEYSER, Brouwerstraat 35, Leuven.
Prof. Dr. G. DEKKER, Universiteit, Potchefstroom (Z.-Afrika).
Dom Eligius DEKKERS O.S.B., St.-Pietersabdij, Steenbrugge-Assebroek.
E.H. O. DE LANDTSHEER, Pastoor-Deken, Ninove.
Dr. K. DELEU, Vrijheidslaan 28, Gent.
Dr. J. DELHEZ, 1, rue du Parc, Verviers.
Mej. Dr. R. DELRUE, Halfmaartstraat 4, Leuven.
Lic. H. DELVAUX, J. De Swertstraat 36, Merksem.
E.H. Al. DE MAEYER, Dirk Maertensstraat 13, Aalst.
Lic. A. DEMAN, Oudergemselaan 57 E/5 A, Brussel-4.
Prof. Dr. L. DE MAN, Pr. Bolslaan 111, Brussel-2.
Lic. R. DEMAN, de Hinnisdaellaan 3, Brussel-15.
A. DEMEDTS, Condédreef 21, Kortrijk.
Drs. Jaak L. DE MEESTER, Wantestraat 143, Assebroek.
Lic. Fr. DEMEY, Houtbriel 10, Gent.
M. DE MEYER, Elsdonklaan 7, Wilrijk.
E.H. Dr. N. DE PAEPE, Naamse Straat 40, Leuven.
Mevr. Lic. L. DE PAUW-DE VEEN, Karmelietenstraat 2A, Brussel-1.
Prof. Dr. W. DE PAUW, 23ste straat 35, Menlopark, Pretoria (Z.-Afrika).
Mej. Dr. A. DEPREZ, Northlaan 19, Oostende.
Dr. P. DEPREZ, Blekerijstraat 63, Gent.
Dr. F. DE RAEVE, Vlissingenstraat 21, Brussel-1.
Lic. A. DEROLEZ, Hugo Verrieststraat 55, Sint-Amandsberg.
Prof. Dr. R. DEROLEZ, Vaderlandstraat 23, Gent.
Lic. R. DEROO, Fortuinstraat 15, Mechelen.
Drs. J. DESCHAMPS, Paul Lebrunstraat 11, Leuven.
Prof. Dr. R. DE SCHRYVER, Savoyestraat 8, Leuven.

Prof. Dr. G. DE SMET, Hatertseweg 18, Nijmegen.
Prof. Dr. Em. DE STRYCKER S.J., Prinsstraat 13, Antwerpen.
E.H. A. DE SWAEF, Onderbergen 51, Gent.
Dr. F. DE TOLLENAERE, Merelstraat 41, Leiden.
E.P. Dr. P. B. DE TROEYER O.F.M., Minderbroedersstraat 5, St.-Truiden.
Drs. K. C. J. W. DE VRIES, Bieslanderweg 19, Maastricht.
Theo DE VRIES, Keizersgracht 764, Amsterdam.
Dr. Fr. DE VRIEZE, Najadenlaan 12, Watermaal.
Dr. M. DE VROEDE, F. Peltzerstraat 40, Lier.
Mej. Lic. Denise DE WEERDT, Steenweg op Vorst 64, Brussel-6.
Drs. A. DEWITTE, St.-Sebastiaanstraat 9, Varsenare, Brugge.
E.P. Dr. A. J. J. DE WITTE, Dennenstraat 135, Nijmegen-W. (Ned.).
Mej. Dr. Elisabeth DHANENS, Boelare 97, Eeklo.
Dr. H. DIERICKX, Tommeltlaan 25, Mortsel.
Prof. Dr. M. DIERICKX S.J., Waverse Baan 220, Heverlee-Leuven.
Lic. G. DOGAER, Willem Herreynsstraat 11, Mechelen.
Mej. Dr. Bl. DOUCET, Maarschalk Joffrelaan 130, Brussel-19.
Prof. Dr. H. DRAYE, Winkelse Steenweg 80, Herent-Leuven.
Jozef DROOGMANS, Kolonel Dusartplein 35 E 3, Hasselt.
Dr. F. G. DROSTE, Jacob Smitslaan 34, Mol.
Prof. Dr. W. J. du P. ERLANK, Universiteit Stellenbosch (Z.-Afrika).
Prof. Dr. J. DUVERGER, Toekomststraat 23, St.-Amandsberg-Gent.
Prof. Dr. H. DYSERINCK, Albertlaan 58, Knokke.
Dr. med. L. ELAUT, St.-Pietersnieuwstraat 130, Gent.
Prof. Dr. L. K. ENGELS, Tiense Vest 27, Kessel-Lo.
Lic. Ernest EYLENBOSCH, Belgische Onafhankelijkheidslaan 16, Gent.
Lic. D. FAGOT, Boeslinterstraat 11, Bunsbeek (Tienen).
Prof. Dr. S. L. FLAXMAN, State University of New York, Stony Brook, N.Y.
Prof. J. FLORQUIN, „Wildenhoge", Predikherenberg 7, Korbeek-Lo (Leuven).
Prof. em. Dr. R. FONCKE, Prudent Bolslaan 126, Brussel-2.
Lic. R. GALDEROUX, 20, avenue Albert Ier, Braine-l'Alleud.
Dr. Marc GALLE, Neerleest 6, Brussel-2.
Prof. em. Dr. F. L. GANSHOF, Jacob Jordaensstraat 12, Brussel-5.
E.H. J. M. GANTOIS, 41bis, rue de Lens, Lille (Nord).
Dr. D. GEERAERTS, Male Steenweg 442, St.-Kruis (Brugge).
Dr. M. GEERARD, Beukenlaan 10, St.-Kruis (Brugge).
Dr. G. GEERTS, Pr. Poulletlaan 37, Kessel-Lo.
Mevr. Dr. G. GEPTS-BUYSAERT, Eglantierlaan 19, Antwerpen.
Prof. Dr. A. GERLO, Merellaan 33, Brussel-15.
Mevr. Monique GEYS-WALSCHAERTS, A. Geudensstraat 5, Mechelen.
Lic. G. GIJSELS, Belgische Onafhankelijkheidslaan 70, Brussel-8.
Prof. Dr. H. GIJSSELS, Pater Agnellolaan 4, Brussel-15.
Mej. Lic. M. GILLEIR, Parkstraat 44, Leuven.
Dr. W. GOBBERS, G. Vandewielelaan 10, Ronse.
Prof. Dr. Brison D. GOOCH, The University of Oklahoma, Norman, Oklahoma, U.S.A.
George GOOSSENS, Venlose Weg, Tegelen (Ned.).
Prof. Dr. J. GOOSSENS, Waverse Baan 154, Heverlee.
Lic. L. GOOSSENS, Jozef Lambrechtslei 14, Hove (Antw.).
Prof. Dr. P. GORISSEN, Schaapsdreef 17, Kortrijk.
Dr. M. GYSSELING, Heiveldstraat 137, St.-Amandsberg-Gent.
Prof. Dr. R. HAESERIJN, Dr. De Reusestraat 15, St.-Amandsberg-Gent.
Lic. P. HADERMANN, „La Quinta", La Baraque, Corroy-le-Grand.
Prof. Dr. M. HANOT, Martelaarslaan 247, Gent.
Drs. J. H. W. M. HANSEN, Godsweerdersingel 31a, Roermond.
Prof. Dr. K. HEEROMA, Rijksstraatweg 366, Haren Gr. (Ned.).
Dr. W. E. HEGMAN, „Olympia", Verpleegsterstraat 2, Gent.
Mej. Lic. L. HEIDENDAL, Kanaalstraat 3, Lanklaar.
E.P. K. HEIREMAN S.J., Minderbroedersstraat 11, Leuven.
Prof. Dr. W. Gs. HELLINGA, Herengracht 330-336, Amsterdam.

Dr. J. HELSEN, Guillaume Lekeustraat 3, Brussel-7.
Dr. R. HENRARD, 9, rue Dehin, Liège.
Dr. Pierre HESSMANN, Zwijnaardse steenweg 84, Gent.
Willem HIJSTEK, Bonnefantenstraat 15, Maastricht (Ned.).
Prof. Dr. M. HOEBEKE, Voetbalstraat 4, Gent.
Trudo HOEWAER, Toekomststraat 29, Hasselt.
Willem HOFFMAN, Prins Mauritslaan 3, Vucht (Ned.).
Lic. R. HOFMANS, Prinsendal 30, Overijse.
Dr. Annemarie HÜBNER, Universität Hamburg, Germanisches Seminar, Hamburg 13, Von-Melle-Park 15 (DBR).
Lic. R. HUYSMAN, Van Hulthemstraat 108, Gent.
Prof. Dr. J. IJSEWIJN, Paul Lebrunstraat 27, Leuven.
Prof. Dr. L. INDESTEGE, Ninoofse Steenweg 5, Dilbeek.
Dr. P. IVENS, Dagobertstraat 43, Leuven.
Prof. Dr. J. JACOBS, Weymouthlaan 6, Kapellen, Antwerpen.
Jean H. P. JACOBS, Hulsen 69, Geulle (Ned.).
Mej. Dr. M. A. JACOBS, Kardinaal Mercierplein 2, Leuven.
Dr. J. M. JALINK, Jacob Cabeliaustraat 3, 's-Gravenhage.
Lic. A. JAMEES, Colmastraat 5, Deurne-Antwerpen.
Dr. R. JANS, Potterstraat 32, Geleen L. (Ned.).
Lic. A. JANS, Leopoldstraat 35, Mechelen.
E.P. Em. JANSSEN S.J., Waverse Baan 220, Heverlee.
E.P. E. JANSSEN CssR, Wittem (Ned.).
Prof. Dr. Arm. J. JANSSENS, Geldenaakse vest 22, Leuven.
Prof. Dr. G. JANSSENS, Elisabethlaan 16, De Pinte.
Prof. Dr. M. JANSSENS, Waverse Baan 172, Heverlee-Leuven.
Magister K. LANGVIK JOHANNESSEN, Louisegt. 15 D, Oslo.
Dr. H. JOOSEN, Koningin Astridlaan 137, Mechelen.
R. A. JOOSTENS (Albe), Louisalaan 114, Brussel-5.
Prof. Dr. Aug. KEERSMAEKERS, Wouwendonkstraat 78, Duffel.
Mgr. H. KESTERS, 12, rue de l'Evêché, Liège.
Otto KIESER, 402 Halle (Saale), Schleiermacherstr. 7 (D.D.R.).
Drs. D. KNECHT, Tentoonstellingslaan 76, Antwerpen-2.
Drs. W. H. Th. KNIPPENBERG, St.-Michielsgestel (N. Br., Ned.).
Dr. Gerard KNUVELDER, Broerelaan 3, Eindhoven.
Dr. A. C. F. KOCH, Rembrandtkade 7, Deventer (Ned.).
Dr. E. H. KOSSMANN, 86 Compayne Gardens, London NW 6.
E.P. Milo H. KOYEN, Archivaris, Abdij, Tongerlo.
J. KUYPERS, Zevenbunderslaan 172, Vorst (Brussel).
Prof. Dr. P. LAMBRECHTS, Gaverland 19, Baarle-Drongen.
Prof. Dr. J. LAROCHETTE, Klaproosstraat 47, Brussel-3.
Prof. Dr. P. LEBEAU, Verzoeningstraat 32, Borgerhout-Antwerpen.
Lic. H. LECLERCQ, De Bayostraat 64, Leuven.
Dr. J. LEENEN, Dupontstraat 88, Brussel-3.
Prof. Dr. P. LENDERS S.J., Prinsstraat 13, Antwerpen.
Prof. Dr. O. LEYS, Lydialaan 22, Heverlee-Leuven.
Prof. Dr. T. LE ROUX, Sheraton 401, Pretoriusstraat 645, Arcadia, Pretoria (Z.-A.).
Dr. H. LIEBAERS, Kloosterstraat 47, Brussel-2.
R. LIEVENS, Wolvenstraat 33, Kortrijk.
E.H. C. LINDEMANS, Pastoor, Bornem.
P. LINDEMANS, Ingenieur, Opwijk.
Prof. Dr. R. F. LISSENS, Gebladertelaan 2, Brussel-18.
Prof. Dr. E. LOUSSE, Blainestraat 10, Blanden (Leuven).
Dr. Eva LÜDERS, Luthagseplanaden 25, Uppsala - Sweden.
Dr. M. LUWEL, Koninklijk Museum voor Midden-Afrika, Tervuren.
Prof. Dr. Th. LUYKX, Laneaustraat 12, Brussel-2.
Mevr. Lic. E. LUYKX-FONCKE, Laneaustraat 12, Brussel-2.
Lic. J. MACHIELS, Kleine Hoefijzerstraat 4, Brugge.
Drs. K. MADDENS, Vierschaarstraat 1, Kortrijk.
Dr. L. Th. MAES, Ridder Dessainlaan 57, Mechelen.

Dr. A. MAESEN, Kapitein Piretlaan 29, St.-Pieters-Woluwe.
Dr. J. J. MAK, Rapenburg 62, Leiden.
Drs. H. MANDOS, Willibrorduslaan 112, Waalre (Ned.).
Dr. P. J. MEERTENS, Prinsengracht 1101, Amsterdam.
Dr. L. MEERTS, Hazelarenstraat 12, Antwerpen.
E.P. L. MEES O.F.M., H. Hartcollege, Heusden (Limburg).
Prof. Dr. A. E. MEEUSSEN, De Reymaekerlaan 10, Tervuren.
Prof. Dr. K. MEEUWESSE, Proosdijweg 12, Nijmegen.
Mevr. Dra. H. P. MEEUWESSE-DULLEMOND, Proosdijweg 12, Nijmegen.
Drs. J. MERTENS, AB-straat 11, Mechelen (Kon. Ath. B.P.S. 8 - B.S.D.).
Drs. J. H. METER, Via Crispi 106, Napoli.
Lic. J. MICHIELS, Steenweg 44, Mazenzele-Asse.
Drs. L. MILIS, Blandijnberg 2, Gent.
Prof. Dr. P. MINDERAA, Cobetstraat 26, Leiden (Ned.).
Prof. Dr. J. MOORS, 172, rue Deflandre, Embourg-Liège.
Mej. Lic. A. MORLION, Em. Bockstaellaan 97, Brussel-2.
Dr. A. MUNNICHS, Zuid-Willemsvaart 117, 's-Hertogenbosch.
LOE NAGELS, Grote Markt 1, Hasselt.
Peter H. NELDE, 78 Freiburg im Breisgau, Tivolistrasse 33, D.B.R.
Drs. L. NELISSEN, Kon. Emmaplein 16, Maastricht.
Lic. E. NIEUWBORG, Oude Baan 291, Korbeek-Lo.
E.H. J. NOTERDAEME, Gentse Steenweg 120, Sysele.
Drs. Jef NOTERMANS, Grote Looiersstraat 26, Maastricht.
Dr. P. NOYEN, Burgemeester Jacques Cardonstraat 35, Destelbergen.
E.P. H. OOMS O.F.M., Theologicum Minderbroeders, Sint-Truiden.
Drs. P. M. ORBONS, Pres. Rooseveltlaan 125c, Maastricht.
Dr. P. C. PAARDEKOOPER, Adrianusstraat 65, Eindhoven (Ned.).
Prof. Dr. J. L. PAUWELS, Naamse Vest 40, Leuven.
E.Br. Dr. L. PEENE, St.-Jozefsinstituut, Plein 26, Kortrijk.
Dr. Guido PEETERS, Eglantierlaan 5, Antwerpen.
Lic. J. PEETERS, Ir. Haesaertslaan 28, Edegem.
Prof. Dr. K. C. PEETERS, Tentoonstellingslaan 37, Antwerpen.
Dr. H. C. PEETERS, Waalhofstraat 51, Deurne-Antw.
R. PEETERS, Otterstraat 3, Turnhout.
Mej. Lic. M. PEREMANS, Kard. Mercierlaan 85, Heverlee-Leuven.
Prof. Dr. W. PEREMANS, Kardinaal Mercierlaan 85, Heverlee-Leuven.
Prof. Dr. Jan PERSIJN, Villerslei 156, Schoten.
Lic. E. PERSOONS, A. Vermeylenstraat 39, Kessel-Lo.
Lic. M. PINNOY, Astridlaan 216, Kraainem.
Mevr. Dr. Y. PINTELON-VAN LOO, Gemeenteplein 20, Haacht.
Prof. Dr. L. R. PLANCKE, Verwersdijk 24, Brugge.
Prof. Dr. E. POLOMÉ, 2701 Rock Terrace, Austin 4, Texas (U.S.A.).
Drs J. P. PONTEN, 355 - Marburg/Lahn, Beltherhäusserstrasse 1, Chr .Wolffheim, D.B.R.
Lic. L. PRENEEL, Aug. Vermeylenstraat 29, Kessel-Lo.
Dr. W. PREVENIER, Voskenslaan 258, Gent.
Lic. R. RAES, Eedverbondkaai 17, Gent.
E.H. A. REMANS, Normaalschool, Mechelen-aan-de-Maas.
Prof. Dr. Lieven RENS, Kleine Bosstraat 67, St.-Stevens-Woluwe.
Dr. G. RENSON, Staatsdomein, Gaasbeek.
Prof. Dr. L. ROCHER, Raym. De Meesterlaan 36, Brussel-15.
Prof. Dr. K. ROELANDTS, Sergeystraat 3, Herent.
Dr. R. ROEMANS, Stadionstraat 9, Vorst-Brussel.
Prof. em. Dr. D. ROGGEN, Adolf Buyllaan 105, Brussel-5.
Prof. Dr. E. ROMBAUTS, Leo Schreursvest 43, Leuven.
Prof. Dr. L. ROOSE, Naamse Steenweg 406, Heverlee.
Dr. H. ROOSENS, Koudenaardestraat 109, Dilbeek.
Dr. W. ROUKENS, Hazenkampseweg 15, Nijmegen.
Prof. Dr. Kurt RUH, Steinbachtal 53, Würzburg (DBR).
Prof. Dr. M. RUTTEN, 15, Quai de l'Ourthe, Liège.

Dr. G. SANDERS, Zwijnaardse Steenweg 178, Gent.
Drs. J. SCHEERDER, Bretheistraat 69, Genk.
Drs. J. M. Pierre SCHEFMAN, Kalfstraat 19, Maastricht.
A. I. J. M. SCHELLART, van Ostadelaan 23, Muiderberg, Holland.
Mej. Dr. Gabriele SCHIEB, Roscherstrasse 1, Leipzig C 1 (DDR).
Ger SCHMOOK, Volhardingsstraat 70, Antwerpen.
E.P. Dr. H. J. SCHOLL O.Praem., St.-Antoniusstraat 20, Turnhout.
Prof. Dr. W. SCHRICKX, Europalaan 26A, St.-Denijs-Westrem.
Prof. Dr. H. SCHULTINK, Van Diepenburchstraat 128, Den Haag (Ned.).
Prof. Dr. H. SERVOTTE, Herestraat 51, Leuven.
Prof. Dr. J. SERVOTTE, G. Van Huynegemstraat 2, Brussel-9.
Prof. W. Z. SHETTER, Dept. of Germanic Languages, Indiana University, Bloomington, Indiana 47405, (U.S.A.).
Mej. Prof. Dr. B. SIERTSEMA, Meander 767, Amstelveen (Ned.).
Lic. L. SIMONS, Molse Steenweg 54, Turnhout.
Drs. F. SMEKENS, L. Ontropstraat 6, Antwerpen.
P. G. H. SMEETS, Alex. Battalaan 64, Maastricht.
Dr. J. SMEYERS, Bruneveld 5, Kessel-Lo.
Prof. Dr. W. A. P. SMIT, Karel Doormanlaan 63, Utrecht.
Dr. J. SMIT, University of Melbourne, Parkville, N. 2, Victoria, Australia.
Fr. SMITS, St.-Vincentiusstraat 22, Antwerpen.
Prof. Dr. J. M. A. SMITS VAN WAESBERGHE, Staalstraat 19, Amsterdam.
Dr. F. J. SNIJMAN, Donkershoekweg 26, Stellenbosch (Z.-Afrika).
Lic. J. SOUVAGE, Maagdestraat 25, Gent.
Dr. J. SOUVEREYNS, Koning Albertvest 52, Tienen.
Drs. J. SPRENGER, Sint Hubertuslaan 25, Maastricht (Ned.).
Drs. L. SPRONCK, Churchill-laan 33, Heer (Ned.).
Lic. F. STACINO, Frankenstraat 20, Brussel-4.
Prof. em. Dr. A. STEFENS, Grote Steenweg 565, Berchem-Antwerpen.
E.H. Dr. J. STERCK, Collegestraat 11, Geraardsbergen.
Prof. Dr. R. STERKENS, Kasteeldreef 119, Schilde.
Drs. A. STEVENS, Moerenstraat 29, Tongeren.
Mej. Lic. Y. STOOPS, Kristus-Koninglaan 56, Mortsel.
Prof. Dr. E. J. STRUBBE, St.-Gilliskerkstraat 10, Brugge.
Prof. Dr. G. STUIVELING, Diependaalselaan 114, Hilversum (Ned.).
Prof. Dr. J. TAELS, Venneborglaan 143, Deurne-Antwerpen.
Z.E.H. Kan. R. TAMBUYSER, Vlietje 9, Mechelen.
Mevr. Prof. Dr. C. TAVERNIER-VEREECKEN, Rijsschenbergstraat 97, Gent.
Dr. Ch. THEWISSEN, Heylerhofflaan 14, Maastricht (Ned.).
E.H. Dr. J. THEYS, de Lignestraat 6, Heverlee-Leuven.
Dr. R. THIBAU, Houtbriel 16, Gent.
Lic. J. THIELEMANS, Spanjaardstraat 11, Brugge.
Dr. Herman THIERY (Johan Daisne), Ottogracht 2, Gent.
E.H. Drs. Piet THOMAS, Vlaanderenstraat 11, Aalst.
Prof. Dr. W. THYS, Ringlaan 84, Antwerpen-2.
Prof. C. TINDEMANS, Jan van Mirlostraat 1, Edegem.
Alfons TIRELIREN, Stationsstraat 116, Essen.
Dr. P. L. M. TUMMERS, Schoutstraat 26, Nijmegen (Ned.).
Dr. L. ULENS, de Pintelaan 239, Gent.
Prof. Dr. H. UYTTERSPROT, Voetbalstraat 9, Gent.
Prof. Dr. G. VAN ACKER, C. Buyssestraat 7, Merelbeke.
Prof. Dr. F. V. VAN ACKER, Gentstraat 163, St.-Amandsberg.
Dr. L. VAN ACKER, Prof. Guislainstraat 55, Gent.
Mej. Dra. H. VAN ASSCHE, Victor Rousseaulaan 140, Brussel-19.
Dr. E. VAN AUTENBOER, Wouwerstraat 5, Turnhout.
Dr. J. J. A. VAN BAKEL, Delistraat 11, Nijmegen.
Lic. J. V. R. VAN BERGEN, Petunialaan 29, Stene (Oostende).
Prof. Dr. A. VAN BILSEN, Ch. Debuckstraat 21, Brussel-4.
A. VAN BRANTEGEM, E. Dedeynstraat 47, Ninove.
Lic. L. VAN BUYTEN, Naamse Straat 128, Leuven.

Prof. Dr. R. VAN CAENEGEM, Veurestraat 18, Afsnee (O.-Vl.).
Dr. M. VAN CAN, Burgem. Jansenstraat 16, Tilburg.
Prof. Dr. F. VAN COETSEM, Raalbeeklaan 11, Heverlee.
Mevr. Dr. E. VAN CROMBRUGGE, Willem Tellstraat 13, Gent.
Dr. H. VAN CROMBRUGGEN, Prins Albertstraat 46, St.-Niklaas-Waas.
Dr. L. VAN DE BOOGERD, Laan van Mechlenburg 5, Breda.
E.H. R. VAN DE MOORTEL, Brugstraat 28, Kruishoutem.
Prof. Dr. B. VAN DEN BERG, Wevelaan 71, Utrecht (Ned.).
Prof. Dr. L. VANDEN BERGHE, Blandijnberg 2, Gent.
Dr. F. VAN DEN BREMPT, Rich. Neyberglaan 144, Brussel-2.
E.P. Dr. R. VAN DEN BUSSCHE O.P., Sparrendreef 41, Zoute-Knokke.
Z.E.H. Kan. VAN DEN DRIES, de Stassartstraat 2, Mechelen.
Dr. R. VAN DEN EECKHAUT, Antwerpse Steenweg 55, Vosselaar.
Prof. Dr. P. Jan VANDENHOUTTE, Kon. Leopold III-laan 18, Oostakker.
Dr. O. VAN DER HALLEN Cogelslei 10, Mortsel-Antwerpen.
Prof. Dr. J. F. VANDERHEYDEN, Dagobertstraat 41, Leuven.
Lic. R. VAN DER LINDEN, Godveerdegemstraat 15, Zottegem.
Prof. Dr. H. J. J. M. VAN DER MERWE, Lawleystraat 95, Waterkloof, Pretoria.
Dr. M. VAN DER MIJNSBRUGGE, Astridlaan 62, Veurne.
E.H. Dr. Henri VANDERMOERE, Verruelaan 37, Kortrijk.
Prof. Dr. Flor. VAN DER MUEREN, Capucienenvoer 46, Leuven.
Lic. L. VAN DER PAAL, Zonnestraat 8, Aalst.
Dr. P. D. VAN DER WALT, Universiteit van Natal, King George V-laan, Durban (Z.-Afrika).
Dr. H. VAN DER WEE, Meulenstraat 2, St.-Pauwels (Waas).
Prof. Dr. G. VANDEVEEGAETE, C. Buyssestraat 4, Merelbeke-Gent.
Lic. Luc VAN DE VELDE, Verpleegsterstraat 54, Gent.
Dr. R. VAN DE VELDE, Stationsstraat 9, Wichelen (O.-Vl.).
Prof. em. Dr. H. J. VAN DE WIJER, Edm. van Evenstraat 10, Leuven.
Dr. M. VAN DOREN, Augustijnenstraat 13, Mechelen.
Dr. W. VAN EEGHEM, Trooststraat 85, Brussel-3.
Prof. Dr. A. VAN ELSLANDER, Spitaalpoortstraat 46, Gent.
Dr. H. VAN GASSEN, Denderhoutse Steenweg 53, Ninove.
Z.E.H. Kan. K. VAN GENECHTEN, Dennenlaan 69, Wilrijk.
Lic. H. VAN GORP, Bleydenberg 34, Wilsele.
E.P. Drs. J. VAN GURP, O.F.M. Cap., Warandelaan 5, Oosterhout (Ned.).
Prof. em. Dr. C. B. VAN HAERINGEN, Karel Doormanlaan 158, Utrecht.
Prof. Dr. J. VAN HAVER, Sint-Bavolaan 7, Zellik.
Em. VAN HEMELDONCK, Vosselaar (Turnhout).
Drs. F. VANHEMELRYCK, Bellemansheide 15, Sint-Genesius-Rode.
Z.E.H. Dr. J. VAN HERCK, Duivenstraat 22, Kontich.
Dr. A. VAN HOOF, Em. Duraylaan 22, Brussel-5.
Prof. Dr. J. A. VAN HOUTTE, Termunkveld, Egenhoven (Leuven).
Dr. J. VAN HOVE, Hasseltberg 29, Brussegem-Merchtem.
Prof. Dr. Karel VAN ISACKER S.J., Prinsstraat 13, Antwerpen.
Prof. Dr. A. VAN LOEY, Gust. Demeylaan 140, Brussel-16.
Prof. Dr. H. VAN LOOY, Krijgslaan 48, Gent.
Lic. Baan VAN MAELE, Eug. Demolderlaan 123, Brussel-3.
Dr. Robert VANNESTE, Van Becelaerelaan 22, Brussel-17.
Drs. H. VAN NUFFEL, Stalingradlaan 58, Brussel-1.
E.P. Lic. F. VAN OMMESLAEGHE S.J., Ursulinenstraat 4, Brussel-1.
Prof. Dr. R. VAN PASSEN, Anselmostraat 75, Antwerpen.
Prof. Dr. P. VAN POTTELBERGH, V. Braeckmanlaan 63, St.-Amandsberg-Gent.
Dr. J. VAN ROEY, Jan de Voslei 31, Antwerpen.
Dr. M. VAN SPAANDONCK, Floraplein 1, Merelbeke.
Prof. Dr. E. VAN 'T DACK, Prosper Poulletlaan 2, Heverlee-Leuven.
Dr. R. VAN UYTVEN, Naamse Steenweg 186, Heverlee-Leuven.
Dr. F. VAN VINCKENROYE, Berkenlaan 6, Hasselt.
Prof. Dr. B. F. VAN VLIERDEN, Heideken 11, Ganshoren.
Prof. Dr. H. VAN WERVEKE, Nieuwstraat 12, St.-Denijs-Westrem (Gent).

Lic. Cl. VANWONTERGHEM, 13, rue Ernest Marneffe, Liège.
E.H. Lic. P. VAN ZEIR, Vindictivelaan 9, Oostende.
Dr. F. VEENSTRA, Neerkanne 30, Amsterdam Z. (Ned.).
J. W. VELTMAN, Sint Servatiusweg 18, Maastricht.
Lic. Theo VENCKELEER, Leopold De Vriesstraat 60, Berchem-Antwerpen.
Prof. Dr. L. VERBEECK, Dunberg 2, Lubbeek (Leuven).
Lic. J. VERBEEMEN, Tolhuisstraat 18, Mechelen.
Drs. G. J. B. VERBEET, Henri Goovaertsweg 17, Maastricht.
Lic. Fr. VERBIEST, Wolfjagerslei 17, Borgerhout.
Prof. G. VERBOVEN, Wetstraat 52, Antwerpen.
Dr. Jan VERCAMMEN, Rietlaan 2, St.-Michiels.
Prof. Dr. H. VERDIN, Ninoofse Steenweg 382, Anderlecht.
Dr. J. VEREMANS, G. Heuvickstraat 3, Oudenaarde.
Prof. Dr. J. VERGOTE, Beukenlaan 7, Heverlee-Leuven.
Prof. Dr. E. VERHOFSTADT, Bromeliastraat 49, St.-Amandsberg.
Mevr. Lic. Leni VEHOFSTADT-DENEVE, Bromeliastraat 49, Sint-Amandsberg.
C. VERLEYEN, Lakenmakersstraat 244, Mechelen.
Prof. Dr. J. Ch. VERLINDEN, Victor Lefèvrestraat 40, Brussel-4.
Dr. B. A. VERMASEREN, Willem III Laan 36, Breda.
Prof. Dr. P. J. H. VERMEEREN, Institut für Niederländische Philologie, 5 Köln/Lindenthal, Lindenthalgürtel 15A.
Lic. A. J. VERMEERSCH, Broustinlaan 116, Ganshoren.
Lic. E. VERMEERSCH, Dorpsstraat 18, St.-Michiels.
P. H. VERMEULEN, Kleine Looierstraat 10, Maastricht (Ned.).
E.P. Dr. Ved. VERSTEGEN O.F.M., Luikstraat 40, Lokeren.
Mej. Lic. Solange VERVAECK, Troonstraat 101, Brussel-5.
Dr. H. D. L. VERVLIET, Woudlaan 13, Elsdonk-Wilrijk.
Lic. F. WAGEMANS, Lampachstraat 17, Aarlen.
Mevr. Lic. Nora WAGEMANS, Lampachstraat 17, Aarlen.
Lic. Karel WAUTERS, Herentalsestraat 37, Turnhout.
Prof. Dr. J. WEISGERBER, Jules Lejeunestraat 6, Brussel-6.
Drs. A. M. T. WELKENHUYSEN, Stijn Streuvelslaan 9, Kessel-Lo.
Drs. J. J. M. WESTENBROEK, Hogerbeetsstraat 13, Wassenaar (Ned.).
Dr. M. H. J. WEYDEN, Hoge Kanaaldijk 13, Maastricht.
Prof. Dr. A. WEIJNEN, Curaçaoweg 18, Nijmegen.
Dr. J. WEYNS, Herkenrodeplein 1, Bokrijk-Genk.
Dr. E. WILLEKENS, Minderbroedersrui 27a, Antwerpen.
Dr. A. W. WILLEMSEN, Victor Hugoplantsoen 8/III, Utrecht.
Prof. Dr. J. WILS, Huygensweg 4, Nijmegen (Ned.).
Prof. Dr. L. WILS, Van Maerlantstraat 10, Kortrijk.
Drs. O. WOESTENBURG, Odasingel 10, Sittard (Ned.).
Prof. Dr. G. WORGT, Karel Marx-Universität, Universitätsstrasse 3-5, Leipzig C 1 (D.D.R.).
Dr. H. WOUTERS, Notgerusweg 21, Maastricht.
Dr. C. WYFFELS, C. Buyssestraat 2, Merelbeke-Gent.
Prof. Dr. C. A. ZAALBERG, Mariënpoelstraat 61, Leiden (Ned.).

BESTUUR

1965-1967

Voorzitter : Prof. Dr. R. DEROLEZ,

Ondervoorzitters : Prof. Dr. A. GERLO, Prof. Dr. Th. LUYKX, Prof. Dr. José AERTS (A. Westerlinck),

Secretaris : Dr. G. DEGROOTE,

Penningmeester : Dr. R. STERKENS.